

**ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „GEORGE BARIȚIU”**

TEZĂ DE DOCTORAT

Conducători științifici:
Cercetător științific I

Dr. Gelu Neamțu
Dr. Dumitru Suciu

Doctorand:
Gabriela Adina Marco

Cluj-Napoca
2019

**ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „GEORGE BARIȚIU”**

**DIMENSIUNI ISTORICE, SOCIALE,
CONFESIONALE ȘI CULTURALE
ROMÂNNO-SLAVE PE VALEA
MUREȘULUI INFERIOR (1802-1918)
TEZĂ DE DOCTORAT**

Conducători științifici:

Cercetător științific I

Dr. Gelu Neamțu

Dr. Dumitru Suci

Doctorand:

Gabriela Adina Marco

Cluj-Napoca
2019

MOTTO:

„Viața oamenilor care au trăit în trecut este considerată de către înțelepți memoria colectivă a comunității pământești. Cu alte cuvinte, de-a lungul timpului, s-au adunat fapte, întâmplări, evenimente, procese etc., care se constituie în zestrea omenirii, în patrimoniul societății, într-un adevărat tezaur de viață.”

Ioan Aurel Pop

CUPRINS

INTRODUCERE.....	4
I. CERCETĂRI ISTORIOGRAFICE PRIVIND RELAȚIILE ROMÂNNO-SLAVE PE VALEA MUREȘULUI INFERIOR	8
I. 1. Relațiile româno-slave reflectate de istoriografia românească.....	9
I. 2. Istoriografia româno-slavă reflectată în studii ale autorilor de origine sârbă.....	26
I. 3. Abordări ale istoriografiei slovace referitoare la relațiile româno-slave.....	30
II. STABILIREA ETNICILOR DE ORIGINE SLAVĂ ÎN PĂRȚILE ARADULUI	38
II. 1. Relațiile româno-sârbe până la începutul secolului al XIX-lea – glorie, decădere și renaștere	38
II. 1. 1. Familia nobiliară Jakšić și primii sârbi stabiliți la Nădlac	38
II. 1. 2. Privilegiile ilirice	46
II. 1. 3. Zona de graniță de pe Mureș.....	48
II. 1. 3. 1. Răscoala lui Pera Segedinac.....	51
II. 1. 3. 2. Plecarea în Rusia	53
II. 2. Stabilirea etnicilor slovaci, formarea și evoluția comunităților slovace pe meleagurile arădene	58
III. REALITĂȚI DEMOGRAFICE PE VALEA MUREȘULUI INFERIOR ÎN SECOLUL AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA	61
III. 1. Dimensiuni și delimitări administrativ-teritoriale.....	62
III. 2. Considerații istorico-geografice	64
III. 2. 1. Cadrul geografic	64
III. 2. 2. Sumare informații istorice și demografice privind localitățile de pe valea Mureșului Inferior	66
III. 2. 3. Dinamica localităților de pe valea Mureșului Inferior	72
III. 3. Elementele identitare ale structurii etnice a populației	79
III. 4. Universul spiritual și dimensiunea identității confesionale	82
III. 5. Analiză statistică privind structura socio-profesională a populației.....	84
III. 5. 1. Analiza populației din punct de vedere al grupelor de vârstă	84
III. 5. 2. Analiza populației din punct de vedere al cunoașterii de carte	86
III. 5. 3. Analiza populației din punct de vedere al situației familiale	88
III. 5. 4. Analiza populației din punct de vedere al ocupațiilor	95
III. 6. Clădiri, locuințe, gospodării.....	97
III. 7. Situația socială în timpul Primului Război Mondial	100
IV. EVOLUȚIA CONTACTELOR CONFESIONALE ROMÂNNO-SÂRBE ÎN SECOLUL AL XIX-LEA	104
IV. 1. O istorie a începuturilor. Inițierea mișcării de emancipare a românilor de sub ierarhia sârbească de pe valea Mureșului Inferior în prima jumătate a secolului al XIX-lea	105
IV. 1. 1. Numirea primului episcop român la Arad: Nestor Ioanovici (1829-1830).....	106
IV. 1. 2. Expansiunea confesiunii greco-catolice în Comitatele Arad și Cenad.....	109
IV. 2. Aspecte specifice ale procesului de despărțire ierarhică în comunitățile mixte româno-sârbe de la nord și sud de râul Mureș	115
IV. 2. 1. Premise ale procesului de despărțire ierarhică.....	115
IV. 2. 2. Lucrările Congresului național-bisericesc (august 1864).....	118
IV. 2. 3. Implementarea noului cadru legislativ al despărțirii ierarhice. Componenta comisiilor însărcinate cu despărțirea ierarhică la nivelul comunităților locale.....	120
IV. 2. 4. Separarea fondurilor, fundațiunilor și averilor administrate în comun.....	126
IV. 2. 5. Disputa ierarhiei românești și sârbești privind mănăstirile de pe valea Mureșului Inferior.....	129
IV. 2. 5. 1. Mănăstirea Bezdin.....	129

IV. 2. 5. 2. Mănăstirea Hodoș-Bodrog	134
IV. 2. 6. Analiza despărțirii ierarhice în comunitățile mixte româno-sârbe	136
IV. 2. 6. 1. Nădlac	139
IV. 2. 6. 2. Pecica	150
IV. 2. 6. 3. Turnu	152
IV. 2. 6. 4. Arad și Arad-Gai	154
IV. 2. 6. 5. Felnac	155
IV. 2. 6. 6. Saravale	157
IV. 2. 6. 7. Sănnicolau Mare	160
IV. 2. 6. 8. Cenad	168
IV. 3. Mitropolie, episcopii, protopopiate, parohii. Noua structură administrativă religioasă românească din Banat și Transilvania după despărțirea ierarhică	171
IV. 3. 1. Mitropolitul Andrei Șaguna	173
IV. 3. 2. Înființarea Episcopiei Caransebeșului	179
IV. 3. 3. Episcopia Aradului. Structură și jurisdicție	181
IV. 4. Înființarea structurilor administrativ-religioase sârbești din Banat după despărțirea ierarhică. Episcopii, protopopiate, parohii	183
V. DIMENSIUNI ALE CONVICȚIUNII IDENTITARE ROMÂNNO-SLOVACE PE MELEAGURILE ARĂDENE (1802-1918)	187
V. 1. Evidențierea principiilor de identitate și alteritate socio-etno-culturală în comunitățile româno-slovace din Nădlac și împrejurimi	188
V. 1. 1. Evoluția instituțiilor sociale, confesionale și culturale ale comunității române și slovace de la Nădlac (1802-1918)	188
V. 1. 1. 1. Comunitatea ecleziastică evanghelică slovacă	188
V. 1. 1. 2. Comunitatea ecleziastică ortodoxă română	193
V. 1. 1. 3. Școlile cu limba de predare slovacă	206
V. 1. 1. 4. Școlile confesionale ortodoxe cu limba de predare română	209
V. 1. 1. 5. Elevi nădlăcani români „cu școli înalte”	211
V. 1. 1. 6. Asociațiile național-culturale ale slovacilor din părțile arădene	213
V. 1. 1. 7. Asociații economice și sociale. Sistemul financiar-bancar român și slovac la Nădlac	214
V. 1. 1. 8. Acțiunile de promovare culturală inițiate de ASTRA din Sibiu și de Asociația Națională Arădeană pentru Cultura Poporului Român în localitatea Nădlac, județul Arad. Membrii nădlăcani	217
V. 1. 1. 9. Implicarea nădlăcanilor în viața cultural-teatrală a Transilvaniei. Societatea pentru un fond de teatru român	222
V. 1. 2. Schimburi identitare interculturale reflectate prin viața cotidiană a românilor și slovacilor din Nădlac și împrejurimi	226
V. 1. 3. Conținutul memoriei colective și individuale – relatări de istorie orală despre comunitățile româno-slovace de pe valea Mureșului Inferior	234
V. 1. 3. 1. Imaginea „Bunului Împărat” Franz Iosif reflectată în memoria colectivă	234
V. 1. 3. 2. 1918. Nădlac. „Istorie trăită”	241
V. 1. 3. 3. Tradiții locale și relatări de istorie orală privind interferențele cotidiene româno-slovace	243
V. 2. Proiecte și colaborări politico-culturale comune ale românilor și slovacilor	245
V. 2. 1. Profesorul Atanasie Șandor (1809-1892). Promotor cultural în părțile arădene	245
V. 2. 2. Gustav Augustini (1851-1900) – „Prietenul slovac al românilor”	249
V. 2. 3. Colaborări politice româno-slovaco-sârbe în timpul campaniei electorale de la Nădlac (1904)	251
V. 2. 4. „Reuniunea Învățătorilor Români”. Ședința de la Nădlac (1910)	254
V. 2. 5. Slovacia din Nădlac și Unirea Transilvaniei cu România. Trasarea granițelor de vest ale României	259
CONSIDERAȚII FINALE	266
BIBLIOGRAFIE	272
LISTA ANEXELOR	294

Lista abrevierilor

- A. A. O. R. Arad – Arhiva Arhiepiscopiei Ortodoxe Române Arad;
- A. P. O. R. Nădlac – Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Nădlac, *Fond Oficiul Parohial*

Ortodox Român;

- A. P. O. S. Nădlac – Arhiva Parohiei Ortodoxe Sârbe din Nădlac;
- C. R. S. C. – Colecția Registrelor de stare civilă;
- S. J. A. N. Arad – Arhivele Naționale, Serviciul Județean Arad.

INTRODUCERE

Curentul istoriografic inițiat în Franța, cel al „noii istorii”, se orientează spre masa mare a populațiilor, punând accent mai mic pe lideri, pe personalități, pe elite. „Este ridicol”, susțin adepții acestui curent, „să pui totul în seama personalităților sau să afirmi impactul decisiv al evenimentelor, atunci când forțe mult mai profunde și mai influente obligă evenimentele să ia un anumit curs și personalitățile să li se supună”¹. „Disecarea” istoriei locale, ca parte integrantă a istoriei „mari”, naționale și universale, conduce la cunoașterea și înțelegerea realităților de azi, a colaborărilor, a conflictelor care, de-a lungul vremii, au favorizat crearea microcosmosului atât geografic, cât și istoric (social, economic etc.) în care trăim astăzi.

Pe parcursul primei jumătăți a secolului al XIX-lea, frecvent politicianul se identifica cu confesionalul. Având în vedere că singura instituție românească recunoscută de autoritățile de la Viena era Biserica, atât cea Ortodoxă, cât și cea Greco-Catolică, liderii de necontestat ai românilor au devenit capii Bisericii – în special Andrei Șaguna, Alexandru Sterca-Șuluțiu, Gherasim Raț, Ioan Mețianu și alți ierarhi. La mijlocul secolului al XIX-lea, o coordonată a vieții religioase a românilor transilvăneni și bănățeni a constituit-o despărțirea de ierarhia sârbească și recunoașterea celei românești. Pe parcursul secolului al XIX-lea, elita românească din părțile bănățene, ca de altfel din întreaga Transilvanie, era constituită din lumea Bisericii – preoți și învățători confesionali. Ca exemple pot fi enumerați preotul greco-catolic Timotei Cipariu, episcopul și mai apoi mitropolitul Andrei Șaguna, mitropolitul greco-catolic Alexandru Sterca-Șuluțiu precum și alții. La nivel local, preoții și învățătorii erau adesea singurele persoane care cunoșteau carte². Frecvent agenda politică a națiunii române din Banat și Transilvania avea pe ordinea de zi doar aspecte confesionale. Prin urmare, pentru secolul al XIX-lea este greu de făcut o separare strictă între politic și confesional.

Valea Mureșului Inferior se identifică cu „extrema ultimă a ortodoxiei, la contactul cu cultura catolică occidentală”³. Astfel, în această zonă au avut și au loc o sumedenie de influențe reciproce, identificându-se, astfel, aici o populație „mozaică”. Influențele evidente față de confesiunea ortodoxă din celelalte provincii românești s-au datorat și conducerii politico-administrative. În vederea unei analize obiective asupra realităților confesionale, sociale sau culturale, trebuie ținut cont de faptul că în zona Mureșului Inferior au conviețuit atât în trecut, cât și în prezent, în mod pașnic români, slovaci, sârbi, unguri, germani și reprezentanți ai altor etnii.

¹ Lucian Boia, *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*, București, edit. Humanitas, 1998, p. 116.

² Situația aceasta este adesea descrisă în versuri de poeții ardeleni (Octavian Goga în poezia „De demult ...” ș.a.).

³ Mircea Remus Buta, *Cântările glasurilor bisericesti la Vecernie și esența lor intonațională, în notațiile lui Trifon Lugojan*, Arad, edit. Universității „Aurel Vlaicu”, 2006, p. 43.

Alături de românii și sârbii de pe teritoriul Monarhiei Austro-Ungare, și slovacii au avut de suferit în urma punerii în practică a legislației maghiare, care în marea ei majoritate era îndreptată spre oprimarea și deznaționalizarea forțată a populațiilor nemaghiare supuse Budapestei. Lupta pentru supraviețuirea etnică a reprezentat un punct comun al acțiunilor reprezentanților românilor, sârbilor și slovacilor din monarhia dualistă.

Poetul popular a imaginat perfect spațiul românesc: „un picior de plai/o gură de rai”. La fel este și valea Mureșului Inferior, râu care traversează județele actuale Arad și Timiș, trecând cu dorurile, necazurile și bucuriile riveranilor mai departe pe teritoriul Ungariei, revărsându-se în Tisa. De când este lumea și pământul și au existat comunități umane, zona a fost râvnită când de unii, când de alții, din cauza importanței strategice, dar și fiindcă Mureșul reprezintă o cale de navigație care duce din inima Transilvaniei spre pusta Panoniei și mai departe spre centrul și vestul Europei. Mureșul a fost, în același timp, graniță de împărții, dar și liant de civilizații. De-a lungul istoriei aici au venit, s-au așezat diverse comunități. Unele au rămas, altele au plecat. Au trăit pașnic unele lângă altele. Unele s-au contopit cu altele și tot așa, și tot așa, până s-a ajuns la situația cosmopolită din punct de vedere al etniilor și al confesiunilor, rezultând structura socială complexă de astăzi. Influențele au fost reciproce și s-au manifestat când pașnic, când tensionat. De multe ori nu se cunoaște cine a început, cine de la cine a preluat.

La alegerea temei prezentei lucrări, a relațiilor româno-slave din localitățile de pe valea Mureșului Inferior, au contribuit mai multe motive. În primul rând, istoriografia română și străină nu oferă o sinteză a relaționărilor dintre comunitățile etnice din acest spațiu geografic. Cercetătorii s-au axat pe studiul și analiza propriilor comunități (români, sârbi, slovaci), clarificând și precizând în mod adecvat structurile proprii din toate punctele de vedere, însă nu au depășit aria înspre relaționarea cu celelalte comunități prin studii și analize comparative care să ofere o privire de ansamblu asupra diversității etno-culturale și confesionale. În al doilea rând, personal, fac parte din această micro-Europă din centrul Europei, având descendenți mai apropiați (tatăl – slovac, mama – româncă) sau mai îndepărtați (un strămoș – sârb), reprezentanți ai diferitelor etnii din zona Nădlacului. Pot afirma că sunt o cunoscătoare din interior a conflictelor, dar și a bunei vecinătăți dintre diferitele populații trăitoare în localitățile de pe valea Mureșului Inferior.

Prezenta lucrare își propune să analizeze, pe parcursul a unui număr de cinci capitole, DIMENSIUNI ISTORICE, SOCIALE, CONFESIONALE ȘI CULTURALE ROMÂNOSLAVE PE VALEA MUREȘULUI INFERIOR (1802-1918). Intervalul de timp ales pentru analiza evenimentelor din zona Arad – Nădlac/Cenad începe cu primul an în care etnicii slovaci au început

să se stabilească pe valea Mureșului Inferior. Anul 1918 și Unirea cea Mare sunt considerate de către cercetători apogeul istoriei moderne românești, marcând un moment semnificativ, ce desparte două epoci istorice. Lucrarea de față se încheie cu prezentarea principalelor evenimente din 1918 în care au fost implicați etnicii slovaci, sârbi și români în sectorul Mureș-Tisa.

Primul capitol este rezervat cercetărilor istoriografice privind relațiile comunităților române din localitățile de pe ambele maluri ale râului Mureș, pornind de la orașul Arad (la est) și până la Nădlac (la nord de Mureș) și Cenad (la sud de Mureș) (înspre vest), cu grupurile etnice slave, în principal sârbii și slovaci, așezate aici de-a lungul veacurilor. Prezentarea istoriografiei problemei este realizată în funcție de naționalitatea autorilor (români, sârbi sau slovaci).

„Stabilirea etnicilor de origine slavă în părțile Aradului” reprezintă tema abordată pe parcursul capitolului al doilea al prezentei teze. Etnicii sârbi s-au așezat în zonă în mai multe valuri migratoare, primii fiind atestați în a doua jumătate a secolului al XV-lea. În primii ani ai secolului al XIX-lea (1802-1806), la Nădlac se stabilește o puternică comunitate slovacă de rit evanghelic. Toate aceste prime contacte româno-slovaco-sârbe sunt analizate în cadrul acestui capitol.

În capitolul al treilea se analizează aspecte de ordin administrativ, geografico-istoric și demografic. Sunt prezentate cifre și procente exacte privind situația națională, confesională, precum și economică a populației din cele 23 de localități aflate pe valea Mureșului Inferior.

Capitolul al patrulea analizează în mod amănunțit „Evoluția contactelor româno-sârbe în secolul al XIX-lea”, axându-se pe disputa confesională referitoare la despărțirea ierarhică între Biserica Ortodoxă Română și Biserica Ortodoxă Sârbă. După despărțirea la nivel de mitropolie, a urmat timp de aproximativ jumătate de veac separarea la nivel local, în comunitățile mixte Nădlac, Pecica, Turnu, Arad și Arad-Gai, Felnac, Saravale, Sânnicolau Mare și Cenad. De aceste conflicte româno-sârbe a profitat Biserica Romei, care a impus formarea și dezvoltarea de noi comunități greco-catolice în Banat și în localitățile de pe Valea Mureșului Inferior.

După cum se precizează încă din denumirea ultimului capitol al prezentului studiu, „Dimensiuni ale conviețuirii identitare româno-slovace pe meleagurile arădene (1802-1918)”, în paginile rezervate acestuia sunt abordate interferențele culturale, colaborările politice, elemente de imagologie ale mentalului colectiv local din localitatea Nădlac, localitate unde trăiește cea mai mare comunitate de slovaci de pe teritoriul României actuale.

Conform metodologiei științifice, „Considerații finale” reliefează adevărul istoric, subliniind finalitățile istorice, sociale, confesionale și culturale româno-slave pe Valea Mureșului Inferior, în perioada aflată sub cercetare. Bibliografia înglobează surse studiate, de la fonduri arhivistice, periodice, tomuri de specialitate, studii și articole consultate în realizarea demersului nostru, precum și anexe, un instrument util ce facilitează înțelegerea aprofundată a motivelor care au determinat alegerea temei și etapele realizate în vederea finalizării tezei de doctorat.

În concluzie, unul dintre obiectivele propuse se concretizează în conturarea unei imagini de ansamblu care să conțină atât elementele comune, cât și punctele distinctive ale relațiilor inter- și intra-etnice aflate în spațiul de analiză. De asemenea, atât obiectivitatea, cât și subiectivitatea informațiilor identificate ne-a determinat să ne oprit asupra ideii afirmate de Ioan Aurel Pop, conform căreia trecutul istoric reprezintă „memoria colectivă a comunităților pământești”, dorind să reliefăm ideea că relațiile de conviețuire între diferitele comunități etnice și confesionale au fost, într-adevăr, posibile, concretizându-se în „fapte, întâmplări, evenimente ...” care au devenit istorie pe valea Mureșului Inferior.

I. CERCETĂRI ISTORIOGRAFICE PRIVIND RELAȚIILE ROMÂNOSLAVE PE VALEA MUREȘULUI INFERIOR

„Istoria este versiunea evenimentelor trecute asupra cărora oamenii s-au pus de acord”, spunea Napoleon Bonaparte. Cu siguranță putem afirma că generația actuală are o datorie de onoare în a studia, descrie și explica evenimentele și faptele trecutului pentru a da formă interpretărilor, interacțiunilor și comportamentelor sociale viitoare ale indivizilor. Pentru a înțelege cursul istoriei contemporane trebuie aprofundate și analizate ideile vehiculate în trecut în care antecesorii noștri au crezut cu tărie. Fiecare generație a încercat să lase moștenire un viitor mai bun generațiilor următoare. Dacă ceea ce au făcut, a fost bun și cu folos va judeca timpul. Noi, cei de astăzi, avem datoria de a cerceta evenimentele trecute pentru a înțelege de ce societatea de astăzi se găsește în contextul actual și nu în altul. Studiul istoriei, prin urmare, continuă să reprezinte un aspect important al activităților sociale, fiind o pasiune pentru unii sau o necesitate pentru alții.

„Istoria se face cu documente ... De la Tucidide până astăzi, istoricul extrage fapte din izvoare și apoi le leagă într-un lanț de determinări cauzale”¹. Istoricul „aranjează” informațiile (le decupează, le combină, le mărește, le micșorează) până ajunge la o concluzie acceptabilă rezultată din aceste interpretări care să fie cât mai apropiată de faptele reale. Știința istoriei încearcă să analizeze² realitățile trecute și prezente pe baza urmelor din trecut, respectiv a izvoarelor istorice. Discursul istoric se înnoiește permanent prin descoperirea de noi izvoare, pornind de la cele arheologice din perioadele cele mai îndepărtate ale istoriei și până la cele mai noi scrieri contemporane. Noile descoperiri determină schimbarea permanentă a ideilor exprimate în discursul istoriei. Istoriografia oricărei teme abordate de un istoric este în permanentă schimbare, necesitând o neîntreruptă actualizare a noutăților apărute în domeniu. De aici rezultă apelarea continuă la izvoarele istorice de oricare natură ar fi ele. Aceste descoperiri a unor noi și noi izvoare, surse de inspirație pentru analistul istoric aduc (sau ar trebui să aducă) noi elemente, noi trăsături, noi laturi de înțelegere a originilor și a mersului istoriei. Originile și evoluția civilizațiilor contemporane se schimbă, se îmbogățește mereu prin analiza descoperirilor arheologice sau a diverselor izvoare găsite în cotloanele prăfuite și ascunse din biblioteci sau arhive.

Izvoarele contemporane evenimentului analizat reprezintă o sursă primară pentru fiecare istoric. Bogăția din ce în ce mai mare și complexitatea izvoarelor la care apelează un istoric în realizarea discursului său privind tema aleasă spre analiză, a determinat realizarea unei clasificări a

¹ Lucian Boia, *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*, București, edit. Humanitas, 1998, p. 118.

² Nicolae Edroiu, *Introducere în științele auxiliare ale istoriei*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 1999, p. 43.

„surselor de inspirație”. Aceste clasificări sunt dintre cele mai diverse, ordonând izvoarele istorice după numeroase criterii și categorii. Științele auxiliare ale istoriei s-au dezvoltat în strânsă legătură cu aceste izvoare istorice și cu studiul și analiza lor, devenind din ce în ce mai numeroase și mai specializate.

În vederea reconstituirii trecutului istoric tumultuos al localităților de pe valea Mureșului Inferior, orice istoric are la dispoziție o serie de izvoare istorice, atât orale, cât și materiale. Poveștile părinților și bunicilor noștri dezvăluie aspecte subiective, uneori pline de picanterii, privind viața de zi cu zi a înaintașilor noștri³. Frecvent amintirile așternute pe hârtie relatează urmașilor relații interumane în contextul mai larg al evenimentelor desfășurate⁴. Într-un final, prin așezarea lor pe hârtie, devin și acestea izvoare scrise.

Istoriografia referitoare la relațiile româno-slave dintre comunitățile ce trăiesc în localitățile aflate pe valea Mureșului Inferior (de la Arad până la granița actuală a țării cu Ungaria și Serbia) se poate diviza în mai multe direcții de cercetare. În această zonă trăiesc alături de români și alte etnii (unguri, germani etc.), un mănunchi divers de populații de origine slavă: sârbi, slovaci, cehi, bulgari, ruteni, ucraineni, poleci, horniați. Din punct de vedere numeric, aceste populații variază de la grupuri formate din câțiva indivizi, până la comunități bine închegate, de sute sau chiar mii de reprezentanți. Cele mai numeroase comunități sunt reprezentate de sârbi, aceștia fiind răspândiți în mai multe localități atât de la sud, cât și de la nord de râul Mureș. Cea mai mare comunitate de slovaci este concentrată la Nădlac, însă și în unele localități din apropiere. Celelalte grupuri etnice de origine slavă sunt reduse numeric, informația istorică identificată fiind, astfel, sumară, *ergo* istoriografia relațiilor româno-slave face referire strictă la conviețuirea româno-sârbă sau româno-slovacă.

I. 1. Relațiile româno-slave reflectate de istoriografia românească

Reprezentanții istoriografiei române au abordat relațiile româno-slave dintre comunitățile ce trăiesc pe valea Mureșului Inferior, în special din perspectiva raporturilor confesionale. În secolul al XIX-lea, în părțile Banatului și a Aradului, aceste aspecte confesionale au reprezentat un punct esențial al luptei de emancipare a românilor de sub ierarhia ortodoxă sârbă de la Carloviț. Remarcăm faptul că aceste relații confesionale au fost la fel de tensionate și încordate, deși comunitățile sârbe din zona Mureșului Inferior sunt mai reduse în comparație cu cele din zona Banatului.

³ *Cea mai bună rețetă de la bunica / Najlepši recept starej mami*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 2008, 58 p.

⁴ *Caielele Herminei*, editori Rodica Țabic, Adriana Popescu, Cătălin D. Constantin, București, edit. Peter Pan, 2010, 238 p.

Imediat după restaurarea Mitropoliei Ortodoxe Române de la Sibiu, autoritățile confesionale au alcătuit un compendiu de „acte oficiale”, în care au cuprins protocoale, discursuri și opinii ce au stat la baza separării românilor de ierarhia sârbească. Volumul a fost tipărit la Sibiu, în Tipografia Arhiepiscopiei în anul 1867 și este intitulat *Acte oficiale, privitoare la înființarea Mitropoliei gr. resaritene a Românilor din Transilvania, Ungaria și Banat*, fiind distribuit tuturor celor interesați de procesul despărțirii ierarhice, „spre știință și îndreptare”⁵.

Prin lucrarea sa în 8 volume de mare întindere, *Cartea de aur sau luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, Teodor V. Păcățian (1852-1941) aduce, după cum însuși el mărturisește, „celor vii și celor morți menționați în cartea aceasta ca luptători naționali admirație, omagiu și venerație”. Printre temele abordate de autor se numără și relația dintre Biserica Ortodoxă Română din Transilvania și Banat cu cea sârbească, mai ales în ceea ce privește despărțirea ierarhică, precum și evenimentele ulterioare. Volumul a stârnit valvă în Monarhia Austro-Ungară. Imediat după apariția primului volum (1902), apreciat de presă și de cititorii obiectivi, nu a întârziat intervenția „justiției” maghiare care a încercat intimidarea autorului pentru a-l determina să renunțe la publicarea celorlalte volume proiectate, pe motiv că acesta era împotriva regimului juridico-administrativ și politic impus de la Budapesta.

În Arad a activat, începând cu anul 1812, una din cele mai importante instituții de învățământ pedagogic din Transilvania și Banat – Preparandia. Peste 10 ani, în 1822, Institutul Teologic își va deschide porțile ca instituție complementară a Preparandiei. Pe parcursul secolului al XIX-lea, ambele instituții au strâns în jurul lor elita românească din orașul de pe Mureș, elită care a acționat energic în momentele dificile ale istoriei neamului, cum ar fi momentul numirii unui episcop de origine română la Arad. Cu ocazia împlinirii centenarului Preparandiei arădene, în anul 1912, au avut loc multiple manifestări culturale. Printre acestea se numără și publicarea unui amplu studiu intitulat *Institutul Pedagogic gr.-or. rom. din Arad*, având subtitlul *Cei dintâi ani din trecutul și viața Preparandiei (Școlii Normale) gr.-or. române din Arad*, având ca autori pe profesorii Avram Sădean și Teodor Botiș, anexând și *Arătare despre starea acestor noao introduse școlastic în instituturi ale nației românești, sârbești și grecești*, text conceput de inițiatorul școlii și primul său director, Dimitrie Țichindeal⁶.

În anul 1922 s-a împlinit un secol de existență a Institutului Teologic arădean și 110 ani de existență a Institutului Pedagogic, iar cu această ocazie, profesorul și directorul Preparandiei arădene, dr. Teodor Botiș, a primit însărcinarea să conceapă și să publice o monografie a celor două școli arădene. Proiectul trebuia realizat în colaborare cu profesorul Avram Sădean, dar, care, spre regretul tuturor, a căzut jertfă a nemilosului război mondial. Lucrarea, de o întindere apreciabilă, a

⁵ *Acte oficiale, privitoare la înființarea Mitropoliei gr. resaritene a Românilor din Transilvania, Ungaria și Banat*, Sibiu, Tipografia Arhiepiscopiei, 1867, p. 15.

⁶ Teodor Botiș, Avram Sădean, *Institutul Pedagogic gr.-or. rom. din Arad*, Arad, Tipografia Diecezană, 1912, 150 p.

fost intitulată *Istoria Școlii Normale și a Institutului Teologic Ortodox Român din Arad*⁷. Volumul prezintă istoricul celor două importante instituții de învățământ arădene, considerate a fi „isvorul de lumină și cultură a credincioșilor bisericii noastre din dieceza Aradului”⁸. În cele două părți distincte ale studiului, Teodor Botiș prezintă succesiv evoluția istorică a celor două școli arădene, pornind de la contextul politico-cultural al întemeierii, organizarea și viața internă a acestora, obiectele de învățământ care se studiau la Preparandie și la Teologie, disciplina internă, modul de susținere al examenelor de intrare și a celor finale, edificiile școlare, bibliotecile celor două institute, fondurile și fundațiunile care asigurau din punct de vedere financiar buna lor funcționare. De asemenea, sunt prezentate datele biografice ale profesorilor care au activat la cele două institute de-a lungul timpului, precum și listele cu absolvenții de la începuturi până în anul școlar 1921/1922.

O personalitate a lumii eclesiastice arădene din prima jumătate a secolului al XX-lea, pasionat de trecutul istoric al zonei Mureșului Inferior, a fost protopopul și profesorul Gheorghe Ciuhandu. Fiind angajat în cadrul administrației Episcopiei Ortodoxe Române de la Arad, acesta a avut acces facil la documentele de arhivă păstrate la sediul eparhial și pe care le-a valorificat în numeroase studii istorice publicate în cărți, broșuri sau în ziarele vremii. Printre principalele sale preocupări de cercetător al istoriei neamului s-au numărat și relațiile româno-sârbe, în special cele confesionale, publicând studiul *Propaganda catolică-maghiară de la Macău în coasta diecezei ortodoxe a Aradului (1815-1864)*⁹, în care sunt relatate faptele și contextele istorice care au condus la apariția confesiunii greco-catolice la Nădlac și în localitățile vecine. Alte studii ale aceluiași autor sunt reprezentate de *Urgia unionistă din județul Aradului și reacțiunea ortodoxă în anii 1834-5 (Pagini din istoria diecezei Aradului)*¹⁰, *Câteva momente din trecutul Episcopiei Aradului (1767-1830)*¹¹ și *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț*¹². Alături de preocupările sale de istorie bisericească, s-a numărat și trecutul istoric al Aradului: prin lucrarea *Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri. Cu un excurs istoric până la 1752 și însemnări istorice-politice ulterioare*¹³, volum premiat de Academia Română în anul 1940. Aceste exemplificări reprezintă câteva exemple din multitudinea lucrărilor publicate de Gheorghe Ciuhandu¹⁴.

⁷ Teodor Botiș, *Istoria Școlii Normale și a Institutului Teologic Ortodox Român din Arad*, Arad, edit. Consistoriului, 1922, 743 p.

⁸ *Ibidem*, p. 3.

⁹ Gheorghe Ciuhandu, *Propaganda catolică-maghiară de la Macău în coasta diecezei ortodoxe a Aradului (1815-1864). Cercetări istorice*, Arad, 1926, 63 p.

¹⁰ Idem, *Urgia unionistă din județul Aradului și reacțiunea ortodoxă în anii 1834-5 (Pagini din istoria diecezei Aradului)*, Arad, 1924, 55 p.

¹¹ Idem, *Câteva momente din trecutul Episcopiei Aradului*, Arad, 1929, 31 p.

¹² Idem, *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț. Pagini mai ales din Istoria Românilor Crișeni (1830-40)*, Arad, Tipografia Diecezană, 1935, 702 p.

¹³ Idem, *Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri. Cu un excurs istoric până la 1752 și însemnări istorice-politice ulterioare*, Arad, edit. Autorului, 1940, 320 p. (ed. a II-a, Timișoara, edit. Marineasa, 2005, 367 p.)

¹⁴ Întreaga listă cu studiile și volumele lui Gheorghe Ciuhandu vezi la Pavel Vesa, *Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu (1875-1947)*, Arad, edit. Arhiepiscopiei Aradului, 2011, pp. 167-200.

În anul 1936, Ștefan Manciulea a avut inițiativa de a realiza o lucrare în care prezintă situația istorică, etnică și demografică a părții de vest a României, de la primele atestări documentare ale localităților analizate până în perioada contemporană. Volumul intitulat *Granița de vest*¹⁵ identifică elementul românesc în localitățile din județele întinse de-a lungul frontierei, din Maramureș până în Banat, din perspectiva păstrării identității în contextul „infiltrării de populații străine”. În viziunea autorului, elementul românesc s-a „deznaționalizat” din cauza așezării unor populații de origine slavă (sârbi, slovaci, cehi, ucraineni etc.), maghiară sau germană.

Un adevărat și valoros izvor istoriografic este monografia localității Nădlac, elaborat și publicat în 1936, de către Petre Țiucra Pribeagul, cu titlul *Pietre rămase. Contribuție la Monografia județului Arad*¹⁶. Lucrarea este structurată în două părți distincte. Prima parte cuprinde elemente de etnografie și folclor românesc din localitățile Nădlac și Șeitin, precum și prezentarea confesiunii ortodoxe de la Nădlac. Partea a doua analizează trecutul istoric al localității Nădlac din cele mai vechi timpuri până la Unirea din 1918. Autorul se bazează pe istoriografia maghiară și germană a secolului al XIX-lea, de unde selectează informațiile legate de istoria localității Nădlac.

În a doua jumătate a secolului trecut, la Arad a activat un alt preot care a fost și un pasionat cercetător al trecutului istoric al Eparhiei arădene. Este vorba de Gheorghe Lițiu, care a publicat o serie de articole, studii și lucrări referitoare la istoria Eparhiei Aradului. Din multitudinea de materiale publicate de preotul arădean, pentru demersul nostru am selectat volumele *Românii arădeni în frământările anilor 1849-1850*¹⁷, *Episcopia Aradului. Schiță istorică*¹⁸ și *Eparhia Aradului și a Bihorului 1848-1860*¹⁹.

Fie sub jurisdicție confesională sârbească sau românească, viața cotidiană și-a urmat cursul firesc. În secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, Biserica a fost instituția care a patronat școlile elementare din Transilvania și Banat. Viața școlilor confesionale de pe întinsul Episcopiei Ortodoxe Române a Aradului din secolul al XVIII-lea și până la începutul secolului al XX-lea a fost studiată intens de Vasile Popeangă, iar cercetările sale au fost fructificată prin importante volume de specialitate: *Un secol de activitate școlară românească în părțile Aradului (1721-1821)*²⁰, *Școala românească din părțile Aradului la mijlocul secolului al XIX-lea (1821-1867)*²¹ și *Școala românească din părțile Aradului în perioada 1867-1918*²². Cele trei lucrări sunt structurate conform

¹⁵ Ștefan Manciulea, *Granița de vest*, reeditată, Baia Mare, edit. Gutinul, 1994, 163 p.

¹⁶ Petre Țiucra, Pribeagul, *Pietre rămase. Contribuție la Monografia județului Arad*, București, 1936, 396 p. (Lucrarea a fost reeditată în anul 2008: Arad, edit. Ramira, 2008, 417 p.)

¹⁷ Gheorghe Lițiu, *Românii arădeni în frământările anilor 1849-1850*, Arad, Tipografia Diecezană, 1947, 65 p.

¹⁸ Idem, *Episcopia Aradului. Schiță istorică*, Arad, Tiparul întreprinderilor Eparhiei Ortodoxe Române Diecezana, 1950, 56 p.

¹⁹ Idem, *Eparhia Aradului și a Bihorului 1848-1860*, Oradea, edit. Universității din Oradea, 2002.

²⁰ Vasile Popeangă, *Un secol de activitate școlară românească în părțile Aradului (1721-1821)*, Arad, 1974, 291 p.

²¹ Idem, *Școala românească din părțile Aradului la mijlocul secolului al XIX-lea (1821-1867)*, Arad, 1979.

²² Idem, *Școala românească din părțile Aradului în perioada 1867-1918*, Arad, 1976, 256 p.

unui tipar comun, cuprinzând informații despre clădirile școlilor confesionale, despre învățătorii și elevii din toate localitățile Eparhiei Aradului pe parcursul a celor două secole.

În primele două decenii ale secolului al XX-lea, orașul Arad a reprezentat un for principal în pregătirea Marii Uniri de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918, atât prin Corifeii Marii Uniri, cât și prin reprezentanții Bisericii, care au atribuit Aradului rolul de Capitală politică a Marii Uniri. Lucrarea scrisă de Vasile Popeangă și intitulată *Aradul, centru politic al luptei naționale din perioada dualismului (1867-1918)*²³ încearcă și reușește să demonstreze aceste realități din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Printre personalitățile arădene ce s-au remarcat în acele vremuri, se numără iluștri profesori, avocați de succes sau devotați prelați. Mulți dintre aceștia au avut strânse legături de colaborare cu politicieni sau oameni de cultură slovaci sau sârbi.

Un punct „fierbinte” în agenda procesului de despărțire ierarhică dintre Biserica Ortodoxă Română și Biserica Ortodoxă Sârbă a fost chestiunea mănăstirilor din Banat. Pe valea Mureșului Inferior funcționează cel mai vechi așezământ monahal cu viață de obște fără întrerupere – Mănăstirea Hodoș-Bodrog, atestată documentar în anul 1177. O complexă monografie dedicată mănăstirii arădene a fost publicată în anul 1980, de un colectiv de autori format din istoricii Eugen Arădeanul, Lucian Emandi și Teodor Bodogae, supervizați de către academicianul Răzvan Theodoreescu. Volumul, structurat în două părți distincte, poartă un titlu firesc, care cuprinde încărcătura istorică a lucrării: *Mănăstirea Hodoș-Bodrog*²⁴.

Autorii tratează trecutul istoric al locașului monahal și importanța contextului zonal în prima parte a volumului, intitulată *Preambul istoric*. După *Câteva considerații geografice cu privire la zona mănăstirii*, este relatată legenda construirii locașului de cult arădean. Se spune că mănăstirea a fost construită pe locul unde un taur a scos cu cornul din pământ o icoană aurită a Maicii Domnului²⁵. În al treilea capitol al primei părți este prezentată *Vechea vatră românească și ortodoxă de pe Mureșul inferior*, fiind enumerate descoperirile arheologice cu caracter religios din zona Aradului. Urmează prezentarea mănăstirii, precum și aspecte din viața religioasă a arădenilor, în diferite epoci istorice – de la începuturile sale până în zilele noastre. Capitolul 11 al lucrării cuprinde cronologia personalităților vieții ortodoxe române care „au primit tunderea monahală” la mănăstirea din apropierea Aradului²⁶.

Partea a doua a cărții prezintă *Arta și cultura mănăstirii Hodoș-Bodrog*, accentuându-se „importanța mănăstirii Hodoș-Bodrog constă nu numai în îndelungata sa prezență pe o străveche

²³ Idem, *Aradul – centru politic al luptei naționale din perioada Dualismului (1867-1918)*, Timișoara, edit. Facla, 1978, 312 p.

²⁴ Eugen Arădeanul, Lucian Emandi, Teodor Bodogae, *Mănăstirea Hodoș-Bodrog*, Arad, edit. Episcopiei Aradului, 1980, 225 p.

²⁵ *Ibidem*, p. 19.

²⁶ *Ibidem*, p. 89-91.

vatră istorică și culturală românească, având meritul de a fi cea mai veche dintre toate așezămintele monastice din țară, ci și în bogatul patrimoniu cultural și artistic pe care îl posedă și prin care se integrează în circuitul valorilor naționale perene ... Elementele de arhitectură, pictura murală, vechile manuscrise slavo-române, precum și diferitele piese de argintărie și obiecte de cult, provenite din secole diferite, constituie tot atâtea repere pentru fixarea orizontului spiritual și artistic al acestor locuri, începând cu perioada de cristalizare a primelor formațiuni social-politice românești și până în pragul secolului al XVIII-lea.”²⁷

Documentele păstrate pe rafturile arhivelor reprezintă o sursă primară de informații pentru cercetătorii în domeniu. Pentru asigurarea unui acces facil la informații, s-au realizat o serie de culegeri de documente, la care cercetătorul poate apela, fără a mai fi nevoit să acceseze fondurile arhivistice care sunt, de multe ori, greu accesibile. Printre istoricii și arhiviștii care au avut inițiativa realizării unor astfel de tomuri se numără și arădenii Andrei Caciora și Nicolae Roșuț care au alcătuit colecția intitulată *Aradul în lupta pentru eliberare socială și națională. Documente*²⁸. Documentele, reunite în două volume, dezvăluie informații privind evenimentele de la sfârșitul anului 1918 și începutul anului 1919 care au avut loc în orașul Arad și împrejurimi.

Culegerea de documente publicată în două volume de către I. D. Suciu și Radu Constantinescu, *Documente privitoare la Istoria Mitropoliei Banatului*²⁹, reprezintă o sursă de valoare pentru toți cei care doresc să aprofundeze istoria Banatului, iar din multitudinea de documente reproduse în aceste volume evidențiem pe cele referitoare la relațiile confesionale româno-sârbe.

Cunoașterea realităților istorice de pe valea Mureșului Inferior este completă de informațiile oferite de seria de culegeri de documente în 10 volume, colecție cunoscută sub numele de *1918 la români*. Din multitudinea de documente referitoare la evenimentele legate de Unirea cea Mare din 1918, începând cu anul 1879 și până în 1920, se remarcă documentele referitoare la poziția Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania față de evenimentele desfășurate în acest interval de timp. Volumele VIII-IX ale culegerii de documente cuprind reproducerea proceselor verbale ale adunărilor în care au fost aleși deputații pentru Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918, precum și credenționalele reprezentanților localităților de pe valea Mureșului Inferior³⁰.

²⁷ *Ibidem*, p. 202.

²⁸ Andrei Caciora, Nicolae Roșuț, *Aradul în lupta pentru eliberare socială și națională. Documente*, vol. I, Arad, 1970, 336 p.; Idem, *Aradul în lupta pentru eliberarea socială și națională. Documente*, vol. II, Arad, 1980, 300 p.

²⁹ I. D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la Istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I, Timișoara, edit. Mitropoliei Banatului, 1980; Idem, *Documente privitoare la Istoria Mitropoliei Banatului*, vol. II, Timișoara, edit. Mitropoliei Banatului, 1980.

³⁰ *1918 la români. Documentele unirii. Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918*, vol. VIII, București, edit. Științifică și Enciclopedică, 1989, 529 p.

Documentele păstrate în Arhiva Arhiepiscopiei Ortodoxe Române din Arad au văzut lumina tiparului într-o serie de culegeri, îngrijite de profesorul arădean Vasile Popeangă. Editorul a selectat cele mai interesante documente și le-a grupat tematic și cronologic. *Mărturii privind lupta românilor din părțile Aradului pentru păstrarea ființei naționale prin educație și cultură (1784-1918). Documente referitoare la Episcopia Ortodoxă a Aradului*³¹ și *Aradul cultural în lupta pentru înfăptuirea Marii Uniri (1908-1918)*³² sunt două dintre aceste culegeri, în care se pot regăsi informații care dezvăluie farmecul și zbuciumul vremurilor trecute.

În anul 1995, la 100 de ani de la Congresul naționalităților și la 75 de ani de la Tratatul de la Trianon, Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva a avut inițiativa publicării unui volum colectiv intitulat *Români. Sârbi. Slovaci. Congresul naționalităților – 100. Tratatul de la Trianon – 75*³³. Dintre studiile publicate în acest volum remarcăm cele referitoare la relațiile de colaborare dintre români, sârbi și slovaci³⁴.

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, pe valea Mureșului Inferior, trăiau comunități sârbești numeroase, în localitățile care formau granița Tiso-Mureșană dintre Imperiul Habsburgic și Poarta Otomană. Eugen Glück a fost unul dintre istoricii arădeni care au analizat evenimentele din această perioadă, publicând mai multe studii, în special despre mișcarea condusă de Petru (Pero) Seghedinaț³⁵.

La începutul secolului al XIX-lea, „sufletul” luptei pentru înființarea Preparandiei arădene și pentru instalarea unui episcop de origine română de la Arad a fost Moise Nicoară. Viața și activitatea sa au fost analizate de doi istorici arădeni, cercetările lor materializându-se în studii, articole și volume. Astfel, academician Cornelia Bodea a ales ca temă de cercetare pentru teza sa de doctorat, activitatea lui Moise Nicoară, studiu materializat în volumul *Moise Nicoară (1784-1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național-religioasă a românilor din Banat și Crișana* (Arad, 1943, 450 p.). Mai târziu, ea a reluat studiul despre viața și activitatea acestui mare român din prima jumătate a secolului al XIX-lea, publicând lucrarea *Moise Nicoară. Gyula (Ungaria)*

³¹ *Mărturii privind lupta românilor din părțile Aradului pentru păstrarea ființei naționale prin educație și cultură (1784-1918). Documente referitoare la Episcopia Ortodoxă a Aradului*, Arad, 1986, 410 p.

³² Vasile Popeangă, Ion B. Mureșan, *Aradul cultural în lupta pentru înfăptuirea Marii Uniri (1908-1918)*, Arad, edit. Episcopiei Ortodoxe Române a Aradului, 1991, 415 p.

³³ *Români. Sârbi. Slovaci. Congresul naționalităților – 100. Tratatul de la Trianon – 75*, Deva, 1995, 295 p.

³⁴ Nicolae Cordoș, „Începuturi ale colaborării naționalităților din Imperiul habsburgic (1848-1868)”, în *Români. Sârbi. Slovaci. Congresul naționalităților – 100. Tratatul de la Trianon – 75*, Deva, 1995, pp. 63-84; Milan Krajcovic, „The cooperation of Slovaks, Romanians and Serbs from 1890 till 1901”, în *Ibidem*, pp. 179-184; Teodor Pavel, „Date noi privind alianța naționalităților din Austro-Ungaria de la sfârșitul secolului al XIX-lea”, în *Ibidem*, pp. 185-198; Eugenia Glodariu, „Solidaritatea tineretului universitar al naționalităților din Austro-Ungaria în lupta de emancipare națională”, în *Ibidem*, pp. 219-230; Constantin I. Stan, „Colaborarea românilor, cehilor, slovacilor și iugoslavilor la Conferința de Pace de la Paris (1919-1920)”, în *Ibidem*, pp. 267-280.

³⁵ Eugen Glück, „Răscoala populară din 1735 condusă de căpitanul sârb Pero Seghedinaț (Segedinac)”, în *Modele de conviețuire în Europa Centrală și de Est*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 2000, pp. 217-233; Idem, „Mișcarea lui Petru Seghedinaț din zona Mureșului de jos (1735)”, în *Anuarul Institutului de Istorie „Gheorghe Bariț” din Cluj-Napoca* (Cluj-Napoca), edit. Academiei Române, anul XL, 2001, pp. 37-62.

1784 – București 1861³⁶. Același subiect este tratat și în două volume ce îl au ca autor pe cercetătorul Liviu Mărghită: *Moise Nicoară. Nemărginita dăruire unui ideal (1784-1861)*³⁷ și *O viață, un ideal, o izbândă. Moise Nicoară (1784-1861)*³⁸.

În regiunile în care trăiesc și conviețuiesc o paletă largă de etnii, printre care și valea Mureșului Inferior, o preocupare a specialiștilor este cercetarea colaborărilor dintre diferitele etnii. Muzeograful arădean Elena Rodica Colta face o trecere în revistă a comunităților etnice existente în zona Mureșului Inferior, prin intermediul unui amplu studiu intitulat *Etnii, istorii și mituri identitare în zona de frontieră româno-maghiară*³⁹. Bineînțeles, autoarea include și comunitățile de sârbi și slovaci care s-au stabilit în localitățile de pe valea Mureșului Inferior.

Elita arădeană de la mijlocul secolului al XIX-lea, este prezentată în lucrarea tânărului cercetător Dan Roman, *Oameni de seamă ai Aradului*⁴⁰. Printre aceste personalități remarcăm profesorii de la Preparandia arădeană (Dimitrie Țichindeal, Alexandru Gavra, Atanasie Șandor, Trifon Lugojan), învățătorul și inspectorul școlar Iosif Moldovan, reprezentantul de seamă al sârbilor Sava Tekeliya, politicianii Vasile Goldiș, Alexandru Mocioni sau episcopii Ioan Mețianu, Iosif Ioan Goldiș, Ioan Ignatie Papp și Roman Ciorogariu.

Părintele profesor academician Mircea Păcurariu, împreună cu un grup de colaboratori format din Gheorghe Lițiu, Vasile Popeangă, Ioana Cristache-Panait și Radu Popa, au publicat o bine-documentată monografie a Eparhiei Arădene, care poartă titlul de *Episcopia Aradului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă*⁴¹. Evenimente cu caracter religios, cultural și politic sunt analizate în paginile acestei monografii, pornind de la apariția religiei creștine pe valea Mureșului Inferior, trecând prin toate epocile istorice și ajungând până în a doua jumătate a secolului al XX-lea. Încrăștinarea locuitorilor din această regiune, înființarea primelor comunități religioase și a celor dintâi scaune episcopale, răspândirea catolicismului și consecințele acestui fenomen asupra ortodocșilor, venirea sârbilor în zonă și activitatea episcopilor sârbi, activitatea episcopilor români de la Arad sunt aspecte surprinse și analizate de autorii volumului.

Un apreciat instrument de lucru, respectiv *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*⁴², a fost realizat de către istoricii Alexandru Roz și Kovách Géza, un instrument de lucru ce a fost conceput pentru a pune la dispoziția cercetătorilor informații legate de atestarea documentară a

³⁶ Cornelia Bodea, *Moise Nicoară. Gyula (Ungaria) 1784 – București 1861*, București, edit. Enciclopedică, 2001, 204 p.

³⁷ Liviu Mărghită, *Moise Nicoară. Nemărginita dăruire unui ideal (1784-1861)*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2001, 205 p.

³⁸ Idem, *O viață, un ideal, o izbândă. Moise Nicoară (1784-1861)*, Arad, Fundația „Moise Nicoară” Arad, 2007, 213 p.

³⁹ Elena Rodica Colta, „Etnii, istorii și mituri identitare în zona de frontieră româno-maghiară”, în *Minoritarul imaginar. Minoritarul real*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 2003, pp. 49-104.

⁴⁰ Dan Roman, *Oameni de seamă ai Aradului*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2011, 403 p.

⁴¹ Mircea Păcurariu, Gheorghe Lițiu, Vasile Popeangă, Ioana Cristache-Panait, Radu Popa, *Episcopia Aradului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă*, Arad, edit. Episcopiei, 1989, 319 p.

⁴² Alexandru Roz, Kovách Géza, *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, Arad, edit. Universității „Vasile Goldiș”, 1997, 307 p.

localităților aparținătoare județului Arad. De asemenea, cei doi autori oferă și numeroase date demografice din perioada medievală și modernă, enumerând atât localitățile existente astăzi pe raza județului Arad, cât și cele dispărute și despre care s-au identificat informații în sursele arhivistice sau în cronicile medievale.

Pentru zona județelor Arad și Timiș, identificăm în ultimii ani un adevărat curent istoriografic ce se materializează prin elaborarea de monografii ale localităților. Pentru așezările din zona Mureșului Inferior amintim monografiile: *Șeitin. O așezare românească milenară de pe Mureșul Inferior*⁴³, *Monografia orașului Sănnicolau Mare*⁴⁴, *Monografia Pecica*⁴⁵, *Comuna și bisericile din Giridava-Morisena-Cenad (Monografie istorică)*⁴⁶, *Cenad. Monografie istorică*⁴⁷, *Igriș. Monografie*⁴⁸ și *Secusigiu – monografia*⁴⁹.

Rolul orașului de pe Mureș de-a lungul timpului este reliefat în monografia *Aradul – permanență în istoria patriei*⁵⁰. Volumul prezintă informații privind toate aspectele vieții arădene din cele mai îndepărtate timpuri și până în a doua jumătate a secolului trecut din punct de vedere geografic, economic, social, istoric și cultural. Datorită caracterului multietnic și multiconfesional, colectivul editorial analizează și relațiile culturale și politice inter-etnice arădene.

Importanța Aradului de-a lungul istoriei a impus realizarea unei noi monografii a orașului de pe Mureș. În lucrarea *Arad – monografia orașului de la începuturi până la 1989*⁵¹ regăsim informații și aspecte privind istoria ecleziastică a orașului. Preotul Pavel Vesa a fost istoricul care a realizat capitolul *Biserica Ortodoxă Română* (pp. 229-240), reliefând evoluția istorică a comunităților ortodoxe de pe întreg cuprinsul municipiului Arad, fiind incluse parohia Arad-Centru, precum și parohiile din actualele cartiere arădene. De asemenea, această monografie prezintă și comunitățile etnice și confesionale, precum și contribuția lor la viața social-culturală a orașului.

Pe lângă cele două monografii care s-au realizat pentru orașul Arad, recent văzând lumina tiparului și o serie de monografii ale cartierelor actuale, majoritatea acestora fiind în trecut comune de sine stătătoare. Dintre aceste monografii de cartier amintim următoarele volume: *Pârneava*,

⁴³ Ștefan Costea, Dumitru D. Costea, *Șeitin. O așezare românească milenară de pe Mureșul Inferior*, Arad, edit. Mirador, 1998, 414 p.

⁴⁴ *Monografia orașului Sănnicolau Mare*, 2004, 237 p.

⁴⁵ *Monografia Pecica*, coord. Constantin Chevereșan, Arad, edit. Concordia, 2007, 596 p.

⁴⁶ Gheorghe Cotoșman, *Comuna și bisericile din Giridava-Morisena-Cenad (Monografie istorică)*, edit. II îngrijită de Gheorghe Doran, Timișoara, edit. Marineasa, 2009, 115 p.

⁴⁷ Ioan Hațegan, *Cenad. Monografie istorică*, Timișoara, edit. ArtPress, edit. Banatul, 2016, 351 p.

⁴⁸ Florea Jebelean, *Igriș. Monografie*, Timișoara, edit. Mirton, 2009, 272 p.

⁴⁹ Rodica Colta, Doru Sinaci, *Secusigiu – monografia*, Arad, edit. Tiparnița, 2012.

⁵⁰ *Aradul – permanență în istoria patriei*, Arad, 1978, 843 p.

⁵¹ Ion Văran, Pascu Hurezan, Mihai Popovici (coord.), *Arad – monografia orașului de la începuturi până la 1989*, Arad, edit. Nigredo, 1999, 457 p.

*suburbiul românesc al Aradului – Contribuție monografică*⁵², *Micălaca. Monografie*⁵³, *Cartierul Bujac – Contribuții monografice*⁵⁴, *Arad-Gai: scrieri monografice*⁵⁵.

Realitățile demografice ale Aradului au fost studiate de către profesorul Corneliu Pădurean, care a publicat volumul *Populația comitatului Arad în secolul al XIX-lea*⁵⁶, teza sa de doctorat. Istoricul arădean prezintă populația orașului și comitatului Arad în decursul secolului al XIX-lea din punct de vedere statistic. De remarcat că autorul include informații provenind din primele statistici cunoscute referitoare la orașul și comitatul Arad din perioada medievală, oferind cititorilor date statistice inedite. În volumul său, Corneliu Pădurean pune accent pe perioada secolului al XIX-lea până la recensământul din anul 1900. Pe lângă recensămintele oficiale realizate de autorități, autorul valorifică informații descoperite în registrele de stare civilă parohiale, precum și informațiile descoperite la autori din secolul al XIX-lea și al XX-lea. Bogăția datelor statistice a condus la analizarea de către autor a numeroase criterii privind populația: sporul natural (natalitate, nupțialitate, mortalitate), emigrări și imigrări, pe grupe de vârstă etc.

„Istoricul consacrat al Episcopiei Aradului”, cum îl caracteriza regretatul profesor clujean Nicolae Bocșan, preotul Pavel Vesa, doctor în istorie, a reușit într-o perioadă scurtă de timp, să publice sute de articole și studii, precum și un număr de 25 de volume referitoare la istoria Episcopiei Aradului⁵⁷, de la începuturi și până în zilele noastre. În anul 2006 a ieșit de sub tipar vasta monografie a Eparhiei arădene: *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*⁵⁸, o lucrare de amploare considerabilă, teza de doctorat a preotului dr. Pavel Vesa. Pe parcursul a 740 de pagini, autorul prezintă aspecte istorice privind conducerea instituției (episcop, protopopi etc.), surprinzând și frământările cotidiene ale parohiilor, viața preoților și a comunităților religioase de la sate. Istoria Eparhiei Aradului este analizată din perspectiva elitelor ecleziastice, a vieții ierarhilor, incluzând și problemele, atât sociale, cât și canonice, cu care au fost nevoiți să se confrunte preoții de mir și protopopii. Autorul inserează aspecte deosebit de interesante de la nivelul tuturor parohiilor (biserici, preoți, cărți). Prin acest volum, Pavel Vesa analizează sentimentului religios, legătura cler-comunitate, care generează diverse fenomene și frământări sociale și spirituale.

⁵² Virgiliu Bradin, *Pârneava, suburbiul românesc al Aradului – Contribuție monografică*, Arad, edit. Promun, 2008, 222 p.

⁵³ Augustin Mureșan, Doru Sinaci, Rodica Colta, Felicia Oarcea, *Micălaca. Monografie*, Arad, edit. Mirador, 2010, 202 p.

⁵⁴ Vasile Pop, Moise Ardelean, Ioan Bușan, Mariș Tafie, Dan Demșea, Doru Sinaci, *Cartierul Bujac – Contribuții monografice*, Arad, edit. Mirador, 2011, 142 p.

⁵⁵ Horia Truță, *Arad-Gai: Scrieri monografice*, vol. I și II, Arad, edit. Mirador, 2012, p. 364 +414 p.

⁵⁶ Corneliu Pădurean, *Populația comitatului Arad în secolul al XIX-lea*, Arad, edit. Universității „Aurel Vlaicu”, 2003, 336 p.

⁵⁷ Pentru detalii vezi Gabriela Adina Marco, Paul Krizner, *Preot dr. Pavel Vesa (1955-2013). Istorie și Teologie*, Arad, edit. Tiparnița, 2014, 132 p. + 14 anexe.

⁵⁸ Pavel Vesa, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2006, 740 p.

În anul 2006, Episcopia Ortodoxă Română a Aradului a sărbătorit 300 de ani de existență, iar cu acest prilej au avut loc mai multe manifestări științifice care comemorează tricentenarul. Printre acestea se numără și tipărirea unui volum care îl are drept autor pe același prestigios cercetător în ale istoriei, preotul Pavel Vesa. Lucrarea, intitulată *Episcopii Aradului 1706-2006*⁵⁹, este gândită ca un dicționar al ierarhilor arădeni prezentați cronologic, de la Isaia Diacovici (1706-1708), cel care a mutat scaunul arhieresc în orașul de pe Mureș și până la P.S. dr. Timotei Sevcicu (1984-prezent). În paginile acestui volum sunt analizate atât perioada în care pe scaunul episcopal de la Arad erau ierarhi sârbi, cât și perioada în care ierarhii români au fost de origine română. Nu sunt uitate nici frământările de la începutul veacului al XIX-lea, când principalul punct al luptei de emancipare a românilor a fost numirea unui episcop român, nici controversese și conflictele de la mijlocul veacului, când „frontul de luptă” s-a întins la nivel de provincie, acum principalul obiectiv fiind emanciparea de sub ierarhia ortodoxă sârbească.

Volumul *Clerici cărturari arădeni de altădată*⁶⁰ îl are drept autor pe același istoric arădean, Pavel Vesa. Pe parcursul a 502 pagini, autorul a adunat date extrem de interesante despre viața și activitatea unor clerici arădeni pasionați de activitatea culturală românească. Toți cei 78 de clerici prezentați în această lucrare au avut diverse preocupări culturale, pe lângă activitatea de bază – cea de preot sau profesor. Printre aceștia se numără și câțiva lideri în lupta de despărțire de ierarhia sârbească de la Carloviț.

Preotul Pavel Vesa reușește să surprindă, în lucrarea *Eparhia Aradului în perioada episcopului Gherasim Raț (1835-1850)*⁶¹, realitatea arădeană din prima jumătate a veacului al XIX-lea. Meticulozitatea preotului Pavel Vesa reiese și din faptul că în lucrările sale încearcă și reușește să prezinte toate aspectele vieții sociale din perioada la care se referă. Mentalitatea epocii, atât a elitelor, cât și a credincioșilor de rând, este surprinsă de autor și redată într-un stil curgător și fluent, care cucerește cititorul încă din primele rânduri ale cărții. În cele 14 capitole ale volumului, istoria instituțională se împletește cu istoria personală a episcopului Gherasim Raț, care a ocupat scaunul eparhial de la Arad într-o perioadă zbuciumată a istoriei poporului român (1835-1850).

Ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea în părțile arădene au cunoscut o perioadă de frământări național-religioase. În această perioadă, în scaunul arhieresc de la Arad au păstorit ultimul vlădică de origine sârbă, Pavel Avacumovici (1786-1815), iar după o perioadă de sedisvacanță destul de lungă, primul episcop de origine română, Nestor Ioanovici (1829-1830). Această perioadă cuprinsă între anii 1786 și 1830 constituie tema analizei istorice efectuate de preotul Pavel Vesa, în lucrarea *Episcopia Aradului între 1786-1830*.

⁵⁹ Idem, *Episcopii Aradului 1706-2006*, Arad, edit. Gutenberg Univers, 2007, 360 p.

⁶⁰ Idem, *Clerici cărturari arădeni de altădată*, Arad, edit. Gutenberg Univers, 2008, 502 p.

⁶¹ Idem, *Eparhia Aradului în perioada episcopului Gherasim Raț (1835-1850)*, Arad, edit. Mirador, 2008.

*De la ultimul Episcop sârb la primul Episcop român*⁶², reliefând lupta și dorința românilor arădeni de emancipare religioasă pe plan educațional, politic și ecleziastic.

O martoră a vremurilor apuse, dar pline de savoare, a fost învățătoarea Hermina Ciorogariu, originară din Pecica, nepoata lui Roman Ciorogariu, viitorul episcop de Oradea. Aceasta a predat în mai multe localități situate la nord de Mureș (Pecica, Nădlac, Șeitin, Arad), scriindu-și impresiile de viață într-un jurnal. În anul 2010, aceste amintiri și impresii au fost publicate în volumul intitulat sugestiv *Caielele Herminei*⁶³, unde, în pagini pline de farmec, este surprinsă atmosfera de epocă din localitățile în care a trăit autoarea, punându-se un puternic accent pe relațiile și interacțiunile inter-umane.

Procesul de despărțire ierarhică a stârnit numeroase controverse, surprinse inclusiv în presa vremii. Aceste aspecte, precum și cele legate de problemele fundamentale ale vieții bisericești sunt analizate de Mihaela Bedecan în lucrarea *Presa și Bisericile românești din Transilvania (1865-1873)*⁶⁴. Autoarea realizează o analiză atât a problemelor Bisericii Ortodoxe, cât și a Bisericii Române Unite, un capitol aparte fiind dedicat separației ierarhice a Bisericii Ortodoxe Române de Biserica Ortodoxă Sârbă. În acest sens, sunt cercetate în special studiile și articolele de presă publicate în periodicele din zona Banatului („Foaia Diecezană” de la Caransebeș) sau a Aradului („Biserica și Școala”).

În anul 1964, profesorul Vasile Popeangă, alături de colaboratorii săi Eduard Găvănescu și Victor Țircovnicu, au revizuit și îmbogățit informațiile oferite de înaintașul lor, Teodor Botiș, editând lucrarea intitulată *Preparandia din Arad*⁶⁵. După 33 de ani, Vasile Popeangă a revenit asupra istoricului celebrei școli arădene, instituție care a contribuit la formarea învățătorilor și a preoților ce au activat pe teritoriul Eparhiei arădene văzând lumina tiparului noi volume: *Mărturii transilvănene despre acte creatoare de pedagogie românească*⁶⁶ și *Studii despre Preparandia din Arad*⁶⁷.

În 2012, cu ocazia bicentenarului Preparandiei din Arad, profesorul Doru Bogdan a publicat volumul intitulat *Preparandia din Arad în conștiința cultural-istorică a epocii sale (1812-2012)*⁶⁸, teza sa de doctorat. Autorul accentuează rolul fundamentală jucat de instituția de învățământ

⁶² Idem, *Episcopia Aradului între 1786-1830. De la ultimul Episcop sârb la primul Episcop român*, Arad, edit. Arhiepiscopiei Aradului, 2010, 324 p.

⁶³ *Caielele Herminei*, editori Rodica Țabic, Adriana Popescu, Cătălin D. Constantin, București, edit. Peter Pan, 2010, 238 p.

⁶⁴ Mihaela Bedecan, *Presa și Bisericile românești din Transilvania (1865-1873)*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2010, 638 p.

⁶⁵ Vasile Popeangă, Eduard Găvănescu, Victor Țircovnicu, *Preparandia din Arad*, București, edit. Didactică și Pedagogică, 1964, 288 p.

⁶⁶ Vasile Popeangă, *Mărturii transilvănene despre acte creatoare de pedagogie românească*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2007, 374 p.

⁶⁷ Idem, *Studii despre Preparandia din Arad*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2011, 384 p.

⁶⁸ Doru Bogdan, *Preparandia din Arad în conștiința cultural-istorică a epocii sale (1812-2012)*, Arad, edit. Nigredo, 2012, 441 p.

arădeană în formarea și consolidarea elitelor, de la simplii învățători și preoți care au activat la nivel de sate și cătune și până la unele din personalitățile care și-au adus o contribuție importantă în cadrul mișcării naționale a românilor din Transilvania. Doru Bogdan a îmbogățit istoriografia arădeană și prin publicarea unor studii⁶⁹ dedicate aceleiași instituții de învățământ din Arad.

De asemenea, fostul director al Școlii Normale din Arad, profesorul Anton Ilica a dedicat, în anul 2012, un volum⁷⁰ istoricului instituției arădene de învățământ pedagogic de la începuturi și până în zilele noastre.

Rolul de frunte jucat de orașul Arad în cadrul mișcării naționale din Transilvania a fost determinat și de apariția unor periodice în paginile cărora își publicau ideile reprezentanții elitei politice ale vremii. O lucrare monografică dedicată ziarului *Tribuna* din Arad a fost elaborată de către istoricul arădean Doru Sinaci⁷¹, care a reliefat importanța grupării tribuniste, ce s-a impus în fruntea mișcării naționale, dând tonul politicii românilor din Transilvania. Pe lângă numeroasele personalități române care au semnat în paginile *Tribunei*, dintre care amintim pe Vasile Goldiș, Roman Ciorogariu, la ziarul arădean au colaborat și ziariști de origine slovacă, dintre care se remarcă Gustav Augustini.

Înainte de a colabora din punct de vedere publicistic cu ziarul *Tribuna* din Arad, Gustav Augustini și-a petrecut câțiva ani din viață la Sibiu, unde a publicat în paginile ziarului *Tribuna*, devenind un reprezentant de seamă al elitei slovace de pe meleaguri transilvane. Informații despre perioada petrecută la Sibiu de către Gustav Augustini sunt prezentate în studiul cercetătoarei Aurelia Cozma, intitulat *Relațiile româno-slovace la sfârșitul secolului al XIX-lea la Sibiu*⁷².

Printre studiile privind personalitatea ziaristului slovac Gustav Augustini regăsim lucrarea regretatului istoric clujean Gelu Neamțu, intitulată *Prietenul slovac al românilor, Gustav Augustini, la „Tribuna Poporului” din Arad 1898-1900*⁷³, și care, printr-o documentare temeinică, conturează figura și destinul unui om care a reprezentat un adevărat liant în lupta naționalităților asuprite din

⁶⁹ Idem, „Preparandia din Arad și Școala Ardeleană în conștiința intelectualității românești”, în *90 de ani de administrație românească în Arad*, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2010, pp. 26-77; Idem, „Preparandia din Arad creatoare de intelectualitate românească”, în *Administrație românească arădeană: Studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. II, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2011, pp. 32-76; Idem, „Istoriografia Preparandiei din Arad (1818-1912)”, în *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări*, vol. IV, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2012, pp. 122-197; Idem, „Profesorul Eduard I. Găvănescu despre dr. Ștefan Cicio-Pop”, în *Administrație românească arădeană, studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. VI, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2013, pp. 314-322.

⁷⁰ Anton Ilica, *Istoricul Preparandiei din Arad de la Școala Regească Preparandială gr. neunită a națiunii române la Liceul Pedagogic „Dimitrie Țichindeal” Arad*, Cluj-Napoca, edit. Casa Cărții de Știință, 2012.

⁷¹ Doru Sinaci, *Discursul politic în perioada tribunismului arădean*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2014, 323 p.

⁷² Aurelia Cozma, „Relațiile româno-slovace la sfârșitul secolului al XIX-lea la Sibiu”, în *Brvkenthal Acta Mvsei* (Sibiu), 2006, nr. I.1, pp. 233-242.

⁷³ Gelu Neamțu, „Prietenul slovac al românilor, Gustav Augustini, la „Tribuna Poporului” din Arad 1898-1900”, în *Națiune și europenitate. Studii istorice. In honorem Camilli Mureșanu*, volum îngrijit de Nicolae Edroiu, Susana Andea, Șerban Turcuș, București, edit. Academiei Române, 2007, pp. 339-348.

Transilvania. Activitatea lui Gustav Augustini este prezentată prin prisma relațiilor de colaborare a românilor, slovacilor, sârbilor și croaților, izvorând din sentimentele de patriotism și fidelitate față de națiunea română și identificându-se cu interesele naționale românești, care erau aceleași cu ale tuturor națiunilor oprimate din Ungaria.

Relațiile confesionale româno-sârbe reprezintă un subiect „fierbinte”, abordat uneori prudent atât de către istoriografia română, cât și de cea sârbă. Comunitățile sârbe de la nord de râul Mureș sunt puține și, din punct de vedere demografic, slab reprezentate. Cercetătorii întâmpină dificultăți în identificarea informațiilor referitoare la comunitățile sârbe de la nord de Mureș, majoritatea istoricilor studiind comunitățile și relațiile româno-sârbe din Banat.

Printre istoricii români ce au abordat subiectul în discuție, culminând cu despărțirea ierarhică din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se numără și P. S. Lucian Mic, Episcop al Caransebeșului. În teza sa de doctorat⁷⁴, ierarhul bănățean surprinde aspectele tensionate ale relațiilor confesionale româno-sârbe din zona Banatului, tangențial analizând și comunitățile mixte româno-sârbe de pe valea Mureșului Inferior, prezentând realitățile istorice din cadrul Episcopiei Aradului, precum și relațiile cu Biserica Ortodoxă Sârbă după despărțirea ierarhică⁷⁵.

Una dintre cele mai spinoase probleme abordate în procesul de separare ierarhică a fost jurisdicția asupra mănăstirilor ortodoxe din Banat. Pe valea Mureșului Inferior se află două mănăstiri, Hodoș-Bodrog⁷⁶ și Bezdin⁷⁷, care au fost obiectul a numeroase controverse. Într-un final, ierarhia sârbă a păstrat mănăstirea Bezdin, iar Bisericii Ortodoxe Române i-a revenit mănăstirea Hodoș-Bodrog. Noi contribuții editoriale privind situația controversată a mănăstirilor din Banat sunt aduse de P. S. Lucian, prin studiul *Acțiuni trenante ale despărțirii ierarhice româno-sârbe. Procesul mănăstirilor la începutul secolului al XX-lea. Documente inedite*⁷⁸, ce prezintă documentele prezentate în justiție de către partea română în procesul pentru jurisdicția mănăstirilor intentat la Tribunalul din Budapesta.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Andrei Șaguna a fost cea mai importantă personalitate care a activat pentru drepturile românilor transilvăneni și pentru despărțirea Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania și Banat de ierarhia sârbească de la Carloviț. Istoria a dovedit că personalitatea mitropolitului Andrei Șaguna a fost una dintre cele mai complexe, iar activitatea sa pe tărâmul apărării și promovării ortodoxiei i-au adus canonizarea, devenind Sfânt al Bisericii

⁷⁴ Lucian Mic, *Relațiile Bisericii Ortodoxe Române din Banat cu Biserica Ortodoxă Sârbă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca / Caransebeș, edit. Presa Universitară Clujeană / edit. Episcopiei Caransebeșului, 2013, 403 p.

⁷⁵ *Ibidem*, pp. 203-249.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 168.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 172.

⁷⁸ PS Lucian, Episcopul Caransebeșului, „Acțiuni trenante ale despărțirii ierarhice româno-sârbe. Procesul mănăstirilor la începutul secolului al XX-lea. Documente inedite”, în *Studii și cercetări / Studije i istraživanja. Actele simpozionului internațional Banatul – Istorie și multiculturalitate / Radovi Međunarodnog simpozijuma Banat – Istorija i multikulturalnost. Zrenjanin 2014, Reșița 2015, Reșița*, edit. Fundației FREFV Novi Sad, 2015, pp. 169-182.

Ortodoxe, sărbătorit în 30 noiembrie. S-au publicat numeroase lucrări, studii și articole care au abordat viața și activitatea Sfântului Ierarh Andrei Șaguna⁷⁹, iar printre istoricii care au cercetat personalitatea ierarhului de la Sibiu se numără Mircea Păcurariu⁸⁰, Keith Hitchins⁸¹, Nicolae Bocșan⁸² sau Pavel Vesa. Istoricul arădean Pavel Vesa⁸³ a surprins legăturile lui Andrei Șaguna cu ierarhii de la Arad, prelații ortodocși consultându-se adesea pentru a acționa unitar în lupta cu ierarhia sârbă sau cu legislația maghiară.

Andrei Șaguna a fost considerat liderul românilor atât din punct de vedere religios, cât și politic. Istoricul clujean Gelu Neamțu îi dedică mitropolitului sibian un interesant studiu, intitulat *Episcopul Andrei Șaguna „Regele românilor” la 1848*⁸⁴, reliefând, din nou, personalitatea ierarhului și rolul său de lider al românilor transilvăneni.

Importanța personalității lui Andrei Șaguna este relevată și întărită de bogata sa corespondență, ce a văzut lumina tiparului grație efortului colectiv al istoricilor clujeni. Corespondența lui Șaguna⁸⁵ cu diverși oameni politici, lideri religioși ortodocși sau de alte confesiuni, români sau de alte etnii, reprezintă un instrumentar util pentru cercetătorul istoric de a percepe „dedesubturile” și motivația acțiunilor de acum 150 de ani.

⁷⁹ Pentru detalii vezi Voichița Bițu, Bogdan Andriescu, *Andrei Șaguna (1808-1873). Biobibliografie*, ediția I, Sibiu, 2008, 310 p.; Idem, ediția II, Sibiu, edit. Andreiana / edit. Armanis, 2012, 451 p.

⁸⁰ Mircea Păcurariu, „Mitropolitul Andrei Șaguna, „Părintele Ardealului””, în *Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, București, edit. Academiei Române, 2009, pp. 62-69; Idem, „Andrei Șaguna – activitatea editorială”, în *Ibidem*, pp. 70-84.

⁸¹ Keith Hitchins, *Ortodoxie și Naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania. 1846-1873*, pref. Pompiliu Teodor, trad. Aurel Jivi, București, edit. Univers Enciclopedic, 1995, 343 p.; Idem, „Andrei Șaguna și românii din Transilvania în timpul decadelor absolutiste, 1849-1859”, în *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei*, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 1970, pp. 13-58; Idem, „Andrei Șaguna și Iosif Rajačić: Bisericele sârbă și română în deceniul absolutismului”, în Idem, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700-1868)*, ed. Pompiliu Teodor, trad. Sever Trifu, Codruța Trifu, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 1987, pp. 191-206.

⁸² Pavel Vesa, Nicolae Bocșan, „Andrei Șaguna și Episcopia Aradului în lumina corespondenței (1846-1865)”, în *Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu Dr. H. C. Universitatea Oradea – O viață în slujba Bisericii și a școlii românești*, București, edit. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2005, pp. 65-72.

⁸³ Pavel Vesa, „Legăturile Aradului cu Andrei Șaguna în lumină epistolară (1839-1873)”, în *Administrație românească arădeană, studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. V, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2012, pp. 123-145; Idem, „Legăturile Episcopiei Aradului cu Sfântul ierarh Andrei Șaguna, Mitropolitul Transilvaniei, în lumină epistolară (1839-1873)”, în *Taină și comuniune*, Timișoara / Caransebeș, edit. Artpress /edit. Episcopiei Caransebeșului, 2012, pp. 380-399; Idem, „Andrei Șaguna și Aradul. Legăturile cu arhimandritul Patrichie Popescu”, în *Tabor* (Cluj-Napoca), an II, februarie 2009, nr. 11, pp. 67-74.

⁸⁴ Gelu Neamțu, „Episcopul Andrei Șaguna „Regele românilor” la 1848”, în Gelu Neamțu, „Religia română” în *Transilvania 1848-1918*, Cluj-Napoca, edit. Argonaut, 2010, pp. 20-25.

⁸⁵ *Andrei Șaguna, Corespondență vol. I/1*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Pavel Vesa, Bogdan Ivanov, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2005, 568 p.; *Andrei Șaguna, Corespondență vol. I/2*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Bogdan Ivanov, Vasa Lupulovici, Ioan Herbil, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2007, 308 p.; *Andrei Șaguna, Corespondență vol. II*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Beatrice Dobozi, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2008, 609 p.; *Andrei Șaguna, Corespondență vol. III*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2009, 485 p.; *Andrei Șaguna, Corespondență vol. IV*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2011, 271 p.; *Andrei Șaguna, Corespondență vol. V*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2011, 287 p.

După separarea ierarhică a Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania și Banat de Biserica Ortodoxă Sârbă, viața bisericească a continuat pe drumuri separate. La inițiativa mitropolitului Andrei Șaguna, Biserica Ortodoxă Română din Transilvania a adoptat Statutul Organic, o adevărată „constituție” după care s-a ghidat până la unirea cu Biserica Ortodoxă din România. Istoricul Paul Brusanowski a publicat volumul *Reforma constituțională din Biserica Ortodoxă a Transilvaniei între 1850-1925*⁸⁶, în care analizează și demonstrează importanța Statutului Organic șagunian pentru bunul mers al vieții bisericești din Transilvania și Banat.

Prin intermediul volumului *Instituții ecleziastice. Compendiu de legislație bisericească (secolul al XIX-lea)*⁸⁷, specialiștii Institutului de Istorie Ecleziastică din Cluj-Napoca aduc în fața cititorilor și iubitorilor de istorie o culegere de acte legislative din secolul al XIX-lea referitoare la instituțiile ecleziastice ortodoxe din Transilvania. În primele pagini ale volumului, autorii realizează o sinteză de istorie ecleziastică, fiind analizate instituțiile Bisericii Ortodoxe din Transilvania secolului al XIX-lea, subliniindu-se ideea că istoria ecleziastică din acea perioadă a fost foarte complexă. De la privilegiile ilirice primite de sârbii din Imperiul Habsburgic și extinse asupra tuturor ortodocșilor și până la Statutul Organic șagunian, instituțiile bisericești au cunoscut o evoluție permanentă.

Contribuția personală la istoriografia temei aflate în cercetare a constat din publicarea a două volume dedicate implicării locuitorilor din Nădlac la Marea Unire din 1918⁸⁸. De asemenea, prin publicarea mai multor articole și studii dedicate relațiilor româno-sârbe⁸⁹ și româno-

⁸⁶ Paul Brusanowski, *Reforma constituțională din Biserica Ortodoxă a Transilvaniei între 1850-1925*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2007, 294 p.

⁸⁷ Ioan-Vasile Leb, Gabriel-Viorel Gârdan, Marius Eppel, Pavel Vesa, *Instituții ecleziastice. Compendiu de legislație bisericească (secolul al XIX-lea)*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2010, 360 p.

⁸⁸ Gabriela Adina Marco, *Pași spre Unire...*, Nădlac, edit. Ivan Krasko, 2006, 115 p.; Idem, *De la Nădlac la Alba-Iulia. Implicarea nădlăcanilor în mișcarea națională românească*, Arad, edit. Tiparnița, 2018, 223 pag.

⁸⁹ Idem, „Comunitatea ortodoxă sârbă de la Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul VIII, nr. 4 (29), noiembrie 2007, p. 2; Idem, „Hramul bisericii ortodoxe sârbe din Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul VIII, nr. 4 (29), noiembrie 2007, p. 3; Idem, „Despărțirea ierarhică dintre românii și sârbii de la Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul X, nr. 5 (40), noiembrie 2009, p. 2; Idem, „Familia nobiliară Jakšić de Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XI, nr. 3 (44), august 2010 [nr. 4 (45), noiembrie 2010], p. 2-3; Idem, „Nădlacul în prima jumătate a secolului al XVIII-lea”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XII, nr. 3 (49), noiembrie 2011, p. 2-4; Idem, „Despărțirea dintre comunitățile românească și sârbească de la Nădlac”, în *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări*, vol. III, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2011, pp. 82-101; Idem, „Ctitoriile familiei Jakšić”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIII, nr. 4 (54), noiembrie 2012, p. 2; Idem, „Evoluția demografică a populației sârbești din Nădlac (1850-2002)”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIV, nr. 5 (60), noiembrie 2013, p. 2; Idem, „Familia Cervencovici – „dinastie” de preoți”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XV, nr. 4 (65), noiembrie 2014, p. 2; Idem, „Curaj, onoare și exil. Grânicerii sârbi din Nădlac (județul Arad) în prima jumătate a secolului al XVIII-lea”, în *Restituiri bănățene. IV* (Timișoara), edit. Eurostampa, 2016, coord. Dumitru Tomoni, Horațiu Suciu, pp. 36-51; Idem, „Sfântul Kirill de la Bezdin”, în *Gutenberg. Universul cărții* (Arad), anul VIII, nr. 31, iunie 2017, p. 10 și în *Oameni de seamă ai Banatului. Actele Simpozionului Internațional „Oameni de seamă ai Banatului”, ediția XXI, Uzdin, 21-22 aprilie 2017* (Uzdin), vol. II, 2017, pp. 64-66; Idem, „Locașul de cult ortodox sârb din Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XVI, nr. 4 (70), noiembrie 2015, p. 2; Idem, „Vechi monument eclezial – Mănăstirea Bezdin”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XVII, nr. 6 (77), noiembrie 2016, p. 2-3; Idem, „Istorie, tradiție, istoriografie. Relații româno-sârbe pe valea Mureșului inferior”, în *Studii și cercetări istorice bănățene* (Timișoara), edit. Eurostampa vol. 3/2017, pp. 213-226; Idem, „Comunitatea sârbă din Nădlac”, în *Gutenberg. Universul cărții* (Arad), anul X, nr. 36, septembrie 2018, p. 11.

slovace⁹⁰ din zona orașului Nădlac, am dorit să evidențiez principalele aspecte culturale și confesionale ale comunităților locale și colaborarea inter-etnică. Articolele și studiile referitoare la comunitatea ortodoxă română din Nădlac⁹¹ publicate în *Ecclesia*, revista editată de Parohia

⁹⁰ Idem, „Comunitatea slovacă din Nădlac până la Unirea cea Mare”, în *Tribuna Universitară* (Arad), anul IV, nr. 2 (23), martie-aprilie 2006, p. 12; Idem, „Societatea nădlăcană în anii 1914-1918”, în *Pe drumul Marii Uniri*, coord. Vasile Popeangă, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2008, pp. 119-138; Idem, „Ludovít Augustin Boor și Ivan Bujna – preoți evanghelici slovaci, luptători pentru Unirea Transilvaniei cu România”, în *Aradul și Marea Unire din 1918. Culegere de studii*, coord. Marius Grec, Stelean Ioan Boia, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2008, pp. 129-135; Idem, „Monumentele eroilor din Nădlac”, în *Administrație românească arădeană, studii și comunicări din Banat-Crișana, 95 de ani de la Marea Unire*, vol. VII, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2013, pp. 282-288; Idem, „Reuniunea învățătorilor arădeni. Ședința de la Nădlac din 1910”, în *Administrație românească arădeană, studii și comunicări din Banat-Crișana, 95 de ani*, vol. VIII, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2014, pp. 567-577; Idem, „Câteva aspecte privind cultura slovacă din România”, în *Europa* (Novi Sad), an VII, nr. 14, 2014, pp. 65-67; Idem, „Obiceiuri și tradiții locale străvechi de la Nădlac”, în *Analele Aradului* (Arad), „Vasile Goldiș” University Press, an III, nr. 3, 2017, pp. 342-350; Idem, „Educație pentru viață între 1802-1918 în școlile confesionale române și slovace din Nădlac. O abordare comparativă”, în *Școală și societate în Banat. XV. Lucrările sesiunii internaționale de comunicări științifice, Timișoara 2018* (Timișoara), edit. Eurostampa, 2018, pp. 90-106; Idem, „Personalități slovace originare din localitatea Nădlac, jud. Arad (secolul al XIX-lea)”, în *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. XIII, coord. Doru Sinaci și Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2018, pp. 446-453; Idem, „Evoluția relațiilor culturale româno-slovace în localitatea Nădlac, județul Arad. Societățile și asociațiile culturale în perioada 1802-1918”, în *Analele Banatului. Serie nouă. Arheologie-Istorie* (Timișoara), nr. XXV, 2017, Cluj-Napoca, edit. MEGA, pp. 257-262; Idem, „Reprezentanți din Nădlac, județul Arad în primul Parlament al României Mari (1919)”, în *In Memoriam magistri Mihai Pârvulescu*, ed. îngrijită de dr. Carmen Pușa Pârvulescu, Timișoara, edit. Eurostampa, 2019, pp. 420-428; Idem, „Tradiții”, în *Gutenberg. Universul cărții* (Arad), anul X, nr. 37, decembrie 2018, p. 27.

⁹¹ Idem, *Parohia Ortodoxă Română din Nădlac. Repere de spiritualitate în cuvinte și imagini*, Arad, edit. Tiparnița, 2017, 111 pag.; Idem, „Biserica Ortodoxă din Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul I, nr. 1, octombrie 1999, p. 3; Idem, Totorean Miorița, „Biserici Ortodoxe din Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul II nr. 2, 3 (5, 6), februarie, martie 2000, p. 3; Gabriela Adina Marco, „Preoți nădlăcani”, partea I, în *Ecclesia* (Nădlac), anul II nr. 6 (10), iulie-august 2000, p. 3; Idem, „Preoți nădlăcani”, partea a II-a, în *Ecclesia* (Nădlac), anul II nr. 7 (11), septembrie 2000, p. 3; Idem, „Corul Bisericii Ortodoxe din Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul III, nr. 9, 10 (13, 14), ianuarie-februarie 2001, p. 3; Idem, „Momente din ortodoxia nădlăcană”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul VII, nr. 3-4 (24-25), decembrie 2006, p. 5; Idem, „Corul Bisericii Ortodoxe din Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul VIII, nr. 2 (27), mai 2007, p. 2; Idem, „Școala confesională ortodoxă română de fete de la Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul VIII, nr. 5 (30), decembrie 2007, p. 2; Idem, „Reuniunea femeilor din Nădlac și Arad până în 1918”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul IX, nr. 1 (31), martie 2008, p. 2; Idem, „Istoricul construirii bisericii ortodoxe române din Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul IX, nr. 2 (32), aprilie 2008, p. 2; Idem, „Monumentele eroilor ortodocși din Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul IX, nr. 3 (33), iunie 2008, p. 2; Idem, „Aniversările Nădlacului ortodox din anul 2008”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul IX, nr. 4 (34), august 2008, p. 4-5; Idem, „Politica culturală a Parohiei Ortodoxe Române de la Nădlac până la Unirea din 1918”, în *Buletinul „Casa cărții” al Bibliotecii „Tudor Arghezi”*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2008, pp. 178-193; Idem, „Nădlăcani „martori” la realizarea Memorandumului din 1892”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul X, nr. 1 (36), martie 2009, p. 2; Idem, „Fundatia filantropică Dimitrie Cioroabă”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul X, nr. 2 (37), aprilie 2009, p. 2; Idem, „Fiii Nădlacului”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul X, nr. 3 (38), iunie 2009, p. 2; Idem, „„Urme” ale pictorului Ștefan Tenețchi la Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul X, nr. 6 (41), decembrie 2009, p. 2; Idem, „Protopopiatul ortodox Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XI, nr. 2 (43), mai 2010, p. 2; Idem, „Nădlacul Nou (Nagy-lak, Republica Ungaria)”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XI, nr. 3 (44), august 2010, p. 2; Idem, „Preoți nădlăcani proveniți din familii nobiliare”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XI, nr. 5 (46), decembrie 2010, p. 2-3; Idem, „Corul de copii”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XII, nr. 2 (48), iunie 2011, p. 2; Idem, „Familia de învățători Tăucean”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XII, nr. 4 (50), decembrie 2011, p. 2-3; Idem, „Fonduri și Fundațiuni cultural-filantropice patronate de Parohia Ortodoxă Română din Nădlac. Donații către Biserică”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIII, nr. 1 (51), aprilie 2012, p. 2-3; Idem, „Biserica Ortodoxă Română Nădlac – 190 de ani de la punerea pietrei de temelie”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIII, nr. 2 (52), iunie 2012, p. 2-3; Idem, „Nădlăcani cu „școli înalte” până la 1918”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIII, nr. 3 (53), august 2012, p. 2; Idem, „Uroș Pătean – Un nădlăcan în Parlamentul țării”, în *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări*, vol. IV, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2012, pp. 316-325; Idem, „Biserica ortodoxă română din Nădlac – Protopopiatul Arad – 190 de ani de la punerea pietrei de temelie (1822-2012)”, în *Altarul Banatului* (Timișoara), anul XXIII (LXII), nr. 10-12, octombrie-decembrie 2012, pp. 107-119; Idem, „Familia Șerban – generații peste timp”, în *Administrație românească arădeană, studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. V, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2012, pp. 110-122; Idem, „Școala confesională ortodoxă din cartierul nădlăcan Bujac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIII, nr. 5 (55), decembrie 2012, p. 2-3; Idem,

Ortodoxă Nădlac, precum și în alte reviste de specialitate sau în volume colective, constituie, de asemenea, o contribuție personală la dezvoltarea istoriografiei locale de pe valea Mureșului Inferior.

I. 2. Istoriografia româno-slavă reflectată în studii ale autorilor de origine sârbă

Istoriografia sârbă referitoare la comunitățile de origine sârbă din România este reprezentată de variate studii, articole și volume prin intermediul cărora sunt analizate aspecte ale vieții sociale, politice, eclesiastice sau culturale ale realității istorice sârbești din zona Arad și Banat.

O sinteză istorică convingătoare privind minoritatea sârbă este reprezentată de monografia lui Ljubivoje Cerović, *Sârbii din România. Din evul mediu timpuriu până în zilele noastre*. Importanța acestei lucrări a impus tipărirea atât în limba sârbă⁹², cât și în limba română⁹³, deoarece acest volum aduce un aport generos de informații, prin prezentarea celor mai importante momente ale istoriei sârbilor din zona Banat și din nordul Mureșului. În zona Aradului, comunitățile de sârbi

„Începutul școlii confesionale de la Nădlac. Învățătorii din prima jumătate a secolului al XIX-lea”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIV, nr. 1 (56), martie 2013, p. 2; Idem, „Examene la școala confesională”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIV, nr. 3 (58), iunie 2013, p. 2; Idem, „Intelectuali nădlăcani – familia Lugojan”, în *Administrație românească arădeană, studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. VI, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2013, pp. 88-99; Idem, „Profesorul Atanasie Șandor (1809-1892)”, în *COM24 Magazin* (Arad), anul II, nr. 9, mai 2013, p. 4; Idem, „Unele consecințe ale trasării graniței de stat între România și Ungaria în zona Nădlac”, în *95 de ani de la MAREA UNIRE (culegere de studii), volum omagial*, coord. Marius Ioan Grec, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2013, pp. 133-140; Idem, „Fii ai Nădlacului”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIV, nr. 6 (61), decembrie 2013, p. 2; Idem, „Epitropii Bisericii Ortodoxe Române din Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XV, nr. 2 (63), iunie 2014, p. 2-3; Idem, „Familia nobiliară Mercea de Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XV, nr. 3 (64), august 2014, p. 2; Idem, „Nădlăcani participanți la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XV, nr. 5 (66), decembrie 2014, p. 2; Idem, „Școala din cartierul nădlăcan „De Din Sus” („Școala lu’ Cucu)”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XVI, nr. 1 (67), aprilie 2015, p. 2; Idem, „„Dinastia” Chicin – o familie de intelectuali nădlăcani”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XVI, nr. 2 (68), mai-iunie 2015, p. 2-3; Idem, „Învățătorul Uroș Totorean”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XVI, nr. 3 (69), august 2015, p. 2; Idem, „Reînvierea străvechilor tradiții de Crăciun”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XVI, nr. 5 (71), decembrie 2015, p. 2; Idem, „George Șerban – cea mai îndelungată păstorie la Altarul Bisericii Ortodoxe din Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XVII, nr. 5 (76), august 2016, p. 2-3; Idem, „Apariția și dezvoltarea cultului greco-catolic la Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XVIII, nr. 4 (82), noiembrie 2017, p. 4; Idem, „Consecințe ale trasării granițelor între România și Ungaria după Unirea din 1918”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIX, nr. 1 (84), aprilie 2018, p. 2-3; Idem, „Implicarea nădlăcanilor în viața cultural-teatrală a Transilvaniei până la al doilea război mondial”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIX, nr. 2 (85), mai 2018, p. 2-3; Idem, „Soldați nădlăcani în timpul primului război mondial”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIX, nr. 3 (86), mai-iunie 2018, p. 2-3; Idem, „Viața cotidiană la Nădlac acum 100 de ani”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIX, nr. 6 (89), decembrie 2018, p. 7, 9; Idem, „Obiecte de metal (clopote) rechiziționate de armata austro-ungară în timpul primului război mondial”, în *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. X, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2015, pp. 157-162; Idem, „Sculptorul Nistor Busuioc și contribuția sa la dezvoltarea sculpturii eclesiastice din Banat (Biserica ortodoxă română din Nădlac)”, în *Studii și cercetări / Studije i istraživanja. Actele simpozionului internațional Banatul – Istorie și multiculturalitate / Radovi Međunarodnog simpozijuma Banat – Istorija i multikulturalnost. Zrenjanin 2014, Reșița 2015*, Reșița, edit. Fundației FREFV Novi Sad, 2015, pp. 723-734; Idem, „Pictura bisericii ortodoxe din Nădlac, prima lucrare a pictorului Ioan Zaicu”, în *Studii și cercetări istorice bănățene* (Timișoara), vol. 1/2015, edit. Eurostampa, pp. 407-422; Idem, „Tradiții nădlăcane de ieri și de azi: de la jocul duminical la școala de dans”, în *Gutenberg. Universul cărții* (Arad), anul VIII, nr. 33, decembrie 2017, p. 11; Idem, „Câteva considerații privind apariția și dezvoltarea cultului greco-catolic la Nădlac”, în *Gutenberg. Universul cărții* (Arad), anul X, nr. 35, iunie 2018, p. 11; Idem, „Realități demografice de pe valea Mureșului inferior în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea”, în *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” – Series HISTORICA* (Cluj-Napoca), nr. LVI din 2017, pp. 223-242.

⁹² Ljubivoje Cerović, *Srbi u Rumuniji. Od ranog srednjeg veka do današnjeg vremena*, Novi Sad, 1997, 575 p.

⁹³ Idem, *Sârbii din România. Din evul mediu timpuriu până în zilele noastre*, trad. Ivo Muncian, editor Ljubomir Stepanov, Timișoara, Uniunea Sârbilor din România, 2005, 295 p.

au contribuit la dezvoltarea culturală, socială și ecleziastică, mai ales până la mijlocul secolului al XVIII-lea, perioadă în care aceste comunități au fost dezvoltate. După emigrarea spre Rusia de la mijlocul secolului al XVIII-lea, în această zonă de la nord de Mureș au rămas puțini sârbi, iar cei rămași au încercat să își mențină identitatea etnică. Autorul dedică un întreg capitol relațiilor de colaborare dintre românii și sârbii din Austro-Ungaria.

Comunitățile etnice minoritare din România s-au confruntat și încă se confruntă cu felurite probleme, menținerea identității proprii fiind mai dificilă decât pentru etnicii din țara de origine. Într-un studiu, cercetătorul Dušan Popov se oprește *Asupra unor probleme ale învățământului în limbile minorităților naționale – cu referire la minoritatea sârbă*⁹⁴, prin care autorul analizează situația învățământului în limba sârbă din România în secolele XIX-XX, oprindu-se asupra evoluției numerice a școlilor, a învățătorilor și a manualelor în limba sârbă utilizate în aceste școli.

La Arad, se desfășoară anual o interesantă manifestare culturală organizată de comunitatea sârbă. Este vorba de simpozionul „Ziua alfabetului chirilic”, prilej cu care studiile sunt publicate în anuarul *Arad kroz vreme / Aradul de-a lungul timpului*. În aceste volume colective, au fost publicate de-a lungul timpului, o serie de studii referitoare la trecutul istoric al comunităților sârbe de pe valea Mureșului Inferior. Printre acestea se numără studiul lui Dušan I. Popov⁹⁵ care se referă la interesul manifestat de sârbii de pe valea Mureșului Inferior față de cultura națională și școala în limba sârbă. Ciobotin Blagoie⁹⁶ realizează o traducere din limba sârbă a vieții unui trăitor de la mănăstirea Bezdin, care, ulterior, a devenit Sfântul Kirill, canonizat de Biserica Ortodoxă Sârbă. Gheorghe Lanevschi⁹⁷ readuce în atenție viața și activitatea unui arhitect de seamă al Aradului de origine sârbă, Emil Tabacovits. Ljubivoje Cerović⁹⁸ prezintă contribuția locuitorilor din Arad la prima revoltă sârbească din zona Banatului. Istoricul arădean Bojidar Panici⁹⁹ analizează toponimia sârbească de pe valea Mureșului. Tot despre viața sârbilor de pe valea Mureșului Inferior, vorbește în studiul său Dušan Dejanac¹⁰⁰, care analizează viața sârbilor de la marea migrațiune (din 1690) până în zilele noastre.

⁹⁴ Dušan Popov, „Asupra unor probleme ale învățământului în limbile minorităților naționale – cu referire la minoritatea sârbă”, în *Minoritarul imaginar. Minoritarul real*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 2003, pp. 268-286.

⁹⁵ Idem, „Despre unele preocupări cultural-educative ale sârbilor din zona Mureșului Inferior de la începutul sec. al XIX-lea”, în *Arad kroz vreme / Aradul de-a lungul timpului*, vol. III, Timișoara, Uniunea Sârbilor din România, 2002, pp. 51-59 (în limba sârbă) și pp. 129-138 (în limba română).

⁹⁶ Ciobotin Blagoie, „Protosinghelul Chirilo Tvetcovići”, în *Ibidem*, pp. 60-62 (în limba sârbă) și pp. 139-141 (în limba română).

⁹⁷ Gheorghe Lanevschi, „Un reprezentant de seamă al arhitecților arădeni, Tabacovits Emil”, în *Ibidem*, pp. 63-66 (în limba sârbă) și pp. 142-145 (în limba română).

⁹⁸ Ljubivoje Cerović, „Arađani i prvi srpski ustanak” (Arădenii și prima răscoală a sârbilor), în *Arad kroz vreme / Aradul de-a lungul timpului*, vol. VI, Timișoara, Uniunea Sârbilor din România, 2005, pp. 7-22.

⁹⁹ Bojidar Panici, „O srpskoj toponimiji Pomorišja” (Despre toponimia sârbească de pe valea Mureșului), în *Ibidem*, pp. 23-29.

¹⁰⁰ Dušan Dejanac, „Srbi u Rumunskom Pomorišju, Banatu i Klisuri od velike seobe do danas” (Sârbii de pe valea Mureșului românesc, Banat și Clisură de la marea migrațiune până astăzi), în *Ibidem*, pp. 58-64.

Cel mai mare așezământ monahal al sârbilor ortodocși din România este mănăstirea Bezdin, situată pe malul sudic al Mureșului, în hotarul localității Munar. Interesul tot mai mare al credincioșilor pentru acest locaș de cult a determinat pe istoricii Ljubomir Stepanov și Stevan Bugarski să publice un volum¹⁰¹ ce prezintă istoria seculară a așezământului monahal. Micro-monografia mănăstirii Bezdin reprezintă o importantă piatră în calea uitării vieții monahale sârbești din zona Mureșului Inferior.

Viața bisericească a comunităților sârbești din România a fost studiată și analizată de către preotul Vasa Lupulovici. Cercetările sale au fost materializate în două volume prin care prezintă principalele aspecte ale problemelor cu care se confruntau comunitățile sârbești din Banat și zona Aradului. Este vorba de volumele *Mănăstirile sârbești din Banat. 1865-1918*¹⁰² și *Viața bisericească a sârbilor din Banat între anii 1865-1918*¹⁰³. În prima lucrare, autorul prezintă viața monahală a sârbilor de pe teritoriul Banatului, incluzând aici și singura mănăstire sârbească de pe valea Mureșului, Mănăstirea Bezdin. Autorul analizează istoricul mănăstirilor bănățene de la fondare și până la începutul secolului al XX-lea, viața economică a acestora, precum și viața monahală, prezentând mai multe personalități ecleziastice sârbe care au viețuit în aceste mănăstiri.

În volumul al doilea, respectiv teza de doctorat a autorului, Vasa Lupulovici cercetează aspectele ecleziastice ale vieții sârbilor bănățeni. Până în momentul despărțirii ierarhice, viața ecleziastică a sârbilor și românilor ortodocși din Transilvania și Banat a cunoscut o organizare comună și unitară. Începând cu acel moment de la mijlocul secolului al XIX-lea (1865), cele două comunități etnice au pornit pe drumuri separate în ceea ce privește organizarea ecleziastică. Biserica Ortodoxă Sârbă din Banat a fost organizată pe baza „Rescriptului imperial” din 1868 și a „Dispoziției despre organizarea eparhiilor” din 1871. Urmările aplicării acestor articole de legislație bisericească sunt analizate de Vasa Lupulovici. De asemenea, el prezintă și organizarea Episcopiei de Timișoara (în care sunt incluse și comunitățile de ortodocși sârbi de pe valea Mureșului Inferior), a Episcopiei de Vârșeț, precum și învățământul confesional sârb din Banat. Partea finală a lucrării este dedicată prezentării mănăstirilor sârbești din Banat: Bezdin, Mesici, Sf. Gheorghe, Voilovița și Zlatița-Baziaș.

Un grup de specialiști coordonați de Constantin Chevereșan au conceput un volum dedicat istoriei orașului Pecica. Un capitol aparte în cadrul acestei monografii este dedicat prezentării comunității sârbe din această localitate¹⁰⁴, autorul, preotul Milovan Milin, realizând o analiză

¹⁰¹ Ljubomir Stepanov, Stevan Bugarski, *Mănăstirea Bezdin. Scurtă prezentare*, Timișoara, Uniunea Sârbilor din România, 2003, 56 p.

¹⁰² Vasa Lupulovici, *Mănăstirile sârbești din Banat. 1865-1918*, Timișoara, edit. Mirton, 2006, 121 p.

¹⁰³ Idem, *Viața bisericească a sârbilor din Banat între anii 1865-1918*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2009, 522 p.

¹⁰⁴ Pr. Milovan Milin, „Scurt istoric al comunității sârbe din Pecica”, în *Monografia Pecica*, coord. Constantin Chevereșan, Arad, edit. Concordia, 2007, pp. 159-168.

detaliată a aspectelor confesionale și școlare care au influențat istoria comunității sârbe din Pecica. De asemenea, sunt prezentate sumare date biografice ale personalităților pecicane de origine sârbă care și-au adus aportul la dezvoltarea culturală și ecleziastică a zonei Mureșului Inferior. Dintre acestea se remarcă preotul Svetozar Trlaici, care, pentru viața sa martirică, a fost trecut în rândul sfinților Bisericii Ortodoxe, sub numele de Sfântul mucenic Sava cel Nou de la Pecica, prăznuit la data de 17 iulie (stil vechi).

Curentul istoriografic de realizare de monografii de localități s-a manifestat și în rândul comunităților sârbe de pe valea Mureșului Inferior. Istorici de origine sârbă au elaborat monografii de localități, în care pun accent în special pe comunitatea sârbă, dintre acestea remarcându-se inițiativele lui Dušan Baiski sau ale lui Liubomir Šandici. Prin lucrarea sa *Cenad – Studii monografice*¹⁰⁵, cercetătorul sârb Dušan Baiski își aduce contribuția la cunoașterea istoriei milenare a acestei localități de pe malul sudic al Mureșului, volumul prezentând aspecte istorice care au influențat viața tuturor locuitorilor comunei, nu doar a comunității sârbe.

Pe raza actualului oraș Arad există două comunități ortodoxe sârbe: Arad-Centru (grupată în jurul Bisericii Sf. Petru și Pavel) și Arad-Gai. Pentru cartierul Gai s-au publicat două monografii, una în limba română concepută de cercetătorul Horia Truță și una în limba sârbă, concepută de Liubomir Šandici¹⁰⁶. Ulterior, aceasta din urmă a fost tradusă în limba română, prezentând detaliat comunitatea sârbă din cartierul Gai.

Păstrarea identității etnice a sârbilor de pe valea Mureșului Inferior a reprezentat subiect de studiu pentru istorici, antropologi, etnologi sau lingviști români și sârbi. Biljana Sikimić din Belgrad, împreună cu un grup de specialiști sârbi și români, a efectuat *Cercetări antropologice și lingvistice la sârbii din județul Arad (Pomorišje)*, investigații prezentate ulterior în cadrul Simpozionului internațional „Banat – Istorie și multiculturalitate” de la Zrenianin din 2014¹⁰⁷. În urma acestor cercetări, specialiștii au constatat că graiul și tradițiile folclorice ale sârbilor din localitățile de pe valea Mureșului Inferior (Arad-Gai, Satu Mare, Felnac, Turnu, Munar, Mănăștur, Pecica și Mănăstirea Bezdin) nu au dispărut, fiind păstrate cu sfințenie de către membrii comunității. Cercetările au avut ca obiectiv „înregistrarea patrimoniului imaterial al sârbilor: tradiții de Crăciun și reuniunile de familie în timpul tăierii porcilor, apoi istoria orală locală și povești biografice”¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Dušan Baiski, *Cenad – Studii monografice*, Timișoara, edit. ArtPress, 2012, 314 p.

¹⁰⁶ Liubomir Šandici, *Monografia comunității sârbe din Arad-Gai*, Arad, edit. Promun, 2012, 248 p.

¹⁰⁷ Biljana Sikimić, „Cercetări antropologice și lingvistice la sârbii din județul Arad (Pomorišje)”, în *Studii și cercetări / Studije i istraživanja. Actele simpozionului internațional Banatul – Istorie și multiculturalitate / Radovi Međunarodnog simpozijuma Banat – Istorija i multikulturalnost. Zrenianin 2014, Reșița 2015*, Reșița, edit. Fundației FREFV Novi Sad, 2015, pp. 405-416.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 416.

Prin valoroase studii, articole și volume, cercetătorii trecutului istoric al comunităților sârbe de pe valea Mureșului Inferior s-au aplecat cu rigurozitate științifică asupra prezentării tradițiilor și istoriei sârbe din zonă, dorind să conserve identitatea etnică în contextul multiculturalității existente.

I. 3. Abordări ale istoriografiei slovace referitoare la relațiile româno-slave

Cea mai mare comunitate de origine slovacă de pe teritoriul României se află în orașul Nădlac (județul Arad) constituită începând cu anul 1802, odată cu așezarea aici a primilor coloniști. Numeroși autori de limbă slovacă din România, dar și din Slovacia, au avut printre preocupările lor evoluția istorică a acestei comunități. O bogată bibliografie prezintă viața comunității slovace din Nădlac în limba slovacă, alături de o vastă istoriografie în limba română, atât ca lucrări de sine stătătoare, cât și sub forma unor articole și studii în diverse publicații din România și străinătate.

Comunitățile de slovaci, dar și de cehi, sunt răspândite în mai multe localități din Banat, Arad, Bihor sau Sălaj. Rudolf Urban, în lucrarea sa *Češi a Slováci v Rumunsku (Cehii și slovacii din România)*¹⁰⁹, prezintă fiecare comunitate în mod detaliat, de la așezarea coloniștilor și până în perioada interbelică, contemporană autorului.

Încă de la stabilirea pe valea Mureșului, una din principalele preocupări ale comunității slovace a fost păstrarea identității etnice și religioase prin cultură. În vederea înfăptuirii acestui deziderat s-au creat mai multe asociații culturale în care au activat elitele slovace din Nădlac și zona limitrofă. De-a lungul timpului s-au publicat volume și studii prin care se rememorează istoria comunității încă de la constituire. În perioada de după evenimentele din 1989, la Nădlac a funcționat o puternică editură coordonată de către Ondrej Štefanko, una dintre cele mai importante personalități contemporane ale culturii slovace din România. Printre preocupările editoriale se numără și reeditarea lucrărilor vechi de istorie a slovacilor de pe valea Mureșului Inferior.

Cu prilejul împlinirii a 50 de ani de la stabilirea slovacilor în localitatea Nădlac, în anul 1853, s-au organizat serbări de aniversare și cu această ocazie, a fost lansat un volum de doar 40 de pagini, referitor la istoria slovacilor de pe aceste meleaguri, avându-i ca autori pe preoții evanghelici Ľudovít Haan și Daniel Zajac (*Dejepis stareho i noveho Nadlaku* – „Istoria vechiului și noului Nădlac”)¹¹⁰. Specialiștii consideră această lucrare drept prima lucrare monografică despre „profilul

¹⁰⁹ R. Urban, *Češi a Slováci v Rumunsku*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2005, 168 p.

¹¹⁰ Ľudovít Haan, Daniel Zajac, *Dejepis stareho i noveho Nadlaku*, vydavateľstvo D.Z.S.Č.R. a Slavia a.s. v Nadlaku, 1994, 65 p. (reeditare). Comentarii pe marginea acestui volum vezi la Miroslav Kmet', „Colonizarea slovacă în România în lumina literaturii istorice mai vechi”, în *Colonizarea valahă în Slovacia și colonizarea slovacă în România. Lucrările celei de a X-a Reuniuni a Comisiei mixte de istorie româno-slovace (Banská Bystrica, 25-27 septembrie 2012)*, Banská Bystrica, 2014, pp. 83-84.

cultural al slovacilor din România”¹¹¹. Prin volumul editat de cei doi preoți nădlăcani de la mijlocul secolului al XIX-lea s-au pus „bazele istoriografiei regionale a slovacilor de la Nădlac”.

Aniversarea unui secol de la punerea pietrei de temelie a bisericii evanghelice și a 110 ani de la sosirea slovacilor la Nădlac a prilejuit noi manifestări culturale, iar preotul Ivan Bujna a scris o nouă istorie a comunității slovace nădlăcane de rit evanghelic (*Strucny nastin. Dejin cirkve evanjelickey a. v. v Nadlaku od roku 1853 do roku 1912* – „Scurtă descriere. Istoria bisericii evanghelice din Nădlac de la anul 1853 la anul 1912”)¹¹². Această aniversare s-a desfășurat cu un fast deosebit, la care au fost invitați să participe toți locuitorii din Nădlac, indiferent de etnie sau confesiune. Autorul, preotul evanghelic Ivan Bujna, a invitat la prezentarea volumului pe toți confracții de toate confesiunile din localitate¹¹³.

Pe baza informațiilor inserate în cele două volume omagiale, cercetătorul poate reconstitui viața societății nădlăcane din secolul al XIX-lea și din primele decenii ale secolului trecut.

Cultura și istoria slovacilor din România a devenit cunoscută publicului larg și prin intermediul mai multor studii și articole publicate în anuarul Complexului Muzeal din Arad, *Ziridava*. Unul dintre cei mai prolifici colaboratori ai anuarului arădean a fost Pavel Adamik. Acest istoric de origine slovacă a contribuit la cunoașterea istoriei și culturii slovacilor din România prin intermediul a trei studii bine documentate și apreciate de specialiști: *Gustav Augustini – pionier al relațiilor româno-slovace în ultimul deceniu al sec. al XIX-lea*¹¹⁴; *Colaborarea româno-slovacă în lupta de eliberare națională la începutul secolului al XX-lea*¹¹⁵; *Aspecte din dezvoltarea învățământului slovac din România în trecut și în prezent*¹¹⁶.

Mária Štefanková este, de asemenea, o pasionată cercetătoare a tradițiilor etno-folclorice a comunităților slovace din România, în special a celor păstrate în patrimoniul material și imaterial al culturii populare nădlăcane. Volumul *Odev nadlackých slovákov (Îmbrăcămintea slovacilor nădlăcani)*¹¹⁷ reprezintă un veritabil album în care sunt prezentate obiectele de îmbrăcămintă tradiționale ale slovacilor nădlăcani, cuprinzând imagini, explicații și planșe referitoare la modelele decorative ale diverselor piese ale costumului popular „de sărbătoare” sau îmbrăcămintea „de lucru”, de zi cu zi.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 84.

¹¹² Ivan Bujna, „Strucny nastin. Dejin cirkve evanjelickey a. v. v Nadlaku od roku 1853 do roku 1912”, în Ivan Bujna, *Spisy, Nadlak, vydavateľstvo Kultúrnej a vedeckej spoločnosti Ivana Krasku*, 2000, pp. 9-179 (reeditare).

¹¹³ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 11/1912, f. 79.

¹¹⁴ Pavel Adamik, „Gustav Augustini – pionier al relațiilor româno-slovace în ultimul deceniu al sec. al XIX-lea”, în *Ziridava* (Arad), 1978, nr. X, pp. 651-656.

¹¹⁵ Idem, „Colaborarea româno-slovacă în lupta de eliberare națională la începutul secolului al XX-lea”, în *Ziridava* (Arad), 1979, nr. XI, pp. 389-394.

¹¹⁶ Idem, „Aspecte din dezvoltarea învățământului slovac din România în trecut și în prezent”, în *Ziridava* (Arad), 1981, nr. XIII, pp. 273-282.

¹¹⁷ Mária Štefanková, *Odev nadlackých slovákov*, București, vydavateľstvo Kriterion, 1997.

Interesante informații referitoare la istoria învățământului din Nădlac, atât cel în limba română, cât și cel în limba slovacă, regăsim în volumul *Pamätnica 50 rokov slovenského stredného školstva v Rumunsku; Memorial 50 de ani de învățământ liceal cu limba de predare slovacă din România*¹¹⁸. Această lucrare se încadrează în sfera anualelor editate de școlile arădene, mai ales în prima jumătate a secolului trecut. Editorii volumului și-au propus să ofere cititorului informații istorice privind instituția școlară, date referitoare la profesorii care au activat în cadrul liceului nădlăcan, precum și liste și tabele cu cei mai merituoși elevi.

Începând cu anul 1996, Societatea Culturală „Ivan Krasko” din Nădlac a editat o interesantă revistă bilingvă româno-slovacă, *Oglinzi paralele / Rovnobežné zrkadlá*, extrem de apreciată de elita culturală română și slovacă din Nădlac și din alte localități din România, precum și din Serbia, Ungaria sau Slovacia. În paginile acestei reviste au fost publicate o serie de studii privind istoria slovacilor din România, inclusiv din localitățile de pe valea Mureșului, cum este Nădlacul. Dintre aceste studii amintim următoarele: Ján Sirácky, *Slovacii din România – punctele de reper ale unei istorii*¹¹⁹; Ján Kukučka, *Nădlacul și Marea Unire*¹²⁰;

Profesorul nădlăcan Pavel Hlasnik s-a specializat în demografie istorică, publicând numeroase studii care se referă la comunitățile slovace din România din punct de vedere al datelor statistice. Împreună cu colaboratoarea sa, Bianca Pascova, au publicat lucrarea *Slovaci v Rumunsku (Slovacii din România)*¹²¹, furnizând interesante informații despre comunitățile slovace de pe teritoriul României contemporane, analizând creșterea sau descreșterea acestora în funcție de elementele demografice.

*Atlasul culturii populare a slovacilor din România*¹²² reprezintă un valoros volum, prin intermediul căruia opinia publică din România descoperă cultura populară a slovacilor. În prima parte a acestui atlas sunt prezentate date istorice, demografice și etno-folclorice privind populația slovacă stabilită în 14 localități de pe teritoriul României. În partea a doua sunt inserate un număr de 355 de hărți care ilustrează răspândirea pe teritoriul României a diverselor caracteristici ale culturii populare, de la denumiri ale uneltelor agricole, la elemente de vocabular și până la obiceiuri, dansuri sau superstiții. Este prezentată răspândirea diverselor aspecte de identitate etnică a

¹¹⁸ *Pamätnica 50 rokov slovenského stredného školstva v Rumunsku; Memorial 50 de ani de învățământ liceal cu limba de predare slovacă din România*, Nădlac, edit. Societății Culturale și Științifice „Ivan Krasko”, 1995, 222 p.

¹¹⁹ Ján Sirácky, „Slovacii din România – punctele de reper ale unei istorii”, în *Oglinzi paralele / Rovnobežné zrkadlá* (Nădlac), 1996, anul I, nr. 1, pp. 11-16.

¹²⁰ Ján Kukučka, „Nădlacul și Marea Unire”, în *Oglinzi paralele / Rovnobežné zrkadlá* (Nădlac), 1997, anul II, nr. 1, pp. 14-16.

¹²¹ Pavel Hlásnik, Bianca Pascova, *Slovaci v Rumunsku*, Nadlak, vydavateľstvo Kultúrnej a vedeckej spoločnosti Ivana Krasku, 1997.

¹²² *Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Rumunsku/Atlasul culturii populare a slovacilor din România*, Nadlak/Nădlac, vydavateľstvo Kultúrnej a vedeckej spoločnosti Ivana Krasku/ edit. Societății Culturale și Științifice „Ivan Krasko”, 1998, 132 p+355 h.

populației slovace din localități din vestul țării, diversitatea acestora fiind determinată de zonele de origine ale coloniștilor slovaci.

Valea Mureșului Inferior, ca de altfel întreaga Transilvanie, reprezintă un spațiu multiethnic și multiconfesional. La nivel familial, în numeroasele familii mixte, se păstrează și se întrepătrund o multitudine de tradiții și obiceiuri. De multe ori, identitatea culturală familială este transformată, apărând un melanj al culturilor, realizându-se o combinație de două sau mai multe culturi străbune. Studiarea minorităților etnice, în comparație cu majoritatea, a fost obiectul de activitate al mai multor cercetători din această zonă de interferență, activitatea de identificare și cercetare a structurilor istorice și culturale fiind încununată prin apariția unei serii de volume colective în „Colecția Minorități”, inițiată de Complexul Muzeal Arad. Bineînțeles, slovacii trebuiau incluși în această inițiativă, apărând astfel o serie de studii referitoare la comunitățile slovace de pe valea Mureșului Inferior. Cercetătorul de origine slovacă Pavel Roskoš a publicat un studiu¹²³ în care face o trecere în revistă a comunităților de origine slavă care trăiesc în vestul țării, pornind din Maramureș și până în sudul Banatului, integrând și comunitățile slovace de pe valea Mureșului Inferior. Maria Ștefanko, în studiul *Nădlacul – un centru slovac de meșteșugari. Olarii*¹²⁴, face referire la tradiția locală a olăritului, un meșteșug tradițional, însă dispărut în zilele noastre. În vremurile apuse, această îndeletnicire era practică atât de către meșteșugarii români, cât și de către cei slovaci, fiecare având stiluri artizanale, forme, modele și culori diferite.

Un alt aspect al vieții cotidiene ce oferă informații privind interferențele etnice româno-slovace este cel legat de muncile agricole, aspect ce este prezentat și analizat de către Eva S. Lehoczki în studiul său, *Conviețuirea slovacilor și românilor oglindită în cultura agrară*¹²⁵.

În anul 2003, cu ocazia bicentenarului stabilirii slovacilor pe meleaguri nădlăcane, au avut loc o serie de manifestări științifico-culturale. Cu acest prilej s-a desfășurat un simpozion internațional, iar comunicările prezentate au văzut lumina tiparului în volumul *200 rokov života slovakov v Nădlaku (200 de ani de viață a slovacilor din Nădlac)*¹²⁶. Dintre studiile publicate în acest volum remarcăm următoarele: *Colonizarea Nădlacului în lumina noilor izvoare istorice*¹²⁷, *Aspecte ale gândirii naționale și politice a slovacilor din Nădlac mai ales în prima jumătate a secolului XX*¹²⁸, *Nădlacul în lumina factorilor demografici*¹²⁹, *Din nou despre problematica*

¹²³ Pavel Roskoš, „Minorități etnice slave din [v]estul României”, în *Minoritățile între identitate și integrare*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 1999, pp. 67-73.

¹²⁴ Maria Ștefanko, „Nădlacul – un centru slovac de meșteșugari. Olarii”, în *Ibidem*, pp. 74-81.

¹²⁵ Eva S. Lehoczki, „Conviețuirea slovacilor și românilor oglindită în cultura agrară”, în *Modele de conviețuire în Europa Centrală și de Est*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 2000, pp. 234-242.

¹²⁶ *200 rokov života slovakov v Nădlaku*, Nădlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2003, 366 p.

¹²⁷ Ján Kukučka, „Colonizarea Nădlacului în lumina noilor izvoare istorice”, în *Ibidem*, pp. 9-12.

¹²⁸ Ondrej Štefanko, „Aspecte ale gândirii naționale și politice a slovacilor din Nădlac mai ales în prima jumătate a secolului XX”, în *Ibidem*, pp. 13-41.

¹²⁹ Pavel Hlásnik, „Nădlacul în lumina factorilor demografici”, în *Ibidem*, pp. 76-92.

mediului în care au fost colonizați slovacii din România¹³⁰, *Comunitatea evanghelică din Nădlac și slovacii din Ținutul de Jos în primele decenii după colonizare*¹³¹, *Preoții evanghelici slovaci din Nădlac cu studiile efectuate la școlile evanghelice din Slovacia*¹³² și *Schiță bibliografică a activității editoriale a nădlăcanilor din anul 1853 până în prima jumătate a secolului XX*¹³³.

Profesorul nădlăcan de istorie Ján Kukučka este, de asemenea, un pasionat cercetător al istoriei și culturii slovacilor din Nădlac și împrejurimi. Activitatea sa de cercetare a fost materializată prin publicarea a numeroase volume, studii și articole, remarcându-se volumul *Nadlak v procese slovenského osídľovania Dolnej zeme (Nădlacul în procesul colonizării slovacilor în Ținutul de Jos)*¹³⁴. Termenul „Ținutul de Jos” presupune zona situată în sud-estul Ungariei de astăzi, nord-estul Serbiei și zona Mureșului Inferior din România. Autorul face o prezentare a istoriei Nădlacului până în secolul al XVIII-lea, analizând situația din Ungaria în veacurile XVII-XVIII și accentuând importanța cauzelor sociale și confesionale ale migrației slovacilor spre Ținutul de Jos, precum și etapele colonizării acestei regiuni.

O altă lucrare a aceluiași profesor Ján Kukučka este „Istoria și tradițiile slovacilor din România”, partea I¹³⁵, manual utilizat la clasele cu predare în limba slovacă. Partea a doua a manualului¹³⁶ a fost concepută de către profesorul nădlăcan Pavel Husárik, doctor în istorie. Prin intermediul acestor instrumente didactice utile, manualele furnizează informații utile și interesante despre istoria și viața slovacilor, în general, și a comunităților de slovaci din România, în special. Pe lângă date istorice, autorii prezintă elemente de etnografie și folclor, tradiții și obiceiuri populare privind munca țăranilor din fiecare sezon, datini legate de principalele sărbători religioase, personalitățile slovace din România etc.

Iubitorii de istorie, precum și cititorii interesați din România, pot afla interesante și importante informații referitoare la comunitățile slovacilor consultând lucrarea lui Ondrej Štefanko, *Despre slovacii din România*¹³⁷. Un veritabil „ghid”, textul se îmbină excelent cu instantaneele fotografice, iar cititorul poate să își facă o imagine de ansamblu referitoare la viața și activitatea comunități etnice slovace de la Nădlac, precum și din Bihor, Sălaj și Banat.

¹³⁰ Ján Garaj, „Din nou despre problematica mediului în care au fost colonizați slovacii din România”, în *Ibidem*, pp. 93-110.

¹³¹ Ondrej Peťkovský, „Comunitatea evanghelică din Nădlac și slovacii din Ținutul de Jos în primele decenii după colonizare”, în *Ibidem*, pp. 130-142.

¹³² Igor Kiss, Dušan Vanko, „Preoții evanghelici slovaci din Nădlac cu studiile efectuate la școlile evanghelice din Slovacia”, în *Ibidem*, pp. 161-171.

¹³³ Ondrej Štefanko, „Schiță bibliografică a activității editoriale a nădlăcanilor din anul 1853 până în prima jumătate a secolului XX”, în *Ibidem*, pp. 276-288.

¹³⁴ Ján Kukučka, *Nadlak v procese slovenského osídľovania Dolnej zeme*, Nadlak / Bratislava, vydavateľstvo Ivan Krasko /ESA, 2003, 147 p.

¹³⁵ Idem, *Dejiny a tradície Slovákov v Rumunsku*, vol. I, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2004, 119 p.

¹³⁶ Pavel Husárik, *Dejiny a tradície Slovákov v Rumunsku*, vol. I, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2005, 157 p.

¹³⁷ Ondrej Štefanko, *Despre slovacii din România*, Nădlac, edit. Ivan Krasko, 2004, 95 p.

În anul 2006, cu ocazia împlinirii a 200 de ani de învățământ cu predare în limba slovacă de la Nădlac, a văzut lumina tiparului un nou anuar al școlii nădlăcane, intitulat *Viac ako dve storočia slovenskej školy v Nadlaku* (Mai mult de două secole de școală slovacă la Nădlac)¹³⁸, avându-i ca autori pe Ondrej Štefanko și Pavel Husárik. Primele pagini ale volumului (pp. 9-26) conțin un extras din studiul lui Ivan Bujna dedicat istoriei slovacilor din Nădlac, referitor la istoricul școlilor de limba slovacă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Volumul continuă cu trei studii referitoare la școala slovacă din Nădlac în contextul sistemului de învățământ românesc, coordonate istorice privind școlile slovace din Nădlac și prezentarea principalilor autori nădlăcani de manuale școlare în limba slovacă. Partea a doua a volumului este consacrată unui „memorial” în cadrul căruia sunt enumerați învățătorii și profesorii care au predat la școlile nădlăcane de limbă slovacă încă din primii ani de conviețuire la Nădlac a comunității slovace și până la începutul secolului al XXI-lea. De asemenea, sunt enumerați absolvenții secției slovace a Liceului din Nădlac de la înființare (1950) și până în anul 2005.

Pentru orice comunitate etnică, păstrarea identității reprezintă mult mai mult decât simplul fapt de a cunoaște date și evenimente ale istoriei trecute. Păstrarea și continuarea tradițiilor culinare ale strămoșilor reprezintă o fațetă inedită a istoriei. Broșura *Cea mai bună rețetă de la bunica / Najlepši recept starej mami*¹³⁹ reunește 24 din cele mai vechi rețete autentice de aluaturi și deserturi, rețete ce au fost culese de elevii nădlăcani de la bunicile lor de origine slovacă și, după cum se spune în introducerea realizată de Elena Rodica Colta, aceste rețete au trecut și pe masa vecinilor, respectiv a românilor, a ungarilor sau a sârbilor ce locuiesc alături de slovaci.

În anul 2012, comunitatea slovacă din Nădlac a sărbătorit bicentenarul bisericii de rit evanghelic-lutheran din localitate, ocazie cu care s-a dezvelit în fața locașului de cult un monument comemorativ care să amintească generațiilor actuale și viitoare despre așezarea comunității slovace la Nădlac. Tot cu această ocazie a văzut lumina tiparului un volum de comunicări științifice cu titlul *Evanjelická cirkev v živote dolnozemských Slovákov* (Biserica evanghelică în viața slovacilor din Ținutul de Jos)¹⁴⁰, lucrare coordonată de doi intelectuali slovaci din Nădlac – preotul de rit evanghelic Juraj Dušan Vanko, doctor în istorie, și Ján Kukučka, profesor de istorie. Printre studiile publicate în acest volum menționăm: *Ján Keloský (1781-1825). Pôsobenie v Nadlaku počas rokov 1804-1825* (Ján Keloský (1781-1825). Activitatea sa în perioada 1804-1825)¹⁴¹, *Vplyv nadlackých osobností na vývoj školstva, cirkvi a spoločnosti* (Contribuția personalităților nădlăcane la

¹³⁸ Ondrej Štefanko, Pavel Husárik, *Viac ako dve storočia slovenskej školy v Nadlaku*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2006, 171 p.

¹³⁹ *Cea mai bună rețetă de la bunica / Najlepši recept starej mami*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 2008, 58 p.

¹⁴⁰ *Evanjelická Cirkev v živote Dolnozemských Slovákov*, editori Juraj Dušan Vanko, Ján Kukučka, Arad, edit. Gutenberg Univers, 2013, 248 p.

¹⁴¹ Juraj Bálint, „Ján Keloský (1781-1825). Pôsobenie v Nadlaku počas rokov 1804-1825”, în *Ibidem*, pp. 10-12.

dezvoltarea școlii, a Bisericii și a societății)¹⁴², *Evanjelickí farári v procese sťahovania Slovákov do Nadlaku (Preoții evanghelici și procesul de migrare a slovacilor la Nădlac)*¹⁴³, *Zakladanie slovenských evanjelických cirkvených zborom v súčasnom Rumunsku (roku 1747-1883) (Întemeierea Bisericilor evanghelice slovace pe teritoriul actual al României (anii 1747-1883))*¹⁴⁴, *Tri rukopisy, zachované vo hviezde nadlackého evanjelického kostola (Trei manuscrise păstrate într-o stelă din biserica evanghelică nădlăcană)*¹⁴⁵ și *Zvony, zvonári a zvonenie v Nadlaku (Clopote, clopotari și sunet de clopote la Nădlac)*¹⁴⁶.

Lucrările simpozionului internațional cu tema „Aspecte istorice privind viața slovacilor din Ținutul de Jos”, desfășurat la Nădlac în 21-22 martie 2014, au fost publicate în volumul *Historické aspekty života dolnozemských Slovákov (Aspecte istorice privind viața slovacilor din Ținutul de Jos)*¹⁴⁷. Dintre aceste studii, pentru demersul nostru reținem: *Z pohrebných zvyklostí Slovákov v Nadlaku (Despre ritualul de înmormântare la slovacii din Nădlac)*¹⁴⁸, *Historické aspekty odchodu Slovákov na Dolnú zem (Aspecte istorice privind emigrarea slovacilor spre Ținutul de Jos)*¹⁴⁹ și *Historické aspekty dominantnej prosperity a majoritného postavenia Nadlaku v rokoch 1803-1918 v porovnaní s ostatnými miestami obývanými Slovákmi na území dnešného Rumunska (Aspecte istorice privind poziția prosperă și majoritară a Nădlacului în anii 1803-1918 în comparație cu alte localități unde trăiesc slovaci de pe teritoriul României de astăzi)*¹⁵⁰.

Istoriografia slovacă referitoare la comunitățile din România nu se rezumă doar la autori din țara noastră, Ivana Šusteková numărându-se printre cercetătorii din Slovacia care s-au preocupat de cunoașterea comunităților slovace din diaspora. Pentru demersul nostru evidențiem studiul *Slovaks in Romania – the Past and the Present (Slovaci în România – trecu și prezent)*¹⁵¹, prin care autoarea analizează situația comunităților de slovaci care trăiesc în România de la așezarea lor pe aceste meleaguri și până în zilele noastre.

În cadrul istoriografiei slovace se distinge un excelent volum care surprinde o *Scurtă istorie a Slovaciei*¹⁵², volum coordonat de cercetătoarea Elena Mannová, apărut la Bratislava în anul 2003, tradus în limba română în anul 2011. După cum se precizează încă din titlu, volumul cuprinde o

¹⁴² Kristína Kmet'ová, „Vplyv nadlackých osobností na vývoj školstva, cirkvi a spoločnosti”, în *Ibidem*, pp. 46-48.

¹⁴³ Ján Kukučka, „Evanjelickí farári v procese sťahovania Slovákov do Nadlaku”, în *Ibidem*, pp. 49-55.

¹⁴⁴ Juraj Dušan Vanko, „Zakladanie slovenských evanjelických cirkvených zborom v súčasnom Rumunsku (roku 1747-1883)”, în *Ibidem*, pp. 126-140.

¹⁴⁵ Dušan Saják, „Tri rukopisy, zachované vo hviezde nadlackého evanjelického kostola”, în *Ibidem*, pp. 154-168.

¹⁴⁶ Pavel Baláž, „Zvony, zvonári a zvonenie v Nadlaku”, în *Ibidem*, pp. 209-216.

¹⁴⁷ *Historické aspekty života dolnozemských Slovákov*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2014, 380 p.

¹⁴⁸ Pavel Husárik, „Z pohrebných zvyklostí Slovákov v Nadlaku”, în *Ibidem*, pp. 88-92.

¹⁴⁹ Daniel Zemančík, „Historické aspekty odchodu Slovákov na Dolnú zem”, în *Ibidem*, pp. 102-105.

¹⁵⁰ Zuzana Pavelcová, „Historické aspekty dominantnej prosperity a majoritného postavenia Nadlaku v rokoch 1803-1918 v porovnaní s ostatnými miestami obývanými Slovákmi na území dnešného Rumunska”, în *Ibidem*, pp. 118-123.

¹⁵¹ Ivana Šusteková, „Slovaks in Romania – the Past and the Present”, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica* (Alba Iulia), 2007, nr. 11/I, pp. 278-285.

¹⁵² *Scurtă istorie a Slovaciei*, coord. Elena Mannová, trad. Eva Mârza, Radu Mârza, București, edit. Enciclopedică, 2011, 475 p.

sinteză a istoriei Slovaciei din perioada în care teritoriul actual al statului era ocupat de către daci și celți, trecând prin toate etapele istorice și ajungând până în secolul al XX-lea. Lucrarea este structurată pe șapte capitole, care prezintă, în linii mari, principalele epoci istorice și importanța lor asupra teritoriului slovac. Capitolele V și VI se referă la perioada începută în secolul al XVIII-lea și încheiată în anul 1918, când au loc contactele cele mai intense între națiunile nemaghiare – slovaci, sârbii și românii.

Istoriografia românească referitoare la relațiile româno-slave cuprinde opinii obiective față de istoriografia sârbă, aceasta din urmă, în special reprezentanții din Serbia, oferind o viziune subiectivă asupra evenimentelor desfășurate la mijlocul secolului al XIX-lea. Dacă din lucrările publicate de istoricii români se desprinde o undă de „bucurie” deoarece Biserica Ortodoxă Română și-a câștigat dreptul de a se autoguverna prin forțe proprii, despărțirea ierarhică este percepută de către istoricii sârbi drept un moment de „supărare” și „regret” față de separarea fraților ortodocși din Monarhia Austro-Ungară.

Cu siguranță putem afirma că relațiile româno-slovace au fost mult mai pașnice și de bună colaborare. Opiniile istoriografiei române și a celei slovace coincid în a prezenta și aprecia relațiile de amicitie și colaborare între reprezentanții celor două comunități.

Celelalte comunități slave care trăiesc în localitățile de pe valea Mureșului Inferior, fiind mai puțin numeroase, nu au stârnit interesul istoriografilor, informațiile despre acestea fiind foarte sumare.

Demersul nostru istoriografic referitor la relațiile dintre comunitățile de români, sârbi și slovaci de pe valea Mureșului Inferior se află în continuă îmbogățire, istoriografia prezentată putând fi oricând revizuită și completată și cu noi apariții editoriale.

Noi informații extrase din documente de arhivă inedite sau edite vor fi utilizate în completarea materialelor deja consultate, pentru a contura viitoare volume și articole de specialitate în cadrul prezentei teze de doctorat referitoare la relațiile româno-slave de pe valea Mureșului Inferior.

II. STABILIREA ETNICILOR DE ORIGINE SLAVĂ ÎN PĂRȚILE ARADULUI

România, în general, și zona Văii Mureșului Inferior, în special, reprezintă un „spațiu de margine”, punct de conexiune al civilizațiilor, începând cu Imperiul Roman, trecând prin epoca migrațiilor și ajungând în perioada medievală, modernă și contemporană. Ca structură societală, România poate fi caracterizată drept un amalgam de civilizație europeană, asiatică și balcanică. Efectul acestei stări de fapt sunt numeroasele așezări geografice unde se întâlnește, după cum afirmă Lucian Boia, „extraordinara combinație de infuzii etnice și culturale venind din toate direcțiile. România este o țară care a asimilat, de la o epocă la alta, sau diferențiat în funcție de regiuni, elemente turcești și franceze, maghiare și ruse, grecești și germane ... Cu greu s-ar mai găsi în Europa un amestec atât de variat, o sinteză alcătuită din atâtea culori diferite”¹.

II. 1. Relațiile româno-sârbe până la începutul secolului al XIX-lea – glorie, decadere și renaștere

II. 1. 1. *Familia nobiliară Jakšić și primii sârbi stabiliți la Nădlac*

Familia Jakšić² a fost o renumită familie nobiliară sârbă, a cărei eroism și patriotism în lupta cu turcii au produs o vie impresie asupra ungarilor, astfel încât regele Matei Corvin i-a numit „pilonii creștinătății” și le-a conferit rangul de nobili și în Ungaria. Membrii familiei au participat la cele mai importante conflicte armate din sud-estul și centrul Europei medievale. Familia Jakšić avea relații de rudenie cu Casa Imperială Rusă, despoții sârbi, voievozii moldoveni, banii croați și cu nobilimea italiană. Numele lor s-a înscris în epica populară grație vitejiei, precum și donațiilor financiare și materiale către mănăstiri.

Întemeietorul familiei Jakšić a fost voievodul Jakša Brežićić. Acesta a fost unul din căpitani de oști ai despotului sârb Đurađ Branković (1427-1456). Jakša s-a născut în anul 1405, în Serbia, și

¹ Lucian Boia, *România țară de frontieră a Europei*, București, edit. Humanitas, 2005, p. 15.

² <http://sr.wikipedia.org/sr-el/%D0%88%D0%B0%D0%BA%D1%88%D0%B8%D1%9B%D0%B8>, (24 septembrie 2010); Ljubivoje Cerović, *Sârbii din România din evul mediu timpuriu până în zilele noastre*, Uniunea Sârbilor din România, Timișoara, 2005, pp. 14, 15; Ljubomir Stepanov, Stevan Bugarski, *Mănăstirea Bezdin. Scurtă prezentare*, Uniunea Sârbilor din România, Timișoara, 2003, p. 3.

a murit după 1453. Întâistătorul familiei s-a afirmat ca diplomat abil și calculat, mai ales prin misiunile sale de succes în Dubrovnik. Reședința o avea pe domeniile sale de la Jagodina³.

După ce turcii au cucerit mare parte a Peninsulei Balcanice în veacul al XIV-lea, sârbii s-au organizat ca un despotat vasal otomanilor⁴. Đurađ Branković a fost nevoit în 1453 să își trimită armata pentru a lua parte la asediul Constantinopolului. Turcii i-au cerut despotului să le trimită 1500 de cai, în cadrul unui armistițiu, pretinzând că vor să meargă în țara Karaman. Astfel, despotul l-a însărcinat pe voievodul Jakša Brežičić să adune animalele necesare, neștiind ce intenție au otomanii. Fără a-și dezvălui planurile, turcii i-au îndemnat pe sârbi să se îndrepte cât mai repede spre Constantinopol, pentru a-l asedia și au ucis pe oricine li s-a împotrivit. Însuși sultanul Mahomed al II-lea a înaintat cu toată forța armată pentru a demara cât mai rapid lupta pentru asediul capitalei bizantinilor. Totuși, aflând adevăratul motiv pentru care înainta spre Constantinopol și deoarece nu au fost înștiințați de către despot de intențiile turcilor, căpitanul Jakša și oamenii săi hotărăsc să revină în Serbia, fiind, însă, avertizați că dacă se întorc vor fi uciși ca trădători. Astfel, au fost forțați să meargă spre Constantinopol, dar au încercat să nu îi saboteze pe turci. Sultanul turc Mahomed al II-lea a reușit să cucerească Constantinopolul în 1453, Imperiul secular al bizantinilor încetându-și astfel existența.

După căderea capitalei bizantine, drumul spre centrul Europei a fost deschis. Întotdeauna, Mahomed a considerat Dunărea drept granița naturală a imperiului său⁵, acest fluviu având, astfel, o importanță deosebită în politica de expansiune a turcilor în Europa de sud-est. Sultanul a încercat să împiedice orice stat european să pătrundă în Balcani la sud de Dunăre, iar pentru realizarea acestui țel a cucerit toate teritoriile care erau puncte strategice ale creștinilor în zonă. Astfel, politica de cucerire otomană a început cu Serbia (1459)⁶, continuând cu Moreea (1460), Bosnia (1463), Albania de Nord (1464-1479).

La câțiva ani după căderea despotatului sârb, în 1464⁷, fiii lui Jakša, Ștefan și Dimitrie, migrează în Ungaria, la invitația regelui Matei Corvin, unde se vor remarca în luptele antiotomane, jucând un rol important în istoria Banatului și a regatului ungar timp de aproape un veac. Ștefan și Dimitrie Jakšić s-au mutat în Ungaria împreună cu 1.200 de războinici, plecând din calea turcilor care au cucerit Serbia. Aici primesc spre stăpânire cetatea Nădlac și domeniile din jur. La Nădlac, ei ridică un castel cu turn, iar orașul îl întăresc cu palisade de lemn. Matei Corvin le dăruiește domenii

³ **Jagodina** este un oraș din centrul Serbiei la o distanță de 136 km la sud de Belgrad, pe malul râului Belica. Numele provine de la cuvântul sârbesc „căpșună”. Este centrul administrativ al districtului Pomoravlje, din regiunea Šumadija.

⁴ Steven Runciman, *Căderea Constantinopolului, 1453*, ed. II, București, edit. Enciclopedică, 1991.

⁵ Inalcik Halil, *Imperiul Otoman. Epoca clasică. 1300-1600*, București, edit. Enciclopedică, 1996, pp. 70-72.

⁶ André Clot, *Mahomed al II-lea, cuceritorul Bizanțului*, București, edit. Artemis, p. 84.

⁷ Ioan Hațegan, Ligia Boldea, Dumitru Țicu, *Banatul între 934-1552. Repere cronologice. Selecție de texte și date*, vol. II, partea 1, Timișoara, edit. Banatul / edit. ArtPress, 2007, p. 246.

în județele Cenad, Cluj, Arad și Timiș. Posedau circa 80 de localități dintre care în jur de 50 erau în județul Cenad.

Fiul cel mare a lui Jakša, Ștefan, a luat parte la mai multe expediții ale regelui Matei Corvin pe teritoriul Serbiei înrobite, expediții de luptă împotriva forțelor turcești. Soția sa se numea Milița și au avut împreună trei băieți și trei fete: Dimitrie (mort de copil), Ștefan (mort după 1507), Marko (mort în iunie 1537), Ana (moartă în 1533), Elena (moartă în 1529), Irina (moartă în 1545 sau 1549). Ștefan Jakšić a murit în anul 1489.

Fiul lui Ștefan Jakšić, având același prenume ca și tatăl său, este menționat în anul 1490 ca făcând parte din armata maghiară care lupta contra polonezilor. Bătălia s-a decis în urma unui duel dintre Ștefan Jakšić și un viteaz polonez. Dând dovadă de un curaj ieșit din comun, sârbul a câștigat, iar armata poloneză a fost nevoită să se retragă. Anul următor, armata poloneză a regelui Albert și armata maghiară a regelui maghiar Vladislav s-au ciocnit din nou lângă Košice. La victoria armatelor maghiare au contribuit decisiv cetele sârbești conduse de Miloș Velmužević și frații Jakšić. Prin căsătoria lui Ștefan al II-lea Jakšić cu Milița, fiica voievodului Miloș Velmužević și al Oliverei, domeniile familiei se extind către est. În bătălia pe care a purtat-o împotriva turcilor în 1501, căpitanul sârb Velmužević a fost rănit mortal și și-a pierdut singurul său fiu. El și-a scris testamentul în prezența călugărului Timotei de la mănăstirea Hilandar din Muntele Athos. Astfel, moșiile acordate fiicei sale Milița, au fost lăsate moștenire lui Ștefan al II-lea Jakšić. Acest prim testament atestat printre sârbii din Ungaria, constituie o dovadă autentică a spiritului epocii respective.

Cel de-al doilea fiu a lui Ștefan Jakšić, Marko, s-a căsătorit cu Polixenia, împreună având șapte fiice și un fiu: Giovana, căsătorită cu Mihail Bakić, moare după 1541; Elisabeta, căsătorită cu Nicolae Doczi, moare după 1564; Maria, căsătorită cu Koloman Artandi, moare după 1555; Milița sau Potențiana, căsătorită cu Jovan Kendefi, moare după 1542; Marghita, căsătorită cu Bojidar Patoci; Scolastica, căsătorită cu Vladislav Zelemiri, moare după 1560 și Ana, căsătorită cu Gaspar Banfi, de care rămâne văduvă, apoi se căsătorește cu Anton Kengo (?). Marko și Polixenia au mai avut și un fiu, Ștefan, dar care a murit de copil (1530-1536).

Marko Jakšić a luat parte la marea expediție din 1502, când începe războiul dintre Ungaria și Turcia. După bătălie a fost numit comandant al ținutului de graniță cu Turcia.

În anul 1510, împreună cu Dimitrie al II-lea Jakšić, Marko participă la un complot împotriva voievodului Țării Românești, Mihnea cel Rău (1508-1509)⁸. Complotul a fost pus la cale de adversarii politici ai voievodului, în înțelegere cu viitorul voievod al Țării Românești, Neagoe Basarab al IV-lea (1512-1521). Odată alungat de pe tron, Mihnea s-a refugiat în Ardeal. La data de

⁸ Ștefan Pascu, Ion Ionașcu, Constantin Cihodaru, Gheorghe Georgescu-Buzău, *Istoria medie a României. Partea I (secolul al X-lea – sfârșitul secolului al XVI-lea)*, București, edit. Didactică și Pedagogică, 1966, p. 273.

12 martie 1510, la Sibiu, la ieșirea din biserică, fostul voievod valah a fost întâmpinat de către Marko și Dimitrie al II-lea Jakšić. În scurta luptă care a avut loc, Dimitrie l-a ucis pe Mihnea, dar și acesta a fost ucis imediat de sașii care îl însoțeau pe fostul voievod român, iar Marko a reușit să fugă.

Marko a împărțit averea Jakšićilor cu Petru, fratele lui Dimitrie al II-lea Jakšić. De atunci, din anul 1510, și până la dispariția familiei Jakšić au avut loc permanente certuri pentru avere între cele două ramuri ale acestei însemnate familii de nobili sârbi. Descendenții au încercat permanent să mențină și să consolideze proprietățile pe care părinții lor le-au primit în 1464, prin acțiuni de extindere sau apărare împotriva litigiilor, furturilor, asigurându-se, la rândul lor, că generațiile viitoare (atât de parte bărbătească, cât și de parte femeiască).

Fiul lui Ștefan, Marko, și fiul lui Dimitrie, Petru, au participat în bătălia de la Mohacs (1526) dintre unguri și turci. Cu toată vitejia sârbilor dovedită pe câmpul de luptă, armatele maghiare au fost înfrânte. Acesta este evenimentul care a determinat inițierea influenței otomane pe valea Mureșului Inferior.

Cu moartea lui Marko, în anul 1537, dispare descendența masculină a lui Ștefan Jakšić, având în vedere că cel de-al doilea fiu al său, Ștefan al II-lea, murise încă în timpul vieții tatălui.

Descendența feminină a durat, însă, foarte mult⁹. A doua fiică a lui Ștefan Jakšić, Elena, a fost căsătorită cu despotul sârb Jovan Branković. După moartea acestuia, în 1503, ea se va recăsători cu banul croat, despotul sârb de mai târziu, Ivan Berislavić. Cu primul soț a avut o fiică, Elena, care s-a căsătorit cu voievodul Moldovei, Petru Rareș al IV-lea (1527-1538; 1541-1546)¹⁰, iar fiica lor, Ruksanda, a fost soția voievodului moldovean Alexandru Lăpușneanu (1552-1561; 1564-1568)¹¹. O altă fiică, Despina, s-a căsătorit cu Petru Ciobanu, cu care a născut pe cel ce va domni ulterior sub numele de Petru Șchiopul (1574-1577; 1582-1591)¹² și care se va însura cu o sârboaică – fiica lui Nikola Crepović, nobil din Valea Mureșului. Familia Jakšić era înrudită și cu boierii Craiovești din Muntenia prin Elena, mama voievodului Neagoe Basarab (1512-1521)¹³, căsătorit și el cu o descendentă din neamul Branković, Despina.

Descendent direct al familiei Jakšić este țarul rus Ivan al IV-lea cel Groaznic (1530-1584), ținând cont de faptul că a treia fiică a lui Ștefan Jakšić, Ana, a fost căsătorită cu Vasiliș Lvivici

⁹ <http://blog.conteart.com/page/4/>, (30 decembrie 2010). Se pare că descendenți ai familiei dăinuie până în zilele noastre.

¹⁰ Vasile Mărculeț (coord.), *Dicționarul domnilor Țării Românești și ai Moldovei*, București, edit. Meronia, 2009, pp. 164, 166.

¹¹ *Ibidem*, pp. 100-101.

¹² *Ibidem*, pp. 148-149.

¹³ *Ibidem*, pp. 32-33; *Aradul, permanență în istoria patriei*, Arad, 1978, p. 199.

Glinski de Litva¹⁴, iar fiica lor, Elena Vasilievna Glinska, s-a căsătorit în anul 1526 cu Marele Duce rus Vasili III Ivanovici (1505-1533), părinții lui Ivan al IV-lea. Ana a murit după anul 1553.

Fiul mai mic a lui Jakša, Dimitrie Jakšić, întemeiază a doua ramură a familiei Jakšić din ținuturile de lângă Mureș. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, mulți războinici sârbi au participat în cadrul armatei maghiare la lupte de apărare sau de cucerire pe teritoriul actualei Slovacie în timpul războaielor dintre regii Ungariei și conducătorii polonezi sau germani. Dimitrie Jakšić s-a remarcat în bătăliile purtate de regele ungar Matei Corvin în Polonia, în anul 1473, când a cucerit „cu ceata sa de voinici” importanta redută Szentmihaly, deținută de armata poloneză. În anul imediat următor, Dimitrie ia parte la o nouă campanie a regelui maghiar împotriva armatei poloneze. În bătălia de lângă Košice (1474) din armata regelui maghiar Matei Corvin a făcut parte și căpitanul Dimitrie Jakšić, care, prin vitejia sa, a devenit erou de balade populare sârbești. Acesta a cucerit zeci de așezări în regiunea Pomoris. Ascuns în pădure cu un detașament de cavalerie, cu o capacitate militară extinsă și un curaj uriaș, a învins armata inamică și a câștigat în numele regelui maghiar, orașele Uman și Michalovce, deținute de armata regelui polonez, Kazimir.

După o victorie asupra turcilor, în anul 1480, faptele sale vitejești au fost răsplătite cu cetatea Keregyhaz.

Dimitrie Jakšić a participat în cadrul armatei maghiare la asediul Vienei (1485). Legenda populară narează că un cavaler german ieșea în fiecare zi din cetate, cerând un voinic ungur cu care să se lupte pe viață și pe moarte, însă nimeni dintre unguri nu îndrăznea să iasă la luptă. Regele Matei a promis ca răsplată pentru victorie o cetate. Atunci s-a înfățișat în fața regelui Dimitrie Jakšić, care s-a oferit voluntar, iar duelul dintre cei doi voinici a fost scurt, eroul sârb tăindu-l în două dintr-o lovitură de sabie pe cavalerul german. Regele maghiar s-a ținut de promisiune și i-a dăruit cetatea Kórógy.

Temându-se de curajul voinicului sârb, regele l-a trimis acasă ca să-l ajute pe comitele de Timișoara, Pavel Chinezul, în luptele contra turcilor. În vara anului 1476¹⁵ au avut loc confruntări între turci și armatele bănățene. Trupele otomane sunt cifrate la 5000 călăreți, fiind conduse de Ali bei. Printre comandanții părții bănățene sunt amintiți Vuk Branković, Ambroziu Magnus (Nagy) și fratele său Albert, Dimitrie Jakšić și frații Doczy – Petru, Emeric și Ladislau. Luptele se desfășoară în zona Belgrad-Smederevo. După câteva luni, în noiembrie 1476, Dimitrie Jakšić, alături de Ștefan cel Mare, domnul Moldovei, Ștefan Báthory și Vuk Branković participă la campania de înscăunare a lui Vlad Țepeș pe tronul Țării Românești¹⁶.

¹⁴ Petre Țiucra, Pribeagul, *Pietre rămase. Contribuție la Monografia județului Arad*, București, Imprimeria Căilor Ferate Române, 1936, pp. 283, 284; Eugen Arădeanul, Lucian Emandi, Teodor Bodogae, *Mănăstirea Hodoș-Bodrog*, Arad, edit. Episcopiei Aradului, 1980, pp. 42, 43.

¹⁵ Ioan Hațegan, „Vlad Țepeș și Pavel Chinezu în luptele antiotomane din 1475-1476”, în *Analele Banatului. Serie nouă. Arheologie-Istorie* (Timișoara), edit. Mirton, nr. VI, 1998, p. 401.

¹⁶ *Ibidem*, p. 403.

În 1479¹⁷, pe Câmpul Pâinii de lângă Orăștie s-a desfășurat un nou episod al luptei antiotomane dintre creștini și turci. Documentele vremii amintesc ca și conducători ai oștirii creștine pe Pavel Chinezul și Ștefan Báthory, având în subordine pe căpitani Bartolomeu Drágffy, Dimitrie Jakšić, Anton Kendy, Georg Hecht și Laiotă Basarab, fostul domn al Țării Românești. Lupta a avut loc la data de 13 octombrie 1479.

În 1480¹⁸, bănățenii conduși de Pavel Chinezul, cărora li se alătură sârbii lui Jakšić, luptă pe fronturile antiotomane de la sud de Dunăre ajungând până în Bosnia, repurtând mai multe victorii. Majoritatea locuitorilor din zonele pe unde au trecut bănățenii (estimați cam la 60000 persoane) l-au urmat pe Pavel Chinezul în Banat. Sârbii nou veniți la nordul Dunării s-au așezat în localități deja existente sau au înființat așezări noi în locuri prielnice.

Despotul sârb Vuk Branković Grgurević, nobilul Dimitrie Jakšić și fiul său Jovan au fost căpitani în armata maghiară, participând la campaniile împotriva turcilor din anul 1481, în Serbia, la Kruševac. Trupele creștine s-au împărțit în trei părți. O aripă a armatei înaintază pe Dunăre spre Golubac. Lângă această cetate, Jovan Jakšić¹⁹ a nimicit un detașament de cavalerie otoman de 1000 de oameni, luând prizonier și decapitând pe beiful turc al orașului. Capul turcului a fost atârnat ca exemplu la poarta cetății. O altă parte a armatei creștine, avându-l în frunte pe Pavel Chinezul, înaintază spre sud pe Morava, iar al treilea contingent avansează spre vest. În urma victoriei, familia Jakšić a fost răsplătită cu noi proprietăți. În timpul retragerii armatelor ungurești din Serbia, nobilii Jakšić au chemat 110.000 de sârbii, care s-au stabilit în Banat, în apropiere de Timișoara. Această colonizare este considerată ca fiind cea mai masivă pătrundere de elemente sud-slave în regatul Ungariei după căderea Serbiei sub dominație otomană (1459).

În septembrie 1482²⁰, trupe de akingii turci înaintază în Banat cu scopul de a cuceri cetatea Timișoara. Pavel Chinezul înregimentează localnici pentru apărare, printre căpitanii armatei numărându-se Vuk Branković, Petru Doczy și frații Jakšić. Bănățenii nu așteaptă ca turcii să ajungă la Timișoara, pornind în întâmpinarea oștirii dușmane. Cele două armate s-au aflat față în față pe câmpia din fața cetății Becicherecul Mare (azi Zrenjanin), la 9 septembrie 1482. Lupta este câștigată rapid de vitejii bănățeni, după care aceștia urmăresc și ucid cetele răzlețite ale turcilor.

Ocupat cu războaiele din vest împotriva armatelor germane, regele Matei Corvin și-a dorit pacea cu turcii. În acest sens, a început tratativele cu Poarta, la Constantinopol, prin nobilul maghiar Janos Bota. Pe parcursul tratativelor, în iunie 1487, Dimitrie Jakšić, care era cel mai bun cunoscător

¹⁷ Ioan Hațegan, *Pavel Chinezul*, Timișoara, edit. Helicon, 1994, p. 139.

¹⁸ *Ibidem*, pp. 152-154.

¹⁹ *Ibidem*, pp. 158-160;

http://sr.wikipedia.org/sr-el/%D0%88%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%88%D0%B0%D0%BA%D1%88%D0%B8%D1%9B,

(24 septembrie 2010).

²⁰ I. Hațegan, *Pavel Chinezul*, pp. 161-163.

al problemelor turcești, pleacă spre Constantinopol, unde a fost primit cu toate onorurile care se cuvin unui trimis regal. După ce își termină cu succes misiunea, la întoarcerea spre Ungaria, Gazi Mustafa îl răni de moarte, pe podul de la Smederevo²¹. Vroia în acest fel să se răzbune pe Dimitrie, pentru anii grei de temniță, precum și pentru uciderea unui frate al său. Ca urmare a rănilor primite, Dimitrie a murit la 8 noiembrie 1486. O mărturie zguduitoare a acestui eveniment ne-a lăsat poetul de curte al lui Dimitrie, Gregorius. El a deplâns moartea stăpânului în versuri scrise în limba maghiară. Din această scriere aflăm că Dimitrie a cumpănit mult înainte de a porni la drum, presimțind o posibilă răzbunare din partea turcilor. La vestea despre moartea trimisului său personal, regele Matei Corvin, cum relatarea lui Gregorius, a reacționat spunând: „Cuvântul sultanului este mare, însă este un cuvânt gol”. Și a mai adăugat: „O, cum de-a dat crezare regele unui neam așa de mincinos.”

Dimitrie Jakšić a fost căsătorit cu Elena, cu care a avut patru fii: Jovan (mort după 1500), Dimitrie (mort la Sibiu în 1510), Petru (mort în 1521) și George (mort după 1500). Petru Jakšić și vărul său Marko au fost cei care au împărțit primii averea familiei Jakšić. Despre Jovan este cunoscut faptul că a fost unul dintre primii sârbi care au studiat la Universitatea din Viena. De aici a plecat, în 1543, la Leipzig, unde i se pierde orice urmă. Astfel, dispare de pe scena istoriei cea de-a doua ramură a familiei Jakšić.

Linia bărbătească a familiei Jakšić de Nădlac s-a stins în anul 1543, odată cu moartea lui Jovan Jakšić, nepotul lui Dimitrie, survenită în luna ianuarie. Restul descendenților au fost doar de parte feminină.

Cântecele naționale sârbești amintesc pe membrii familiei Jakšić, mai ales pentru eroismul lor de excepție, dar și pentru aventurile lor amoroase. Scriind despre Jakšić, istoricul Dušan J. Popović sublinia că aceștia erau mari eroi și curajoși în bătălii. Erau, de asemenea, oameni aprigi și certăreți. Se certau cu vecinii și între ei. Aceste însușiri nu au scăpat neobservate în creația populară. În poezia *Dioba Jakšića (Dezbinările Jakšićilor)*, rapsodul popular afirmă că, certându-se pentru moștenire, „împărțiră averea strămoșească”, localizând domeniile lor în Moldova, Valahia, Ungaria și Serbia.

Familia Jakšić – ctitorii și donații. Reputația familie Jakšićnu nu a constat doar din curajul pe câmpurile de bătălie, ei fiind cunoscuți și în calitate de ctitori și donatori pentru mai multe locașuri de cult.

Primele date concrete despre existența unei comunități ortodoxe la Nădlac datează din veacul al XV-lea, odată cu așezarea sârbilor pe malurile Mureșului. Imediat după așezarea la

²¹ I. Hațegan, L. Boldea, D. Țicu, *op. cit.*, p. 261.

Nădlac, nobilii Jakšić au ordonat construirea unei biserici ortodoxe în imediata apropiere a cetății lor, cunoscută astăzi sub numele de „biserica din Dolmă”²².

Ideile husite și apoi cele ale reformelor lui Martin Luther, care au circulat în Europa secolelor XV-XVI, au ajuns și la Nădlac. Stăpânul domeniului Nădlac, Petru Jakšić, a luat în căsătorie pe Ana – fiica unui nobil ceh husit. Căsătoria s-a încheiat cu condiția ca Ana să își păstreze credința străbunilor săi. Legenda spune că din această cauză, Jakšić nu a construit un nou lăcaș de cult, ci a împărțit biserica din fața cetății cu un perete la mijloc: de o parte, slujeau ortodocșii, iar de cealaltă parte, husiții. Ideile formulate de Martin Luther, prin stăpâna Ana, au fost adoptate de către supuși. Aceștia au construit o biserică la Nădlac, care, se pare, este cea mai veche biserică lutherană din Transilvania²³. În veacurile al XIV-lea și al XV-lea, stilul arhitectonic abordat de majoritatea noilor construcții era cel gotic, predominante fiind bisericile-hală. De asemenea, o altă caracteristică a fost faptul că aceste construcții erau în proporție aproape de 100% de zid²⁴.

Pe lângă faptul că, în momentul stabilirii lor la Nădlac, au ctitorit o biserică lângă zidurile cetății, diverși membri ai familiei Jakšić au contribuit la dezvoltarea vieții religioase ortodoxe din sud-estul Europei.

Athosul este o peninsulă muntoasă în Marea Egee, având o suprafață de 339,5 km², având o lungime de aproximativ 30 km și o lățime medie de circa 12 km, iar cel mai mare înălțime o are vârful Athos, de 2033 m, cu capitala peninsulei este la Careia²⁵. Încă de la începuturile creștinismului, această peninsulă a devenit o adevărată „republică monahală”, prin ridicarea a numeroase mănăstiri și schituri ortodoxe. Aici, în Muntele Athos, Sfântul Sava al sârbilor a ctitorit mănăstirea Hilandar²⁶, închinată Sfântului Trifon în 1198. Hramul mănăstirii este *Intrarea în Biserică a Maicii Domnului*. După câțiva ani, tatăl Sfântului Sava, despotul Ștefan Neman Dușan a reconstruit mănăstirea, s-a călugărit aici sub numele de Simeon, ajungând stareț. Mănăstirea este localizată la câțiva kilometri în interiorul peninsulei, fiind așezată într-o vale strâmtă și umbroasă. Este socotită a fi a patra mănăstire ca importanță dintre cele douăzeci de mănăstiri suverane din Sfântul Munte. Aceasta a fost întreținută și populată în mod neîntrerupt de către călugări sârbi, de la înființare și până în zilele noastre. Mănăstirea Hilandar a rămas un simbol al culturii și vieții religioase sârbe, iar conducătorii sârbi nu au conținut a face daruri și donații mănăstirii de-a lungul secolelor ce au urmat. Complexul monastic include între zidurile sale de apărare biserica principală

²² Gabriela Adina Marco, „Familia nobiliară Jakšić de Nădlac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XI, nr. 3 (44), august 2010 [nr. 4 (45), noiembrie 2010], p. 2-3.

²³ P. Țiucra, Pribeagul, *op. cit.*, p. 228, 304.

²⁴ Ioan Godea, *Arhitectura din România între anii 1300-1700. Sinteze. Crestomație. Reconstituiri. Imagini*, Oradea, edit. Primus, 2011, p. 171.

²⁵ Alexandru-Stanislav Neyrat, *Athosul, note dintr-o excursie prin peninsulă și pe muntele călugărilor*, București, edit. Prietenii Cărții, 2002, pp. 220-221.

²⁶ *Ibidem*, pp. 103-105.

(*katholikon*) și un număr de capele mai mici, precum și chiliile călugărilor, camerele pentru oaspeți, o bibliotecă, trezoreria și o bolniță (spital).

Printre donatorii de origine sârbă ai mănăstirii Hilandar din Muntele Athos s-au numărat și nobilii Jakšić. Milița, văduva lui Ștefan, fiul lui Jakša, s-a angajat în anul 1505 ca, împreună cu fiii săi, cât va trăi, să doneze mănăstirii Hilandar, câte 130 de ducați anual. Condiția pentru respectarea acestui angajament, înscrisă și într-un hrisov de danie, era ca în fiecare an, în zile prestabilite, să fie înălțate rugăciuni pentru membrii familiei Jakšić: pentru cei morți, pentru liniștea sufletului lor, iar pentru sănătatea celor vii. Hrisovul de danie a fost redactat la Nădlac, fiind semnat de doamna Milița și fii săi, Ștefan și Marko.

La mijlocul secolului al XVI-lea mănăstirea Hilandar a fost vizitată de țarul rus Ivan IV Vasilievici, iar călugării l-au implorat să îi ajute împotriva turcilor, totodată, solicitând și ajutor material. Astfel, Ivan cel Groaznic, în urma donațiilor consistente, a devenit nou binefăcător al mănăstirii Hilandar. Afecțiunea sa pentru mănăstirea sârbă se explică prin descendența sârbă a țarului, prin legături de rudenie cu familia Jakšić.

II. 1. 2. Privilegiile ilirice

Spre sfârșitul secolului al XVII-lea, situația politică internațională din centrul și sud-estul Europei suferă modificări. Odată cu înfrângerea otomanilor sub zidurile Vienei (1683), începe declinul Porții, în același timp sud-estul Europei intră în sferele de interes a Rusiei țariste, prin Petru cel Mare (1682-1725), dar și a Habsburgilor, prin împăratul Leopold I (1658–1705). În anul 1686, austriecii pătrund în Crișana și cuceresc cetatea Aradului din mâinile otomanilor²⁷, nutriend expansiunea spre Transilvania și Banat.

La sfârșitul secolului al XVII-lea, sârbii ortodocși s-au refugiat din calea otomanilor în sudul Ungariei, în Banat și în părțile Aradului. Ei au solicitat autorităților de la Viena autonomia Bisericii Ortodoxe Sârbe, precum și unele drepturi sociale și economice. Intensificarea pericolului otoman în zona Tisa-Mureș a determinat pe împăratul Leopold I să emită o diplomă, în 21 august 1690, prin care promitea refugiaților din sudul și sud-estul Ungariei anumite privilegii. În schimbul apărării graniței cu Imperiul Otoman din regiunea Tisa-Mureș, Viena a încercat să câștige loialitatea sârbilor ortodocși, reînnoind prevederile diplomei din 1690 prin diplomele emise în 20 august 1691 și 4 martie 1695, toate fiind cunoscute sub genericul de „privilegii ilirice”. Deoarece era implicată într-o stare de război și în partea vestică a Imperiului, Curtea vieneză a dorit să se folosească de populația sârbească în lupta contra turcilor.

²⁷ *Ibidem*, p. 51.

Prin Diploma din 21 august 1690²⁸ s-au pus bazele autonomiei Bisericii Ortodoxe Sârbe din Ungaria, sub conducerea lui Arsenie Cernojević. Prin următoarea diplomă, datată 20 august 1691, s-a recunoscut sârbilor dreptul de conducere teocrată: pe lângă competențele bisericești strict canonice, Patriarhului i s-a acordat dreptul să numească ofițeri în Miliția populară și să confirme statutele breslelor, iar poporului sârb i s-a recunoscut dreptul de a-și alege singur autoritățile locale civile și confesionale. De asemenea, sârbii au primit și drept de a-și construi biserici care să dispună de proprietăți. Prin diploma din 4 martie 1695, sârbii au fost scutiți de plata zeciuiei către Biserica Catolică. Mitropolia de la Carloviț devine singurul for dirigitor al tuturor ortodocșilor din Banat și Partium²⁹, iar pe parcursul secolului al XVIII-lea și al credincioșilor ortodocși români din Transilvania. Aceste privilegii au asigurat o oarecare autonomie a Bisericii Ortodoxe, garantând imunitatea fiscală a clerului, dreptul de a folosi calendarul iulian și au asigurat existența mănăstirilor ortodoxe. Însă, au avut și un rol negativ prin faptul că românii nu aveau o conducere națională, a bisericii și a culturii.

Prin unirea religioasă a românilor ortodocși cu Biserica Romei, autoritățile civile au presupus faptul că viața ortodoxă își va înceta existența, însă acest lucru nu s-a întâmplat³⁰. La sate, confesiunea creștină de rit răsăritean a continuat să se manifesteze printr-un conservatorism puternic, în sensul păstrării cu orice preț a credinței străbune. Populația de rând a perceput ca adevărate temeri acțiunile pe care catolicii le săvârșeau în numele credinței (în primul rând este vorba despre dări exagerat de mari).

În același timp, unirea religioasă a avut o puternică influență în ceea ce privește evoluția politică a românilor. Acum, din rândul românilor se ridică tot mai mulți intelectuali, „oameni cu carte”, deoarece s-a facilitat accesul la învățătură pentru români. În secolul al XVIII-lea, greco-catolicii au activat nu doar în interesele proprii care a îmbrățișat unirea religioasă, ci pentru întreaga societate românească, indiferent de confesiune. Acțiunile au demarat prin solicitări și memorii legate de respectarea promisiunilor stipulate în diplomele leopoldine de unire religioasă și au culminat cu cereri referitoare la emanciparea întregii națiuni românești din Ardeal. În părțile Banatului, românii au pornit pe drumul emancipării naționale și religioase pe baza privilegiilor ilirice acordate ortodocșilor sârbi, la care, pas cu pas, au fost incluși și românii.

Ca un fel de addenda la privilegiile ilirice, în data de 13 octombrie 1781, Iosif al II-lea a emis un Edict al Toleranței religioase³¹, prin care acorda libertatea și necatolicilor de a-și practica

²⁸ Ljubomir Stepanov, Stevan Bugarski, *Mănăstirea Bezdin. Scurtă prezentare*, Timișoara, Uniunea Sârbilor din România, 2003, p. 4; Pavel Vesa, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2006, pp. 54-55.

²⁹ P. Vesa, *op. cit.*, p. 52.

³⁰ Keith Hitchins, *Românii 1774-1886*, trad. George G. Potra, Delia Răzdolescu, București, edit. Humanitas, 1996, pp. 249-250.

³¹ Diploma prin care ortodocșii erau privați de a-și manifesta public cultul, iar construcția de biserici de rit răsăritean era interzisă a fost semnată de către regele ungar Ladislau Cumanul, în urma Conciliului de la Buda din anul 1279. Vezi

cultul, de a construi biserici, de a deschide școli în localitățile în care trăiau cel puțin 100 de familii care îmbrățișau aceleași convingeri religioase. Acum, ortodocșii aveau posibilitatea ocupării unor funcții publice și tratamentul egal în fața legii, care nu se mai făceau exclusiv pe criteriul religios. Efectul acestui edict a fost revenirea în rândul ortodoxiei a numeroși uniți³².

Prin decretele din 30 septembrie 1783 și 9 octombrie din același an³³, ortodocșii români din Transilvania trec sub jurisdicția sârbească de la Carloviț, prevederile aplicându-se dar doar în probleme de dogmă și ritual, fără ca privilegiile politice oferite sârbilor să fie aplicate și românilor. Înainte de moartea sa, Iosif al II-lea a semnat un decret prin care revoca toate reformele sale, în urma căruia în Transilvania s-a revenit la sistemul *Unio Trium Nationum*. Totuși, pentru români beneficiile reformelor au constat în impulsul acordat învățământului.

Primind aceste drepturi stipulate în Privilegiile Ilirice, s-a început reorganizarea Bisericii Ortodoxe Sârbe din cadrul Imperiului Habsburgic, în părțile Banatului, Aradului, Crișanei și Transilvaniei.

II. 1. 3. Zona de graniță de pe Mureș

Prin Pacea de la Carloviț (1699) se stabilesc granițele între cele două mari puteri, Imperiul Habsburgic și Poarta Otomană: Mureșul Inferior, Tisa, Dunărea și Munții Carpați. Regimentele grănicerești au fost înființate în zonele unde teritoriile habsburgice se învecinau cu lumea otomană³⁴. La nord de Mureș se restabilește Comitatul Arad, în zonă înființându-se totodată regimentele grănicerești sârbe. În urma războiului din 1716-1718, habsburgii cuceresc Serbia, Banatul și Oltenia, însă în urma înfrângerii din 1736-1738, austriecii păstrează doar regiunea Banatului Timișan, Oltenia trecând din nou sub administrația de la București. În acei ani a avut loc un nou exod al populației sârbe din Balcani spre Banat și la nord de Mureș, de teama represaliilor otomane. Colonizarea este coordonată de patriarhul de Peci (Ipek), Arsenie Cernojević³⁵, iar sârbii nou-veniți s-au așezat în localități deja existente, cum este Nădlac sau au format unele așezări noi.

După terminarea Războiului austriaco-turc (1683-1699), în urma Păcii de la Carloviț, prin Hotărârea Consiliului Militar de Război de la Viena, granița militară este reorganizată și extinsă, aceasta reprezentând un bastion permanent de apărare împotriva turcilor, întinzându-se de la

Ioan Aurel Pop, *Din mâinile valahilor schismatici. Românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII-XIV)*, București, edit. Litera, 2011, p. 54.

³² Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 257.

³³ *Ibidem*, p. 258.

³⁴ Toader Nicoară, *Transilvania la începutul timpurilor moderne (1680-1800). Societate rurală și mentalități colective*, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 2001, p. 14.

³⁵ Hațegan, I., *Pavel Chinezul*, p. 160.

joncțiunea râului Una cu râul Sava până la Munții Carpați³⁶. Sistemul militaro-teritorial aflat la frontiera cu Turcia este organizat pe toată lungimea de aproape 2000 de kilometri, de la Marea Adriatică la Carpați, fiind constituite șase Krajine (regiuni de frontieră) sau generalate și 17 regimente, precum și câteva unități mai mici independente. Au fost organizate Krajina de Karlovac cu regimente în Lika, Otočac și Ogulin, Krajina de Varaždin cu regiment la Križevac, Krajina de Slavonija cu regimente la Gradište, Brod, Petrovaradin și un batalion de šajkaši (trupe care luptau pe râuri, din bărci – n.n.), Krajina de Banat cu regimentele germano-bănățean și valaho-iliric și un batalion ilirico-bănățean, precum și Krajina de Ardeal cu două regimente românești și două secuiești.

Zona grănicerească mureșeană se întindea pe aproximativ 150 km (de la Mako la Săvârșin). După stabilirea teoretică a graniței militare, în luna august 1699, o comisie a Consiliului de Război al Curții vieneze, condusă de generalul Stahremberg, a venit la fața locului pentru a organiza spațial zona Tisa-Mureș. Această comisie a stabilit ca în zona Mureșului și a Tisei să fie arondați un număr de 2853 de grăniceri în 26 de localități de frontieră. În rândul grănicerilor mureșeni au fost angajați majoritar sârbi și macedoromâni, emigrați din Balcani sau Banat la nord de Mureș. Populația din satele cu puncte grănicerești a fost scutită de sarcini fiscale și iobăgești (pe perioada de funcționare efectivă a graniței, între anii 1702-1716), având obligația de a păzi linia Mureșului Inferior.

Zona de graniță de pe Mureșul Inferior a fost înființată efectiv în anul 1702³⁷, reședința comandamentului fiind stabilită în localitatea Arad. Ca atribuții principale, grănicerii trebuiau să apărare hotarul dintre Imperiul Habsburgic și cel Otoman și participarea împreună cu armatele habsburgice pe câmpul de luptă. Practica a demonstrat că așa-numita graniță militară furniza cei mai buni ostași, deși erau prost plătiți. Eroismul și curajul unui grănicer pe câmpul de luptă rezultau și din motivul că familia și proprietatea sa erau localizate chiar pe prima linie a frontului cu ocazia fiecărei incursiuni turcești.

Curtea de la Viena găsea în grăniceri, supranumiți „fii ai împăratului”, un aliat de nădejde și în lupta împotriva nobilimii maghiare. Astfel, împăratul de la Viena a renunțat la practica din trecut, conform căreia nobilii unguri și austrieci contribuiau cu oameni, bani, arme și animale la armata imperială.

Printre primele măsuri de administrare a Banatului de către autoritățile vieneze se numără regularea cursurilor râurilor, precum și asanarea zonelor mlăștinoase și redarea acestora agriculturii. O altă preocupare a fost reconstrucția vetrelor localităților pe un plan rectangular, foarte precis.

³⁶ Ljubivoje Cerović, *Sârbii din România. Din evul mediu timpuriu până în zilele noastre*, trad. Ivo Muncian, editor Ljubomir Stepanov, Timișoara, Uniunea Sârbilor din România, 2005, pp. 56-62.

³⁷ *Ibidem*, p. 90.

Inițial, pe teritoriul graniței de pe Mureș³⁸, sârbii au fost la început colonizați în 13 localități: Arad, Glogovăț, Mândruloc, Nădlac, Păuliș, Pecica, Sâmbăteni, Semlac, Cenad, Cicir, Șeitin, Săvârșin și Șoimoș. Comandant a fost numit colonelul Jovan Popović Tekelija, cel care a cucerit gloria în bătălia de la Senta, în anul 1697. El a pus în practică Hotărârea Consiliului de Război al Curții de construire a unei cetăți lângă Arad, la sudul Mureșului.

La Nădlac, granița era apărată de 50 de haiduci (pedestri) și 25 de husari (călare). Ca simbric primeau 36 florini – husarul și 25 florini – haiducul. Conducătorul garnizoanei nădlăcane a fost Ioan Ștrba³⁹. Autoritățile vieneze au cerut ca toți ceilalți locuitori ai satelor mureșene de la Săvârșin la Mako să își mute casele cât mai aproape de râul Mureș pentru a putea apăra cât mai eficient zona. În acea perioadă, la Nădlac începe să se dezvolte cartierul Bujac.

Populația zonei de graniță militară era împărțită în patru categorii: miliția, ceardaklii, veteranii și supranumericii (populația civilă)⁴⁰. Militarii erau grăniceri din serviciul activ și intrau în componența regimentelor. Ceardaklii rămăneau pe teritoriul graniței și își făceau serviciul în spațiul aflat lângă frontieră. Pe lângă serviciul din interiorul Graniței, adesea erau trimiși să lupte și pe câmpuri de luptă mai îndepărtate. Veteranii primeau proprietăți pe viață, care, după decesul lor, erau restituite statului, respectiv Graniței militare. Statutul cel mai complicat îl aveau cei supranumerici, respectiv emeritii. Deși își duceau viața pe teritoriul graniței militare, ei aparțineau parțial și Provincialului, mai ales când era vorba de plata impozitelor. În fond, ei erau rezerva din care se completau unitățile grănicerești, ceea ce se cerea aproape cu ocazia fiecărui război.

Un conflict armat la care au participat grănicerii sârbi de pe Mureș și Tisa a avut loc în timpul Răscoalei populare conduse de principele ardelean Ferencz Rakotzy (1703-1711)⁴¹. Răscoala a izbucnit în părțile de est ale Ungariei și a cuprins întreaga țară. Unitățile imperiale (cu un număr redus de oșteni) s-au împrăștiat în panică în fața forței ofensive a armatei maghiare de eliberare care număra 100.000 de oameni înarmați. În situația dată, sârbii reprezentau un potențial militar pe care contau ambele părți beligerante. Curtea de la Viena, deoarece le-a acordat sârbilor privilegii și pentru că aceștia reprezentau grosul unităților grănicerești, s-a orientat spre atragerea de partea sa a personalităților de frunte cum au fost vicevoievodul Jovan Monasterlija, comandantul Graniței de pe Dunăre, Mojsije Rašković, comandantul zonei grănicerești de pe Tisa, Vulin Ilić și Jovan Popović Tekelija de la Arad. Operațiunile de a-i atrage pe sârbi de partea austrieșilor au fost coordonate personal de către prințul Eugeniu de Savoya.

Astfel, încercări de a-i atrage pe sârbi, s-au exercitat și dinspre nobilimea maghiară în frunte cu principele ardelean Ferencz Rakotzy, care se baza pe faptul că sârbii trăiau în spațiul dintre

³⁸ *Ibidem*; P. Țucra-Pribeagul, *op. cit.*, p. 350.

³⁹ *Aradul, permanentă ...*, p. 159.

⁴⁰ Ljubivoje Cerović, *Sârbii din România...*, p. 90.

⁴¹ *Ibidem*, 91 și urm.

Balaton și Mureș, Dunăre și Drava. Fiind „înarmați și pricepuți la arme”, reprezentau un factor pe care nobilimea îl considera demn de a fi luat în considerare pentru a înclina balanța de partea ungarilor. Astfel, conducătorii răscoalei au solicitat nobilimii maghiare să fie tolerantă față de grănicerii sârbi, care, concomitent, erau considerați și o forță economică.

Grănicerii au decis să se alăture Vienei. În cursul înfruntărilor dintre habsburgi și unguri, numeroase sate sârbești au fost incendiate, populația decimată, iar mulți sârbi, pentru a-și salva viața, au fugit în Banat, care se afla încă sub stăpânire turcească. Înțelegerea dintre Curtea de la Viena și răsculații maghiari din 1706 a însemnat încetarea temporară a operațiunilor de război. Prin Pacea de la Satu Mare, semnată în anul 1711, răsculații unguri s-au predat. Dar poporul sârb a suportat consecințe grele, răscoala lui Rakotzy provocând noi migrații. Mulți dintre sârbii care locuiau până atunci la nord de Mureș și în Ardeal, s-au retras spre sud.

Granița militară oferea sârbilor posibilitatea să-și păstreze și să-și cultive credința și limba strămoșilor, dar le oferea și un statut de oameni liberi, subordonați doar Consiliului de Război al Curții de la Viena. Granița militară era constituită ca o fâșie teritorială clar delimitată de restul provinciei. De asemenea, era supusă complet împăratului.

II. 1. 3. 1. Răscoala lui Pera Segedinac

Persecuția religioasă a ortodocșilor, anularea treptată a privilegiilor grănicerești, sarcinile fiscale mereu crescânde, demersurile tot mai insistente ale nobilimii de a-i transforma pe toți grănicerii mureșeni în simpli contribuabili au agitat spiritele în zona de graniță și a determinat izbucnirea unei revolte⁴². Mulți iobagi români au început să se înroleze în rândul grănicerilor, în principal pentru a beneficia de privilegiile acordate inițial doar sârbilor.

Războiul austro-turc din 1716-1718 și ocuparea Banatului de către habsburgi a determinat mutarea graniței dintre cele două imperii pe Dunăre. Dar zona grănicerească de pe Mureș, deși nu își mai avea nicio motivație, nu a fost încă desființată, aici desfășurându-se un serviciu de pază și de carantină. Nemaifiind solicitați la serviciul armat, grănicerii s-au putut consolida din punct de vedere economic. Fiind în serviciul grăniceresc, localnicii erau inițial scutiți de dări, dar, treptat, au fost obligați să contribuie și ei la vistieria statului.

⁴² Eugen Glück, „Mișcarea lui Petru Seghedinaț din zona Mureșului de jos (1735)”, în *Anuarul Institutului de Istorie „Gheorghe Bariț” din Cluj-Napoca* (Cluj-Napoca), edit. Academiei Române, anul XL, 2001, pp. 37-62; Ion Văran, Pascu Hurezan, Mihai Popovici (coord.), *Arad – monografia orașului de la începuturi până la 1989*, Arad, edit. Nigredo, 1999, pp. 78-80; *Aradul, permanență ...*, pp. 155-163; L. Stepanov, S. Bugarski, *op. cit.*, p. 5.

Adesea, grănicerii erau chemați să sprijine luptele dinastice. Astfel a fost cazul și în anul 1733, când pe cheltuiala proprie, grănicerii de pe Mureș au fost solicitați să se echipeze și să plece în Silezia. Generalul Hadtko, comandantul cetății Arad, având în vedere că grănicerii erau preocupați cu pregătirile militare și au neglijat lucrările agricole, trimite la Viena două rapoarte prin care solicită să se reducă taxele cu 25%, dar răspunsul curții imperiale este negativ. În martie 1734, grănicerii au primit ordin să plece în Silezia, ordin care a fost anulat în aprilie. În iunie 1734, un nou ordin este emis, prin care se solicita deplasarea grănicerilor mureșeni în Boemia, și acest ordin fiind anulat după o lună. Până la urmă grănicerii au rămas acasă, fără să primească despăgubiri pentru cheltuielile privind echiparea militară și nici pentru pământurile rămase nelucrate în acel an. În octombrie 1734, grănicerilor li s-a cerut plata de urgență a dărilor datorate statului. În noiembrie 1734, aceștia au înaintat o nouă petiție în privința impozitului, rămasă iarăși fără rezultat. Tot în acea perioadă, li s-a cerut prestarea unor munci în folosul statului. Toate acestea au avut ca rezultat nemulțumirea generală a grănicerilor de pe Mureș. Tot acum, autoritățile au pus în discuție desființarea zonei grănicerești și trecerea grănicerilor în sistemul armatei de linie, desființându-se și privilegiile primite la sfârșitul veacului al XVII-lea. Politica fiscală a statului a nemulțumit pe grăniceri, aceștia fiind nevoiți să plătească vamă și alte dări privind circulația mărfurilor, taxe de care erau scutiți în trecut. În acele timpuri, unirea religioasă câștiga tot mai mult teren în Transilvania, autoritățile dorind extinderea noii confesiuni spre zona Aradului. Grănicerii, ortodocși fiind, au respins total acest act de extindere a unirii religioase.

Răscoala din anul 1735 din ținuturile aflate la nord de granița de pe Mureș împotriva nobilimii maghiare a scindat unitatea grănicerilor de pe Mureș. Astfel, pe de o parte, făcând parte din armata imperială, majoritatea grănicerilor au participat la înăbușirea răscoalei, iar pe de altă parte, un număr restrâns de grăniceri, avându-l în frunte pe Pera Jovanović Seghedinaț, comandantul garnizoanei de la Pecica, au participat alături de iobagi împotriva feudalilor locali. Căpitanul grănicerilor de la Nădlac, Jovan Štrba a sprijinit necondiționat pe grănicerii răsculați din Pecica. Grănicerii revoltați s-au „aliat” cu țăranii din comuna Bichiș, realizând că singuri nici unii, nici alții nu au sorți de izbândă. Dar fiecare grupare aliată avea propriul obiectiv: grănicerii urmăreau restaurarea privilegiilor, iar țăranii nutreau îmbunătățirea calității vieții lor.

Conducătorul răscoalei, Pera Jovanović Seghedinaț, era descendent al oștenilor sârbi care s-au acoperit de glorie în războaiele împotriva turcilor. Cu ocazia formării graniței militare mureșene, lui Pera Seghedinaț i-a fost repartizată căpitania garnizoanei din Pecica. Unitatea sa de grăniceri era compusă din 14 ofițeri și subofițeri și câte o sută de infanteriști și călăreți. S-a remarcat prin vitejie și iscusință militară în luptele împotriva oștenilor lui Rakotzy, dar nu a fost avansat în grad și nici nu a primit vreo recompensă.

Aflând despre organizarea răscoalei, autoritățile austriece trimit, în martie 1735, un efectiv de 1224 de grăniceri de pe Mureș pentru a lichida răzmerița. În fruntea lor se afla fostul aliat al răsculaților, obercăpitanul Giurka Šević. În statul său major erau căpitani Mihić din Ienova, Radak din Semlac, Ranko Tekelija din Arad, Miško Tekelija din Sâmbăteni, Jovan din Păuliș, Gheorghe din Cicir, Raia din Glogovăț și Janko din Mândruloc.

La 27 august 1735, sunt arestați Pera Seghedinaț, fiul acestuia Mihajlo, precum și căpitani Jovan Štrba de la Nădlac și Giurka Šević de la Arad, fiind încarcerați la Buda. Giurka Šević a murit în timpul anchetei, iar ceilalți au primit pedepse ușoare. În raportul Consiliului de Război al Curții este notat că Pera „a suportat chinuri grele, cu o asemenea forță corporală și spirituală că se părea că este mai degrabă pregătit să moară în chinuri decât să trădeze detalii și pe participanții la răscoală”. Pentru el, pedeapsa a fost aspră: degradare militară, tras pe roată, strivirea capului cu toporul, sfâșierea trupului și expunerea bucăților la Pecica și în alte localități. Sentința a fost executată la Buda în 23 martie 1736, după care corpul mutilat al lui Pera a fost expus în fața casei sale din Pecica.

Căpitanul nădlăcan Jovan Štrba a fost eliberat și repus în funcție. La baza acestei hotărâri au stat considerente de ordin politic, instituirea calmului și ordinii în rândul grănicerilor care urmau să participe în proiectatul război antiotoman din perioada 1737-1739.

II. 1. 3. 2. Plecarea în Rusia

În urma războiului din 1716-1718, habsburgii cuceresc și anexează Serbia, Banatul și Oltenia, iar după semnarea păcii de la Passarowitz (1718), zona de graniță de pe Mureș și Tisa își va pierde însemnătatea. După noul război austro-turc (1737-1739), Viena păstrează doar Banatul, Oltenia trecând din nou sub administrația de la București, iar hotarul dintre cele două mari imperii a fost mutat pe Dunăre⁴³. Ca să apere Banatul de eventualele incursiuni ale turcilor, administratorul regiunii, contele Claudiu Florimund Mercy a organizat Miliția Statală și a început demobilizarea graniței Tiso-Mureșene.

Odată cu instituirea stăpânirii austriece, administrația centrală a demarat și „schimbările la față” ale naturii⁴⁴. În primul rând s-au regularizat cursurile principalelor râuri (Mureș, Timiș, canalul Bega, Crișuri etc.), s-au asanat numeroase zone mlăștinoase, întinse regiuni împădurite au fost defrișate, iar terenurile au fost destinate culturilor agricole. Drept urmare, s-au făcut și „regularizări” de așezări umane. Au fost reconstruite vetrele majorității localităților pe un plan

⁴³ Ion Văran, Pascu Hurezan, Mihai Popovici (coord.), *op. cit.*, p. 78-80.

⁴⁴ *Aradul permanentă ...*, p. 157-158.

rectangular, foarte precis. Noile schimbări au impus în zonă, între anii 1723-1821, colonizări de populație germană, maghiară, slovacă etc.

În anul 1741⁴⁵ se cere desființarea regiunii grănicerești de pe Tisa și Mureș și alipirea zonei la comitatele maghiare învecinate. După desființare, zona grănicerească Semlac-Arad-Săvârșin trece în subordinea administrației civile a comitatului Arad. Localitățile Nădlac și Șeitin sunt încorporate în cadrul comitatului Cenad. Curtea vieneză, însă, nu s-a hotărât imediat să execute această doleanță, primii pași practici de demobilizare a graniței de pe Tisa și de pe Mureș făcându-se începând cu anul 1743.

Rând pe rând, sunt desființate toate punctele de graniță de pe Mureș și Tisa. La data de 29 octombrie 1750, ultimele rămășițe ale zonei grănicerești se vor desființa, iar grănicerii rămași pe loc sunt trecuți fără excepție în rândul iobagilor.

Demobilizarea a provocat revolta grănicerilor și, ca reacție imediată, 2400 de persoane trec Mureșul și se refugiază în Banat, stabilindu-se fie în zona Lipovei, fie în cea a orașului Pančevo. Grănicerii care au acceptat să se mute în sud au încheiat, în anul 1750, un acord cu autoritățile militare austriece în care sunt specificate drepturile și îndatoririle lor. Astfel, aveau îndatorirea ca pe timp de pace să satisfacă serviciul militar în cadrul cordonului grăniceresc, iar pe timp de război, familiile lor erau scutite de dări. În cazul în care soldatul murea pe front, familia beneficia de o pensie recompensatorie.

Curtea de la Viena le-a cerut grănicerilor de pe Tisa și de pe Mureș să se pronunțe până în luna septembrie 1751 dacă vor să-și păstreze statutul de militari sau doresc să devină civili („paori”). În Edictul emis de împărăteasa Maria Tereza se specifică faptul că nu a putut refuza nobilimii maghiare ca teritoriul graniței de pe Tisa și de pe Mureș să fie alipit Ungariei, dar nu are de gând să se atingă de privilegiile acordate populației sârbe. Acesta este motivul pentru care împărăteasa a permis ca grănicerii care nu doresc să rămână pe pământurile pe care trăiau, să primească alte proprietăți. În același timp, împărăteasa i-a avertizat în termeni duri pe toți care se răsculau. Grănicerii au devenit extrem de îngrijorați, tulburați și mâhniți. De la stabilirea în zona tiso-mureșeană, ei au fost mereu în războaie, dovedindu-și vitejia și atașamentul față de Curtea vieneză, iar acum se dorea ca ei să fie îndepărtați. Li s-a propus mutarea în Banat pe linia Dunării – noua zonă de graniță dintre Habsburgi și Poarta Otomană, dar, în mod firesc, această strămutare a domiciliului, a fost întâmpinată cu reticență, deoarece le era dificil să își părăsească gospodăriile și cu bătrânii și copiii să pornească din nou în necunoscut.

Încercând să mențină totuși statutul graniței de pe Mureș, adunări populare împotriva demilitarizării au început să fie organizate în diverse localități. O astfel de adunare a avut loc la

⁴⁵ E. Arădeanul, L. Emandi, T. Bodogae, *op. cit.*, p. 53.

Nădlac, în 10 noiembrie 1750⁴⁶. În anul 1751, grănicerii trimit un Memorandum Administrației Imperiale care susținea că: „Cu toții, odată pentru totdeauna, unul pentru toți și toți pentru unul, declarăm că cerem să rămânem ostași și pentru onoarea noastră și a renumelui nostru, nu avem nici cea mai mică dorință să lepădăm arma din mână și să devenim paori”. Încercările militarilor de a schimba hotărârea privind demobilizarea graniței au fost zadarnice.

Situația a devenit extrem de critică. Exista pericolul ca întregul spațiu al fostei granițe să rămână pustiu prin plecarea militarilor cu familiile lor, spre Banat sau spre Rusia. Pentru a menține ordinea, comandantul Banatului, general-maiorul Engelshofen a fost nevoit să ceară de la Viena ajutorul unui detașament de scutieri. Împărăteasa Maria Tereza a ordonat autorităților comitatense să se poarte cu grijă față de grăniceri, iar printr-un Edict, poporului sârb i-a comunicat că cei care doresc să își mențină statutul de grăniceri sunt obligați să se mute în Banat, unde vor fi scutiți de dări pe o perioadă de 3 ani.

Încă de la primele încercări ale autorităților austriece de desființare a regimentelor grănicerești de pe Mureș, grănicerii nemulțumiți au început să își ațintească tot mai mult privirile către Rusia pravoslavnică. Fără speranța de a se mai întoarce vreodată la vetrele strămoșești, pierzând treptat încrederea în Curtea de la Viena, nedorind să ajungă sub stăpânirea nobilimii maghiare, supuși la tot felul de prigoane și, mai ales, deznaționalizării, sârbii percepeau Rusia slavă și ortodoxă ca „pământul făgăduinței”. Interesul pe care Rusia l-a manifestat pentru populația ortodoxă și slavă din Balcani viza și aspectele strategico-politice pentru expansiunea influenței sale în sud-estul Europei. Pe lângă acestea, sârbii, care aveau deja experiența apărării frontierelor, prezentau avantajul, din punct de vedere profesional, pentru a fi angajați la paza granițelor de sud ale Rusiei, cu turcii și tătarii, respectiv pentru realizarea dorinței străvechi a acestui imperiu de a avea ieșire la Marea Neagră.

În încercările de a-i opri pe grănicerii rămași să emigreze în Rusia s-a implicat și mitropolitul de Carloviț, Pavle Nenadović, rugând-o pe împărăteasa Maria Tereza să întreprindă toate demersurile necesare pentru a-i determina pe credincioșii săi să renunțe la strămutare.

Pentru a impulsiona exodul sârbilor spre Rusia, autoritățile austriece instituie o comisie specială având împuterniciri complexe: racolarea, primirea și cazarea în locuri special destinate, organizarea localităților și încadrarea acestora în sistemul militar-teritorial rusesc existent, precum și asigurarea resurselor financiare necesare. Împăratul Rusiei Petru cel Mare (1672-1725) îl trimite în anul 1723, pe Jovan Albanec în „Țările sârbești”, înțelegând prin aceasta granița militară de pe Tisa și de pe Mureș⁴⁷. Cu această ocazie, i-a înmânat și *Chemarea* prin care se adresează tuturor celor care sunt pregătiți să intre în serviciul militar rusesc și și-a exprimat și hotărârea să formeze

⁴⁶ L. Stepanov, S. Bugarski, *op. cit.*, p. 6-7.

⁴⁷ Ljubivoje Cerović, *Sârbii din România...*, p. 95-96.

câteva regimente de cavalerie în componența cărora să fie încorporați soldați sârbi. Această *Chemare* și acțiunea lui Jovan Albanec au produs rezultatele scontate. În anul 1724 pe teritoriul Rusiei ajung în jur de 1000 de sârbi. Aici se formează o Comandă sârbească, iar în anul 1727 aceasta devine Regimentul sârb de husari. După întoarcerea sa din războiul împotriva Persiei, Regimentul este relocat către regiunile dintre cetățile Tora și Linia, unde ostașii sârbi au primit terenuri agricole. Acest Regiment de husari a fost organizat după aceleași structuri administrative austriece.

Următorul val de migrațiune al sârbilor spre Rusia este documentat în anul 1747, în timpul împărătesei Elisabeta I Petrovna (1741-1762), când sosesc grănicerii sârbi de pe Mureș, avându-l în frunte pe Petar Tekelija. Acesta devine comandant al Regimentului sârb de husari, având o strălucită carieră militară și fiind onorat cu înalte distincții militare imperiale rusești.

După desființarea graniței de pe Tisa și de pe Mureș, chestiunea migrării sârbilor în Rusia devine tot mai acută. Aflați deja în slujba Rusiei, foștii grăniceri mureșeni, locotenentul Petar Tekelija și căpitani Gavriilo și Dimitrije Perić, precum și reprezentanții consulari ai Rusiei la Viena, încurajau ideea migrației sârbilor în număr cât mai mare către Imperiul Țarist. Pentru atingerea acestui obiectiv, grănicerii de pe Mureș se adresează reprezentantului Rusiei la Viena, contelui Bestujev, cu rugămintea de a interveni la curtea imperială pentru a fi acceptați în Rusia, „pentru vitejia, cinstea, înrudirea și atașamentul nestrămutat față de țarul Rusiei”. Informând-o pe împărăteasa Elisabeta despre acest fapt, Bestujev specifică: „Dacă s-a ajuns până aici că din proprie dorință Curtea de la Viena se lipsește de viteaza armată sârbă, nouă ne rămâne să ne îngrijim ca s-o atragem de partea noastră”⁴⁸.

Conform unui raport din 27 iulie 1751⁴⁹, numărul sârbilor plecați în Rusia a fost: Glogovăț – 180 indivizi; Mândruloc – 85 indivizi; Păuliș – 106 indivizi; Pecica – 578 indivizi; Sâmbăteni – 115 indivizi; Semlac – 149 indivizi; Cicir – 25 indivizi; Nădlac – 359 indivizi; Cenad – 182 indivizi; Șeitin – 133 indivizi. Au mai plecat spre Rusia sârbi proveniți din localitățile Ienopole (Ineu), Vilagoș (Șiria), Cuvin, Șoimoș. Un grup de circa 4000 de oameni din ținuturile Tisei și Valea Mureșului, dar și din alte ținuturi sârbești, a plecat spre Rusia în a doua jumătate a lunii septembrie 1751, avându-l în frunte pe Jovan Horvat. În prealabil, acesta, la recomandarea Consiliului de Război al Curții vieneze, a primit de la împărăteasa Maria Tereza, „eliberarea din armată” și pașapoarte pentru ofițerii însoțitori. Ei au ajuns la Kiev în data de 10 octombrie 1751⁵⁰.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 96.

⁴⁹ Eugen Ghiță, *Evoluția demografică a comitatului Arad în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2011, p. 212-213; Gheorghe Ciuhandu, *Românii din câmpia Aradului de acum două veacuri cu un extras istoric până în 1752 și însemnări istorice politice ulterioare*, Arad, edit. Autorului, 1940, pp. 102-103.

⁵⁰ Ljubivoje Cerović, *Sârbii din România...*, p. 96.

Spre finele anului 1751, Jovan Horvat este primit în audiență la împărăteasa Elisabeta Petrovna la Sankt Petersburg, solicitând, printr-o cerere scrisă, acceptul pentru stabilirea sârbilor pe teritoriul Imperiului Rus. După o scurtă perioadă de așteptare, la 24 noiembrie 1751, apare Ordinul împărătesei Elisabeta referitor la acceptarea ca cetățeni ai imperiului a sârbilor care doresc să se mute în Rusia și să se înroleze în regimente speciale. Cu această ocazie, este desemnată și delimitată regiunea de la frontiera cu Poarta Otomană, unde s-au stabilit noii-veniți. De asemenea, este stabilită solda lunară a soldaților din regimentele de husari, precum și subordonarea acestor regimente față de Colegiul Militar Rus.

În anul 1752, are loc o nouă migrație a populației sârbești spre Rusia, condusă de colonelul Jovan Šević și de locotenent colonelul Rajko Preradović. Cu acest prilej, numărul total al celor plecați spre Rusia a fost de aproximativ 10000, marea majoritate fiind de origine sârbă, însă printre cei plecați s-au aflat și români.

În total, documentele atestă faptul că în Rusia au plecat „32000 suflete numai cei purtători de arme”, cu familiile lor. Conform hotărârii imperiale, sârbii s-au stabilit în regiunea aflată la est de Bug și Suhinia, până la Nipru, spre sud până la vărsarea râului Vis în Suhinia și până la vărsarea râului Tiasmin în Nipru. Acesta era teritoriul *Noii Serbii*. Cu această ocazie în zonă au apărut localități cu nume identice sau foarte asemănătoare cu cele de unde au plecat sârbii: Canad, Nadlak⁵¹, Pečka, Jenovo, Pavliš, Glogovac, Mandorlak, Sabadhelj, Sajtin, Semlak și altele, astfel sârbii așezați pe noile teritorii amintindu-și de locurile de baștină.

În Rusia s-au format aproximativ 40 de așezări noi, unde credincioșii sârbi au ridicat aici în jur de 30 de biserici, intrând sub jurisdicția Mitropoliei Kievului din cadrul Bisericii Ortodoxe Ruse. A existat și încercarea de înființare a unei Eparhii speciale sârbești, sub conducerea episcopului Simeon Končarević, însă ideea nu a fost dusă la îndeplinire, deoarece, conform canoanelor, exista deja organizarea ierarhică a Bisericii Ortodoxe Ruse.

Împărăteasa Elisabeta i-a scutit de taxe pe noii-veniți, dar cu obligația de a organiza mai multe unități militare. Trei regimente de sârbi veniți de pe valea Mureșului și a Tisei au participat la războiul de 7 ani (1756-1763), mulți ofițeri sârbi devenind generali în armata rusă.

Prezența sârbilor pe valea Mureșului s-a diminuat considerabil după a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Rupți de matca lor etnică, aflați într-un mediu ortodox și slav, sârbii din Rusia s-au contopit rapid cu populația autohtonă, fiind asimilați. Prin urmare, după un secol și

⁵¹ Astăzi localitatea **Nadlak** se află în Ucraina, în raionul Kirovohrads'ka Oblast', fiind un orașel cu o populație cuprinsă între 1000 și 2000 de locuitori.

jumătate de la venirea lor în Rusia, izvoarele istorice și demografice atestă existența a aproximativ 1000 de sârbi. La începutul Primului Război Mondial, s-au declarat sârbi circa 300 de persoane. În a doua jumătate a secolului al XX-lea, memoria colectivă reține doar câteva amprente ale populației sârbești, în special în folclor, în onomastică, precum și în macro și microtoponimie, amintind de pitoreasca Vale a Mureșului.

II. 2. Stabilirea etnicilor slovaci, formarea și evoluția comunităților slovace pe meleagurile arădene

Nădlacul este o localitate multietnică, multiculturală, o adevărată micro-Europă. Din cele mai vechi timpuri și până în zilele noastre, pe la Nădlac s-au perindat numeroase populații. Unele doar au trecut, altele, însă, au rămas aici. Fiecare grup social, având trăsături psiho-morale specifice, și-a pus amprenta, mai mult sau mai puțin, pe viața materială și spirituală a localității, transformând tiparele ancestrale prin viața de zi cu zi. Conform ultimelor statistici, la Nădlac trăiesc peste zece grupuri etnice, mai numeroase sau mai reduse. Însă, cele mai importante comunități etnice sunt reprezentate de slovaci și de români, încă de la începutul secolului al XIX-lea.

Între anii 1802-1805, la Nădlac s-a așezat o importantă comunitate de slovaci. Fenomenul migrației populației slovace a debutat la mijlocul secolului al XVIII-lea, cauzat de sporul demografic, precum și din considerente confesionale sau economice⁵², având un caracter preponderent confesional⁵³. Slovaci, de rit evanghelic, prin emigrare, au încercat să eludeze consecințele contrareforme catolice, care încă erau resimțite. Datorită retragerii otomane și plecării grănicerilor din zona Tisa-Mureșul Inferior, suprafețe agricole întinse au rămas neexploatare, slovaci întrevăzând, astfel, posibilități de înavuțire în zonele de câmpie ale Ungariei. Încă din anul 1797, slovaci din Tot-Comloș (Tótkómlós sau Comloșul Slovak – azi în Ungaria) au început relocarea în alte localități.

La data de 27 august 1800, prin ordonanța nr. 14158 slovacilor li s-a aprobat să se stabilească la Nădlac⁵⁴, alături de populația românească și de populația sârbească redusă numeric după migrarea spre Rusia și spre localități bănățene. Motivația autorităților a constat în faptul că terenul agricol arondat orașului Nădlac era de o întindere prea mare pentru a fi lucrat în întregime de locuitorii existenți. În toamna anului 1802, aproximativ 200 de familii de slovaci din Tot-Comloș, Szarvas și Ciaba au semnat un „act de învoire” cu nădlăcanii și li s-au arondat loturile de pământ. Bărbații, capii de familie, au arat și semănat pământurile, apoi au revenit la casele lor

⁵² Maria Pădurean, Corneliu Pădurean, „Nupțialitatea populației slovace de confesiune evanghelică de la Nădlac (jud. Arad)”, în *Populație și societate. Studii de demografie istorică a Transilvaniei (secolele XVIII-XX)*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2003, p. 46.

⁵³ Ondrej Štefanko, *Despre slovaci din România*, Nădlac, edit. Ivan Krasko, 2004, p. 17.

⁵⁴ P. Țiucra, Pribeagul, *op. cit.*, p. 364.

pentru a se pregăti alături de familie, în vederea mutării definitive la Nădlac, mutare ce avea să se facă în primăvara anului următor⁵⁵. Punctul culminant al stabilirii populației slovace la Nădlac a avut loc în anii 1803-1805. Prima însemnare într-o matricolă religioasă evanghelică de la Nădlac datează din 24 aprilie 1803, ulterior, această dată fiind unanim acceptată de istoriografia slovacă ca fiind data de așezare a etnicilor slovaci la Nădlac. În anii următori, familii de slovaci originare din Stamora Slovacă din Banat se relochează în Nădlac.

În acei ani de început de secol XIX, locuitorii Imperiului Habsburgic trebuiau să achite taxe către statul austriac: „impozit după fumuri” (pe case) – 1 florin; „culinaria” – 51 creițari; răscumpărarea robotei pe o zi – 10 creițari; zeciuială din cereale, stupi, miere – în natură. Fiind „locuitori noi”, slovacii de la Nădlac au fost scutiți de contribuția financiară și în natură, pe o perioadă de un an, și li s-au anulat datoriile în valoare totală de 200 florini⁵⁶.

În anul 1805, a fost realizată o primă conscripție a populației slovace așezată la Nădlac. Cu acest prilej, preotul evanghelic, Jan Keblovsky, constata că avea „în grijă” 504 familii și 2475 de suflete⁵⁷.

După așezarea lor la Nădlac, câteva familii de origine slovacă s-au mutat la Semlac, Șeitin și Pecica, dar „fără ca ponderea lor să fie semnificativă” în aceste localități⁵⁸. La mijlocul secolului al XIX-lea, din cauza creșterii demografice și a insuficienței terenurilor arabile, familii slovace din Nădlac se îndreaptă către alte localități din zonă, aflate astăzi în Ungaria, dar și spre localități din alte zone ale Europei (Bulgaria, Dobrogea). Spre sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, slovacii din Nădlac au fost cuprinși de „febra” emigrării spre continentul american. Etnicii slovaci s-au îndreptat în special către Argentina și Brazilia⁵⁹.

În zona Aradului s-au constituit și alte comunități slovace, cum este cazul localității Mocrea, de lângă Ineu, unde s-au stabilit slovaci proveniți din regiunile de nord ale Ungariei, adică din Slovacia actuală. La Mocrea s-au stabilit slovaci provenind din localitățile Szarvas și Csaba, pe moșiile nobilului Peterffy și ale lui Georg Haruckern, fiind angajați ca lucrători agricoli. Conform toponimului maghiar „Totvărădia”, o posibilă colonizare a slovacilor s-a realizat pe valea Mureșului în localitatea Vărădia de Mureș (Totvărădia – Vărădia Slovacă), însă istoricii nu au descoperit documente în acest sens⁶⁰.

⁵⁵ *Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Rumunsku = Atlasul culturii populare a slovacilor din România*, Nadlak/Nădlac, vydavateľstvo Kultúrnej a vedeckej spoločnosti Ivana Krasko/edit. Societății Culturale și Științifice „Ivan Krasko”, 1998, p. 104.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 365.

⁵⁷ Maria Pădurean, Corneliu Pădurean, *st. cit.*, p. 48.

⁵⁸ Eugen Ghiță, *op. cit.*, p. 226.

⁵⁹ *Atlas ľudovej ...*, p. 105.

⁶⁰ *Ibidem*.

Pe valea Mureșului Inferior, trecutul istoric înfățișează complexitatea relațiilor inter-umane, modificările survenite în urma schimbărilor structurilor sociale, efectele economice, confesionale și culturale, cu repercusiunile ulterioare, indicând importanța relației trecut-prezent-viitor.

Conviețuirea dintre români și sârbi în localitățile de pe valea Mureșului Inferior este mai îndelungată decât conviețuirea româno-slovacă, având în vedere că primul val cu populație sârbă a sosit în a doua jumătate a secolului al XV-lea în părțile Aradului, în timp ce slovacii sunt atestați în zona Arad-Nădlac doar în ultimii 220 ani.

Românii și sârbii, fiind comunități ortodoxe, au utilizat în comun bisericile existente în localitățile riverane Mureșului, fără existența acțiunilor discriminatorii din punct de vedere etnic. Odată cu înființarea Bisericii Greco-Catolice din părțile Transilvaniei, credincioșii ortodocși români au trecut sub jurisdicție sârbească, beneficiind și ei de facilitățile oferite de împăratul de la Viena prin Privilegiile Ilirice.

Încă de la stabilirea, în anul 1803, a slovacilor în orașul Nădlac, această localitate a reprezentat, și continuă să reprezinte și astăzi, leagănul comunității slovacilor din România. Pe parcursul secolului al XIX-lea, între reprezentanții comunităților slovace, române și sârbe au existat momente de colaborare, în special în ceea ce privește bunăstarea comună a locuitorilor. Cu toate acestea, nu se constată existența căsătoriilor mixte decât foarte târziu, comunitatea slovacă fiind caracterizată de cercetători a fi una „închisă”, ceea ce a condus și la o conservare a limbii și obiceiurilor străvechi.

Orașul Nădlac a fost și rămâne un model de inter-culturalitate, un model de diversitate culturală și de integrare socială. Comuniunea dintre români și slovaci rămâne exemplară, aceștia din urmă integrându-se în sânul societății românești, contribuind la asigurarea diversității culturale.

III. REALITĂȚI DEMOGRAFICE PE VALEA MUREȘULUI INFERIOR ÎN SECOLUL AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

Înregistrările statistice au apărut din cele mai vechi timpuri, având în special „sarcina” de a consemna numărul populației contribuabile sau a segmentului de populație mobilizabile în scopuri militare. Pentru o populație, teritoriul înseamnă spațiu de hrană, transport, sursă de materii prime și suprafață de locuit. Numărul populației dintr-un anumit teritoriu reprezintă rezultatul unor condiții istorice, economice, sociale, fiind un factor care contribuie la explicarea unor probleme demografice, sociologice, politice etc. Structura demografică a populației se modifică sub influența mișcărilor naturale (nașteri, decese, căsătorii), precum și a mobilității spațiale sau geografice (emigrări și imigrări).

După realizarea dualismului austro-ungar în anul 1867, autoritățile maghiare au inițiat inventarierea locuitorilor aflați sub jurisdicția guvernului de la Budapesta. Pe baza legii III din 1869 a fost demarată numărarea persoanelor din Ungaria și Transilvania.

În urma celui de-al VIII-lea Congres Internațional de Statistică, desfășurat la Sankt Petersburg în anul 1872, recensămintele populației din cadrul Monarhiei austro-ungare se desfășurau din zece în zece ani, în anii care se terminau cu cifra zero¹. Drept urmare, în baza legii LII din anul 1880, autoritățile austro-ungare au hotărât realizarea unui recensământ al populației. Peste o decadă, un nou recensământ al populației din Austro-Ungaria a fost organizat pe temeiul legii IX din 1890.

Ultimul recensământ din secolul al XIX-lea a avut loc în anul 1900, în baza legii XVIII. La acest recensământ structura chestionarelor a rămas identică, introducându-se, însă, două noi secțiuni, referitoare la case și pământuri. Autoritățile au dorit cunoașterea situației privind averea și poziția socio-economică a populației. Acum apare și întrebarea legată de sex și se renunță la cele legate de boli și locul de proveniență a celui chestionat².

În secolul al XX-lea, primul recensământ al populației s-a organizat de către autoritățile austro-ungare în anul 1910. Acest recensământ a păstrat structura întrebărilor anterioare, fiind identic cu cel din anul 1900, cu mențiunea că s-au introdus cuvinte-răspunsuri pretipărite³. Conform articolului de lege VIII din anul 1910, „fiecare învățător poporal este obligat să primească din partea

¹ Corneliu Pădurean, *Populația comitatului Arad în secolul al XIX-lea*, Arad, edit. Universității „Aurel Vlaicu”, p. 54.

² *Recensământul din 1910. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, p. 706.

³ *Ibidem*, p. 709.

autorităților civile, încât aceste află de bine să-i înștitue de comisar (számlálabiztos) pentru conscripția regnicolară ce are să se facă în anul curent”⁴.

Anii primului război mondial au determinat o scădere a numărului populației transilvănene, după cum indică informațiile furnizate de recensămintele organizate de Asociația ASTRA. Conform cifrelor, incomplete însă, se constată că pe front a murit aproximativ 3% din populația românească din Transilvania, 95% fiind țărani⁵.

Și Biserica Ortodoxă Română din Transilvania a elaborat statistici și recensământuri, desfășurate, însă, anual. Conform concluziilor Congresului Național Bisericesc, numerele 33/1903, 51/1906 și 60/1909, „fiecare comună bisericească atât matra cât și filia trebuie să-și aibe conscrierea poporațiunii propriă”. Conducerea eparhiilor solicita parohiilor, la începutul fiecărui an calendaristic, statistici privind numărul populației, în special cea ortodoxă din fiecare localitate. Datele sunt colectate de fiecare protopop în parte, fiind centralizate la Consistoriile Diecezane. Obiectivul era monitorizarea creșterii numărului credincioșilor ortodocși (dacă natalitatea a fost mai mare decât mortalitatea) sau scăderii acestuia (dacă natalitatea a fost mai mică decât mortalitatea). În același timp, era monitorizată și moralitatea în rândul credincioșilor, încercându-se să se diminueze cât mai mult concubinajul. Aici sunt incluse căsătoriile doar cu contract civil sau cuplurile care locuiesc împreună ca o familie, cu sau fără copii, dar care nu au încheiat nici măcar un act marital civil.

Recensământul anual avea și o latură practică pentru fiecare parohie. Conform Statutului Organic al lui Andrei Șaguna (1868), din sinodul parohial făceau parte toți capii de familie căsătoriți ortodox, indiferent de starea lor materială. Aplicând conscrierea cerută de Mitropolie, fiecare parohie avea o evidență clară a membrilor sinodali: „astfel vom pute ajunge la date sigure ... cari ne pot da directiva în îngrijirea noastră față de credincioși”⁶, creându-se, astfel, o viziune clară asupra numărului ortodocșilor.

III. 1. Dimensiuni și delimitări administrativ-teritoriale

Obiectivele prezentei cercetării impun realizarea de delimitări geografice și administrative privind aria studiată.

„Valea Mureșului Inferior” desemnează o zonă cuprinsă pe ambele maluri ale râului, care are ca limite extreme orașul Arad la est și granița inter-statală româno-ungară, respectiv orașele Nădlac (la nord de Mureș) și Cenad (pe malul sudic al Mureșului), la vest. Între aceste „limes-uri” la dreapta Mureșului, pe malul **nordic**, se află un număr de 9 localități, și anume: Nădlac, Șeitin,

⁴ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 24/1907-1910, f. 141.

⁵ Alexandru Roz, „Aradul în timpul primului război mondial”, în *Ziridava* (Arad), 1978, nr. X, p. 374.

⁶ A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 23a-III-1904, f. 1.

Semlac, Peregul Mare, Peregul Mic, Bodrogul Vechi, Pecica, Turnu și Arad. Pe malul stâng al Mureșului, la **sud** de râu, se află un număr de 13 localități⁷, respectiv: Cenad, Sânnicolau Mare, Igrîș, Saravale, Sânpetru Mare, Periam, Satu Mare, Secusigiu, Munar, Sânpetru German, Felnac, Bodrogul Nou, Zădăreni.

Localitățile de la nordul văii Mureșului Inferior au făcut parte din „părțile Ungurene” sau Partium⁸, regiune care a aparținut fie de Ungaria, fie de Transilvania. Zona numită Partium reprezintă „ținutul dintre Munții Apuseni la est, Tisa la vest, Maramureșul la nord”⁹ și Mureșul la sud, înglobând Aradul, Țara Crișurilor și Ținutul Sătmăruului. În secolul al XIX-lea și până la Marea Unire din 1918, la nord de Mureș se întindeau comitatele Cenad și Arad, iar localitățile din sudul Mureșului aparțineau comitatelor Cenad și Timiș-Torontal din Banat.

Din punct de vedere administrativ, în zilele noastre, aceste localități aparțin de județele Arad (Nădlac, Șeitin, Semlac, Peregul Mare, Peregul Mic, Bodrogul Vechi, Pecica, Turnu, Secusigiu, Munar, Sânpetru German, Felnac, Bodrogul Nou, Zădăreni și Arad) și Timiș (Cenad, Sânnicolau Mare, Igrîș, Saravale, Sânpetru Mare, Periam, Satu Mare și Secusigiu).

Pe parcursul secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea, din punct de vedere al structurilor confesionale, localitățile de pe malurile Mureșului Inferior aparțineau de mai multe ierarhii, în funcție de apartenența religioasă a locuitorilor. Astfel, după despărțirea ierarhică, ortodocșii sârbi aparțineau de Episcopia de Timișoara, Protopopiatul Arad. Comunitățile de greco-catolici depindeau de Episcopia de Oradea și, ulterior, de cea de la Lugoj. Credincioșii romano-catolicii erau arondați Episcopiei de Cenad, în timp ce lutheranii evanghelici aparțineau de Episcopia de Cluj-Napoca, iar comunitățile de reformați calvini de Eparhia Piatra Craiului, cu sediul la Oradea¹⁰.

Lumea ortodoxă română, după despărțirea de co-religionarii sârbi, din punct de vedere al structurii ierarhice, aparține de Episcopia Aradului, Protopopiatele Arad, Comloșul Bănățean și Timișoara. Localitățile Nădlac, Șeitin, Semlac, Pecica¹¹, Turnu și Arad¹² aparțineau de Protopopiatul Arad, alături de localitățile Cicir, Micălaca¹³, Mândruloc, Sâmbăteni, Senteș, Budapesta, H.-M.-Vasarhely, Bătania și Cenadul-unguresc¹⁴. Localitățile sud-mureșene, respectiv Cenad (Cenadul Sârbesc), Sânnicolau Mare, Igrîș, Saravale (Sarafola), au făcut parte din

⁷ Astăzi în zonă mai există localitatea **Călugăreni (Vinga Nouă, Újvinga)**, aflată între Bodrogul Nou și Felnac, care a fost înființată la începutul secolului al XX-lea. Pentru prima dată apare în statistica maghiară din anul 1910, ca având un număr de 174 de locuitori.

⁸ Dumitru Suci, „Câteva reacții și opinii românești împotriva anexării Partium-ului la Ungaria în 1860-1861”, în *Națiune și europenitate. Studii istorice. In honorem magistri Camilli Mureșanu*, coord. Nicolae Edroiu, Susana Andea, Șerban Turcuș, București, edit. Academiei române, 2007, p. 280.

⁹ Gheorghe Lițiu, *Eparhia Aradului și a Bihorului. 1848-1860*, Oradea, edit. Universității din Oradea, 2002, p. 14.

¹⁰ www.cult.gov.ro, (19 septembrie 2016).

¹¹ Împărțită în trecut în Pecica Română și Pecica Maghiară sau Rovine.

¹² De municipiul Arad aparține și cartierul de astăzi Arad-Gai, care în trecut era o comunitate separată.

¹³ În perioada interbelică fosta comună a devenit cartier al municipiului Arad.

¹⁴ Localitățile Senteș, Budapesta, H. M. Vasarhely, Bătania și Cenadul-unguresc se găsesc astăzi în Ungaria.

Protopopiatul Comloșul Mare, alături de Comloșul Bănățean, Lunga (Constanța), Beba-Veche, Checea-română, Dugosello (Nerău), Pesac, Valcani, Chiș-Orosin, Ecica-română, Iancahid, Sarcea-română, Toracul-mare, Toracul-mic¹⁵. De Protopopiatul Timișoara aparțineau localitățile de pe malul sudic al Mureșului: Secusigiu și Felnac, alături de localitățile Bărateaz, Bencecul-român, Călacea, Chinez, Hodoni, Jadani, Mănăștiur, Murani, Seceani, Vinga, Dreipitz (astăzi Șagu), Bazoș, Becicherechiul-Mic, Beregsău, Bucovăț, Cerneteaz, Chișoda, Timișoara, Giroc, Ghiroda, Ianova, Izvin, Medveș, Mehala, Moșnița, Parța, Pobda, Pustiniș, Remetea-timișană, Sânandrei, Sânmihaiul Român și Utvin. Localitățile Bodroglu Vechi și Bodroglu Nou aveau un statut aparte, ele aflându-se sub directă jurisdicție a mănăstirii Hodoș-Bodrog, care depindea de episcop, conform legislației confesionale.

III. 2. Considerații istorico-geografice

La fel cum „unitatea românească este delimitată de frontiere ideale”¹⁶ și naturale, formate din ape (Nistru, Tisa, Dunăre, Marea Neagră), tot astfel, Mureșul a fost multă vreme, și încă este, granița mai mult „imaginară” și imagologică dintre Banat și Crișana. Totodată, Mureșul a reprezentat și un factor civilizator, fiind cale de navigație între Transilvania și Ungaria, având o influență pozitivă asupra vieții localităților riverane și constituind o importantă sursă de aprovizionare a acestora, deoarece pe aici treceau plute cu sare sau lemne pentru încălzit ori pentru construcții¹⁷. Navigația pe Mureș se făcea de la mijlocul lunii martie și până în luna decembrie, excepție făcând luna iulie, rezervată recoltării grânelor. De asemenea, duminica și în zilele de sărbătoare nu se naviga¹⁸. Totodată, râul Mureș a reprezentat și o importantă sursă de venit, pe malul său fiind atestate numeroase mori de apă.

III. 2. 1. Cadrul geografic

Zona văii Mureșului Inferior se întinde de la orașul Arad înspre vest până la Nădlac la nord de râu și Cenad pe malul sudic, această arie fiind caracterizată prin „numeroase brațe părăsite și cu frecvente suprafețe înmlăștinite”¹⁹. Din punct de vedere al realităților geografice, localitatea Nădlac

¹⁵ După trasarea granițelor dintre România și Regatul Sârbo-Croat, localitățile Chiș-Orosin, Ecica-română, Iancahid, Sarcea-română, Toracul-mare, Toracul-mic au rămas dincolo de graniță.

¹⁶ Lucian Boia, *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*, București, edit. Humanitas, 1998, p. 52.

¹⁷ Eugen Glück, „Cu privire la istoricul părților arădene în epoca voievodatului lui Ahtum”, în *Studii privind istoria Aradului*, București, edit. Politică, 1980, p. 111.

¹⁸ Mircea Timbus, Ioan Popovici, „Documente inedite despre navigația pe Mureș”, în *Studia Universitatis Vasile Goldiș*, Arad, 1995, nr. 5, pp. 358.

¹⁹ Aurel Ardelean, *Flora și vegetația județului Arad*, București, edit. Academiei Române, 2006, p. 10.

reprezintă cel mai vestic punct al județului Arad, aflându-se la 20°45' longitudine estică²⁰ și 46°10' latitudine nordică. Este o localitate exclusiv de câmpie, găsindu-se în totalitate în Câmpia Nădlacului, parte a Câmpiei Aradului sau Câmpiei de Vest. În zona dintre Arad și Nădlac, înălțimile medii se situează între 80 și 140 m. Câmpia Aradului este străbătută de albia Mureșului, care are o orientare aproximativ est-vest, creând un important bazin hidrografic, iar limita nordică și vestică este reprezentată de granița cu Ungaria, însă Câmpia se întinde și dincolo de hotarul convențional. În sectorul Pecica-Nădlac al Câmpiei Aradului se află o porțiune de câmpie înaltă, având caracter tabular²¹. În zona orașului Nădlac se întâlnește altitudinea cea mai joasă de pe cuprinsul județului Arad (80 m).

La sud de râul Mureș, aria aflată în studiu se întinde de la Arad până la Cenad, localitate ce se află la 20°34'60" longitudine estică și 46°08'02" latitudine nordică. În zona Cenad-Sănnicolau Mare, altitudinea este de aproximativ 84 m. În acest areal s-au dezvoltat preponderent așezări cu caracter agrar și de schimb comercial, principala arteră de transport fiind Mureșul.

Lunca Mureșului constituie cea mai joasă parte a zonei analizate, fiind creată de depunerile aluvio-proluviale ale Mureșului. Ea se înscrie în relief printr-un culoar larg de 3-5 km străbătut de Mureș și cuprinde cele mai noi forme de relief (grinduri, brațe părăsite, mici terase locale de meandru, albia minoră a râului, cuvete lacustre de luncă). Valea Mureșului este cuprinsă în aria protejată Lunca Mureșului, unde se găsesc numeroase specii de floră și faună, unele unice în acest areal.

Actuala albie majoră a Mureșului s-a format prin acțiunea de eroziune exercitată asupra deltei continentale formată la ieșirea din zona muntoasă, prin deplasările laterale ale râului. Printre formele de relief mai importante se numără: terasele locale, malurile albiei minore (concave sau convexe), grindurile laterale de nisip, brațele părăsite, unele mici „popine”, cuvetele lacustre de luncă, albia minoră (talvegul râului), lunca propriu-zisă, insulele și ostroavele.

Până la regularea albiei Mureșului, proces realizat în secolele XVIII-XX²², râul, la vest de Lipova și până la vărsarea sa în Tisa, se ramifica într-o serie de brațe, care formau numeroase insule mai mari sau mai mici. În prezent, mai există brațele Valea Seacă, Mureșul Mort și albia principală. În partea de sud a albiei principale a Mureșului, în aria localității Sănnicolau Mare, se găsesc două brațe vechi ale acestuia, și anume Aranca și Galațca²³. O hartă care oferă o imagine clară a acestor insule formate de Mureș datează din anul 1723 și este redactată la ordinul lui Eugeniu de Savoya și

²⁰ *Aradul, permanență în istoria patriei*, Arad, 1978, p. 11.

²¹ *Ibidem*, p. 20.

²² Eugen Glück, „Unele informații provenite din cronicile medievale referitoare la zona Aradului (secolele VIII-X)”, în *Ziridava* (Arad), 1976, nr. VI, pp. 73-84; Idem, „Contribuții privind istoria părților arădene în secolele IX-X”, în *Studii privind ...*, pp. 84-85.

²³ Valentin Cedică, „Descoperiri din prima epocă a fierului făcute la Sănnicolau Mare (jud. Timiș)”, în *Analele Banatului. Serie nouă. Arheologie-Istorie* (Timișoara), edit. Mirton, 1998, nr. VI, pp. 209-214.

a generalului Florimund Mercy, pe care se pot localiza 39 de insule între Arad și Cenad și 13 insule între Arad și Lipova.

Mureșul constituia o bogată sursă de hrană prin ihtiofauna existentă, fiind, totodată, și o importantă arteră de navigație (în principal transportul sării și al lemnului din Transilvania spre Panonia și Moravia).

III. 2. 2. Sumare informații istorice și demografice privind localitățile de pe valea Mureșului Inferior

În ceea ce privește primele mențiuni documentare ale localității **Arad**²⁴, părerile istoricilor sunt împărțite. Majoritatea specialiștilor acceptă, însă, varianta asimilării Aradului cu localitatea medievală Orod, atestată pentru prima dată în anul 1028.

Prima numărătoare a populației în secolul al XIX-lea a avut loc în anul 1804²⁵. Informațiile demografice atestă pentru Arad o populație de 8476 de persoane, iar în anul 1830, aceasta atinge numărul de 15242 de indivizi. În anul 1828, în Arad, documentele consemnează 5285 familii, care trăiau în 2463 case. În anul 1839, populația orașului Arad era de 17135 de suflete, ceea ce situa orașul de pe Mureș pe locul 16 în Ungaria în ceea ce privește numărul populației.

În anul 1827, orașul Arad era un oraș ortodox, acestei confesiuni revenindu-i un procent de 50,53% din numărul total al locuitorilor, pentru ca spre sfârșitul secolului al XIX-lea, ponderea ortodocșilor să ajungă la aproximativ 20% din totalul locuitorilor. Printre cauzele acestei schimbări se pot enumera: sporul natural negativ înregistrat în cazul ortodocșilor; diminuarea permanentă a numărului sârbilor ortodocși, precum și stabilirea în Arad a credincioșilor de alte confesiuni. Pentru confesiunea romano-catolică se constată o creștere a numărului de credincioși în orașul Arad. Acest fapt s-a datorat avântului economic al orașului Arad care a atras numeroși meseriași, mai ales de etnie germană și maghiară, de confesiune romano-catolică și convertirii la această confesiune în primul rând al evreilor, dar și a reprezentanților altor confesiuni, în urma căsătoriilor mixte.

Nădlac²⁶. Părerile specialiștilor privind prima atestare documentară diferă, majoritatea optând pentru anul 1192.

În secolul al XIX-lea, primul recensământ în care este prezentată configurația religioasă a Nădlacului este cel din anul 1824. Acum se constată că, din punct de vedere religios, localitatea era dominată deja de comunitatea evanghelică-lutherană (2074 enoriași), reprezentând 53,28% din totalul populației. Pe locul al doilea s-a situat comunitatea ortodoxă cu 1717 credincioși, respectiv

²⁴ Alexandru Roz, Kovách Géza, *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, Arad, edit. Universității „Vasile Goldiș”, 1997, pp. 22-44.

²⁵ C. Pădurean, *op. cit.*, p. 123.

²⁶ Alexandru Roz, Kovách Géza, *op. cit.*, pp. 173-176.

44,10% din totalul populației. Restul confesiunilor cuprindeau un număr nesemnificativ de reprezentanți, totalizând 2,62% din totalul populației.

Următoarele informații referitoare la numărul populației Nădlacului datează din anul 1845, când au fost recenzați doar reprezentanții diferitelor confesiuni. Astfel, după 21 de ani de la precedentul recensământ, se constată că numărul evanghelicilor-lutherani s-a triplat (6700 persoane – 62,62%), iar cel al ortodocșilor s-a dublat (3130 persoane – 29,25%). Se constată și o creștere destul de însemnată a reprezentanților confesiunii romano-catolice de la 37 de persoane în 1824 (0,95%) la 600 de enoriași în 1845 (5,60%). Tot în această perioadă (1847), la Nădlac ia ființă confesiunea greco-catolică. În 1845 erau 120 uniți, iar peste doar 5 ani (1850), numărul lor ajunge la aproape 800 de persoane.

Primul recensământ în care s-a recenzat populația atât din punct de vedere etnic, cât și confesional a avut loc în anul 1850, când s-a constatat o scădere a numărului reprezentanților diverselor confesiuni religioase față de numărătoarea efectuată cu doar 5 ani în urmă. În anul 1850, evanghelicii-lutherani erau 4733 persoane (50,60%), iar ortodocșii numărau 2909 enoriași (31,10%). În ceea ce privește confesiunea greco-catolică, acesta s-a întărit semnificativ, ajungând la 794 de credincioși (8,49%). În acel an la Nădlac, comunitatea izraelită era mult mai numeroasă față de anii anteriori (203 persoane în 1850 – 2,17%, față de 16 persoane în 1824 – 0,41% și 60 persoane în 1845 – 0,56%).

Tabelul nr. 1. Situația confesională a Nădlacului în secolul al XIX-lea.

	1824	1827 ²⁷	1845	1850	1851 ²⁸	1875 ²⁹	1880 ³⁰	1883 ³¹
Evanghelici-lutherani	2074	4194	6700	4733	4908	4956	5605	5600
Ortodocși	1717	4094	3130	2909	2900	3081	2969	2300
Romano-catolici	37	373	600	599	567	736	744	779
Greco-catolici	27	-	120	794	783	1041	982	1200
Reformați-calvini	22	30	90	115	97	49	69	46
Iudei	16	20	60	203	198	308	266	290
Unitarieni							11	
Total	3893	8371	10700	9353	9453	10171	10646	10215

Șeitin³². Prima mențiune documentară a localității provine din anul 1138, când este pomenită localitatea „Sahtu”, port pe Mureș.

În anul 1815, în localitate este consemnată breasla țesătorilor. În 1827³³, cei 56 de romano-catolici care trăiau în această localitate erau organizați într-o filie a parohiei „matre” din Nădlac.

²⁷ *Schematismus Venerabilis Cleri Diocesis Csanadiensis pro anno 1827.*

²⁸ *Schematismus Diocesis Csanadiensis sede episcopali vacante ad annum 1851 editus*, p. 137.

²⁹ *Schematismus cleri diocesis Csanadiensis pro anno domini 1875.*

³⁰ *Recensământul din 1880. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1997, passim.

³¹ *Schematismus cleri diocesis Csanadiensis pro anno domini 1883.*

³² Alexandru Roz, Kovách Géza, *op. cit.*, pp. 230-231.

Alături de aceștia, la Șeitin mai erau consemnați 4590 ortodocși, 12 reformati și 10 evrei. În următorul șematism romano-catolic, cel din anul 1851³⁴, în această localitate au fost recenzați 33 catolici, 13 greco-catolici, 2560 ortodocși, 5 lutherani, 41 reformati, la care se mai adaugă și 90 de evrei. În anul 1875³⁵, la Șeitin trăiau 80 romano-catolici, 1787 greco-catolici, 2266 ortodocși, 18 lutherani, 23 reformati, precum și 102 evrei. Pentru anul 1883³⁶, în filiala Șeitin a parohiei romano-catolice de Nădlac au fost recenzați 37 catolici, alături de care în localitate mai trăiau 1320 credincioși de confesiune greco-catolică, 2285 ortodocși, 19 lutherani, 13 reformati, precum și 140 evrei.

Semlac³⁷. Această localitate de pe malul nordic al Mureșului este consemnată pentru prima dată în documente în anul 1256.

În anul 1800, la Semlac sunt consemnate 453 familii. În șematismul publicat de către autoritățile catolice de la Cenad în anul 1827³⁸, la Semlac, care era filială a parohiei catolice din Pecica, au fost consemnați un număr de 292 credincioși catolici, alături de care în localitate mai trăiau 1332 ortodocși, 275 evanghelici organizați în filială a parohiei lutherane din Nădlac. De asemenea, au fost recenzați și un număr de 6 reformati, precum și 5 evrei. În anul 1828, la Semlac au fost recenzate 585 familii. În șematismul catolic din anul 1851³⁹ au fost consemnați 295 romano-catolici, 3032 ortodocși, 1224 lutherani, 38 reformati, precum și 37 evrei. În anul 1857, la Semlac trăiau 4677 locuitori. Pentru anul 1875⁴⁰, la Semlac sunt consemnați 252 de romano-catolici, 1130 greco-catolici, 1721 ortodocși, 1550 evanghelici-lutherani, 500 reformati și 186 evrei. Alături de Peregul Mic, romano-catolicii care trăiau în Semlac erau afiliați parohiei Pecica. În anul 1883, în această localitate au fost recenzați 325 romano-catolici, 960 greco-catolici, 1853 ortodocși, 1749 evanghelici-lutherani, 528 reformati și 108 evrei⁴¹.

Pecica Română⁴². Localitatea Pecica de astăzi este formată prin unirea a două localități vecine, și anume Pecica Română (Ópécska – Pecica Veche) și Pecica Maghiară, (Rovine sau Ujpécska – Pecica Nouă). De-a lungul istoriei, localitatea a purtat mai multe denumiri: Pecica Sârbească, Pecica Română, Pecica Maghiară, Rovine etc. Documentele consemnează localitatea pentru prima dată în anul 1329. În anul 1753 a avut loc colonizarea ungurilor, iar de atunci, documentele menționează cele două localități cu numele de Pecica, separate din punct de vedere

³³ *Schematismus Venerabilis Cleri Diocesis Csanadiensis pro anno 1827.*

³⁴ *Schematismus Diocesis Csanadiensis sede episcopali vacante ad annum 1851 editus*, p. 137.

³⁵ *Schematismus cleri diocesis Csanadiensis pro anno domini 1875.*

³⁶ *Schematismus cleri diocesis Csanadiensis pro anno domini 1883.*

³⁷ Alexandru Roz, Kovách Géza, *op. cit.*, pp. 222-223.

³⁸ *Schematismus Venerabilis Cleri Diocesis Csanadiensis pro anno 1827.*

³⁹ *Schematismus Diocesis Csanadiensis sede episcopali vacante ad annum 1851 editus*, p. 137.

⁴⁰ *Schematismus cleri diocesis Csanadiensis pro anno domini 1875.*

⁴¹ *Schematismus cleri diocesis Csanadiensis pro anno domini 1883.*

⁴² Alexandru Roz, Kovách Géza, *op. cit.*, pp. 188-198.

administrativ. Pe parcursul secolului al XIX-lea, localitatea Pecica Maghiară a avut o populație mai numeroasă decât Pecica Română.

În anii 1816-1819, documentele consemnează existența breslelor fierarilor, rotarilor, țesătorilor, cizmarilor și cojocarilor în cele două localități învecinate. În anul 1830, la Pecica doar breasla croitorilor mai era menționată, iar în anul 1839 funcționa o breaslă mixtă a meșteșugarilor.

Pentru anul 1828, sunt consemnate în Pecica Română 804 familii de țărani și 34 familii de meșteșugari. În anul 1851, la Pecica Română trăiau 6670 locuitori, în marea lor majoritate de confesiune ortodoxă, iar în anul 1857 erau 6009 locuitori.

Pecica Maghiară. În 1827⁴³, autoritățile catolice au publicat un șematism în care au fost consemnați credincioșii de confesiune catolică, dar și cei de alte confesiuni. În Pecica [Maghiară și Română] au fost recenzați 8482 catolici, 4897 ortodocși, 12 lutherani, 15 reformați și 34 evrei. Pentru anul 1828, sunt consemnate în Pecica Maghiară 878 familii de țărani și 48 familii de meșteșugari. Șematismul Episcopiei Romano-Catolice de Cenad pentru anul 1851⁴⁴ oferă informații detaliate referitoare la parohiile aflate în jurisdicția sa. Astfel, la Pecica, biserica romano-catolică consacrată Tuturor Sfinților a fost construită în anul 1757, deși în șematismul din anul 1851 se precizează că parohia s-a organizat abia în anul 1766. În anul 1851, în cele două localități Pecica au fost consemnați 6858 credincioși de confesiune catolică în mare majoritate de etnie maghiară, dar și 7471 ortodocși, 9 reformați, 136 iudei. În anul 1857, localitatea Pecica Maghiară avea 7154 locuitori. Pentru anul 1875⁴⁵, statisticile indică faptul că la Pecica trăiau 7751 credincioși de confesiune romano-catolică, alături de 6094 ortodocși, 3 lutherani, 5 reformați și 184 evrei. Un nou șematism catolic a fost publicat în anul 1883⁴⁶, conform căruia la Pecica trăiau 8382 credincioși romano-catolici, 58 greco-catolici, 5608 ortodocși, 9 lutherani, 26 reformați și 280 evrei.

Peregul Mare⁴⁷. Această localitate este consemnată pentru prima dată în anul 1241, în contextul luptelor cu tătarii, când a fost distrusă de invadatori, fiind refăcută, ulterior, din temelii. Ca o curiozitate, merită menționat faptul că întotdeauna localitatea Peregul Mare a avut populație mai puțină decât localitatea vecină, Peregul Mic. În anul 1857, la Peregul Mare sunt consemnați 1091 locuitori.

Peregul Mic. În șematismul catolic din anul 1827⁴⁸, cele două localități distincte, Peregul Mare și Peregul Mic, au fost recenzate împreună. Cele 10 persoane de confesiune catolică din aceste localități erau organizați într-o filie a parohiei Pecica. În acel an, au fost consemnați 2045

⁴³ *Schematismus Venerabilis Cleri Diocesis Csanadiensis pro anno 1827.*

⁴⁴ *Schematismus Diocesis Csanadiensis sede episcopali vacante ad annum 1851 editus*, p. 137.

⁴⁵ *Schematismus cleri diocesis Csanadiensis pro anno domini 1875.*

⁴⁶ *Schematismus cleri diocesis Csanadiensis pro anno domini 1883.*

⁴⁷ Alexandru Roz, Kovách Géza, *op. cit.*, pp. 198-199.

⁴⁸ *Schematismus Venerabilis Cleri Diocesis Csanadiensis pro anno 1827.*

reformați și 10 evrei. Pentru anul 1851⁴⁹, au fost recenzați 12 catolici și 3036 reformați. Colonizarea cehilor (horniați, de fapt) și rutenilor a avut loc în anii 1852-1853, iar peste o decadă, în 1863, în localitate sunt colonizați etnici germani. În anul 1857, la Peregul Mic trăiau 2191 locuitori. În anul 1875⁵⁰, șematismul cuprinde doar locuitorii din localitatea Peregul Mic. Numărul romano-catolicilor este de 5 credincioși, reformații sunt 1452 persoane, totodată, fiind recenzați și 7 evrei. În anul 1883⁵¹, cei 11 romano-catolici din Peregul Mic erau afiliați parohiei Pecica. Alături de aceștia, în localitate au mai fost recenzați 2117 reformați, precum și 22 evrei.

Turnu⁵². Localitatea, care în limba sârbă se numește „Tornea”, a fost consemnată documentar pentru prima dată în anii 1332-1335, când este menționată parohia romano-catolică care plătea dijma papală.

În anul 1828, Turnu era locuit de 397 familii. În anul 1851, în localitate au fost consemnați 3000 de locuitori.

Localitatea **Cenad**⁵³ este atestată documentar în contextul menționării cetății Urbs Morisena și a mănăstirii din localitate. În secolul al XI-lea, localitatea era reședința cneazului Ahtum, care stăpânea părțile bănățene.

În anul 1781, după colonizarea cu familii de origine germană, localitatea se desparte în Cenadul Sârbesc și Cenadul German, iar, ulterior, cele două localități se unesc din nou⁵⁴.

Sânnicolau Mare⁵⁵. Localitatea a fost atestată în prima jumătate a secolului al XIII-lea, respectiv în perioada 1217-1256. Descoperirile arheologice, însă, dovedesc locuirea așezării încă din perioada romană.

Prestigiul localității a fost îmbunătățit de către familia aromână Nako, care a realizat numeroase opere de caritate, înființând în localitate o școală de agricultură (1799) și un spital (1883). Această familie a avut o contribuție importantă la dezvoltarea teatrului în limba română din Banat și Transilvania. Activitatea corală din localitate, începută în anul 1830, a fost una de excepție, în acest spirit cultural afirmându-se compozitorii Béla Bartók (1881-1945), Atanasie Lipovan (1874-1947) și Ovidiu Lipovan (1902-1974).

Astăzi localitatea **Igriș**⁵⁶ este sat aparținător de comuna Sânpetru Mare. Pentru prima dată documentele amintesc localitatea în anul 1121, sub forma „Egris”.

⁴⁹ *Schematismus Diocesis Csanadiensis sede episcopali vacante ad annum 1851 editus*, p. 137.

⁵⁰ *Schematismus cleri diocesis Csanadiensis pro anno domini 1875*.

⁵¹ *Schematismus cleri diocesis Csanadiensis pro anno domini 1883*.

⁵² *Ibidem*, pp. 252-253.

⁵³ Dan Barbu, *Mic atlas al județului Timiș. Caleidoscop*, ed. 6, Timișoara, edit. Eurostampa, 2014, pp. 174-178.

⁵⁴ Detalii privind evoluția administrativă a localității Cenad vezi la Dușan Baiski, *Cenad – Studii monografice*, Timișoara, edit. ArtPress, 2012, p. 179 și urm.

⁵⁵ *Ibidem*, pp. 119-126.

⁵⁶ *Ibidem*, pp. 367-371.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, viața culturală a localității era înfloritoare. Pe lângă școlile care existau în Igrîș, funcționa un cor bisericesc înființat în anul 1843. În anul 1910 s-a înființat Societatea de lectură și cântări „Plugarul”, cu o bogată activitate culturală.

Saravale⁵⁷ este atestată documentar în anii 1332-1334, în registrele catolice de colectare a dijmei papale. Această localitate este cunoscută sub două denumiri: Saravale și Sarafola, ambele utilizate și în vocabularul actual.

Sânpetru Mare⁵⁸ este atestat în anul 1333 ca sat românesc, iar din anul 1404 în localitate încep să se așeze familii de sârbi.

Periam⁵⁹. Prima atestare documentară a localității datează din anul 1333. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, localitatea este colonizată cu etnici de origine germană.

Începând cu anul 1882, la Periam a funcționat o tipografie, unde s-a tipărit săptămânalul „Torontaler Zeitung”.

Satu Mare⁶⁰. Localitatea este documentată pentru prima dată în anul 1332, apoi în anii următori, documentele atestă că se plătea dijma papală.

În anul 1828, la Satu Mare trăiau 230 familii, iar peste aproape un sfert de veac, în anul 1851 sunt consemnați 1267 locuitori.

Secusigiu⁶¹ este consemnat din punct de vedere istoric începând cu anul 1359.

În anul 1828, aici trăiau 378 familii. Recensământul din anul 1851 a consemnat 2609 locuitori ai Secusigiului.

Munar⁶² a fost o localitate aparținătoare mănăstirii Bezdin, numită de documente „perniavor”⁶³. Pentru prima dată a fost consemnată în anul 1219.

În anul 1851, documentele consemnează în Munar 577 locuitori.

Sânpetru German⁶⁴ apare pentru prima dată în hrisoavele istorice din anii 1333-1335 ce consemnează parohiile romano-catolice din Ungaria care erau nevoite să plătească dijma papală.

În anul 1819, în localitate este consemnată breasla fierarilor. În anul 1828, în Sânpetru German trăiau un număr de 447 familii. Pentru anul 1850 sunt menționați 3130 locuitori.

Felnac este o localitate ce a fost atestată documentar începând cu anul 1308⁶⁵. Începând cu anul 1480 a făcut parte din domeniul nobiliar Jakšić.

⁵⁷ *Ibidem*, pp. 349-350.

⁵⁸ *Ibidem*, pp. 367-371.

⁵⁹ *Ibidem*, pp. 326-328.

⁶⁰ Alexandru Roz, Kovách Géza, *op. cit.*, p. 210.

⁶¹ *Ibidem*, pp. 219-220.

⁶² *Ibidem*, pp. 167-168.

⁶³ Sensul termenului „perniavor” este de localitate aflată în imediata apropiere a unei mănăstiri în care trăiau iobagii mănăstirești și alți slujitori care nu erau intrați în cinul monahal. Veniturile acestor localități erau folosite exclusiv de mănăstirile de care aparțineau.

⁶⁴ Alexandru Roz, Kovách Géza, *op. cit.*, pp. 215-216.

⁶⁵ *Ibidem*, pp. 107-108.

Conform conscrierii efectuate în anul 1828, la Felnac trăiau 440 familii. În anul 1851 sunt consemnați 2600 locuitori.

Localitatea **Bodrogul Nou**⁶⁶, aflată astăzi pe malul nordic al Mureșului, este consemnată târziu în documente, începând cu anul 1806. În anul 1828, aici trăiau doar 29 de familii. În apropierea acestei localități se află mănăstirea Bodrogul Nou, metoc al celebrei mănăstiri din apropiere, aflată pe malul sudic al Mureșului.

Prima mențiune documentară⁶⁷ a localității **Bodrogul Vechi** datează din anul 1233, când regele Andrei al Ungariei îi acordă privilegiu pentru 100 de bucăți de piatră de sare. Începând cu anul 1498, făcea parte din vastul domeniu stăpânit de familia Jakšić. Lângă această localitate se află mănăstirea Hodoș-Bodrog, celebră în lumea ortodoxă pentru faptul că este singura mănăstire de pe teritoriul României cu viețuire neîntreruptă din anul 1177.

În anul 1838, în localitatea Bodrogul Vechi trăiau 39 familii. Primele cifre privind numărul populației pe parcursul secolului al XIX-lea provin din anul 1851. În acel an, la Bodrogul Vechi au fost recenzați 215 locuitori. Peste șase ani, în 1857 în această localitate trăiau 265 persoane.

Zădăreni⁶⁸. Localitatea este consemnată pentru prima dată în anii 1333-1337, când credincioșii romano-catolici plăteau decima papală. Colonizarea germană a localității s-a efectuat în două etape, în anul 1725, respectiv în anul 1754.

În anul 1819 este consemnată în localitate breasla fierarilor, rotarilor și cizmarilor, iar în anul 1821, o breaslă mixtă. În anul 1828, statisticile vremii consemnează 400 de familii. La mijlocul secolului al XIX-lea, în anul 1851, la Zădăreni trăiau 1485 persoane.

III. 2. 3. Dinamica localităților de pe valea Mureșului Inferior

Conform cercetătorului clujean Ioan Bolovan⁶⁹, clasificarea localităților din punct de vedere al numărului de locuitori este următoarea: așezări foarte mici (sub 200 locuitori), așezări mici (între 200 și 499 locuitori), așezări mijlocii (între 500 și 999 locuitori), așezări mari (între 1000 și 1999 locuitori) și așezări foarte mari (peste 2000 locuitori). Pentru a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea se constată situația prezentată în Tabelele nr. 2 și 3.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 65.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 64-65.

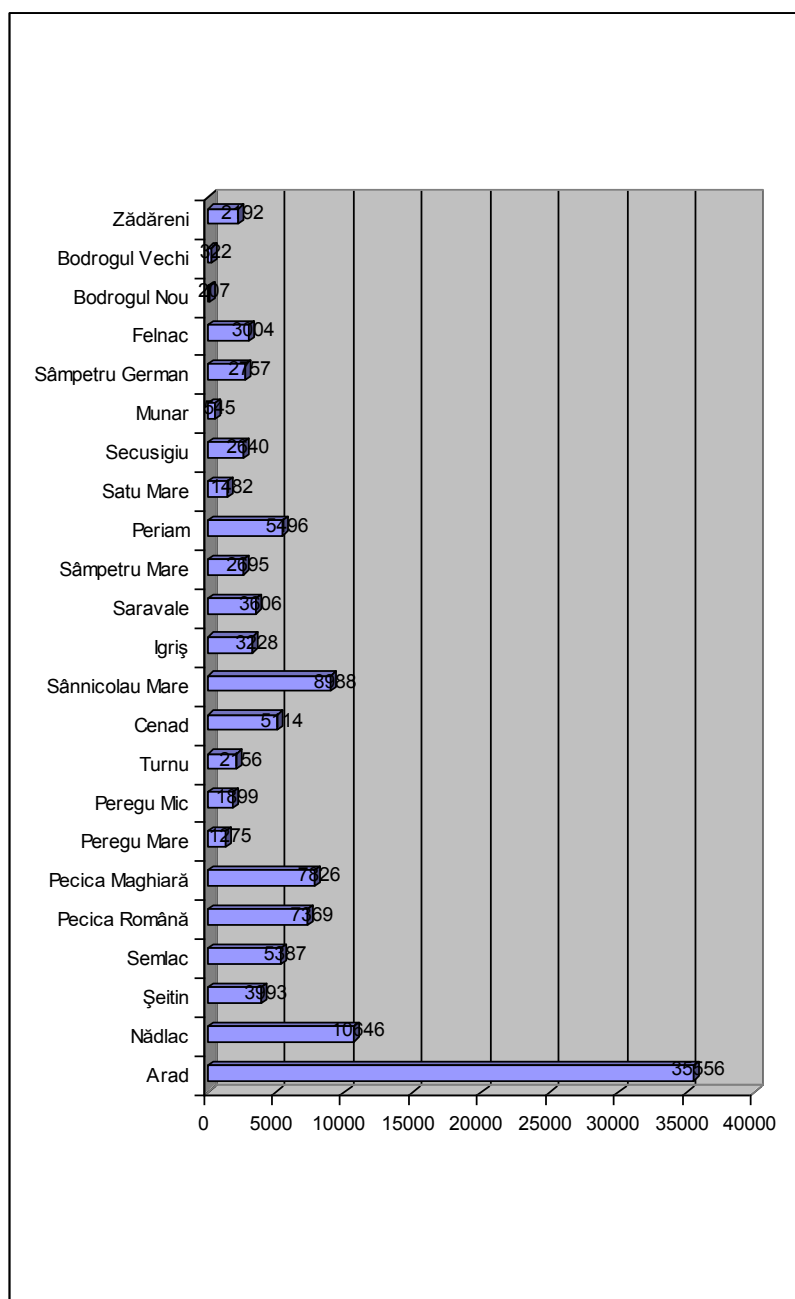
⁶⁸ *Ibidem*, pp. 271-272.

⁶⁹ Ioan Bolovan, *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice*, Cluj-Napoca, 2000, appud C. Pădurean, *op.cit.*, p. 130.

Tabelul nr. 2. Numărul total al populației între anii 1869-1910.

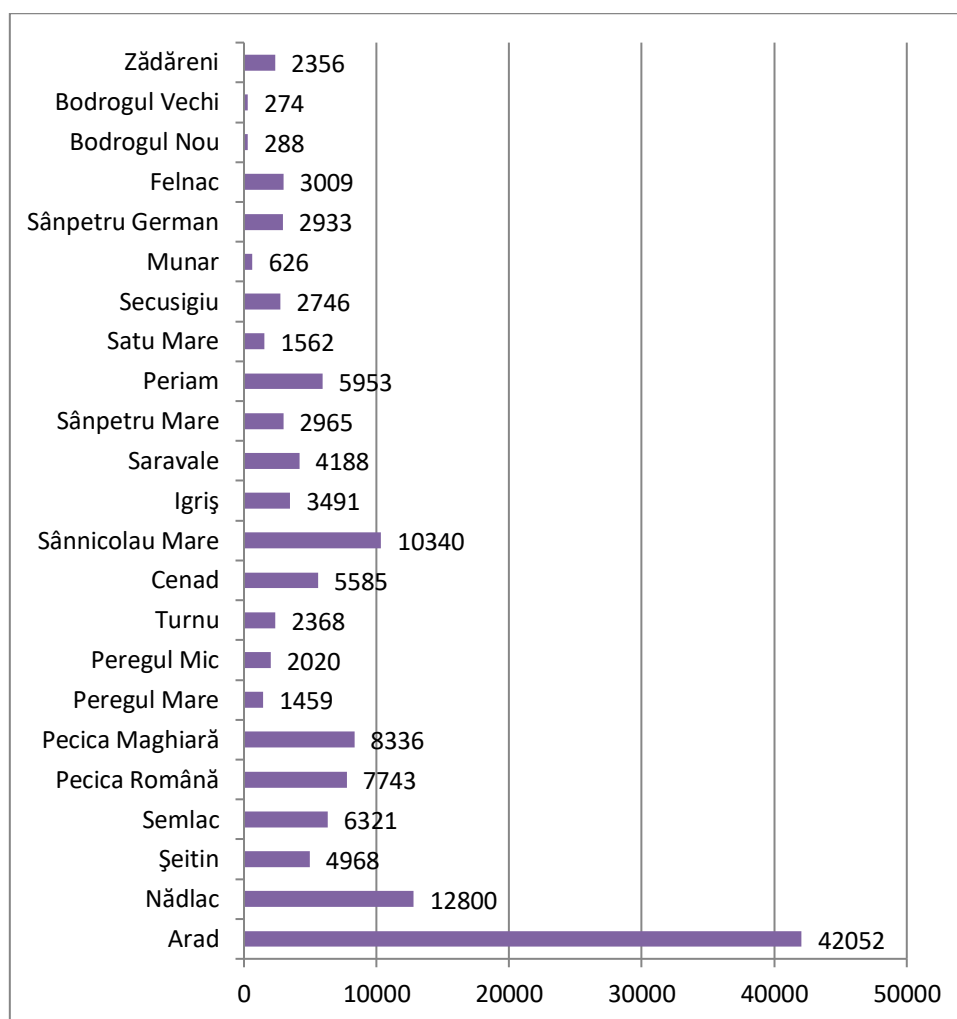
LOCALITATE	1869	1880	1890	1900	1910
Arad	32725	35556	42052	56260	63166
Nădlac	9661	10646	12800	13631	14043
Șeitin	3980	3993	4968	4696	4965
Semlac	4906	5387	6321	6058	5676
Pecica Română	6745	7369	7743	9000	9571
Pecica Maghiară	7491	7826	8336	8284	8066
Peregul Mare	1082	1275	1459	1473	1363
Peregul Mic	1690	1899	2020	1808	1859
Turnu	2317	2156	2368	2516	2537
Cenad	5385	5114	5585	5710	5649
Sânnicolau Mare	9205	8988	10340	10720	10617
Igrăș	3042	3228	3491	3582	3482
Saravale	3839	3606	4188	4279	3944
Sânpetru Mare	4180	2695	2965	2869	2824
Periam	5215	5496	5953	5612	5348
Satu Mare	1518	1482	1562	1568	1499
Secusigiu	2667	2640	2746	2652	2446
Munar	647	545	626	634	633
Sânpetru German	2517	2757	2933	2801	2619
Felnac	2816	3004	3009	2970	3095
Bodrogul Nou	227	207	288	315	259
Bodrogul Vechi	247	322	274	370	388
Zădăreni	2081	2192	2356	2339	2127
TOTAL	114183	118383	136273	150147	156176

Sursa: Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai, 2005, passim; *Recensământul din 1880. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1997, passim; *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára*, Budapesta, 1892, passim; *Recensământul din 1900. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, passim; *Recensământul din 1910. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, passim.

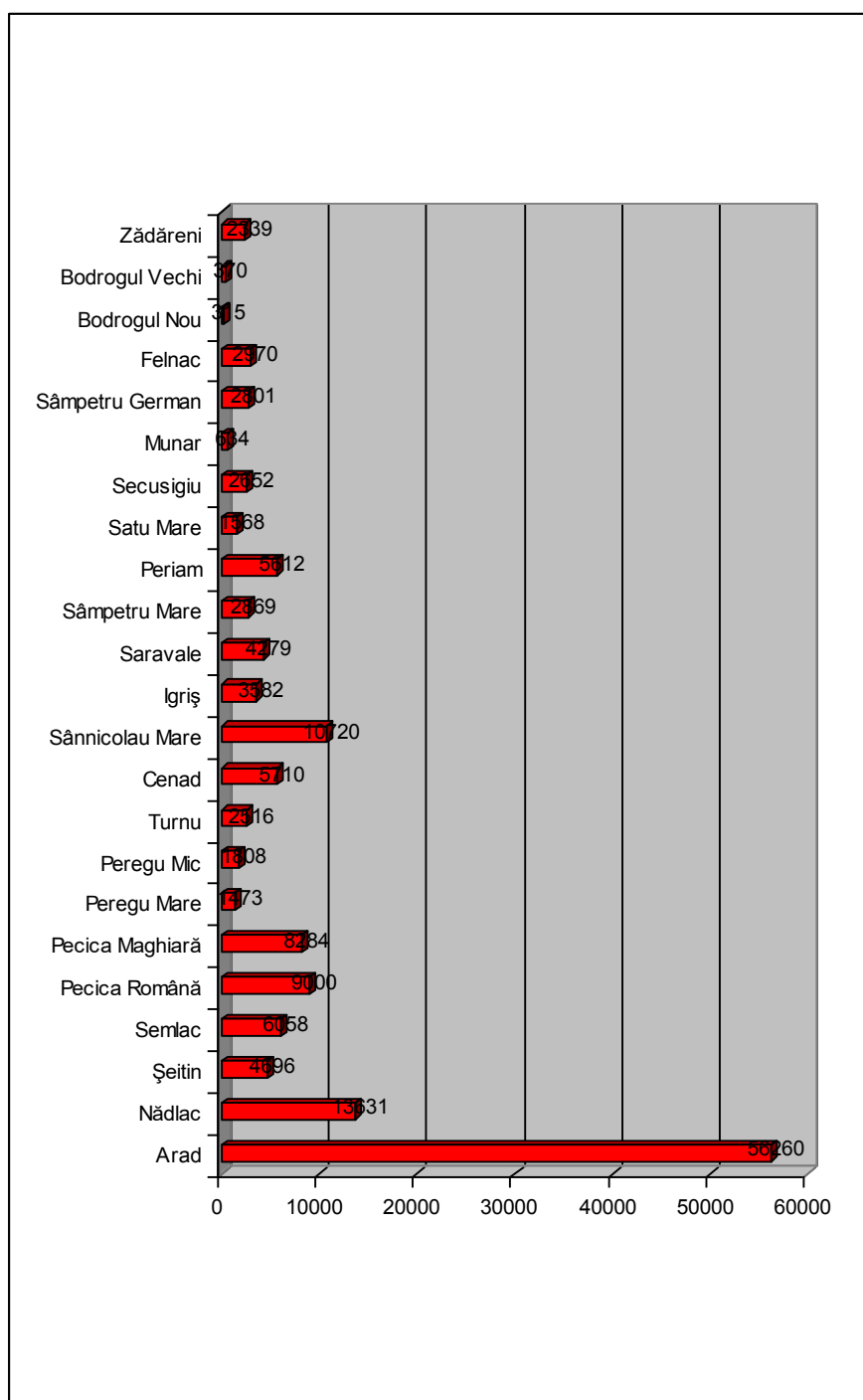

Graficul nr. 1. Numărul total al populației în localitățile de pe valea Mureșului Inferior (1880)⁷⁰

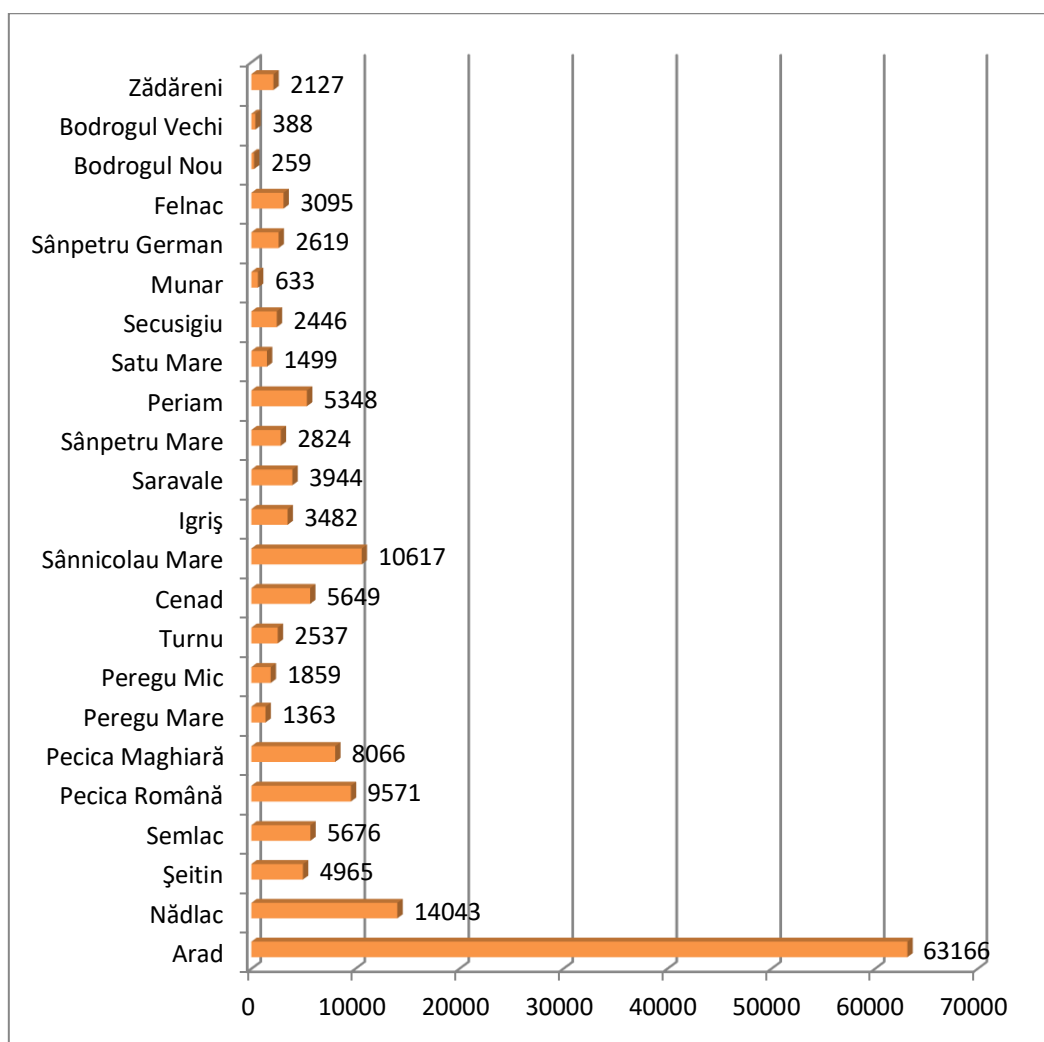
⁷⁰ Graficele nr. 1-4 au fost realizate conform informațiilor furnizate în Tabelul nr. 2.

Graficul nr. 2. Numărul total al populației în localitățile de pe valea Mureșului Inferior (1890)

Graficul nr. 3. Numărul total al populației în localitățile de pe valea Mureșului Inferior (1900)

Graficul nr. 4. Numărul total al populației în localitățile de pe valea Mureșului Inferior (1910)

Tendința generală în intervalul de timp aflat sub analiză este de creștere a numărului total al populației, situație determinată de o „ameliorare generală a condițiilor de trai”, precum și de „ameliorarea condițiilor igienico-sanitare ale populației”⁷¹. Epidemiile, migrațiile spre alte meleaguri, calamitățile naturale, precum și complexitatea altor cauze au determinat o creștere mai lentă (între anii 1869-1880) sau mai accentuată a numărului populației în localitățile de pe valea Mureșului Inferior. Creșterea medie anuală este prezentată în Tabelul nr. 3.

Tabelul nr. 3. Creșterea medie anuală a populației din zona Mureșului Inferior

Interval	1869-1880	1880-1890	1890-1900	1900-1910
Persoane	42	1789	1387,4	602,9

Localitățile în care numărul de locuitori a scăzut într-o proporție mai mare pot fi cuprinse în fenomenul general care a cuprins întreaga Transilvanie, și anume emigrarea populației spre

⁷¹ C. Pădurean, *op. cit.*, p. 258.

continentul american⁷². „Cauzele principale ale emigrării: 1) nemulțumirea generală; 2) impozitele grele; 3) lipsa de pământ; 4) aparatul polițienesc ce domină în administrație; 5) scăderea sentimentului moral; 6) scăderea dragostei de neam și de patrie; 7) plata slabă a muncitorilor; 8) marea proprietate funciară; 9) proasta administrație.”⁷³ „Alături de cauzele economice și sociale, nu trebuie ignorate cauzele politice și etnice”. Dar, „emigrarea românilor ... producea îngrijorare în mișcarea națională românească”⁷⁴, deoarece plecau persoane apte de acțiuni naționale. „Ce însemna a „reuși” în viața de emigrant în America? ... realizarea unei sume de minimum 1000 de dolari, din care, la întoarcerea acasă, puteau să-și cumpere mult visata bucată de pământ, să-și ridice o casă de piatră sau să-și pună pe picioare un modest atelier meșteșugăresc. Cuvântul de ordine care circula între emigranții români era: „Mia și drumu!” acasă, în Transilvania”⁷⁵.

Tabelul nr. 4. Dinamica localităților de pe valea Mureșului Inferior.

ANUL	TOTAL	FOARTE MARI	MARI	MIJLOCII	MICI	FOARTE MICI
1869	23	17	3	1	2	0
1880	23	17	3	1	2	0
1890	23	18	2	1	2	0
1900	23	17	3	1	2	0
1910	23	17	3	1	2	0

Sursa: tabel realizat pe baza cifrelor din Tabelul nr. 2.

Este bine cunoscut faptul că localitățile din zonele de câmpie sunt mai întinse, cu o populație mai numeroasă, în comparație cu localitățile din zonele deluroase și de munte. Așezările umane din zona Mureșului Inferior aparțin, în majoritate covârșitoare, categoriilor localităților mari (3 așezări) respectiv 13% și foarte mari (17 așezări), reprezentând 74% din total. Localități foarte mici, cu o populație de sub 200 de locuitori, nu sunt întâlnite pe valea Mureșului Inferior. Pe întreg parcursul perioadei analizate (1802-1918), situația generală a localităților a rămas neschimbată, modificându-se doar numărul de locuitori din punct de vedere al dinamicii sociale. În general, tendința a fost de creștere a numărului de locuitori, în principal din cauze naturale. Excepție face anul 1890, când în Peregul Mic s-au recenzat 2020 locuitori, iar din această cauză, localitatea este încadrată într-o categorie superioară, respectiv „localități mari”, însă, conform tuturor celorlalte recensământuri analizate, această localitate nu a trecut niciodată de cifra de 2000 de locuitori.

⁷² Unul dintre specialiștii care au studiat fenomenul emigrației spre continentul american este regretatul cercetător clujean Gelu Neamțu. Detalii vezi în studiul „Unele aspecte privind emigrarea românilor din Transilvania în Statele Unite ale Americii la 1907 și 1911”, în *Sabin Manuilă. Istorie și demografie. Studii privind societatea românească între secolele XVI-XX*, coord. Sorina Bolovan, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 1995, pp. 144-153.

⁷³ *Ibidem*, p. 149.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 153.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 152.

Autoritățile centrale au realizat primul recensământ al populației în anul 1869, înregistrările statistice realizându-se, ulterior, la intervale de 10 ani. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, analiza numerică a populației se poate realiza prin studiul numeroaselor registre de stare civilă folosite de comunitățile religioase sau în urma recensămintelor locale, realizate sporadic. Astfel, se poate constata faptul că în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în zona Mureșului Inferior, de la Arad până la granița actuală dintre România și Ungaria, în ceea ce privește numărul total de locuitori, „topul” localităților a rămas neschimbat, cu unele mici excepții. În zona aflată în studiu, din punct de vedere al numărului de locuitori, cele mai mari localități au fost, în ordine descrescătoare: Arad, Nădlac și Sânnicolau Mare. Cele mai mici localități au fost așa-numitele „perniavor” ale mănăstirilor din zonă, respectiv Munar pentru mănăstirea Bezdin, iar Bodrogul Vechi și Bodrogul Nou pentru mănăstirea Hodoș-Bodrog.

III. 3. Elementele identitare ale structurii etnice a populației

Localitățile din zona văii Mureșului Inferior se caracterizează printr-o adevărată paletă de minorități etnice, fiind identificate așezări cu populație majoritar românească, învecinate cu localități unde predomină etnia germană sau localități cu o populație preponderent de origini maghiare sau sârbe, de asemenea întâlnim și localități cu populație distribuită în mod egal din punct de vedere etnic.

Paleta etnică și confesională se lărgeste încă din primii ani ai secolului al XIX-lea, când la Nădlac se formează o importantă comunitate de slovaci de rit evanghelic-lutheran, prin stabilirea unei populații destul de numeroase provenită din Totkomlos (Comloșul Slovac, azi în Ungaria), Szarvas și alte localități, fiind una dintre ultimele importante colonizări efectuate de către administrația habsburgică în zona Banatului⁷⁶. Încă de la stabilire, comunitatea slovacă a constituit majoritatea locuitorilor, din punct de vedere numeric. Curtea de la Viena a încercat să anihileze ponderea populației românești prin așezarea la Nădlac și în localitățile învecinate, a numeroase familii de naționalitate slovacă. În toate recensămintele din ultimele două veacuri, cifrele indică faptul că regiunea de sud-vest a actualului județul Arad este dominată din punct de vedere al etniilor de către populația slovacă, fiecare recensământ înregistrând un procent de peste 50% pentru comunitatea slovacă. În același timp, românii se poziționează pe locul secund, iar a treia etnie ca pondere numerică a fost cea maghiară, însă în comparație cu slovacii și românii, ungurii au reprezentat întotdeauna un procent mult mai mic.

⁷⁶ Petre Țiucra, Pribeagul, *Pietre rămase. Contribuție la Monografia județului Arad*, București, Imprimeria Căilor Ferate Române, 1936, p. 364; Ludovít Haan, Daniel Zajac, *Dejepis stareho i noveho Nadlaku (Istoria vechiului și noului Nădlac)*, Nădlac, vydavateľstvo D.Z.S.Č.R. a Slavia a.s. v Nadlaku, 1994, p. 37.

Din analiza recensământului realizat de autoritățile austro-ungare în anul 1880⁷⁷ rezultă faptul că importante comunități de români trăiau la Arad (6439 persoane – 18,10%), Pecica Română (5123 persoane – 69,52%) și Șeitin (3488 persoane – 84,35%). Cei mai mulți maghiari trăiau în Arad (19896 persoane – 55,96%), Pecica Maghiară (89,80%) și Peregul Mic (94,42%). În ceea ce privește comunitatea germană, aceasta avea cei mai mulți reprezentanți în orașul Arad (5448 persoane – 15,32%), Periam (4720 persoane – 85,88%) și Sânnicolau Mare (2805 persoane – 31,21%). Slovicii au fost răspândiți în localitățile din nordul Mureșului, cu cele mai mari comunități la Nădlac (5598 persoane – 52,98%), Arad (433 persoane – 1,22%) și Pecica Română (334 persoane – 4,53%). În urma etapelor de migrație desfășurate în secolul al XVIII-lea, puține comunități de sârbi au rămas în zona Mureșului Inferior, cele mai mari fiind consemnate în Sânpetru Mare⁷⁸ (1888 persoane – 70,05%), Arad (1690 persoane – 4,75%) și Cenad (1434 persoane – 28,04%). Rutenii sunt slab reprezentați în comparație cu alte comunități etnice, cei mai mulți trăind în Semlac (59 persoane – 1,10%), Nădlac (25 persoane – 0,23%) și Arad (18 persoane – 0,05%), iar în multe din localitățile de pe Mureșul Inferior nu s-a recensat nici un rutean. Evreii și țigani erau trecuți la rubrica „Altele” sau „Limbă necunoscută”. Pentru localitatea Peregul Mare la această rubrică sunt incluse și comunitățile de poleci și horniați (265 persoane – 20,78%).

Recensământul realizat în anul 1890⁷⁹ reliefează faptul că pe valea Mureșului Inferior, cele mai importante comunități de români erau cele din localitățile Arad (7873 persoane – 18,72%), Pecica Română (5843 persoane – 75,46%) și Șeitin (4530 persoane – 91,18%). Cu excepția localității Bodrogu Vechi, în toate celelalte 22 de localități aflate sub analiză au trăit comunități de unguri, unele mai însemnate, iar altele mai reduse numeric. Cele mai mari comunități de unguri s-au semnalat în Arad (25901 persoane – 61,59%), Pecica Maghiară (7745 persoane – 92,91%) și Peregul Mic, unde locuiau 2004 unguri, reprezentând 99,21% din totalul populației. În localitățile riverane Mureșului Inferior, trăiau puternice comunități de germani în Arad (5626 persoane – 13,38%), Periam (5388 persoane – 90,51%) și Sânnicolau Mare (3501 persoane – 33,86%).

Cea mai mare comunitate de slovaci trăia la Nădlac (6847 persoane – 53,49%), următoarele comunități ca importanță numerică, fiind cele din localitățile Peregul Mare (448 persoane – 30,71%) și Arad (358 persoane – 0,85%). Sârbii au fost bine reprezentați în Sânpetru Mare (2086 persoane – 70,35%), Arad (1704 persoane – 4,05%), Cenad (1562 persoane – 27,97%) și Sânnicolau Mare (1248 persoane – 12,07%). În cadrul recensământului din anul 1890 sunt recenzați și croații, ca și comunități de sine stătătoare. În anul 1890 au fost recenzați 25 de croați în Arad (0,06%), 4 croați la Periam (0,07%) și unul singur individ în Sânnicolau Mare (0,01%), în total 30 de croați trăiau în localitățile riverane Mureșului, în aval de orașul Arad. De asemenea, în

⁷⁷ Vezi Tabelul nr. 9 de la Anexe.

⁷⁸ Această localitate mai este cunoscută și sub denumirea de Sânpetru Sârbesc.

⁷⁹ Vezi Tabelul nr. 11 de la Anexe.

localitățile de pe valea Mureșului Inferior, în același an, au fost semnalate comunități de ruteni în 5 localități, și anume: Semlac (185 persoane – 2,93%), Nădlac (124 persoane – 0,97%), Șeitin (15 persoane – 0,30%), Arad (4 persoane – 0,01%) și Pecica Română (3 persoane – 0,04%).

În anul 1900⁸⁰, cei mai mulți români au fost recenzați la Arad (9556 persoane – 16,99%), Pecica Română (6418 persoane – 71,31%) și Nădlac (4358 persoane – 31,97%). Comunități importante de unguri au fost recenzate în Arad (38929 persoane – 69,19%), Pecica Maghiară (7945 persoane – 95,91%) și Pecica Română (1937 persoane – 21,52%). Germanii erau cel mai bine reprezentați în Arad (5643 persoane – 10,03%), Periam (4889 persoane – 87,12%) și Sânnicolau Mare (3412 persoane – 31,83%). Cea mai extinsă comunitate de etnici slovaci a fost identificată la Nădlac (7424 persoane – 54,90%), urmând apoi comunități mai reduse la Peregul Mare (493 persoane – 33,47%) și Pecica Română (322 persoane – 3,58%). Cei mai mulți ruteni trăiau în Semlac (169 persoane – 2,79%), Nădlac (52 persoane – 0,38%) și Arad (16 persoane – 0,03%), iar în majoritatea celorlalte localități nu exista nici măcar un reprezentant. Începând cu recensământul din anul 1900, comunitățile de croați sunt înregistrate separat de sârbi, în trecut cele două etnii fiind recenzate în comun. Cei mai mulți croați trăiau la Arad (34 persoane – 0,06%), dar în număr infim față de reprezentanții celorlalte comunități. Sârbii erau cel mai bine reprezentați în localitățile Sânpetru Mare (1962 persoane – 68,39%), Cenad (1575 persoane – 27,58%) și Arad (1430 persoane – 2,54%). La Peregul Mare, 308 de locuitori s-au declarat de origine ceho-moravă, respectiv horniați, reprezentând 20,91% din totalul populației.

Pentru anul 1910⁸¹, statisticile atestă că cele mai mari comunități de români trăiau în localitățile Arad (10279 persoane – 16,27%), Pecica Română (6503 persoane – 67,94%) și Șeitin (4490 persoane – 90,43%). Maghiarii erau majoritari în Arad (46085 persoane – 72,96%) și în Pecica Maghiară (7475 – 92,67%), importante comunități putând fi întâlnite și în Pecica Română (2442 persoane – 25,51%) sau în Sânnicolau Mare (2121 persoane – 19,98%). Cei mai mulți germani trăiau în Arad (4365 persoane – 6,91%), Periam (4309 persoane – 80,57%) și Sânnicolau Mare (3227 persoane – 30,94%). Pe lângă extinsa comunitate de slovaci de la Nădlac (7651 persoane – 54,48%), aceștia mai trăiau în număr destul de ridicat la Pecica Română (377 persoane – 3,94%), Semlac (278 persoane – 4,90%) sau Arad (277 persoane – 0,44%). Cele mai mari comunități de ruteni erau la Peregul Mare (381 persoane – 27,95%), Semlac (272 persoane – 4,79%) și Nădlac (106 persoane – 0,75%). Cele mai extinse comunități de sârbi erau în Sânpetru Mare (2016 persoane – 71,39%), Arad (1816 persoane – 2,87%) și Cenad (1581 persoane – 27,99%).

⁸⁰ Vezi Tabelul nr. 13 de la Anexe.

⁸¹ Vezi Tabelul nr. 15 de la Anexe.

III. 4. Universul spiritual și dimensiunea identității confesionale

Diversitatea etnică întâlnită în localitățile de pe ambele maluri ale râului Mureș se extinde și asupra comunităților confesionale.

Primul recensământ oficial efectuat de către autoritățile civile austro-ungare a fost cel din anul 1869⁸². Acum, în fiecare localitate s-au numărat casele, familiile, repartitia pe gen a cetățenilor, precum și structura confesională. În urma analizei datelor centralizate, se poate constata faptul că zona Mureșului Inferior reprezintă o regiune în care trăiau în bună vecinătate ortodocși, romano-catolici, greco-catolici, evanghelici-lutherani, reformați, dar și comunități de evrei.

Cei mai mulți ortodocși trăiau în Arad (8211 persoane – 25,09%), Pecica Română (5416 persoane – 80,30%) și Sânnicolau Mare (4911 persoane – 53,35%). Romano-catolicii aveau cele mai puternice comunități în Arad (16828 persoane – 51,42%), Pecica Maghiară (6920 persoane – 92,38%) și Periam (4809 persoane – 92,21%). Greco-catolicii erau reprezentați în Șeitin (1472 persoane – 36,98%), Nădlac (1003 persoane – 10,38%) și Cenad (955 persoane – 17,73%). Evanghelicii-lutherani constituiau cele mai mari comunități în Nădlac (4938 persoane – 51,11%), în Semlac (1427 persoane – 29,09%) și în Arad (743 persoane – 2,27%). Reformații s-au distins prin comunități mai însemnate din punct de vedere numeric la Arad (2633 persoane – 8,05%), Peregul Mic (1675 persoane – 99,11%) și Semlac (431 persoane – 8,79%). În afara Bodrogului Vechi, minoritatea izraelită este identificată în fiecare localitate din aria de cercetare, cele mai mari comunități fiind recensate în Arad (3710 persoane – 11,34%), Sânnicolau Mare (435 persoane – 4,73%) și Nădlac (242 persoane – 2,50%).

Rubricile recensământului din anii 1880, 1890, 1900 și 1910, se extind prin apariția rubricii „Unitarieni”. În toate cele 23 de localități aflate sub analiză, în anul 1880, doar 39 de persoane s-au declarat de confesiune unitariană, iar în anul 1900, un număr de 37 de persoane.

În anul 1880⁸³, cele mai mari comunități ortodoxe au fost în Arad (8373 persoane – 23,55%), Pecica Română (5662 persoane – 76,84%) și Sânnicolau Mare (3421 persoane – 38,06%). Greco-catolicii erau bine reprezentați în Sânnicolau Mare (1369 persoane – 15,23%), Șeitin (1087 persoane – 27,22%) și Nădlac (984 persoane – 9,24%). Localitățile cu cele mai mari comunități romano-catolice au fost: Arad (18126 persoane – 50,98%), Pecica Maghiară (7241 persoane – 92,52%) și Periam (5020 persoane – 91,34%). În anul 1880, comunități reformate se pot întâlni în Arad (3048 persoane – 8,57%), Peregul Mic (828 persoane – 43,60%) și Semlac (542 persoane – 10,06%). În Nădlac (5605 persoane – 52,65%), Semlac (1582 persoane – 29,37%) și Arad (945 persoane – 2,66%) existau cele mai mari comunități evanghelice-lutherane. Evreii pot fi întâlniți în

⁸² Vezi Tabelul nr. 8 de la Anexe.

⁸³ Vezi Tabelul nr. 10 de la Anexe.

toate cele 23 de localități aflate în zona Mureșului Inferior, însă cele mai importante comunități sunt identificate în localitățile cu o populație mai numeroasă, respectiv Arad (4415 persoane – 12,42%), Sânnicolau Mare (423 persoane – 4,71%) și Nădlac (266 persoane – 2,50%).

Recensământul realizat de autoritățile civile austro-ungare în anul 1890⁸⁴ relevă faptul că în localitățile de pe valea Mureșului Inferior, cele mai importante comunități ortodoxe erau cele din Arad (9251 persoane – 22%), Pecica Română (6016 persoane – 77,70%) și Sânnicolau Mare (4484 persoane – 43,37%). Adepții confesiunii romano-catolice sunt semnalati în toate cele 23 de localități, cele mai importante confesiuni din punct de vedere numeric, fiind cele din Arad (21799 persoane – 51,84%), Pecica Maghiară (7665 persoane – 91,96%) și Periam (5476 persoane – 91,99%). Cei mai mulți greco-catolici trăiau în Șeitin (1117 persoane – 22,48%), Nădlac (1095 persoane – 8,55%) și Arad (1030 persoane – 2,45%).

Din punct de vedere statistic, după importanta comunitate evanghelică de la Nădlac (6542 persoane – 51,11%), următoarele comunități au fost cele de la Semlac (2201 persoane – 34,82%) și Arad (1221 persoane – 2,90%). Cele mai mari comunități de reformați erau cele din Arad (3909 persoane – 9,30%), Peregul Mic (1934 persoane – 95,74%) și Semlac (465 persoane – 7,36%). În afară de Bodroglu Vechi și Munar, evreii au fost recenzați în toate celelalte localități de pe valea Mureșului Inferior. În unele localități existau grupuri restrânse de 4 persoane (Zădăreni), 5 persoane (Peregul Mare) sau 8 persoane (Bodroglu Nou), iar în altele, comunitatea izraelită era bine organizată, cum ar fi cele de la Arad (4795 persoane – 11,40%), Sânnicolau Mare (458 persoane – 4,43%) și Nădlac (302 persoane – 2,36%). În zona văii Mureșului Inferior, adepții unitarianismului au fost slab reprezentați, totalul lor fiind de 99 de persoane (0,07%), cele mai mari comunități fiind cele de la Pecica Maghiară (57 persoane – 0,68%), Arad (20 persoane – 0,05%) și Pecica Română (15 persoane – 0,19%).

În anul 1900⁸⁵, cei mai mulți ortodocși au fost recenzați în Arad (11596 persoane – 20,61%), Pecica Română (6655 persoane – 73,94%) și Sânnicolau Mare (4495 persoane – 41,93%). Întreaga populație de 370 persoane din localitatea Bodroglu Vechi s-a declarat ortodoxă. Cele mai mari comunități de greco-catolici au fost în Arad (1245 persoane – 2,21%), Nădlac (1117 persoane – 8,19%) și Semlac (1067 persoane – 17,61%). Romano-catolicii au fost cel mai bine reprezentați în Arad (29313 persoane – 52,10%), Pecica Maghiară (7502 persoane – 90,56%) și Periam (5116 persoane – 91,16%). Cele mai mari comunități reformate au fost în Arad (6150 persoane – 10,93%), Peregul Mic (1692 persoane – 93,58%) și Semlac (1876 persoane – 30,97%). Și acest recensământ a confirmat realitatea, conform căreia cea mai mare comunitate evanghelică a fost cea a slovacilor de la Nădlac (7197 persoane – 52,80%), iar următoarele, din punct de vedere numeric, au fost cele de

⁸⁴ Vezi Tabelul nr. 12 de la Anexe.

⁸⁵ Vezi Tabelul nr. 14 de la Anexe.

la Sânpetru German (2625 persoane – 93,72%) și Semlac (1876 persoane – 30,97%). Comunitatea iudaică era mai bine reprezentată în Arad (6086 persoane – 10,82%), Sânnicolau Mare (450 persoane – 4,20%) și Nădlac (249 persoane – 1,83%).

Peste un deceniu, la recensământul din anul 1910⁸⁶, situația confesională s-a menținut pe aceeași linie. Astfel, cele mai mari comunități ortodoxe erau cele din Arad (12636 persoane – 20%), Pecica Română (6787 persoane – 70,91%) și Sânnicolau Mare (4375 persoane – 41,21%). Greco-catolicii s-au declarat în număr mai însemnat în Arad (1502 persoane – 2,38%), Semlac (1136 persoane – 20,01%) și Șeitin (1107 persoane – 22,30%). Comunități importante de romano-catolici erau la Arad (32630 persoane – 51,66%), Pecica Maghiară (7239 persoane – 89,75%), Periam (4642 persoane – 86,80%) și Sânnicolau Mare (4641 persoane – 43,71%). Reformații erau bine reprezentați în Arad (7675 persoane – 12,15%), Peregul Mic (1750 persoane – 94,39%) și Semlac (488 persoane – 8,60%). Comunitățile evanghelice din Nădlac (7463 persoane – 53,14%), Arad (2213 persoane – 3,50%) și Semlac (1636 persoane – 28,82%) se remarcă din punct de vedere numeric și procentual față de celelalte localități. Cele mai mari comunități de evrei sunt în Arad (6295 persoane – 9,97%), Sânnicolau Mare (460 persoane – 4,33%) și Nădlac (254 – 1,81%). În anul 1910, 114 arădeni (0,18%), 45 locuitori ai Sânnicolaului Mare (0,42%) și 25 nădlăcani (0,18%) s-au declarat unitarieni, iar în zona Mureșului Inferior s-au recenzat un total de 190 de persoane de confesiune unitariană.

III. 5. Analiză statistică privind structura socio-profesională a populației

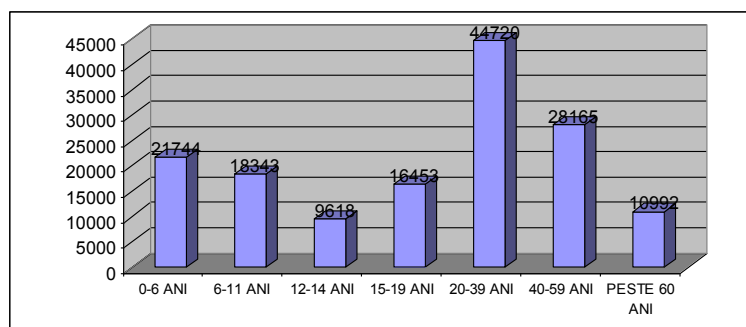
III. 5. 1. Analiza populației din punct de vedere al grupelor de vârstă

Recensămintele populației din anii 1900 și 1910 prezintă populația Monarhiei Austro-Ungare și după criteriul grupurilor de vârstă⁸⁷. Repartiția populației pe grupe de vârstă determină numărul persoanelor care aduc venit și, implicit, a celor care trăiesc de pe urma celor ce muncesc.

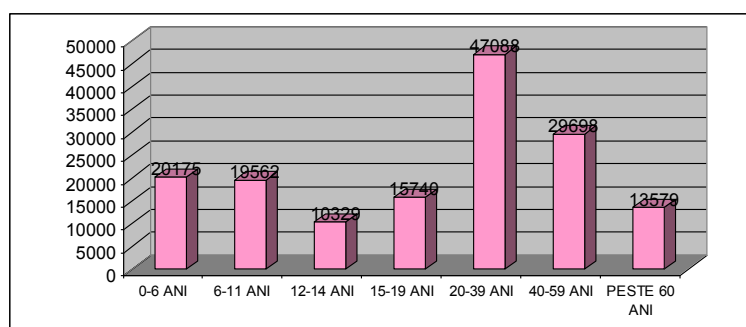
În anul 1900, în zona Mureșului Inferior, populația cuprinsă între vârsta de 15 și 59 de ani, capabilă să desfășoare activități aducătoare de venit, era de 89338 persoane, reprezentând un procent de 59,50% din totalul populației. În anul 1910, populația cu vârsta cuprinsă între 15 și 59 de ani era de 92526 persoane, respectiv 59,22%. Restul de 40,78% din populație era reprezentată de copiii de vârstă școlară și preșcolară și de persoanele în vârstă de peste 60 de ani.

⁸⁶ Vezi Tabelul nr. 16 de la Anexe.

⁸⁷ Vezi Tabelele nr. 18 și 20 de la Anexe.

Graficul nr. 7. Repartiția populației pe grupe de vârstă (1900)⁸⁸

Graficul nr. 8. Repartiția populației pe grupe de vârstă (1910)⁸⁹

Conform tabelelor statistice nr. 18 și nr. 20 incluse în Anexe, precum și a graficelor aferente, atât în anul 1900, cât și în anul 1910, populația este grupată în 7 categorii de vârstă, respectiv: copiii de până la 6 ani, cei între 6 și 11 ani (școlarii), între 12 și 14 ani (cei care erau obligați a frecventa școlile de repetiție), tinerii între 15 și 19 ani, populația cuprinsă între 20 și 39 de ani, indivizii cu vârste între 40-59 de ani, precum și persoanele de vârsta a III-a (bătrânii), respectiv populația care avea peste 60 de ani.

Analizând informațiile cu privire la acest criteriu, se evidențiază o tendință generală de creștere a numărului populației pentru aproape toate categoriile de vârstă, cu excepția grupelor de vârstă 0-6 ani și 15-19 ani. Condițiile de viață din ce în ce mai bune și ameliorarea nivelului de trai, determinate de dezvoltarea socio-economică, au condus la creșterea speranței de viață, cea mai spectaculoasă creștere a numărului de locuitori, între anii 1900 și 1910, fiind înregistrată la populația de vârsta a III-a, cea de peste 60 de ani, de la cifra de 10992 persoane la cifra de 13579 persoane, rezultând o creștere de 2587 persoane (o medie de aproximativ 260 de persoane anual).

Ambele recensământuri aflate în analiză demonstrează faptul că populația cu vârsta între 20 și 39 de ani reprezintă grupul majoritar numeric: în anul 1900 erau 44729 persoane – 29,78%; în anul 1910 erau 47088 persoane – 30,15%. Ca pondere numerică, pe locul secund se situează grupul de populație cuprinsă între 40 și 59 de ani: în anul 1900 erau 28165 persoane (18,76%), în timp ce

⁸⁸ Grafic realizat pe baza Tabelului nr. 19 de la Anexe.

⁸⁹ Grafic realizat pe baza Tabelului nr. 20 de la Anexe.

peste un deceniu, s-au recenzat 29698 persoane (19,02%), înregistrându-se o creștere medie anuală cu 153 de persoane. La polul opus se află categoria de vârstă 12-14 ani, respectiv populația cuprinsă într-o variabilă de 3 ani: în anul 1900 erau 9618 persoane – 6,41%; în anul 1910 erau 10329 persoane – 6,61%.

III. 5. 2. Analiza populației din punct de vedere al cunoașterii de carte

Cunoașterea de carte reprezintă un alt aspect relevat și relevant inclus în rubricile statisticilor oficiale din anii 1900 și 1910. În intervalul de timp aflat în analiză, majoritatea școlilor din localitățile riverane Mureșului Inferior erau susținute de autoritățile religioase, intrând în categoria școlilor confesionale. Dorința permanentă a susținătorilor de școli era ca frecvența școlară să fie cât mai aproape de procentul maxim, de aceea, numărul elevilor care frecventau școala crește odată cu trecerea timpului și, implicit, procentul recenzat al cunoscătorilor de carte. De asemenea, mai ales pe timp de iarnă, când nu se desfășurau munci agricole, autoritățile confesionale organizau cursuri de alfabetizare a adulților, subliniind „însemnătatea mare a acestor prelegeri pentru poporul nostru”⁹⁰. Lunar, autoritățile confesionale solicitau informații privind frecvența școlară, atât pentru școlarii de 6-12 ani, cât și pentru cei care frecventau școala de repetiție, oferind, totodată, indicații pentru scăderea absenteismului școlar⁹¹.

Toate aceste preocupări ale autorităților confesionale se reflectă în cifrele oferite de recensămintele din anii 1900 și 1910. Astfel, numărul celor care cunosc tainele scrisului și ale cititului a crescut cu 17150 persoane, în decurs de 10 ani. În anul 1900, în localitățile din zona Mureșului Inferior, numărul cunoscătorilor de carte se ridică la cifra de 79060 persoane, reprezentând un procent de 52,66% din totalul populației. Peste un deceniu, în 1910, un număr de 96210 de persoane din zona Mureșului Inferior știu să scrie și să citească, procentul celor cunoscători de carte ridicându-se la 61,60% și fiind unul destul de satisfăcător.

Cu același prilej, s-a numărat populația și din punct de vedere al cunoscătorilor limbii maghiare, limba oficială a statului. Rubricile chestionarului fiind în limba maghiară, în numeroase cazuri, întrebarea referitoare la cunoașterea limbii statului nu mai era adresată, răspunsul fiind trecut automat dacă respondentul vorbea această limbă. În decurs de un deceniu, numărul total al cunoscătorilor de limbă maghiară a crescut (forțat sau nu) cu 15728 persoane. În anul 1900, în localitățile de pe valea Mureșului Inferior, un număr de 83873 persoane au fost trecute la rubrica „cunoaște limba maghiară”, reprezentând un procent de 55,86% din totalul populației. În anul 1910,

⁹⁰ A. P. O. R. Nădlac, Registrul nr. 59/1909-1914, f. 97.

⁹¹ Spre exemplificare, vezi S. J. A. N. Arad, *fond Protopopiatul Ortodox Român Arad*, dosarul nr. 15/1867-1878, f. 12; sau *Ibidem*, dosarul nr. 38/1881, f. 46; sau dosarul nr. 225/1901, f. 58.

datorită procesului tot mai accentuat de maghiarizare a populației, procentul cunoscătorilor acestei limbi se ridică la 63,77% (99601 persoane) din totalul populației.

Tabelul nr. 5. Situația cunoscătorilor de carte (1900)

LOCALITATEA	POPULAȚIA	SCRIU ȘI CITESC	ȘTIU LIMBA MAGHIARĂ
Arad	56260	35785	49191
Nădlac	13631	7328	6069
Șeitin	4696	1794	600
Semlac	6058	2781	2165
Pecica Română	9000	2832	3171
Pecica Maghiară	8284	4174	8220
Peregu Mare	1473	795	598
Peregu Mic	1808	1246	1806
Turnu	2516	1286	2188
Cenad	5710	2746	1113
Sânnicolau Mare	10720	4968	4071
Igriș	3582	895	234
Saravale	4279	1457	458
Sânpetru Mare	2869	1058	288
Periam	5612	3911	1387
Satu Mare	1568	757	242
Secusigiu	2652	1123	307
Munar	634	259	230
Sânpetru German	2801	1896	694
Felnac	2970	144	482
Bodrogul Nou	315	79	40
Bodrogul Vechi	370	145	9
Zădăreni	2339	1601	310
TOTAL	150147	79060	83873

Sursa: *Recensământul din 1900. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, passim.

Tabelul nr. 6. Situația cunoscătorilor de carte (1910)

LOCALITATEA	POPULAȚIA	SCRIU ȘI CITESC	ȘTIU LIMBA MAGHIARĂ
Arad	63166	43990	58523
Nădlac	14043	9057	7261
Șeitin	4965	2324	849
Semlac	5676	3017	2483
Pecica Română	9571	4822	4369
Pecica Maghiară	8066	4936	7893
Peregu Mare	1363	824	746
Peregu Mic	1859	1375	1857
Turnu	2537	1394	2331
Cenad	5649	3115	2044
Sânnicolau Mare	10617	5822	5298
Igrăș	3482	1345	315
Saravale	3944	1861	576
Sânpetru Mare	2824	1307	275
Periam	5348	3686	2213
Satu Mare	1499	806	351
Secusigiu	2446	1298	211
Munar	633	324	221
Sânpetru German	2619	1833	954
Felnac	3095	1184	255
Bodrogul Nou	259	103	52
Bodrogul Vechi	388	204	27
Zădăreni	2127	1583	497
TOTAL	156176	96210	99601

Sursa: Recensământul din 1910. Transilvania, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, passim.

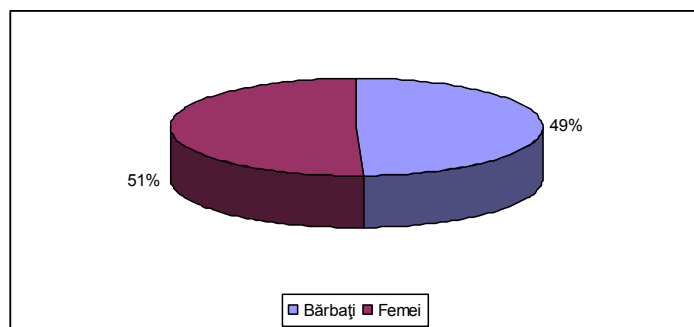
III. 5. 3. Analiza populației din punct de vedere al situației familiale

Pe parcursul secolului al XIX-lea și începutul secolului următor, societatea din localitățile Mureșului Inferior era una destul de conservatoare și tradiționalistă, în care familia era considerată o legătură sacră. În general, soțul era cel care aducea venitul în casă, fiind capul familiei, iar soția/mama se îngrijea de bunăstarea locuinței și de creșterea copiilor. În epocă, foarte puține femei munceau în vederea aducerii unui venit pentru întreținerea familiei. Principalele ocupații ale femeilor erau cele legate de treburile casnice: spălătorese, călcătorese, croitorese, slujnice etc. Începând cu anul 1900, apar în recensăminte rubricile privind genul, corelându-se, astfel, diviziunea populației pe sexe cu cea aducătoare de venit.

Tabelul nr. 7. Situația demografică în anul 1869.

Localitatea	Case	Familii	Bărbați	Femei	Total
Arad	3799	7068	16145	16580	32725
Nădlac	1980	2137	4732	4929	9661
Șeitin	777	865	1996	1984	3980
Semlac	944	1223	2443	2463	4906
Pecica Română	1275	1503	3264	3481	6745
Pecica Maghiară	1273	1558	3716	3775	7491
Peregu Mare	181	211	541	541	1082
Peregu Mic	230	365	835	855	1690
Turnu	399	472	1160	1157	2317
Cenad	889	1059	2695	2690	5385
Sănnicolau Mare	1758	2069	4521	4684	9205
Igriș	569	574	1510	1532	3042
Saravale	803	840	1949	1890	3839
Sânpetru Mare	737	885	2110	2070	4180
Periam	731	1039	2515	2700	5215
Satu Mare	294	349	760	758	1518
Secusigiu	523	568	1285	1382	2667
Munar	143	152	326	321	647
Sânpetru German	443	491	1253	1264	2517
Felnac	591	702	1405	1411	2816
Bodrogul Nou	53	54	121	106	227
Bodrogul Vechi	51	58	125	122	247
Zădăreni	394	440	1052	1029	2081
TOTAL	18837	24682	56459	57724	114183

Sursa: Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai, Budapesta, 1869, passim.

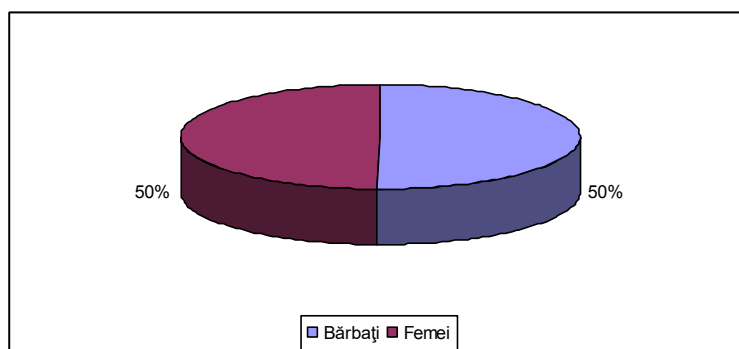
Graficul nr. 9. Situația demografică după gen în anul 1869⁹².

⁹² Grafic realizat pe baza Tabelului nr. 7.

Tabelul nr. 8. Situația demografică după gen în anul 1900.

LOCALITATEA	POPULAȚIA	BĂRBAȚI	FEMEI
Arad	56260	29191	28069
Nădlac	13631	6909	6722
Șeitin	4696	2308	2388
Semlac	6058	3001	3057
Pecica Română	9000	4401	4599
Pecica Maghiară	8284	4126	4158
Peregu Mare	1473	764	709
Peregu Mic	1808	912	896
Turnu	2516	1229	1287
Cenad	5710	2891	2819
Sânnicolau Mare	10720	5391	5329
Igriș	3582	1762	1820
Saravale	4279	2103	2176
Sânpetru Mare	2869	1449	1420
Periam	5612	2779	2833
Satu Mare	1568	770	798
Secusigiu	2652	1304	1348
Munar	634	322	312
Sânpetru German	2801	1396	1405
Felnac	2970	1451	1519
Bodrogul Nou	315	153	162
Bodrogul Vechi	370	195	175
Zădăreni	2339	1186	1153
TOTAL	150147	75993	75154

Sursa: *Recensământul din 1900. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, passim.

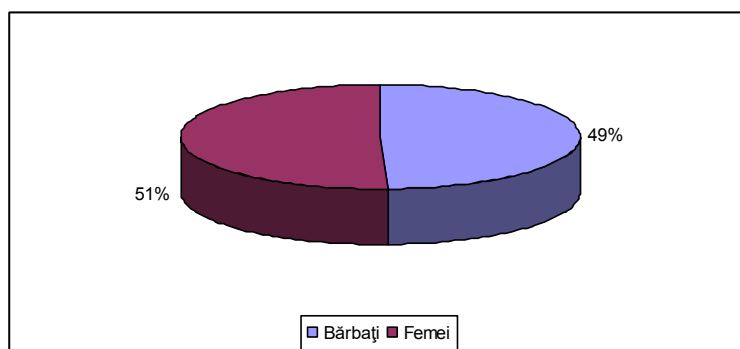
Graficul nr. 10. Situația demografică după gen în anul 1900⁹³.

⁹³ Grafic realizat pe baza Tabelului nr. 8.

Tabelul nr. 9. Situația demografică după gen în anul 1910.

LOCALITATEA	POPULAȚIA	BĂRBAȚI	FEMEI
Arad	63166	31308	31858
Nădlac	14043	7117	6926
Șeitin	4965	2414	2551
Semlac	5676	2808	2868
Pecica Română	9571	4691	4880
Pecica Maghiară	8066	4049	4017
Peregu Mare	1363	683	680
Peregu Mic	1859	939	920
Turnu	2537	1276	1261
Cenad	5649	2855	2794
Sănnicolau Mare	10617	5184	5433
Igriș	3482	1647	1835
Saravale	3944	1873	2071
Sânpetru Mare	2824	1377	1447
Periam	5748	2662	2686
Satu Mare	1499	748	751
Secusigiu	2446	1163	1283
Munar	633	312	321
Sânpetru German	2619	1315	1304
Felnac	3095	1467	1628
Bodrogul Nou	259	120	139
Bodrogul Vechi	388	203	185
Zădăreni	2127	1048	1079
TOTAL	156576	77259	78917

Sursa: *Recensământul din 1910. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, passim.

Graficul nr. 11. Situația demografică după gen în anul 1910⁹⁴.

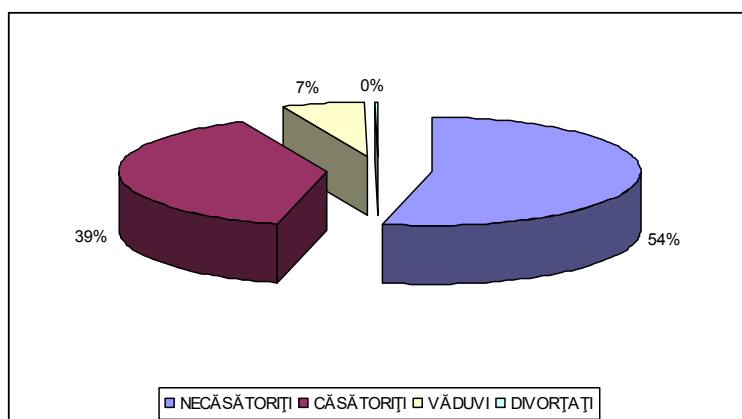
În general, în localitățile de pe valea Mureșului Inferior, proporția bărbaților și femeilor a fost aproximativ egală, cu o ușoară tendință crescătoare a populației feminine în anul 1869. În anul 1900, statisticile relevă un număr relativ egal de bărbați (75993 persoane – 50,61%) și femei (75154 persoane – 49,39%). Peste un deceniu, în anul 1910, situația se inversează din nou, fiind recenzate mai multe femei decât bărbați. O posibilă explicație ar putea fi faptul că, în acea perioadă de început

⁹⁴ Grafic realizat pe baza Tabelului nr. 9.

de secol, numeroși tineri au plecat să își caute norocul în alte părți ale lumii, în special pe continentul american, rămânând acasă femeile și copiii. Acum, situația pe sexe se prezintă astfel: 77259 bărbați (49,34%) și 78917 femei (50,66%).

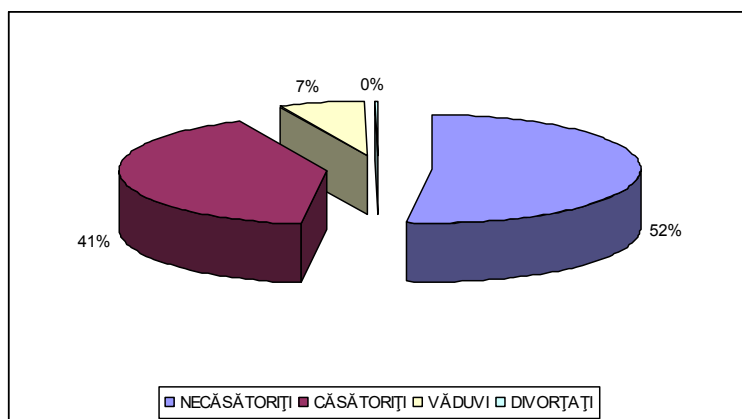
Autoritățile civile erau interesate să cunoască numărul de familii care trăiau în Monarhia Austro-Ungară, astfel că prin intermediul recensămintelor s-a contabilizat și viața de familie. Dacă la recensământul din anul 1869 s-au recenzat doar casele și familiile, ulterior întrebările legate de aceste subiecte s-au diversificat. În anii 1900 și 1910, întrebările legate de familie s-au referit la statutul de „necăsătoriți”, „căsătoriți”, „văduvi” sau „divorțați”.

Pe tot parcursul secolului al XIX-lea, dar și în prima jumătate a secolului al XX-lea, viața de familie era strâns legată de practica morală a Bisericii, indiferent de confesiune, care dezavua divorțul, acesta fiind întâlnit foarte rar în localitățile riverane Mureșului Inferior (0,16% în anul 1900 și 0,29% în anul 1910). În anul 1900 un procent majoritar de 54% îl reprezintă persoanele necăsătorite, incluzând copiii și tinerii care încă nu au reușit să își găsească perechea. Peste un deceniu, structura familială era similară, procentul celor necăsătoriți fiind doar cu 2% mai mic. În același timp, procentul persoanelor căsătorite crește cu același procent de 2%, de la 39% în anul 1900, la 41% în anul 1910. Procentul celor văduvi prezintă o stagnare în ambele recensământuri (7%).

Graficul nr. 16. Evoluția nupțialității în anul 1900⁹⁵.

⁹⁵ Grafic realizat pe baza Tabelului nr. 21 de la Anexe.

Graficul nr. 17. Evoluția nupțialității în anul 1910⁹⁶.

Realizarea recensământurilor oficiale a impulsionat și autoritățile bisericești să realizeze anual diverse statistici privind numărul credincioșilor, contabilizând botezurile și decesele în funcție de gen, cununii, copiii de vârstă școlară, concubinajele, trecerea la alte confesiuni sau trecerea la ortodoxie de la alte confesiuni. Aceste cifre stabilesc numărul exact de credincioși, utilizat ulterior pentru întocmirea listelor sinoadelor parohiale sau a listelor alegătorilor diverșilor reprezentanți în foruri superioare.

Consemnarea numărului ortodocșilor români din aria de cercetare beneficiază și de tradiția păstrată și propagată în mentalitatea colectivă și în sfera spațiului religios al comunității: în cadrul Sfintei Liturghii oficiate cu ocazia Anului Nou, preotul citește în fața credincioșilor datele statistice referitoare la parohia respectivă pentru anul precedent. Pe lângă aspectele financiare ale anului, sunt prezentate și informațiile care indică numărul celor născuți, cununați și decedați. Această tradiție se mai păstrează și astăzi în unele parohii din cadrul Eparhiei Aradului.

Începând cu data de 1 octombrie 1895, înregistrările de stare civilă (nașteri, cununii, decese) se realizau oficial la Oficiul de stare civilă din cadrul Primăriilor. Începând cu acea dată, populația nu mai erau obligată să se înregistreze și la biserică. Astfel, sunt consemnate tot mai puține cununii religioase, înmulțindu-se considerabil numărul contractelor de căsătorie civilă, precum și concubinajele.

În parohia ortodoxă Nădlac, ca de altfel în toate parohiile ortodoxe, în fiecare an s-au efectuat statisticile anuale solicitate de către Centrul Eparhial Arad. În ceea ce privește numărul concubinajelor, la Nădlac se întâlnește situația prezentată în tabelul nr. 10.

⁹⁶ Grafic realizat pe baza Tabelului nr. 22 de la Anexe.

Tabelul nr. 11. Situația concubinajelor din Parohia Ortodoxă Română Nădlac.

Anul	Perechi cununate	Concubinaje
1881	592	30
1882	590	
1883	596	
1884	595	
1885	581	
1886	553	
1887	532	
1888	540	
1889	550	
1890		60
1891	548	
1892	548	63
1893	502	57
1894	496	55
1895	502	
1896	491	40
1897	486	39
1898	487	
1899	505	75
1900	582	74
1901	584	60
1902	590	75
1903	578	78
1904	576	62
1905	565	60
1906	560	53
1907	543	93
1908	539	89
1909	539	80
1910	520	75
1911	523	65
1912	525	100
1913	563	
1914	561	254
1915	554	278
1916	538	280
1917	529	
1918	509	287

Sursa: Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Nădlac, passim. (Datele incluse prezintă lacune deoarece nu s-au putut identifica informații privind perechile cununate din anul 1890 și nici informații privind numărul concubinajelor pe mai mulți ani)

Informațiile referitoare la anul 1901 au fost extrase de către preotul Nicolae Chicin din registrele de botezați, cununați și decedați aflate în Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Nădlac⁹⁷. În acel an, în evidențele Bisericii ortodoxe române figura un număr de 2986 de credincioși, dintre care

⁹⁷ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 6/1901-1903, f. 126.

1503 bărbați și 1483 femei. În Nădlac, într-un număr de 484 de case trăiau 582 de perechi cununate de cei doi preoți ortodocși, Nicolae Chicin și Vichentie Marcovici.

În primul an al secolului trecut s-au născut și botezat în biserica ortodoxă română 67 de băieți și 54 de fete (în total 121 de copii). În același an, preoții ortodocși români din Nădlac au efectuat de 20 de ori slujba de cununie între miri ortodocși și de 4 ori s-a constatat că unul dintre miri aparținea altei confesiuni religioase. Serviciul de înmormântare a fost oficiat de 97 de ori, decedând 43 de bărbați și 54 de femei. În două dintre cazurile de deces s-a specificat că a fost „moarte silită”⁹⁸.

Consemnarea numărului ortodocșilor români din aria de cercetare beneficiază și de tradiția păstrată și propagată în mentalitatea colectivă și în sfera spațiului religios al comunității: în cadrul Sfintei Liturghii oficiate cu ocazia Anului Nou, preotul citește în fața credincioșilor datele statistice referitoare la parohia respectivă pentru anul precedent. Pe lângă aspectele financiare ale anului, sunt prezentate și informațiile care indică numărul celor născuți, cununați și decedați. Această tradiție se mai păstrează și astăzi în unele parohii din cadrul Eparhiei Aradului. Consistoriul arădean solicita anual datele, precum și numeroase alte informații în scopul de a se realiza o evidență cât mai completă a tuturor aspectelor vieții ortodoxe arădene. Atât în Arhiva Arhiepiscopiei Aradului, cât și în arhivele parohiale din teritoriu se păstrează numeroase documente care conțin asemenea date statistice⁹⁹.

În Arhiva Parohiei Ortodoxe Române din Nădlac am identificat un document inedit, o informare olografă a preotului Nicolae Chicin către Consistoriul Diecezan din Arad, în care se face precizarea că în anul 1905, la biserica ortodoxă română s-au efectuat 17 cununii, taxa plătită pentru acest serviciu fiind de o coroană¹⁰⁰, în total încasându-se 17 coroane.

III. 5. 4. Analiza populației din punct de vedere al ocupațiilor

În cadrul analizei demografice a unei structuri administrative, o poziție importantă o reprezintă analiza populației din punct de vedere al ocupațiilor, factor ce permite cunoașterea vieții sociale, precum și a tendințelor existente în domeniul economic. Structura socio-profesională a populației este determinată de evoluția economică a zonei. În perioada dualistă, produsele agricole și cele industriale provenite din zona Aradului au fost cunoscute și apreciate din punct de vedere calitativ în întreaga Europă. Procesul de dezvoltare economică a zonei a fost favorizat și de așezarea

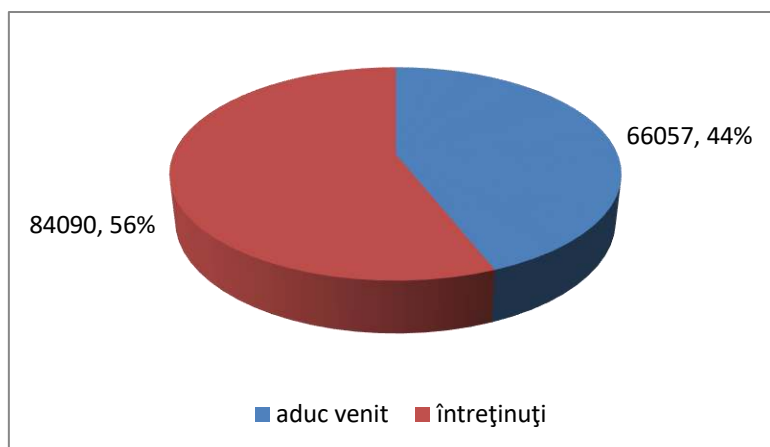
⁹⁸ Tabelul nr. 1 de la Anexe prezintă situația nașterilor, cununiiilor și deceselor în cadrul comunității ortodoxe române din Nădlac între anii 1802-1918.

⁹⁹ Un exemplu: A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 27/1917-1919, f. 34.

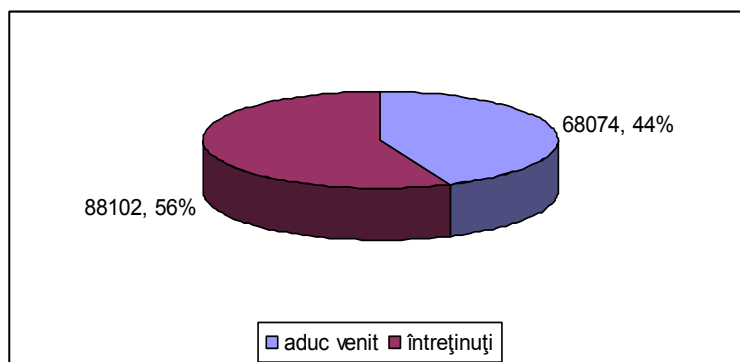
¹⁰⁰ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 6/1901-1903, f. 129.

geografică, la întreținerea căilor comerciale ce legau Transilvania de Ungaria și Austria, precum și Banatul de Crișana.

Pentru anul 1900, statisticile oficiale¹⁰¹ relevă faptul că din totalul populației din zona Mureșului Inferior, doar 44% era efectiv aducătoare de venit, iar restul de 56%, reprezentat de copii, bătrâni sau femei casnice, trăiau din venitul adus în familie de cei care munceau. Deși numărul populației aducătoare de venit și a celei întreținute se modifică, din punct de vedere al procentelor, situația a rămas neschimbată și în anul 1910¹⁰².

Graficul nr. 5. Proporția populației aducătoare de venit în anul 1900¹⁰³.

Graficul nr. 6. Proporția populației aducătoare de venit în anul 1910¹⁰⁴.

Principala sursă de venit a localităților de pe valea Mureșului Inferior, așezări de câmpie, este agricultura cu subramurile sale, în timp ce în mediul urban, augmentarea veniturilor populației se datorează dezvoltării și diversificării ramurilor industriale.

Pentru anul 1900¹⁰⁵, aproape jumătate din populația care aducea venit era proprietară de pământ agricol sau era angajată în alte ramuri adiacente agriculturii, reprezentând 44,83% din

¹⁰¹ Vezi Tabelul nr. 17 de la Anexe.

¹⁰² Vezi Tabelul nr. 18 de la Anexe.

¹⁰³ Grafic realizat pe baza Tabelului nr. 17 de la Anexe.

¹⁰⁴ Grafic realizat pe baza Tabelului nr. 18 de la Anexe.

totalul populației. Meseriașii și muncitorii industriali reprezentau un procent de 22,26% din totalul populației active. Comercianții din zona Mureșului Inferior erau în număr de 3218 persoane (4,88%), iar cei care aduceau venituri din căraușie sau alte transporturi erau în număr de 2053 persoane (3,11%). Un procent de 3,92% din totalul populației aducătoare de venit (2586 persoane) lucra în administrație sau practica „meserii liberale” (avocați, notari, medici etc.). 11499 persoane erau „jeleri” (zilieri), servitori sau nu au dorit să își declare meseria din care aduceau venit.

Recensământul efectuat în anul 1910¹⁰⁶ dezvăluie o situație aproximativ similară ca și în urmă cu 10 ani. Populația care aducea venit din agricultură și ramurile sale adiacente reprezenta 39,88% din totalul populației active. 17075 dintre locuitorii din zona Mureșului Inferior erau meșteșugari sau erau angajați în diverse ramuri industriale, în principal în fabricile din Arad. Aceștia reprezentau un sfert, respectiv 25,08% din totalul populației active. Procente mai mici reprezintă populația angajată în alte ramuri economice: 5,62% (3828 persoane) erau comercianți; 8,88% (3046 persoane) dintre locuitorii din aria analizată se ocupau cu căraușia și diverse transporturi; 4,55% (3097 persoane) erau funcționari sau practicau „meserii liberale”.

În primele două decenii ale veacului trecut se constată o creșterea a numărului populației orașului Arad. Acest lucru a fost determinat și de imigrări și colonizări¹⁰⁷, acțiuni cu caracter politic, fiind consecințe ale dorinței guvernanților de a deține majoritatea etnică în zona Aradului. Afluxul brațelor de muncă spre orașul Arad a fost determinat și de considerente economice, generate de dezvoltarea industriei, comerțului, transporturilor etc. În orașul Arad, rapoartele vremii vorbesc despre aglomerațiile masive de locuitori ce trăiau în condiții de viață dintre cele mai grele, în special în cartierele mărginașe, precum Șega, dar nu numai¹⁰⁸.

III. 6. Clădiri, locuințe, gospodării

Activitățile economice desfășurate pe valea Mureșului Inferior, din ce în ce mai diverse și tot mai bine plătite din punct de vedere financiar, se reflectă în gospodărie, prin extinderea și diversificarea suprafeței locuibile, în creșterea nivelului de trai, precum și în relațiile interumane. Bogăția materială asigură liniștea spirituală, determinând o stabilitate în viața familială și traiul zilnic.

Materialele de construcție pentru locuințe, precum și materialele utilizate pentru acoperișuri sunt cele aflate la îndemână. Dacă în zonele de deal și munte predomină casele din lemn, în zona de

¹⁰⁵ Vezi Tabelul nr. 17 de la Anexe.

¹⁰⁶ Vezi Tabelul nr. 18 de la Anexe.

¹⁰⁷ Andrei Caciora, Eugen Glück, „Situația etno-demografică a părților arădene între 1849-1918”, în *Ziridava* (Arad), 1980, nr. XII, p. 226.

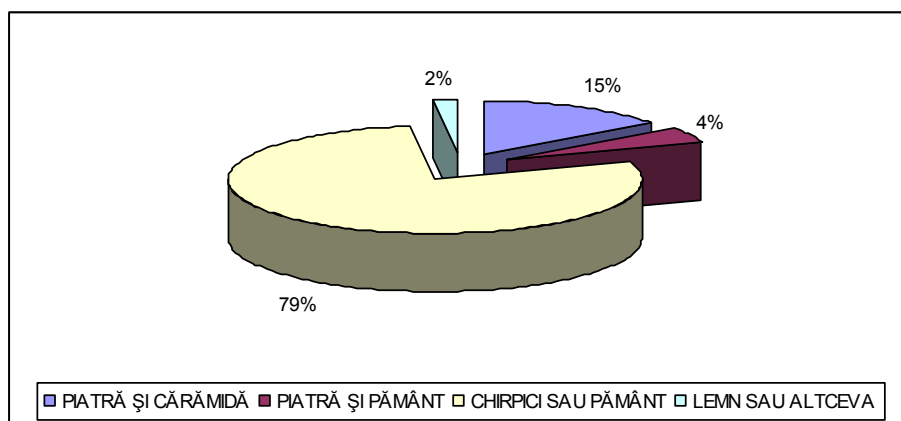
¹⁰⁸ *Ibidem*, pp. 249-250.

câmpie, implicit în aria aflată în cercetare, piatra și chirpiciul sunt materialele folosite în proporție mai mare pentru construcții.

Crescând numărul general al populației, se constată că, în intervalul de timp analizat, crește și numărul locuințelor de la 18837 (în anul 1869) la 25479 (în anul 1910).

Autoritățile vremii au realizat recensăminte din ce în ce mai complexe, astfel că, în anii 1900 și 1910 au realizat într-un mod detaliat și inventarierea caselor. În acei ani, cei chestionați au trebuit să răspundă întrebărilor referitoare la materialul din care era realizată locuința, precum și materialul din care era realizat acoperișul.

Pentru zona Mureșului Inferior se constată că în anul 1900¹⁰⁹, în cele 23 de localități din totalul de 22828 locuințe, majoritatea persoanelor locuiau în case construite din chirpici sau „pământ bătut” (18136 locuințe), respectiv un procent de 79%. Un procent de numai 14% îl reprezintă casele realizate din piatră și cărămidă (3243 locuințe), urmând locuințele din piatră și pământ (1041 locuințe – 5%), iar 2% din totalul locuințelor au fost ridicate din lemn sau alte materiale de construcție (408 locuințe).

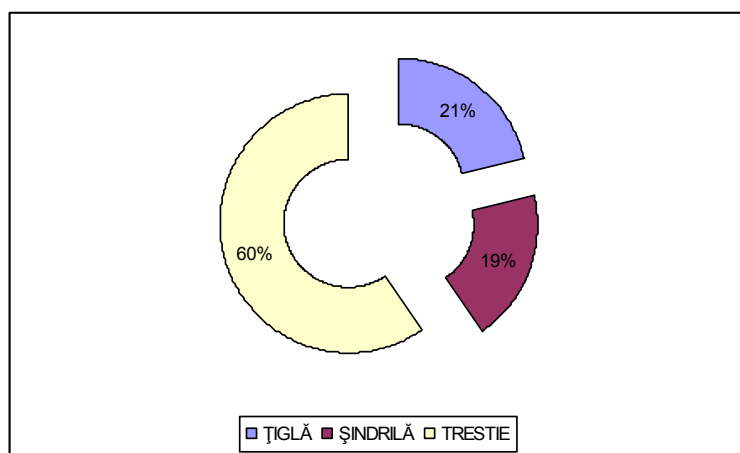

Graficul nr. 12. Locuințe și materiale de construcție (1900)¹¹⁰.

În ceea ce privește acoperișurile, în anul 1900 acestea erau realizate din trestie (14051 locuințe – 62%), țiglă (4404 locuințe – 19%) și șindrila (4373 locuințe – 19%).

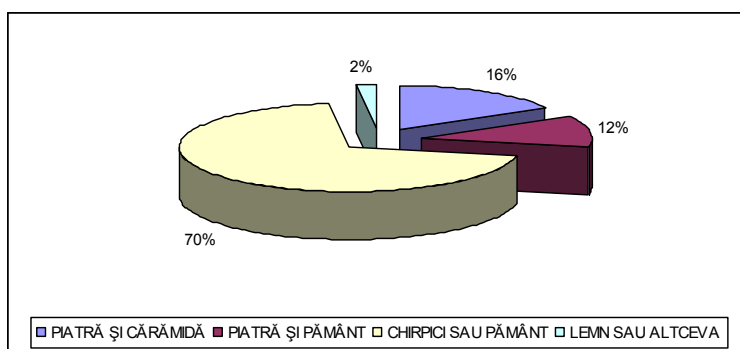
¹⁰⁹ Vezi Tabelul nr. 23 de la Anexe.

¹¹⁰ Grafic realizat pe baza Tabelului nr. 23 de la Anexe.

Graficul nr. 13. Materialele de construcție folosite la acoperișul caselor (1900)¹¹¹.

Starea materială din ce în ce mai bună a locuitorilor din zona Mureșului Inferior se reflectă și în utilizarea materialelor de construcție mai scumpe și mai rezistente pentru case și acoperișuri. Pentru anul 1910¹¹² se constată faptul că numărul locuințelor construite din pământ și chirpici (17826 locuințe) reprezintă un procent de 69,96%. Deși chirpiciul sau pământul rămâne majoritar în preferințele construcției de locuințe, se observă o tendință în creștere față de inventarul anterior a locuințelor realizate din piatră și pământ (3005 locuințe – 11,79%), precum și al celor realizate din piatră și cărămidă (4173 locuințe – 16,38%).

Graficul nr. 14. Locuințe și materiale de construcție (1910)¹¹³.

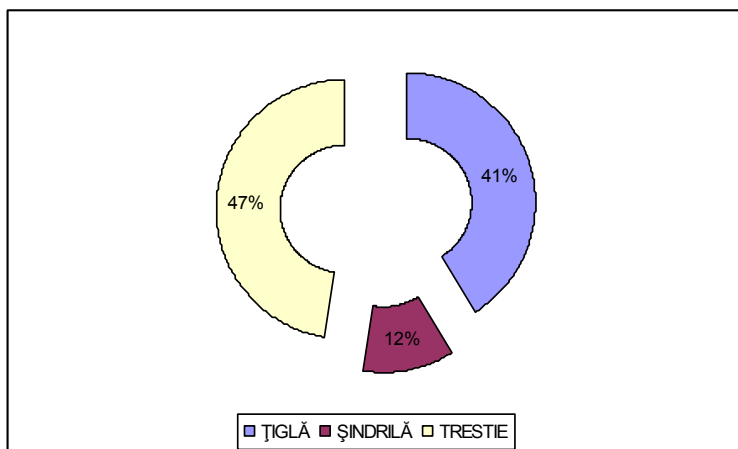
Dacă în anul 1900 predominau acoperișurile din trestie, în anul 1910 procentul caselor acoperite cu trestie rămâne majoritar (12080 locuințe – 47,41%), deși numărul scade cu aproape 2000 de locuințe. Procentul și numărul locuințelor acoperite cu șindrilă scade, de asemenea, pe parcursul unui deceniu (2953 locuințe – 11,59%). Conform recensământului din 1910 se observă o

¹¹¹ Grafic realizat pe baza Tabelului nr. 23 de la Anexe.

¹¹² Vezi Tabelul nr. 24 de la Anexe.

¹¹³ Grafic realizat pe baza Tabelului nr. 24 de la Anexe.

creștere semnificativă în utilizarea țiglei pentru acoperișuri (10446 locuințe – 41%), respectiv aproximativ 6000 de locuințe.

Graficul nr. 15. Materialele de construcție folosite la acoperișul caselor (1910)¹¹⁴.

Informațiile statistice reliefează trendul ascendent în ceea ce privește asigurarea bunăstării materiale a locuitorilor din regiunea Mureșului Inferior, inclusiv prin materialele de construcție utilizate, fără a face rabat în ceea ce privește calitatea și durabilitatea materialelor, precum și adoptarea de tehnici de construcție noi și moderne, ținând, astfel, pasul cu vremea.

III. 7. Situația socială în timpul Primului Război Mondial

În anul 1914, odată cu începerea Primului Război Mondial, populația din Transilvania, Banat sau Bucovina a fost obligată să participe la luptele purtate de armata austro-ungară. Intelectualitatea română a avut de la început o poziție fermă de condamnare a războiului, nutriend speranța că Monarhia se va destrăma și se vor crea condiții propice pentru realizarea unirii Transilvania cu România.

În actul de mobilizare generală trimis de Comandamentul general al armatei se preciza că la război „iau parte toate națiunile în oarecare măsură”, în special locuitorii Monarhiei austro-ungare, deoarece „pe teritoriul ei s-a așătat fitilul bombeii, a cărei explozie se resimțea prin războiul groaznic în întreaga lume. Monarhia a fost silită a declara război Serbiei cu datul de 28 iulie 1914. Cu datul acesta sunt chemați sub drapel prin mobilizare generală, pe lângă rezerviști, toți glotașii până la vârsta de 42 ani”¹¹⁵. Numărul mobilizaților din fiecare localitate era de ordinul sutelor, ceea ce a tulburat grav viața cotidiană sub toate aspectele, inclusiv din punct de vedere demografic. La puțină vreme de la începutul războiului, încep să sosească știri privind persoanele rănite sau căzute la

¹¹⁴ Grafic realizat pe baza Tabelului nr. 24 de la Anexe.

¹¹⁵ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 28/1909-1934, f. 124.

datorie. Ziarul „Românul” publică liste cu aceste persoane, începând cu numărul din data de 19 septembrie 1914 și, ulterior, cu apariție periodică. Mai târziu, efectele conflagrației au fost din ce în ce mai prezente, iar evidența răniților și decedaților nu mai este foarte precisă¹¹⁶.

Tabelul nr. 10. Numărul decedaților din primul război mondial în câteva localități de pe valea Mureșului Inferior¹¹⁷

Localitatea	Populația (1900)	Case	Decedați
Felnac	2970	761	61
Nădlac	13631	2396	195
Șeitin	4698	878	154

Mulți dintre cei întorși acasă de pe front au murit la puțină vreme din cauza rănilor și a bolilor contactate pe câmpurile de luptă, precizându-se în certificatele de deces „mort de glonț” sau din cauza „morbului câștigat în război”. Numărul invalizilor, orfanilor și a văduvelor de război este de asemenea ridicat. Dintre orfani, mulți copii au rămas fără ambii părinți¹¹⁸.

Încă din timpul Primului Război Mondial, Bisericile din Transilvania au organizat slujbe de pomenire pentru soldații căzuți pe front, iar în localitățile în care aceștia au fost înmormântați sau în localitățile lor natale, mormintele trebuiau să fie îngrijite, „să fie prevăzute cu monumente/crucile care în toate vremile viitoare să distingă locul de vecinică odihnă a eroilor noștri”¹¹⁹. Pentru a se putea pune în practică aceste solicitări, se organizează „colecte” în bani¹²⁰, la care sunt angrenați și elevii.

Analizând repartiția populației aducătoare de venit pe localități, se observă că așezarea geografică determină faptul că marea majoritate a așezărilor din zona Mureșului Inferior erau preponderent agricole, iar în localitățile Arad, Sânnicolau Mare și Periam, populația din diverse ramuri economice prezintă o diversitate mai accentuată datorită dezvoltării și diversificării industriale.

Pentru localitățile din zona Arad – Cenad/Nădlac, o influență de netăgăduit a avut-o râul Mureș. În microclimatul geografico-administrativ și istoric al văii Mureșului s-a dezvoltat încă din

¹¹⁶ Al. Roz, „Aradul în timpul primului război mondial”, în *Ziridava* (Arad), 1978, nr. X, p. 377.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 378.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 380.

¹¹⁹ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 14/1915, f. 135; P. Țiucra, Pribeagul, *op. cit.*, p. 388-389.

¹²⁰ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 26/1914-1916, f. 189.

cele mai vechi timpuri¹²¹ o civilizație care a cuprins, de-a lungul istoriei, reprezentanți ai diferitelor grupuri etnice. Unii au venit, au stat și au plecat; alții au venit, au stat și au rămas aici.

În perioada anilor 1849-1918, autoritățile austriece și maghiare au evitat să elaboreze recensăminte ale populației pe criteriul etnic¹²², înregistrând persoanele după condiția socială, religie și limba vorbită. Autoritățile ungare aveau interesul să demonstreze că națiunea maghiară deținea o pondere mărită în teritoriile administrate după realizarea dualismului, în detrimentul celorlalte grupuri etnice. Din acest motiv, recenzorii au inclus în rândul vorbitorilor de limbă maghiară pe toți evreii, armenii și țiganii. Totodată, se constată, în această perioadă, următorul paradox: apartenența la confesiunile ortodoxă și greco-catolică a fost atribuită și unui număr mare de locuitori, vorbitori de alte limbi decât româna sau sârba, deși este cunoscut faptul că cele două confesiuni erau îmbrățișate doar de către români, sârbi și un număr redus de greci.

Una din întrebările recenzorilor era dacă cetățenii știu să vorbească ungurește. Dacă au răspuns afirmativ, cu toate că aparțineau diferitelor naționalități, mulți respondenți au fost trecuți automat la rubrica „vorbitori de limba maghiară”, ceea ce echivala cu națiunea maghiară. Întrebările erau adresate în limba maghiară, iar mulți dintre cei care răspundeau în limba maghiară nu mai erau întrebați care este limba lor maternă, fiind incluși din oficiu la rubrica „Limba maternă – maghiara”.

Dacă până la jumătatea veacului al XVIII-lea, sârbii au constituit un grup etnic reprezentativ, după desființarea regimentelor de graniță de pe Mureș și plecarea lor în Rusia sau în Serbia, procentul lor s-a micșorat în permanență. La acest fenomen a contribuit și deznaționalizarea prin întemeierea de familii mixte, în special româno-sârbe, în cadrul cărora copiii nu au mai fost învățați limba și obiceiurile străbune.

Consistoriul arădean solicita anual datele, precum și numeroase alte informații în scopul de a se realiza o evidență cât mai completă a tuturor aspectelor vieții ortodoxe arădene. Atât în Arhiva Arhiepiscopiei Aradului, cât și în arhivele parohiale din teritoriu se păstrează numeroase documente care conțin asemenea date statistice.

Chiar dacă tendința demografică naturală era de creștere a numărului populației, la aceasta s-a adăugat o serie de factori obiectivi (epidemii, plecarea spre continentul american, perioada războiului etc.) care au condus la reducerea numărului total de locuitori pe valea Mureșului Inferior.

Primul Război Mondial a avut consecințe din cele mai severe pentru societatea omenească în ansamblul său. Structura populației s-a modificat semnificativ, în special în zonele afectate de conflicte. În Transilvania și Banat se constată, astfel, o scădere a numărului populației din cauza decesului celor plecați pe câmpurile de luptă. Lipsa bărbaților s-a făcut simțită în ceea ce privește

¹²¹ Vezi descoperirile arheologice începând cu epoca preistorică, cf. Sabin Adrian Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc – Repertoriu*, Sibiu, 2006; *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior. Județul Arad*, Timișoara, edit. Orizonturi Universitare, 1999.

¹²² A. P. O. R. Nădlac, *fond Oficiul Parohial Ortodox Român*, dosarul nr. 24/1907-1910, f. 229.

structura familiei: în întreaga perioadă s-au efectuat mult mai puține cununii și, în consecință, mult mai puține boteze. De asemenea, munca câmpului a trebuit să fie făcută de cei rămași acasă: femei, bătrâni și copiii mai mari. Această situație a condus la perturbarea vieții cotidiene: s-au închis școli, producția agricolă s-a diminuat, prin urmare scăzând condițiile de viață și nivelul de trai al populației.

În zona montană a Aradului, în numeroase localități mici din jurul Hălmagiului, ponderea populației de origine română de confesiune ortodoxă a fost aproape de procentul maxim de 100%. Acea zonă este cunoscută drept „Țara Românilor”, unde procesul de maghiarizare a avut un efect neînsemnat. În schimb, în zona Mureșului Inferior, situația este complet diferită. Datorită diverselor colonizări efectuate de autoritățile vieneze, aici există localități majoritar slovace, localități majoritar maghiare sau localități cu o populație majoritar germană. De asemenea, se întâlnesc localități în care ponderea etnică a locuitorilor este aproape egală. Din punct de vedere confesional, situația este similară. De precizat este faptul că acest adevărat evantai de etnii și confesiuni nu a determinat puternice conflicte inter-etnice sau inter-confesionale. În zilele noastre, această situație a determinat ca specialiștii să numească regiunea traversată de Mureșul Inferior „o Europă în miniatură”.

IV. EVOLUȚIA CONTACTELOR CONFESIONALE ROMÂNNO-SÂRBE ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

În provinciile românești supuse Vienei, autoritățile au impus ca, din punct de vedere legislativ, românii și ortodoxismul să dețină statutul de populație, respectiv, religie „tolerată”. Odată cu debutul veacului al XVIII-lea, când românii ortodocși au fost atrași spre catolicism, prin înființarea confesiunii greco-catolice sau „unite”, situația a început să se schimbe. Tot în acea vreme au început să se manifeste principiile iluminismului. Unul dintre aceste principii se referă la „luminarea populației prin școală”. Drept urmare, pentru românii care au îmbrățișat noua confesiune, accesul la educație a devenit din ce în ce mai facil, determinând trezirea ideilor de emancipare a românilor, care nu mai acceptau condiția de simplu iobag sau statutul de „tolerat”.

Spiritul de redeșteptare națională se manifestă și la sârbii din Imperiu în aceeași perioadă de început de secol XIX. Printre numeroase personalități ale vieții culturale sârbe care au activat în acea vreme, se remarcă Vuk Stefanovic Karadzici – reformatorul limbii sârbe, pedagogul Dositei Obradovici, care a activat în Banat sau nobilul arădean Sava Tekelia, care și-a donat averea în scopuri caritabile. La mijlocul secolului, ierarhia ortodoxă sârbă, reprezentată de episcopul de Timișoara, Pantelimon Jivcovici și de mitropolitul de Carloviț, Iosif Raiacici¹, opina înspre ideea întăririi naționalității, limbii și credinței ortodoxe, pe care le simțeau amenințate de probabilitatea creării unui stat maghiar independent, care să includă și teritoriile sârbești. În acele vremuri, mișcarea de emancipare a românilor transilvăneni era axată pe crearea unei ierarhii bisericești proprii, făcându-se tot mai puternic auzite solicitările de separare față de ierarhia sârbească. Aceste deziderate, precum și faptul că cele mai însemnate venituri pentru întreținerea ierarhiei se colectau din zona Banatului (eparhiile de Timișoara și Vârșeț), au înclinat balanța în defavoarea despărțirii românilor de sârbi, factor ce a condus la accentuarea stării de tensiune dintre comunitățile în cauză².

¹ **Joseph Rajačić von Brinski** s-a născut în 19/30 iulie 1785 la Prokike, decedat la 13 decembrie 1861 la Carloviț. În 1818 a fost ales episcop de Dalmația, unde a păstorit până în anul 1822. În 1834 a fost ales episcop de Vrșeț, iar la 1 octombrie 1842, episcop de Carloviț. La adunarea națională sârbească de la Carloviț din 1/13 și 3/15 mai 1848 a fost proclamat patriarh. Are o atitudine antimaghiară și proimperială. A fost confirmat de Viena în funcția de patriarh în decembrie 1848. A reorganizat gimnaziul superior din Carloviț și a înființat o tipografie. Detalii vezi la Ela Cosma, *Sași, austrieci, slavi în Transilvania și Banat (Biografii de secol XIX și din vremea revoluției pașoptiste)*, București, edit. Academiei Române, 2009, pp. 262-267.

² Attila Varga, „Eftimie Murgu în percepția elitei ecleziastice din Banat la 1848-1849”, în *Biografii pașoptiste. Culegere de studii*, coord. Gelu Neamțu, București, edit. Academiei Române, 2006, p. 99.

IV. 1. O istorie a începuturilor. Inițierea mișcării de emancipare a românilor de sub ierarhia sârbească de pe valea Mureșului Inferior în prima jumătate a secolului al XIX-lea

Una dintre consecințele curentului iluminist manifestat în veacul al XVIII-lea a fost și „deschiderea școlilor superioare și pentru ortodocși”³. Frecventarea acestor școli de către tot mai mulți români produce o impulsivitate a fenomenului de conștientizare a problemelor naționale, sociale, culturale și bisericești. Trezirea ideilor de emancipare a reprezentat o consecință a faptului că un număr din ce în ce mai mare de români au fost integrați în sistemele educaționale europene.

Reputatul și regretatul istoric clujean Nicolae Bocșan este de acord cu ideea prelungirii temporale a efectelor iluminismului pentru românii din Transilvania și Banat⁴. „Inițiativa culturală” a românilor din Transilvania, cum o numește Nicolae Bocșan, este focusată către localitățile Arad, Oradea, Blaj. La aceasta au contribuit institutele școlare existente aici, la Arad funcționând, începând cu anul 1812, Preparandia lui Țichindeal „Gură de aur”, precum și Institutul Teologic, care și-a deschis porțile în anul 1822. De asemenea, existența centrelor ierarhice a contribuit la concentrarea „inteligenței” în jurul vlădicilor, sprijinind conducerea societății din punct de vedere bisericesc, și prin urmare, a societății românești.

În plan cultural o puternică influență au avut-o centrele ecleziastice din Arad, Oradea, Sibiu, Blaj, Lugoj, Timișoara. În aceste localități animatorii culturali au fost cadrele didactice de la Institutele Pedagogice și Teologice, dar și învățătorii confesionali, preoții, înalții prelați. Prin preocupările cărturărești, precum și prin activitatea cotidiană, elita intelectuală românească din Transilvania este caracterizată de manifestarea spiritului enciclopedic. Exemple emblematice sunt George Barițiu, Timotei Cipariu, Petru Maior, însă tot aici poate fi inclus și profesorul arădean născut în Nădlac, Atanasie Șandor.

Aflată pe calea progresului, societatea românească din Transilvania a imprimat tendințelor modernizatoare în primul rând un caracter cultural, acestuia urmându-i, într-o conexiune evidentă, aspectele economice și sociale⁵. Prin activitatea culturală desfășurată în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în Arad, Blaj, Brașov, Sibiu, Năsăud, Beiuș, Caransebeș, Oradea, Timișoara, Lugoj, intelectualii români „au aprins zi de zi lumini în minți și focuri în inimi”⁶ pentru idealul național, prin intermediul educației, pregătind, astfel, generația pașoptistă.

³ I. D. Suci, Doina Niculescu, Viorel Gh. Țigu, *Catedrale Mitropoliei Banatului*, Timișoara, edit. Mitropoliei Banatului, 1979, pp. 22-23.

⁴ Nicolae Bocșan, „Cultura europeană a intelectualității românești din Banat și Transilvania (epoca romantică)”, în *Națiune și europenitate. Studii istorice. În onoare magistru Camil Mureșanu*, coord. Nicolae Edroiu, Susana Andea, Șerban Turcuș, București, edit. Academiei române, 2007, p. 210.

⁵ *Ibidem*, p. 220.

⁶ Ioan Ardeleanu-Senior, *Contribuțiuni la Revoluția din 1848 în Sălaj cu mai multe documente inedite în text cu anexe*, Satu Mare, edit. Citadela, 2009, p. 21.

Însă, după cum afirmă un alt reputat istoric, Lucian Boia, populația românească din Transilvania și Banat, până în momentul trezirii conștiinței naționale, nu s-a „simțit nevoia să se delimiteze net de slavii înconjurători. Erau ortodocși ca și aceștia, iar religia, și cultura corespunzătoare, contau mai mult decât originea etnică. Odată însă cu intrarea în faza națională, ajunge la ordinea zilei despărțirea de lumea slavă”⁷.

IV. 1. 1. Numirea primului episcop român la Arad: Nestor Ioanovici (1829-1830)

Emanciparea de sub ierarhia sârbească a început la Arad, în primii ani ai secolului al XIX-lea, moment în care se accentuează dorința românilor majoritari de a avea în fruntea lor un ierarh ortodox cu origini românești. „Succesele ardelenilor din 1810, prin alegerea românului Vasile Moga în fruntea episcopiei transilvane de la Sibiu, au dat speranță și curajul necesar unei revendicări similare și la Arad”⁸.

Ideile marcate de spiritul liberal manifestat din plin în timpul Revoluției Franceze din 1789 au influențat și Congresul Iliric din Timișoara din 1790, unde românii au solicitat insistent folosirea limbii române ca limbă liturgică în bisericile ortodoxe din comunitățile unde aceștia erau majoritari. În urma aplicării legislației în spirit iluminist, în Banat și Transilvania s-au înființat o serie de școli elementare.

Cursul pentru pregătirea învățătorilor, inițiat în anul 1777, la Timișoara, precum și înființarea Preparandiei de la Arad în anul 1812, au contribuit decisiv la extinderea rețelei școlare. Rând pe rând, în fiecare parohie ortodoxă din zonă s-au înființat școli, având în vedere și faptul că tot mai mulți tineri și-au îndreptat pașii spre cursurile pedagogice, pentru a deveni viitoarea elită intelectuală locală. Aceste școli, prin intelectualii care ajung cadre didactice, devin adevărate centre cultural-politice.

Printre primele „obiective” ale profesorilor de la Preparandia din Arad s-a numărat schimbarea conducerii sârbești a Episcopiei arădene cu ierarhie românească⁹. Odată cu înființarea Preparandiei arădene și a Institutului Teologic (1822), aici „a luat naștere un puternic nucleu intelectual”¹⁰. Pe parcursul secolului al XIX-lea și până la mijlocul secolului al XX-lea, cadrele didactice și elevii de la aceste instituții școlare s-au plasat mereu în fruntea mișcării de emancipare a românilor din părțile arădene și bănățene.

În zona Aradului primii promotori ai ideii de a avea în fruntea Eparhiei un ierarh român au fost Dimitrie Țichindeal și Moise Nicoară, aceștia acționând pe calea petiționară. În anul 1813,

⁷ Lucian Boia, *România țară de frontieră a Europei*, București, edit. Humanitas, 2005, p. 33.

⁸ Cornelia Bodea, *Moise Nicoară. Gyula (Ungaria) 1784 – București 1861*, București, edit. Enciclopedică, 2001, p. 29.

⁹ Ioan D. Suci, *Revoluția de la 1848-1849 în Banat*, București, edit. Academiei RSR, 1968, p. 34 și urm.

¹⁰ Pavel Vesa, *Episcopia Aradului între 1786-1830. De la ultimul Episcop sârb la primul Episcop român*, Arad, edit. Arhiepiscopiei Aradului, 2010, p. 160.

Dimitrie Țichindeal și Constantin Diaconovici Loga au formulat o petiție-circulară care, ulterior, a fost expediată tuturor parohilor arădene pentru a fi luată la cunoștință și semnată de fiecare preot. Ulterior, documentul a fost trimis la Viena. În această petiție se solicita ca împăratul „să pună în fruntea acelui neam români, iar nu sârbi, care nu știu românește, și nu pot îndeplini slujba așa ca românii și nici nu pot lucra spre binele bisericii și a neamului”¹¹. Intenția celor doi profesori de la Preparandia arădeană este condamnată de către conducerea Consistoriului arădean și de către mitropolitul de la Carloviț.

O altă petiție semnată „tot clerul și neamul românesc” a fost „Instanța clerului și poporului român”, datată 14 iulie 1814. În această jalbă adresată împăratului Francisc I, arădenii solicitau „ca după moartea acestui episcop, Pavel Avacumovici, ... maiestatea voastră să binevoiască a le da lor episcop de neam român, cu sângele și cu inima român”¹². În continuare se aduc mulțumiri pentru grija avută de împărat de a aproba deschiderea Preparandiei care pregătea învățători care urmau „a goni negura” populației românești prin accesul la școală, de unde vor ieși „credincioși supuși, patriei cetățeni vrednici și bune mădulare neamului românesc”.

Etapa firească, după înființarea Preparandiei, era numirea unui episcop român la Arad: „de lipsă este o căpetenie păstorească de neamul său, care să poarte grija și să privegheze la luminarea neamului”. Frustrările românilor nu sunt îndreptate împotriva poporului sârb („depărtată să fie toată urâciunea și toată pizma neamului românesc și a clerului către neamul sârbesc”), „fiind tot de o lege cu sine”, ci împotriva ierarhiei care abuzează de privilegiile primite în trecut. În petiția din 1814 sunt trecute în revistă argumente istorice privind originea neamului românesc și vechimea pe aceste meleaguri, precum și informații demografice privind numărul ortodocșilor români și sârbi.

Din 1815, Moise Nicoară s-a impus în fruntea acțiunii pentru episcop român la Arad. „El, împreună cu câțiva contemporani mai zeloși ai săi, s-a ostenit pentru dobândirea drepturilor politice, de cari pe acel timp poporul era lipsit, dar mai ales pentru eliberarea bisericii române răsăritene de sub protecțiunea mașteră a ierarhiei sârbești”¹³. „Lupta purtată de Moise Nicoară pentru episcop român nu trebuie interpretată în mod îngust, limitat – ca luptă de natură bisericească, un moment din istoria bisericii românești ortodoxe. Moise Nicoară a luptat pentru episcop român la Arad deoarece în vremea aceea acest ierarh bisericesc era singura autoritate recunoscută de oficialitățile statului habsburgic. Numai el, în vremurile acelea, ar fi putut să ceară și obțină unele drepturi naționale.” Nicoară a întărit colaborarea cu profesorii Preparandiei din Arad, accentuând caracterul laic al mișcării, obiectivele programatice extinzându-se prin dezideratul separării ierarhice, problema școlară, situația Preparandiei, a directoratelor, fondul școlar, limba de predare în școli ș.a.

¹¹ Ioan D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la Istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I, Timișoara, edit. Mitropoliei Banatului, 1980, pp. 538-539, documentul nr. 258.

¹² *Ibidem*, pp. 542-547, documentul nr. 263.

¹³ Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 14.

Acțiunea românilor arădeni își extinde legăturile cu cercurile românești din Buda, Pesta și Viena, antrenând într-o formă sau alta fruntași ai românilor din imperiu, Petru Maior, Aron Budai, Gheorghe Lazăr etc. Petru Maior îi scria entuziasmat lui Nicoară: „Frate! Românii de pe acolo, cum văd bine, sunt invitați pentru episcopia din Arad... și că ver uniți ver neuniți toți români, frați împreună”. După decesul episcopului sârb Pavel Avacumovici (1815), arădenii, în frunte cu Dimitrie Țichindeal, alcătuiesc o petiție către împărat, împuternicind șase delegați, trei preoți și trei mireni, între care și Moise Nicoară, pentru a o prezenta și susține la Curtea imperială de la Viena. În capitala Austriei au ajuns doar doi deputați, ulterior Moise Nicoară a rămas singurul reprezentant al arădenilor, care, timp de un deceniu, a pledat pentru alegerea unui episcop român la Arad. Inițial, patriotul român a fost împuternicit printr-o largă adeziune a clerului, a intelectualității laice, a micii nobilimi, a orășenimii și a comunităților rurale românești din părțile arădene. Moise Nicoară a alcătuit și prezentat împăratului „numeroase memorii și petiții cu semnăturile populației, ale clerului și intelectualității arădene care reflectă situația națională, bisericească și culturală a românilor de pe aceste meleaguri”¹⁴.

Acțiunile lui Moise Nicoară începute în 1815, la care au aderat profesorii de la Preparandia arădeană, au culminat prin Manifestul trimis împăratului în 1819. Chiar dacă ideea principală a manifestărilor mișcării naționale din acele vremuri era numirea unui episcop de origine română la Arad, întreaga acțiune coordonată de Moise Nicoară a grevat spre laicism, fiind identificate „în discursul său motivele fundamentale ale liberalismului clasic: libertate personală, dreptate, dreptul la rezistență la opresiune, dreptul la petiție”¹⁵. Drept consecință, mișcarea națională a primit noi dimensiuni, încet-încet trecând de la latura religioasă spre factorul social-politic, punctul culminant fiind atins în epoca pașoptistă.

Pe tot parcursul primei jumătăți a secolului al XIX-lea, românii au semnat mai multe memorii în care se solicita stoparea abuzurilor ierarhiei sârbești față de ortodocșii români și drepturi egale cu ortodocșii sârbi. Printre acestea se numără demersul lui Iosif Iorgovici pentru numirea unui episcop român¹⁶, memoriul clerului arădean din 12 februarie 1820¹⁷ sau petiția clerului bănățean din 1838¹⁸.

„Bătălia” pentru scaunul de episcop de la Arad s-a încheiat prin numirea lui Nestor Ioanovici (1829-1830) în fruntea eparhiei¹⁹. Dar, vlădica Nestor a păstorit credincioșii arădeni doar

¹⁴ Maria Berényi, *Personalități marcante în istoria și cultura românilor din Ungaria (Secolul XIX)*. Studii, Giula, 2013, p. 65.

¹⁵ Attila Varga, *st. cit.*, p. 98.

¹⁶ Ioan D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la Istoria Mitropoliei Banatului*, vol. II, Timișoara, edit. Mitropoliei Banatului, 1980, pp. 554-556, documentul nr. 270.

¹⁷ *Ibidem*, pp. 568-571, documentul nr. 278.

¹⁸ *Ibidem*, pp. 655-659, documentul nr. 335.

¹⁹ Detalii vezi la Pavel Vesa, *Episcopia Aradului între 1786-1830. De la ultimul Episcop sârb la primul Episcop român*, Arad, edit. Arhiepiscopiei Aradului, 2010, pp. 219-221.

11 luni, apoi urmând o sedisvacanță de peste 5 ani până la numirea unui nou episcop, în persoana lui Gherasim Raț (1835-1850). În perioada 1830-1835 a urmat o nouă serie de memorii pentru alegerea unui nou ierarh de origine română pe tronul arhieresc vacant de la Arad.

În perioada de petiționară, activitatea cotidiană a eparhiei Aradului a cunoscut o perioadă de stagnare relativă. De exemplu, la Nădlac, imediat după ridicarea bisericii, în perioada 1822-1829, noul locaș de cult ortodox a fost sfințit de către un sobor de preoți, condus de către protopopul din Sânnicolau Mare și format din preoții locali și cei din localitățile din jur²⁰. În acea perioadă de început de secol XIX, confruntările acerbe pentru instalarea unui arhieru de origine română pe tronul episcopal de la Arad au împiedicat prezența la Nădlac a unui arhieru. „Triumful ortodoxiei românești” din părțile Aradului prin alegerea unui ierarh de origine română a coincis cu faptul că la Nădlac tocmai se încheia construcția bisericii, în anul 1829. În fruntea Episcopiei Aradului, primul episcop de origine română fusese în persoana bătrânului arhimandrit Nestor Ioanovici. Bătrân și bolnav, acesta nu a păstorit la Arad decât câteva luni, după care scaunul episcopesc a devenit din nou vacant pentru o perioadă îndelungată, până în anul 1835, când a fost ales episcopul Gherasim Raț²¹. În aceste condiții destul de tulburi, din încredințarea conducerii Episcopiei Aradului, la binecuvântarea lucrărilor de construcție a bisericii din Nădlac a participat doar protopopul de la Sânnicolau Mare, înconjurat de un sobor de preoți din Nădlac și localitățile din jur. Dar dorința nădlăcanilor ca biserica lor să fie sfințită de arhieru nu a fost abandonată. După schimbarea aspectului bisericii, prin renovări integrale a turnului, a ferestrelor, a interiorului, prin pictură și sculptură, la sfârșitul secolului al XIX-lea, episcopul Aradului Ioan Mețianu a sfințit locașul de cult de la Nădlac²², la data de 15/28 august 1898.

IV. 1. 2. Expansiunea confesiunii greco-catolice în Comitatele Arad și Cenad

Zona Transilvaniei și a Banatului a fost permanent o zonă de interferență între viața creștină de rit bizantin și cea de rit latin²³, cu mult înainte de Marea Schismă din anul 1054. Nici după Marea Schismă din 1054 dintre lumea ortodoxă și cea catolică, o delimitare precisă în teritoriu a „graniței” dintre cele două puternice centre de influență confesională nu s-a putut realiza. Banatul și Transilvania erau considerate atât partea cea mai de răsărit a lumii catolice, dar, în același timp, și aria cea mai vestică de răspândire a ortodoxiei. În aceste părți de lume au coexistat cele două

²⁰ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 28/1871-1919, f. 97, dosarul nr. 6/1941-1944, f. 73.

²¹ Pavel Vesa, *Eparhia Aradului în perioada episcopului Gherasim Raț (1835-1850)*, Arad, edit. Mirador, 2008.

²² Gabriela Adina Marco, „Vizita canonică a episcopului arădean Ioan Mețianu la Nădlac cu ocazia sfințirii bisericii (15 august 1898)”, în *Analele Aradului* (Arad), „Vasile Goldiș” University Press, an II, nr. 2, 2016, pp. 429-438.

²³ Adrian Dragoș Defta, *Cistercienii per visibilia ad invisibilia*, Târgu Lăpuș, edit. Galaxia Gutenberg, 2013, p. 138; Ioan Aurel Pop, *Istoria Transilvaniei medievale: de la etnogeneza românilor până la Mihai Viteazul*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 1997, pp. 128-130.

confesiuni într-un mediu mai mult sau mai puțin pașnic. La începutul mileniului al II-lea, stabilirea exactă dacă teritoriile care astăzi formează partea de vest a României (Banatul, județele Arad și Bihor) au fost subordonate ierarhiei apusene sau celei conduse de la Constantinopol este foarte dificilă. Fiind o zonă de „graniță” între cele două ierarhii, ambele și-au revendicat aceste teritorii.

Încă din anul 1640, catolicii au încercat atragerea ortodocșilor transilvăneni²⁴, creând și un organism în acest scop – *Missio Dacica*. Principalul rol al acestei instituții în răspândirea ideii de unire dintre catolici și ortodocșii români a fost jucat de membrii ordinului iezuit. Prin filieră religioasă, habsburgii au dorit să câștige ceea ce nu au reușit prin alte mijloace: consolidarea dominației lor și a catolicismului în aceste părți ale Europei și limitarea puterii ungarilor reformați.

Din punct de vedere economic, românii transilvăneni erau în marea lor majoritate foarte săraci, atât țărani, cât și preoții având statutul de iobagi. Doar episcopii și mitropolitul erau scutiți de iobăgie, fiind și ei împovărați de numeroase dări. Românii nu aveau nici un drept politic, trăind sub statutul de „populație tolerată”.

Autoritățile civile și catolice au încercat atragerea românilor ortodocși nu doar cu argumente religioase, ci și cu promisiuni de îmbunătățire a situației materiale și sociale a preoților și a credincioșilor care vor accepta unirea cu Biserica Romei. Pentru a reuși în demersul lor, catolicii promiteau „de la împărăție biserică în cinste, ..., multe ușorimi” și pământ dacă trec la legea unită²⁵. Dorința unei părți din clerul ortodox de a scăpa de greutățile apăsătoare pe care le suporta și de a se bucura de aceleași drepturi și avantaje materiale ca și preoții catolici a contribuit la primirea unirii cu Biserica Romei.

După moartea mitropolitului ortodox de la Alba-Iulia, Teofil, în vara anului 1697, i-a urmat în scaunul de arhierie Atanasie (Anghel din botez), un tânăr călugăr de la mănăstirea din Alba Iulia²⁶. Potrivit obiceiului secular, acesta a plecat la București spre a fi hirotonit întru arhieru. La data de 22 ianuarie 1698, Atanasie a primit însemnele arhieresti de la mitropolitul Țării Românești Teodosie și de la patriarhul Ierusalimului Dositei, care se afla în exil la București în acea vreme. Noului arhieru transilvănean i s-a cerut să semneze o „mărturisire de credință ortodoxă” în 22 de puncte, prin care i se solicita să respecte toate învățăturile dogmatice, canonice și de cult ortodoxe. Ignorând promisiunile și jurămintele făcute la București, capul Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania a trecut la noua confesiune, devenind episcop greco-catolic, în martie 1701. Drept compensare a coborârii în grad, Atanasie a fost decorat cu lanț de aur împodobit cu cruce și portretul împăratului Leopold. Din punct de vedere ierarhic, greco-catolicii transilvăneni au fost puși sub jurisdicția Arhiepiscopiei Catolice de Esztergom (Strigoniu).

²⁴ Teodor V. Damșa, *Biserica greco-catolică din România în perspectivă istorică*, Timișoara, edit. De Vest, 1994, p. 15.

²⁵ Gheorghe Ciuhandu, *Propaganda catolică-maghiară de la Macău în coasta diecezei ortodoxe a Aradului (1815-1864). Cercetări istorice*, Arad, 1926, p. 10.

²⁶ Mircea Păcurariu, *Uniția în Transilvania în trecut și astăzi*, Oradea, edit. „Episcop Nicolae Popovici”, 2006, p. 16.

Deși s-au semnalat numeroase proteste și reacții negative, noua confesiune „a prins” în Transilvania. S-au semnalat de-a lungul timpului, numeroase reveniri la ortodoxism, însă acele persoane riscau ca „nici pruncii li se boteza, nici morții li se îngropa”²⁷.

Atragerea ortodocșilor spre catolicism nu a încetat odată cu formarea noii confesiuni. Nu toate părțile ortodoxe supuse Vienei au trecut la noua confesiune în același timp. Unele regiuni nu au cunoscut niciodată propaganda catolică, iar altele devenind ulterior parte a Bisericii greco-catolice.

Într-o primă etapă, unirea religioasă a ortodocșilor cu Biserica Romei a condus la scindarea societății românești din Transilvania nu doar în plan religios, ci și social. Pentru spațiul transilvan, trecerea unei părți a ortodocșilor la confesiunea greco-catolică, „a avut drept consecință iremediabilă ruperea unității naționale și apariția alterității confesionale la nivelul elitei românești”²⁸. Această scindare a determinat și lipsa unei unități a acțiunilor la nivel național. „Comunitatea de religie era pusă mai presus de comunitatea modernă, națională”²⁹. Astfel, în agenda permanentă autorităților ortodoxe transilvane a fost inclus un punct referitor la revenirea la ortodoxie a credincioșilor ieșiți din sânul Bisericii străbune și limitarea răspândirii confesiunii greco-catolice.

Deși discriminarea religioasă a ortodocșilor a continuat, de acum românii au o religie în limba lor, foarte apropiată de cea străbună, pe baza căreia pot promova din punct de vedere social, economic și cultural. Cei care doreau să scape de sărăcie au trecut la noua confesiune, însă majoritatea populației a rămas fidelă credinței străbune. Prin crearea confesiunii greco-catolice, românii au avut o porțiță spre „promovare”, alta decât maghiarizarea, ca până atunci. Prin înființarea noii confesiuni, un român putea să rămână român și să se afirme în plan social, economic, cultural. Dar nu întreaga societate românească era nevoită să apeleze la artificii religioase. Existau largi categorii de români, mai ales în Brașov, Sibiu sau cei din zona vechilor „țări” românești din sudul Transilvaniei, care au prosperat din punct de vedere economic, în primul rând datorită relațiilor economice cu Principatele de dincolo de Carpați.

Societatea românească transilvăneană a cunoscut scindări și din punct de vedere al politicii confesionale. Uniții își îndreaptă privirea spre Viena și Roma, în timp ce ortodocșii spre lumea slavă: Moscova, Petersburg, Carloviț, București. Ortodocșii sârbi se bucurau de o mai mare libertate de mișcare datorită privilegiilor ilirice și au încercat să le extindă și asupra ortodocșilor români din Ardeal, dar cu condiția sârbizării. În secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, singurul cadru recunoscut, oficializat și sprijinit de stat, a fost Biserica, în cadrul căreia s-a putut

²⁷ Teodor V. Damșa, *op. cit.*, p. 52, nota 76.

²⁸ Mirela Popa-Andrei, „Dispute confesionale și acțiune național-politică la românii transilvăneni. Din epoca iluministă la era semiliberală”, în *Realități sociale și implicare politică în Transilvania între 1849-1867. Studii*, coord. Dumitru Suciu, București, edit. Academiei Române, 2011, p. 452.

²⁹ *Ibidem*.

afirma elita românească, indiferent de confesiune (ortodoxă sau greco-catolică). În această perioadă, obiectivele Bisericii erau legate de obținerea și păstrarea unor drepturi elementare confesionale. Treptat, obiectivele mișcării de emancipare a românilor se transformă în „proiecte cu tentă socială și naționale mai ample”³⁰.

Coordonatele politice și confesionale din Banat și Arad de la mijlocul secolului al XIX-lea au fost trasate, în principal, de divergențele confesionale româno-sârbe. Faptul că această problemă a reprezentat un punct de interes inclusiv pentru elita ecleziastică romano-catolică se desprinde din corespondența dintre reprezentanții acesteia³¹, încă din anul 1842. Aceștia au profitat de disensiunile ivite între comunitățile ortodoxe și au inițiat o puternică ofensivă a confesiunii greco-catolice. În această perioadă, în localitățile riverane Mureșului Inferior apar comunități noi de greco-catolici.

Odată cu accesul tot mai extins al românilor la educație, a început să se dezvolte și activitatea politică a acestora. Astfel, în cadrul mișcării naționale au început să se manifeste ideile liberale, însă problema religioasă a ocupat în continuare un loc primordial, în special în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

În localitățile de pe Valea Mureșului Inferior propaganda sau „urgă” greco-catolică³², cum o numește istoricul arădean Gheorghe Ciuhandu, și-a făcut apariția în anii premergători revoluției pașoptiste. Deși în alte zone ale Transilvaniei, inclusiv pe teritoriul Episcopiei Aradului se constată numeroase cazuri de „unire a credinței”³³, respectiv de revenire a comunităților de greco-catolici în sânul ortodoxiei strămoșești, în zona Văii Mureșului Inferior abia acum se manifestă o perioadă de „înflorire” a confesiunii greco-catolice.

În zona Nădlacului, fricțiunile dintre români și sârbi apar la mijlocul secolului al XIX-lea (1847), situație de care au profitat adepții Unirii cu Biserica Romei. Propagandiștii catolici au speculat momentele când situația socială sau economică era precară. În părțile vestice ale actualului județ Arad, anul 1847 și cei anteriori, au fost slabi din punct de vedere agricol³⁴. Informații referitoare la situația dificilă din Nădlac sunt consemnate într-o însemnare olografă pe cartea *Adunarea cazaniilor*, care a fost publicată la Viena, în anul 1793, și care, după ce nu a mai fost

³⁰ Remus Câmpeanu, *Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2008, pp. 175-176, 190-191.

³¹ Attila Varga, *st. cit.*, p. 97.

³² Ceea ce Gheorghe Ciuhandu numea „urgă” greco-catolică a fost percepută de către ortodocșii timpului drept o ruptură de credința strămoșească și ca o scădere din punct de vedere financiar, prin desprinderea unor credincioși din masa ortodocșilor și trecerea la noua confesiune. Acest fenomen a fost perceput negativ de către elita ortodoxă, micșorându-se, astfel, „turma” credincioșilor și, implicit, scăzând sursele de venit ale Bisericii Ortodoxe. Evenimentele ulterioare au demonstrat, însă, că unirea religioasă a unor ortodocși cu Biserica Romei a adus beneficii pentru națiunea română pe plan economic, social, cultural și național.

³³ Detalii vezi la Gelu Neamțu, „Unitatea religioasă numită în epocă „religia românilor” – aspirație majoră a românilor din Transilvania în timpul Revoluției de la 1848”, în Gelu Neamțu, *„Religia română” în Transilvania 1848-1918*, Cluj-Napoca, edit. Argonaut, 2010, pp. 96-124.

³⁴ Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, p. 18.

utilizată în biserică, a fost donată de nădlăcani parohiei ortodoxe române din Galșa. Astăzi, cartea se păstrează la muzeul de artă bisericească de la Mănăstirea Arad-Gai³⁵. Însemnarea sus-menționată redă următoarele informații:

„În anul 1840 au început a ninge în 20-lea octombrie și au ținut neaua până în 2 zile martie [1]841.

[1]841, în săptămâna nainte de Florii, așa a crescut apa Murășului de mare cât de au scăpat orașenii de vărsare[a] ei și de înecarea [a] tot orașul și așa într-acest an s-or rădicat dolmele. În larma aceia s-or spart și un clopot de la biserică. În anul acesta mulți feciori căzând soartea pe ei s-or mers întră cătănie. Scumpete de bucate: grâul cu 16 fl., orzul cu 7. Pe la Rusalii s-or hărănit marhăle la câmp.

[1]842: În anul acesta au fost bucate multe așa cât era grâul cu 4 fl. v. Înainte cu o zi de Sf. Procopie așa vânt mare fără ploaie au fost de (...) orzu[1] iar s-au îmburdat, făcând mare pagubă (...).

[1]843 (...) în luna lui noiembrie, de la casa orașului până la amândouă bisericile, Șandor Flore birău fiind, au pus pălânci de brad pe uliță ca să umble oamenii pe ele.”

Din cauza situației materiale precare, „stolele”³⁶ cerute de stat și preoți au fost considerate de credincioși prea ridicate, drept urmare, la data de 24 februarie 1847 se trimite o jalbă la Oradea cu plângeri contra birurilor apăsătoare³⁷, precizându-se și faptul că preotul greco-catolic de la Igrîș, Ioan Crețu, a semănat „sămânța întru norodul nostru prin unele cărți hulitoare de legea noastră” ademenind credincioșii ortodocși că „de se vor uni nu vor da bir”. O nouă jalbă este adresată episcopului din Oradea, la data de 12 martie 1847, în care nădlăcanii se plâng de dările mari și de faptul că preoții ortodocși nu țin predică. În acel an, un număr de 625 de suflete cer să fie primite în rândurile greco-catolicilor.

Alternativa facilă ce s-a arătat ortodocșilor a atras pe mulți nădlăcani, în special pe cei mai săraci, bucuroși că nu vor mai trebui să plătească atâtea dări. Însă, alertați de perspectiva pierderii unui număr însemnat de credincioși în favoarea greco-catolicismului, preoții ortodocși de la Nădlac au convocat o ședință a sinodului parohial la data de 21 februarie 1847, în casa școlii, discutându-se posibilitatea scăderii dărilor pentru biserică. Pentru a verifica cele aflate din reclamația primită din partea nădlăcanilor, episcopul Aradului Gherasim Raț (1835-1850) a decis să trimită o comisie formată din protopopul Aradului, Ioan Raț, protopopul de Șiria, Teodor Popovici, un asesor consistorial și notarul consistoriului³⁸. La Nădlac, comisia a întâlnit o stare destul de tensionată și de contradictorie³⁹, constatând că, într-adevăr, preotul Petru Varga percepe taxe mai mari decât cele stabilite de episcopie. S-a constatat, de asemenea, că preoții nădlăcani nu au o atitudine potrivită

³⁵ Florian Dudaș, *Memoria vechilor cărți românești. Însemnări de demult*, Oradea, 1990, pp. 330-331.

³⁶ „Stole” = impozite, dări bisericești.

³⁷ Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, p. 19.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, p. 20.

față de popor, dând astfel naștere multor nemulțumiri. După analiza faptelor, comisia a dedus că însuși preotul ortodox Petru Varga a ajutat la răspândirea ideilor referitoare la unirea religioasă: credincioșii nemulțumiți erau trimiși de acesta să ceară sfatul preotului greco-catolic, tot el reclamând, ulterior, la episcopie că, la data de 7/19 martie 1847, s-a sfințit o casă care ținea locul unui lăcaș de închinăciune pentru cei trecuți la noua confesiune. Deși comisia de la Arad a pledat insistent pentru împăcarea credincioșilor cu păstorii lor sufletești, aceasta nu s-a realizat.

După o cercetare detaliată, comisia trimisă de episcopia arădeană îl găsește ca principal vinovat pe preotul Petru Varga, deoarece prin mărirea stolelor a dat „prilej de uniție”. În consecință, în mai 1847, preotul ortodox este sancționat⁴⁰. Pentru a preveni trecerea la noua confesiune și a altor credincioși, la data de 30 aprilie 1847, preoții Petru Varga, George Șerban și capelanul David Luțai „se obligă” în fața conducătorului oficiului parohial, preotul Mihail Cervencovici, că de acum înainte vor respecta cuantumul stolelor stabilit în 1775-1777⁴¹.

O altă cauză a îmbrățișării confesiunii greco-catolice de către ortodocșii nădlăcani a fost limba liturgică. La Nădlac trăiau și se rugau împreună ortodocși români și sârbi. Prin lege și tradiție, limba liturgică era cea slavonă. Deși în număr mic în comparație cu românii, sârbii doreau să păstreze neschimbată limba liturgică. Românii majoritari doreau ca limba utilizată la slujbele religioase să fie cea română, deoarece nu înțelegeau slavona. Din această cauză, unii credincioși își leapădă credința strămoșească „ispovăduindu-se și cuminecându-se la Crețu”, preotul greco-catolic, doar pentru că acesta slujea în limba română.

La data de 14/26 martie 1847, preotul Ioan Crețu din Igrîș îi înmânează preotului Petru Varga o listă cu 86 de familii care au trecut la greco-catolicism, cu scopul a fi înlăturate din evidența comunității ortodoxe.

După inscripția de pe fațada vestică a bisericii greco-catolice de la Nădlac, reiese faptul că locașul de cult a fost construit în anul 1880. Până la ridicarea bisericii, slujbele se țineau într-o casă închiriată și sfințită în acest sens. Credincioșii uniți au ales ca hramul bisericii lor să fie „Înălțarea Sfintei Cruci”, sărbătorit în fiecare an la data de 14 septembrie.

În aceeași perioadă au loc disensiuni între ortodocși, rezultate în treceri la confesiunea greco-catolică și în alte localități învecinate Nădlacului⁴²: Cenad, Șeitîn, Semlac etc., toate având aceleași cauze materiale și confesionale. Alarmat, episcopul arădean Gherasim Raț îl înștiințează pe superiorul său de la Carloviț despre aceste tulburări, rugându-l să găsească cât mai rapid o soluționare a problemelor ivite la vestul eparhiei sale.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, p. 21, nota 1.

⁴² *Ibidem*, *passim*.

Conducerea de confesiune catolică a Imperiului Habsburgic a dispus apariția și dezvoltarea comunităților de greco-catolici, cunoscute și sub denumirea de „catolici de rit oriental” sau Biserica unită cu Roma, ca acțiune în cadrul procesului de contrareformă. Aceștia au văzut o oportunitate în neînțelegerile dintre români și sârbi pentru a-și mări numărul de credincioși, atrăgându-i cu promisiuni de ordin economic și social, lăsând confesionalul pe un plan secund.

Confesiunea greco-catolică a „prins” rapid la românii transilvăneni datorită unui cumul de factori. Lipsa de cultură a majorității preoților și ignoranța cvasitotală a credincioșilor, care nu percepeau diferențele dintre confesiunea unită și cea ortodoxă, situația economică precară, precum și statutul social au reprezentat cauze hotărâtoare care au condus la apariția confesiunii greco-catolice.

În același timp, Biserica Ortodoxă din Transilvania ducea o luptă pe două fronturi, care erau, într-un fel, interconectate. Pe de o parte, elita ortodoxă își exprima dorința de a ieși de sub jurisdicția sârbească și crearea unei Mitropolii cu caracter național românesc. De asemenea, Biserica Ortodoxă din Transilvania își propunea limitarea extinderii confesiunii greco-catolice, mai ales în Banat și în localitățile de pe Valea Mureșului Inferior.

IV. 2. Aspecte specifice ale procesului de despărțire ierarhică în comunitățile mixte româno-sârbe de la nord și sud de râul Mureș

IV. 2. 1. Premise ale procesului de despărțire ierarhică

În părțile arădene și bănățene, Revoluția de la 1848 a avut un puternic caracter antisârbesc, revoluționarii românii solicitând atât în cadrul Adunarea de la Lugoj, cât și cu alte ocazii, autonomia Bisericii Ortodoxe Române față de ierarhia sârbească.

O petiție semnată la Pesta în 9/21 mai 1848, cuprindea următoarele revendicări:

- „mărturisim că avem nestrămutată dorință a ne despărți de cătră sârbi în toate trebile bisericesti și școlastice”.
- Pe mitropolitul sârb „noi pe dânsul ... nu-l putem cunoaște mai mult de cap bisericesc al concetățenilor și al neamului nostru”, pe motiv că acesta nu se supune legilor statului.
- „așadară poftim:”
 - „ocârmuire bisericească cu totul neatârnată de la mitropolitul Carlovițului”.

- În privința fundațiilor și a mănăstirilor se dorește „mijlocirea despărțirii, ca să poată căpăta fieștecă parte, partea sa”.
- Toată conducerea bisericească și școlară să fie compusă din „mădulari să fie aleși numai dintre fiii nației noastre”.
- „Întrebuințarea limbei sale naționale neîmpedecată să se lase în biserici, la învățătura fiilor săi și pretutindeni și în toate trebile nației noastre, cele din lăuntru”.
- Să se constituie pe „lângă ministrul culturii o secție ... care să ocârmuiască trebile românilor, cele bisericești și școlastice”.
- „Care poftă drepte și eșite din suflet adevărat grăbind a le așterne înaltului ministerium” spre rezolvare.”⁴³

Disensiunile dintre români și sârbi s-au acutizat în anul 1848, când partea română nu a dorit să trimită delegați la congresul național-bisericesc convocat pentru data de 27 mai la Carloviț⁴⁴. Ca să aplaneze conflictul, autoritățile civile au propus ca în 25-27 iunie să aibă loc la Timișoara un nou congres bisericesc la care să participe sârbii și românii⁴⁵. Însă, de data aceasta, partea sârbă a protestat drept replică la manifestările românilor, contestând locația aleasă pentru desfășurarea congresului. Drept urmare, au tergiversat cât au putut de mult alegerea delegaților. Din partea Diecezei Arad au plecat spre Timișoara un număr de 11 delegați. Din celelalte ținuturi românești au sosit delegați în ziua stabilită, dar din partea sârbă nu a fost prezent niciun delegat. În aceste condiții, lucrările congresului nu s-au putut desfășura, iar întrunirea româno-sârbă a fost anulată. Partea sârbească au motivat neparticiparea și anularea congresului prin faptul că nu a fost convocat de către conducătorul Bisericii Ortodoxe, ci de către autoritățile civile. În realitate, mitropolitul Iosif Raiacici l-a desemnat pe episcopul de Timișoara, Pantelimon Jivcovi, să se ocupe de organizare. Alt motiv al contestării a fost faptul că dacă românii nu s-au deplasat la Carloviț în 27 mai, nici sârbii nu vin la Timișoara în iunie.

Autoritățile confesionale au fost înștiințate de faptul că românii doresc să se răscoale împotriva „stării și persoanei” mitropolitului, respectiv doresc separarea de ierarhia sârbească. Ca urmare, delegații români se întâlnesc în biserica ortodoxă română din cartierul Fabric, denumit „cartierul general” al românilor din Timișoara. Adunarea decide ca petiției de la Pesta să se adauge trei puncte suplimentare, referitoare la utilizarea limbii române, recunoașterea națiunii române și

⁴³ Dan Berindei, *Revoluția Română din 1848/1849. Însemnătatea și programele ei*, București, edit. Enciclopedică, 1998, pp. 75-79; I. D. Suci, Radu Constantinescu, *op. cit.*, vol. II, p. 693, documentul nr. 374; Gheorghe Lițiu, *Eparhia Aradului și a Bihorului. 1848-1860*, Oradea, edit. Universității din Oradea, 2002, p. 27.

⁴⁴ Ioan D. Suci, *op. cit.*, pp. 68-72.

⁴⁵ Miodrag Milin, „Sârbii la 1848-1849, în Banat și Vojvodina”, în *Biografii pașoptiste (3). Culegere de studii*, coord. Gelu Neamțu și Ela Cosma, Cluj-Napoca, edit. Argonaut, 2011, p. 235.

„punerea românilor prin posturi”⁴⁶. Numeroșii participanți la adunarea din biserica din Timișoara-Fabric au plecat spre Lugoj, unde în data de 27 iunie 1848, s-a desfășurat adunarea românilor prezidată de Eftimie Murgu.

În petiția adresată Dietei Ungariei de bănațeni, semnată la Timișoara, în 13/25 iunie 1848, se afirma că „românii ortodocși din Ungaria, adunați la Timișoara în ziua de 25 iunie 1848 ... își însușesc întru totul petiția trimisă ministerului de către consfătuirea română ținută la Pesta în 21 mai a.c.”⁴⁷ Intelectualii bănațeni considerau că odată cu apariția unei biserici naționale se realiza un pas important în procesul emancipării politice. „La mijlocul veacului al XIX-lea, în preajma revoluției cu precădere, situația politică și confesională din Banat era în continuă fierbere. ... Maghiarii, românii împreună cu popoarele slave au ajuns și ei, la rândul lor, la o deplină dezvoltare a conștiinței naționale.”⁴⁸

Liderii maghiari și, în special, Horváth Mihály, fost episcop de Cenad și ministru al cultelor apreciază în mod pozitiv atitudinea românilor bănațeni față de sârbi și față de congresul de la Carloviț. Într-un final, deciziile acestui congres au fost declarate nule de către partea română. Horváth Mihály „a fost plăcut surprins” de poziția fermă a românilor în această privință⁴⁹.

Protestele românilor care solicitau din ce în ce mai insistent o conducere românească a Bisericii Ortodoxe Române din provinciile supuse Vienei, au stârnit îngrijorarea elitei eclesiastice sârbești. Drept urmare, mitropolitul Raiacici, prevăzând efectele sociale și economice, în primul rând, datorate unei posibile separări a credincioșilor români de ierarhia sârbească, a oferit unele concesiuni românilor⁵⁰. Astfel, la mijlocul secolului al XIX-lea, românii primesc dreptul de a efectua slujbe religioase în limba română.

Relațiile la nivel înalt dintre ierarhia de la Sibiu cu ierarhia de la Carloviț s-au răcit și s-au tensionat tot mai mult. Într-un final, Andrei Șaguna a încercat să evite certurile și disensiunile și s-a adresat Curții de la Viena, argumentând că situația de la mijlocul secolului al XIX-lea a fost generată de „voința împăratului” de a subordona credincioșii ortodocși români față de autoritățile eclesiastice sârbe la finalul secolului al XVIII-lea, iar acum tot „voința împăratului” trebuia să îi pună capăt⁵¹. Atât fruntașii naționali, cât și adversarii săi, erau de părere că Andrei Șaguna trebuia

⁴⁶ *Ibidem*, p. 72.

⁴⁷ Attila Varga, *st. cit.*, p. 94.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 92.

⁴⁹ Idem, „Horváth Mihály de Cenad: un episcop rebel”, în *Biografii pașoptiste transilvane. Culegere de studii*, coord. Gelu Neamțu, București, edit. Academiei Române, 2009, pp. 131.

⁵⁰ Silviu Dragomir, „Andrei Șaguna și Iosif Rajačić”, în Silviu Dragomir, *Studii privind istoria revoluției române de la 1848*, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 1980, p. 164.

⁵¹ Keith Hitchins, *Ortodoxie și Naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania. 1846-1873*, pref. Pompiliu Teodor, trad. Aurel Jivi, București, edit. Univers Enciclopedic, 1995, p. 213.

trimis cu „protestele la tron, unde vocea lui avea o oarecare influență și greutate”⁵², fiind consilier intim al împăratului.

În aceeași perioadă, prozelitismul catolic a profitat de situația Bisericii Ortodoxe din zona Banatului și din localitățile de pe Valea Mureșului Inferior și de cvasipermanentele dispute dintre români și sârbi. Acest aspect al vieții religioase a condus la formarea de noi parohii și de întărirea greco-catolicismului în regiune. În viziunea lui Andrei Șaguna, înființarea unei mitropolii ortodoxe române în Transilvania se impunea și ca o contrapondere a mișcării unioniste. Autoritățile de la Roma și Viena au facilitat pentru greco-catolicii din Transilvania și Banat înființarea unei Mitropolii la Blaj, cu Episcopiile sufragane de la Lugoj și Gherla (26 noiembrie 1853). Prin înființarea Mitropoliei Ortodoxe Române, Andrei Șaguna spera să rezolve ambele probleme cu care se confrunta: disputele româno-sârbe și problema unirii cu Biserica Romei⁵³.

IV. 2. 2. Lucrările Congresului național-bisericesc (august 1864)

Disputele confesionale dintre românii transilvăneni și bănățeni, pe de o parte, și ierarhia ortodoxă sârbă, pe de altă parte, s-au aplanat, parțial, cu ocazia Congresului național-bisericesc de la mijlocul lunii august 1864.

Reprezentanții Episcopiei Aradului⁵⁴ la congresul de la Carloviț din luna august 1864 au fost: Iosif Beleş, protopopul Totvărădiei, Sigismund Popovici, avocat în Arad, Lazăr Ionescu, avocat în Arad. În total au fost prezenți 13 delegați români, reprezentanți ai eparhiilor Arad, Timișoara și Vârșeț, în frunte cu episcopul Aradului, Procopie Ivașcovici.

Vicențiu Babeș a fost cel care a prezentat în fața delegaților la congres „declarația oficială a românilor de separare de ierarhia sârbească, ceea ce echivala cu proclamarea autodeterminării bisericești”⁵⁵. „Clerul superior sârb, în frunte cu episcopii Pantelimon Jivcovici de la Timișoara și Ștefan Popovici de la Vârșeț, nu putea admite independența bisericii române care ar fi dus la pierderea eparhiilor ce le aduceau un mare venit”⁵⁶, prin urmare, toate frământările ideologice, politice, confesionale se reduceau, de fapt, la rațiuni sociale și economice.

⁵² Dumitru Suci, „Considerații privind statutul Transilvaniei și situația politică specifică românilor din Monarhie la mijlocul secolului al XIX-lea”, în Dumitru Suci, *Destine istorice. Românii transilvăneni spre Marea Unire. 1848-1919*, București, edit. Academiei Române, 2006, p. 102.

⁵³ Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 215.

⁵⁴ Pavel Vesa, „Situația parohiilor mixte din Episcopia Aradului după reînființarea Mitropoliei Transilvaniei”, în *Tradiție și modernitate în mărturisirea credinței. 100 de ani de la sfințirea bisericii „Sfântul Ilie” din Timișoara-Fabric*, coord. Cosmin Panțuru, Sibiu / Timișoara, edit. ASTRA Museum / edit. Partoș, 2013, p. 158.

⁵⁵ Nicolae Bocșan, Ioan Popovici, „Identitate și alteritate în biserica ortodoxă din Imperiul habsburgic. Separarea ierarhică a bisericii românești de biserica sârbească”, în *Identitate și alteritate. Studii de imagologie*, vol. II, coord. Nicolae Bocșan, Sorin Mitu, Toader Nicoară, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 1998, p. 139.

⁵⁶ Ioan D. Suci, *op. cit.*, pp. 39.

În urma argumentelor prezentate de partea română și în urma „rugării” împăratului Franz Iosif I prin „scrisoarea de mână din 13 Augustu 1864”⁵⁷, în sinodul din data de 13, 14 și 17 august 1864, se hotărăște „Posibilitatea înființării unei Mitropolii românești coordonată cu cea sârbească, în c. r. state austriece sub condițiunea de a se păstra între ele în cele esențiale legătura prin Sinodul general.”⁵⁸ După exprimarea acordului părții sârbești de formare a Mitropoliei Ortodoxe Române din Transilvania, urma implementarea în teren a hotărârilor, prin separarea bunurilor comune: fonduri, mănăstiri precum și stabilirea jurisdicției asupra protopopiatelor și a comunităților „curat” românești sau sârbești, dar și a celor „amestecate”, cu comunități mixte⁵⁹.

În urma acestei hotărâri sinodale, a urmat celebrul decret imperial („bilet de mână a Maiestatei Sale ces. reg. apostolice”) de la data de 12/24 decembrie 1864, prin care „se concede preagrațios înființarea unei Mitropolii independente, coordonate celei sârbești și biserica eparhială din Ardeal se ridică la demnitatea de Metropolitană denumindu-se totodată Excelenția Sa de Întâiul Arhiepiscop și Mitropolit”⁶⁰, în persoana lui Andrei Șaguna.

„Obiectivele despărțirii vizau: 1) – diecezele Arad, Timișoara, Vârșeț, bisericile și școlile, bunurile bisericești și școlare, 2) – mănăstirile ce se găsesc în mijlocul românilor: Hodoș, Bezdin, Sângiorgi, Mesici, 3) – fondurile comune administrate de Carloviț.”⁶¹

În urma separării ierarhice, Episcopiei Aradului îi reveneau un număr de patru protopopiate noi, aflate până atunci sub jurisdicția Episcopiei sârbe de Timișoara: Făget, Hașiaș, Lipova și Jebel. Un număr de patru protopopiate din Episcopia Vârșeț s-au desprins și au format Episcopia română de Caransebeș: Lugoj, Caransebeș, Mehadia, Vărădia. La acestea se vor adăuga toate comunitățile românești din comunele mixte, formate ulterior procesului de separare, precum și comunitățile românești aflate pe raza protopopiatelor care rămân sub jurisdicție sârbească.

Pentru a se cunoaște exact comunele „curat” românești, cele „curat” sârbești și cele „amestecate”, se va întocmi o statistică prin care „se vor consemna cu acuratețe și se vor enumera cu numele”⁶² pentru ca, ulterior, să se cunoască situația exactă a comunităților care vor trece sub jurisdicție românească, precum și cele care vor rămâne în continuare sub jurisdicție sârbească. Când se vorbește de comune „curate” se au în vedere acele localități în care proporția credincioșilor români, respectiv sârbi, era de cel puțin 95%⁶³. Comună mixtă era considerată localitatea în care

⁵⁷ *Acte oficiale, privitoare la înființarea Mitropoliei gr. resaritene a Românilor din Transilvani'a, Ungari'a si Banatu, Sibiu, Tipografi'a Archidiecezana, 1867, p. 11.*

⁵⁸ *Ibidem*, p. 13.

⁵⁹ Paul Brusanowski, „Statutul canonic al Mitropoliei ortodoxe a Transilvaniei între 1864-1925”, în *Revista Teologică* (Sibiu), an XX (92), Serie nouă, 2010, nr. 3, iulie-septembrie, p. 42.

⁶⁰ *Acte oficiale ...*, p. 24.

⁶¹ Lucian Mic, *Relațiile Bisericii Ortodoxe Române din Banat cu Biserica Ortodoxă Sârbă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, Caransebeș, edit. Presa Universitară Clujeană, edit. Episcopiei Caransebeșului, 2013, p. 159.

⁶² *Acte oficiale ...*, p. 18.

⁶³ Lucian Mic, *op. cit.*, p. 159.

trăiau atât ortodocși români, cât și sârbi, iar unul dintre grupurile etnice cuprindea cel puțin 100 de persoane⁶⁴. Până la rezolvarea cazurilor de separare a comunităților mixte, acele comune rămâneau pe mai departe sub jurisdicție sârbească⁶⁵.

Începând cu data de 15 iulie 1865 încetează jurisdicția mitropoliei de Carloviț asupra parohiilor românești din zona Banatului și a văii Mureșului Inferior: „a înceta de la esercitarea iurisdicției și administrației spirituale în privința acelor comune și locuitorilor de acolo”⁶⁶. Majoritatea parohiilor bănățene trec sub jurisdicția nou-înființatei Episcopii a Caransebeșului, iar parohiile din nordul Banatului, precum și cele de la nord de râul Mureș intră sub jurisdicția Episcopiei Aradului.

Prin intermediul Pastoratei cu prilejul Nașterii Domnului, Andrei Șaguna informa protopopii, preoții și credincioșii despre faptul că „Maiestatea Sa preînduratul nostru împărat Francisc Iosif I prin preaînalta sa hotărâre din 12/24 decembrie 1864 a încuviințat Mitropolia cea de mult dorită de noi”⁶⁷.

Planurile de restaurare ierarhică ale lui Andrei Șaguna au fost susținute atât de autoritățile religioase române din Banat, Crișana, Maramureș și Bucovina, cât și de credincioșii din aceste părți ale Imperiului⁶⁸.

IV. 2. 3. Implementarea noului cadru legislativ al despărțirii ierarhice. Componenta comisiilor însărcinate cu despărțirea ierarhică la nivelul comunităților locale

În prima ședință a delegației mixte româno-sârbe, care s-a desfășurat în data de 11/23 iunie 1871, s-au stabilit principalele „obiecte ce au a fi luate în desbatere prin delegațiune” comună. Acestea se referă la:

1. fondurile comune de la Carloviț și Pesta, reședințele și alte averi episcopale din Timișoara, Vârșeț;
2. situația mănăstirilor din Banat;
3. comunele „amestecate” din diecezele Arad, Timișoara, Caransebeș și Vârșeț⁶⁹.

Președintele delegației congresuale românești de despărțire ierarhică a fost mitropolitul Miron Romanul, secretar fiind Vincențiu Babeș⁷⁰. La data de 19/31 octombrie 1878⁷¹, după decesul

⁶⁴ Paul Brusanowski, *st. cit.*, p. 56.

⁶⁵ Pavel Vesa, „Situația parohiilor ...”, pp. 160-161; Lucian Mic, *op. cit.*, p. 148.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 863, documentul nr. 507; Lucian Mic, *op. cit.*, p. 149.

⁶⁷ I. D. Suci, Radu Constantinescu, *op. cit.*, vol. II, pp. 852-853, documentul nr. 500.

⁶⁸ Keith Hitchins, *Ortodoxie și Naționalitate*. ..., p. 210.

⁶⁹ S. J. A. N. Arad, *fond Episcopia Ortodoxă Română Arad, documentele provenite de la delegația congresuală română pentru separarea averilor bisericii ortodoxe române de cele ale bisericii ortodoxe sârbești*, dosarul nr. 9/1868-1872, f. 65; dosarul nr. 15/1871-1875, f. 7.

⁷⁰ *Ibidem*, dosarul nr. 2/1870-1880, p. 1.

protosincelului Andrei Papp, vicepreședinte al delegației congresuale de despărțire, în locul său este numit episcopul Aradului Ioan Mețianu, după refuzul episcopului Caransebeșului, Ioan Popasu.

La nivel de Mitropolie s-a creat „fondul destinat spre înlesnirea despărțirii ierarhice în comunele mestecate”⁷² din care se acoperă o parte din cheltuielile financiare pentru despărțirea ierarhică în comunele mixte.

După despărțirea la nivel de Mitropolie, negocierile pentru realizarea separării comunităților mixte au durat până în anul 1871, când s-a emis un act comun⁷³, prin care se stabilesc comisiile care vor asista la despărțirea din comune, precum și metodologia aferentă. Situația comunelor mixte s-a tergiversat deoarece, între timp, s-au negociat și alte subiecte esențiale, precum situația fondurilor comune și a mănăstirilor. Fenomenul de separare a comunităților mixte a fost impulsionat de către credincioșii români, care doreau să iasă cât mai rapid de sub jurisdicție sârbească și să treacă sub ierarhia românească.

Prin actul oficial de despărțire dintre comunitățile române și sârbe, „Punturi de învoială”, aprobat la data de 4/16 iunie 1871⁷⁴, comunele „mestecate” sunt considerate acele comune unde există credincioși de ambele naționalități care, în urma separării pot susține o parohie. Un alt criteriu aplicat pentru despărțirea comunităților era cel referitor la limba liturgică și limba în care se predă la școala confesională, română sau sârbă, după caz. În ceea ce privește limba de cult, aceasta a rămas cea utilizată în trecut până la rezolvarea tuturor divergențelor. „Prin introducerea Statutului organic și în comunele mixte nu poate fi alterat și împuținat usul limbei rituale în urmarea căruia din partea Consistoriul Diecezan de aici dispozițiunile în privința întrebuințării limbelor la serviciul dumnezeiesc înainte cu 20 de ani făcute nu s-au delăturat, ci stau în vigoare până în ziua de astăzi”⁷⁵.

Conform metodologiei, etapele desfășurării acțiunii de separare constau în: prima fază reprezenta tentativa de reconciliere pașnică pe plan local: „este mai întâi afacerea locuitorilor acelei comune”. În caz de nereușită, intervin comisiile mixte, ce militează tot pentru împăcarea pașnică: „spre scopul mijlocirii de despărțire”. Comisiile mixte au fost compuse din cinci persoane, câte doi membri ai diecezelor în cauză (Timișoara sau Vârșeț pentru sârbi și Arad sau Caransebeș pentru români) și un membru reprezentant al autorității politice din comună. Termenul maxim în care ar trebui să se efectueze plata despăgubirii nu trebuie să depășească 5 ani de la data realizării acordului. Despăgubirea poate fi achitată parte în bani, parte în „pământ și realități”, parte în ajutor de muncă și materiale pentru zidirea unei biserici noi sau a unei școli noi. Averele ce se „poate

⁷¹ *Ibidem*, dosarul nr. 26/1873-1888, f. 55.

⁷² *Ibidem*, dosarul nr. 2/1870-1880, p. 6.

⁷³ *Ibidem*, p. 162.

⁷⁴ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 9/1868-1872, f. 91.

⁷⁵ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 5/1864-1870, ff. 135-136.

proba” că este proprietate exclusivă a uneia din părți nu se împarte, ci se predă părții în cauză. Dacă nici comisia nu reușește despărțirea pașnică, se intentează acțiune în instanță.

Conform învoielii⁷⁶, partea majoritară a credincioșilor primește biserica, „pe lângă desdăunarea defiptă”. Cărțile de cult se distribuie după limba în care au fost tipărite, unde sunt două parohii se împart în mod egal; unde sunt mai mult de două parohii, „să se facă cu considerarea tuturor împrejurărilor, după cea mai posibilă ecuitate”. Despăgubirea pentru locașul de cult se plătește în bani, după „proporția sufletelor”. Plata despăgubirii se face în rate, iar pe perioada respectivă, până la finalizarea plății, biserica se folosește alternativ de români și sârbi. Școala se folosește în comun, fiecare naționalitate într-o încăpere. Celelalte averi se împart proporțional, conform numărului credincioșilor, în natură sau în bani.

Documentele, care până acum au fost de interes comun, se vor păstra la Carloviț, cu mențiunea „celelalte scrisori se predau pentru păstrare Metropoliei Carlovițene pe lângă îndatorire ca despre acestea să deie dieceselor românești conspect și de câte ori aceste vor cere totdeauna să capete și copie”. La punctele XIX-XX din Învoiala de despărțire referitoare la termenul pentru încheierea despărțirii comunelor mixte se stabilesc noi termene, deoarece expiraseră deja cele stabilite anterior, din cauza tergiversărilor: „în locul terminului defiptu acolo și deja expirat în înțelegere reciprocă să se defigă terminuri nouă corespunzătoare”⁷⁷.

În final, se redactează două protocoale de despărțire, unul în limba română, iar celălalt în limba sârbă, ambele fiind considerate originale. După aprobarea de către forurile superioare, protocoalele sunt păstrate de ambele părți „spre întrebuințare mai departe”⁷⁸.

„Fiesce care act de împăcăciune în meritul despărțirii ierarhice a comunelor mestecate” încheiat între comunitățile română și sârbă, conform punctului XVI din Învoiala încheiată la Carloviț, trebuia trimis celor două comisii (română și sârbă) spre luare la cunoștință și validare, „prin urmare actul de împăcăciune numai atunci poate trece în efectuare și despărțirea ierarhică numai atunci se poate executa, dacă actul comisional revăzut în Delegațiuni se va afla că este corect și corespunzătoriu întru toate normele staverite și recerînțelor canonice”⁷⁹. Conform punctului XIII din Învoială, „despărțirea faptică a vreunei comune bisericești mestecate numai atunci se poate privi de executată și realizată: când desdăunarea ce are loc între ambele părți se va fi răspuns deplin”. „Credincioșii români din comunele mestecate, unde împăcăciunea a succes” erau rugați „ca să fie cu așteptare și să rămână liniștiți în legăturile frățietății creștinești până când trebile despărțirii se vor pertracta la forurile competente”, deoarece „delegațiunea noastră dorește ca chestiunea despărțirii să se deslege pe baze ferme și cât mai repede.”

⁷⁶ *Ibidem*, dosarul nr. 9/1868-1872, f. 94.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*, f. 97.

⁷⁹ *Ibidem*, dosarul nr. 10/1871-1872, f. 257-258.

Acordul de despărțire semnat în comunele mixte trebuia trimis spre aprobare la Episcopia din Arad sau Caransebeș, iar la nivel local, despărțirea nu era pusă în practică până în momentul în care actul va fi aprobat de „ocârmuire”, de ministerul de culte și instrucțiune publică: „până ce Înalta ocârmuire actul atins nu-l va lua spre cunoștință aprobatoare, nimica nu se poate lua în pertractare”⁸⁰.

În toamna anului 1871, episcopul Aradului Procopie Ivașcovici (1853-1873) devine președintele delegației numite din partea Bisericii Ortodoxe Române care să se ocupe de separarea bunurilor comune cu Biserica Ortodoxă Sârbă. Pe ordinea de zi a acestei comisii s-au aflat: separarea fondurilor comune, dar și despărțirea comunităților mixte. Dificultatea consta în găsirea unei soluții de compromis care să fie acceptată de ambele părți⁸¹.

Totodată, „fiind a se numi șase comisii de câte doi membri și un suplinte din partea română și asemenea și din cea sârbă, cari comisiuni urmând dispozițiunilor din amintita învoială să mijlocească despărțirea comunelor amestecate pe calea amicabilă de împăcățiune”, membrii comisiei fiind convocați „pentru una din acele comisiuni și anume aceea ce va avea a lucra în comunele amestecate ce nu vin prea îndepărtate de locul domiciliului ordinariu al Dta, conform impoteririi luate de la Delegațiune prin Nrul 25 al Protocolului său, am aflat întru interesul cauzei a Te numi la locul ... pre Dta și a Te ruga să nu pregeți a lua asupra-Ți zel această sarcină grea, dar onorifică și în cel mai mare grad urgente”⁸².

În ședința Consistoriului Diecezan din data de 8 decembrie 1871 s-a hotărât ca reprezentantul consistorial în comisia română de despărțire să fie ales după criteriul apropierii de domiciliu, pentru a se minimaliza cât de mult „posibilele speze” de călătorie în scopul despărțirii⁸³. Comisiei nr. 1 „de pe malul Mureșului ... în afacerile cu sârbii”⁸⁴, care avea repartizate localitățile în aval de Arad era constituită din următorii membri români: protopopul Aradului Ioan Raț⁸⁵, Lazăr Ionescu, avocat și deputat dietal din Semlac și Ioan Rusu, notar comunal din Nădlac, iar în cazul în care unul dintre membri „ar fi împedecat îl va suplini” judele cercual Mihai Șerban din Nădlac, avocat în Szeged.

Comisiile sârbești desemnate pentru rezolvarea problemelor din comunele mixte s-au împărțit în funcție de protopopiatele sârbești. Acestea erau formate din următoarele persoane⁸⁶:

⁸⁰ *Ibidem*, dosarul nr. 12/1871-1872, f. 12.

⁸¹ Pavel Vesa, „Situția parohiilor ...”, p. 158.

⁸² *Ibidem*, dosarul nr. 2/1870-1880, p. 49.

⁸³ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 12/1871-1872: f. 71.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 34; dosarul nr. 16/1871-1874, f. 42.

⁸⁵ În momentul în care Moise Bocșan, asesor consistorial și preot în Curtici, a preluat funcția de protopop al Aradului, a devenit și membru al comisiei nr. 1, care acționa pentru despărțirea de comunitatea sârbă în localitățile de pe Valea Mureșului Inferior.

⁸⁶ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 2/1870-1880, p. 66; dosarul nr. 12/1871-1872, f. 6.

- Comisia nr. 1. arhimandritul Ghedeon Uvetić, dr. Svetoslav Kasatinović, suplinitor dr. George Milosavlević;
- Comisia nr. 2. senator Alexander Bolić; Iosif Iorgović, suplinitor parohul Alexander Stoiadinović;
- Comisia nr. 3. Protopopul de Kikinda Paia Vlahivić, senatorul Isa Pavlović, suplinitor Pera Vudak;
- Comisia nr. 4. protopopul de Timișoara Vasa (Vasile) Tabaković, fiscalul consistoriului timișorean Steva Sandić, suplinitor Mita Branković, care activa tot la consistoriul timișorean;
- Comisia nr. 5. arhimandritul mănăstirii Bezdin Teofan Jivković, avocatul Gioka Dimitriević, suplinitor dr. Branko Stefanović;
- Comisia nr. 6. protopopul de Sânnicolaul Mare George Nikolić, Constantin Pulo, suplinitor Constantin Sabo din Bătania.

În localitățile unde activează comisia nr. 1 română, condusă de Lazăr Ionescu, din partea sârbilor activează comisia nr. 6, președinte al comisiei fiind protopopul de Sânnicolaul Mare, George Nikolić⁸⁷.

Partea sârbă a dorit amânarea despărțirii, în primul rând din considerente financiare. În acest sens, a apelat la diverse șiretlicuri pentru tergiversarea negocierilor de despărțire. Românii fiind majoritari, prin despărțirea de ierarhia sârbească, aceasta pierdea o importantă resursă financiară. La data de 9 decembrie 1871, comisia română protestează față de atitudinea protopopului sârb al Timișoarei, Vasile Tabakovics. Acesta, în calitate de conducător și membru al „comisiunii delegaționale sârbe trăgănează a ieși în fața locului prin comunele mestecate spre a efectui pertractațiunile de complanare în cestiunea de despărțire, scusându-se că este împedecat prin morb. Deoarece prin această trăgănare dispozițiunile cuprinse în punctul XIX al Învoielii cu privire la termenul defipt pentru încheierea finală a împăcăciunii în comunele mestecate se alterează și peste tot activitatea comisiei noastre delegaționale este împedecată”. Comisia română solicită în scris ca protopopul român de Timișoara să îl contacteze pe protopopul sârb: „în scris a-l provoca ca în interesul bunei conțelegeri pronunțate de ambele delegațiuni congresuale să se rezolve cât mai curând a ieși în comunele mestecate și a începe pertractațiunile de despărțire amăsurat dorinței și dispozițiunilor ambelor delegațiuni congresuale”. Dacă într-adevăr protopopul sârb nu poate să facă față solicitărilor comisiei sârbești, i se sugerează că „dacă d-l protopresviteriu Tabakovics se simte împiedicat d-a satisface acestei datorințe impuse de congresul sârbesc să abdice la locul competente mandatul său, căci la din contra espirând termenul fără de a se fi efectuit cu succes complanațiunea

⁸⁷ *Ibidem*, dosarul nr. 16/1871-1874, f. 44.

frățească între românii și sârbii din comunele mestecate, responsabilitatea pentru orice consecințe neplăcute va cădea pe dânsul”⁸⁸.

Comisia română care se ocupa de localitățile aflate pe Valea Mureșului Inferior s-a reunit cu membrii comisiei sârbe la data de 11 octombrie 1872⁸⁹ și, de comun acord, stabilește medierea despărțirii în localitățile Cenadul Unguresc (azi în Ungaria), Nădlac, Pecica, Turnu, H.M. Vasarhely (azi în Ungaria) și Șeitin. Procesul de mediere a început la Cenadul Unguresc în data de 22 octombrie 1872, „și de acolo – isprăvind treaba – vom merge la Nădlac, apoi acolo ne vom înțelege despre celelalte comune”. Protopopul Aradului Ioan Raț a fost însărcinat să aducă la cunoștința preoților data sosirii comisiei în comunele respective, „spre a se afla poporul pregătit”: „să binevoiești a da de scire sus numitelor comune bisericești ieșirea comisiunilor delegaționale pe termenul defipt cu îndrumare: ca să pregătească preoțimea și poporul de ambele naționalități să-și pregătească toate datele necesare pentru despărțire și sub timpul pertractării comisionale să fie de față”. Banii pentru cheltuielile de transport, cazare etc. pentru membrii comisiei române au provenit din fondul special creat în acest scop și gestionat de Episcopia Aradului. În acest sens, de la comunitățile supuse medierii nu „pretinde niciun fel de cheltuieli”.

La data de 30 noiembrie 1872, după doar o lună de la începutul negocierilor, în Cenadul Unguresc, Nădlac, Pecica, Turnu despărțirea dintre români și sârbi s-a finalizat în mod pașnic și amiabil, fără probleme deosebite între cele două comunități⁹⁰.

La data de 5 octombrie 1877 și 7 octombrie 1878⁹¹ au loc două ședințe în care este dezbătut „Raportul Delegației congresuale pentru cauzele de despărțire ierarhică, despre activitatea sa dela congresul din 1874 încoaci”⁹² în care se prezintă situația la zi a procedurilor de separare în comunele mixte. Astfel, se constată că există 65 comune „mestecate” din părțile diecezelor Arad, Timișoara și Vârșeț. Până la acea dată, într-un număr de 21 comune „au succes și s-a executat despărțirea prin împăcăciune amică”. 15 comune au fost incluse sub jurisdicția Episcopiei Caransebeșului și una la Arad. Sârbii din 4 comune au trecut la Episcopia Timișoara. A mai rămas o comună „pedinte dela lămurirea diferențelor susespuse”. În alte 16 comune „n-a succes împăcăciunea amică, și așa cauza despărțirii conform punctului XIX și XX din învoiala normativă s-a relegat la proces înaintea tribunalului regesc din Budapesta pre care Maiestatea Sa asupra repetitelor stăruii din partea Delegațiunii noastre l-a delegat deja”. Într-un număr de 26 comune procedurile de despărțire nu au fost inițiate până la acea dată, dintre acestea 14 au „prezentat”, iar 12 încă „nu au prezentat rugări de despărțire”, unde încă nu s-au deplasat comisiile de despărțire: „n-au mers să încerce complanarea amică de despărțire”. În acele cazuri, sârbii au argumentat că

⁸⁸ *Ibidem*, dosarul nr. 12/1871-1872, f. 70.

⁸⁹ *Ibidem*, dosarul nr. 10/1871-1872, f. 170.

⁹⁰ *Ibidem*, f. 189.

⁹¹ *Ibidem*, dosarul nr. 35/1875-1886, f. 45.

⁹² *Ibidem*, dosarul nr. 26/1873-1888, f. 57.

termenul de depunere a cererii de despărțire a expirat, iar acele comune „nu mai pot fi îndreptățite respectiv părășie de asemenea favor al procedurii”. Românii protestează împotriva unui asemenea argument.

IV. 2. 4. Separarea fondurilor, fundațiilor și averilor administrate în comun

Separarea fondurilor, fundațiilor și averilor comune româno-sârbe a reprezentat o etapă deosebit de dificilă. În mai multe rânduri, românii au solicitat sume de bani pe principiul proporționalității credincioșilor, dar partea sârbă nu a fost de acord cu cererile românilor.

Deși despărțirea ierarhică s-a realizat teoretic în anul 1865, averile, fondurile și fundațiile au continuat să fie folosite în comun. În cadrul ședinței congresului sârbesc din 10 august 1868 s-a adoptat „Rescriptul regesc” prin care se acceptă separarea fondurilor comune cu românii. Partea românească a averilor este administrată de o epitropie special constituită în Arad, care primește spre administrare cei 300000 florini de la fondul național sârbesc și clerical de la Carloviț, precum și fondul constituit de Iosif Raiacici, patriarhul sârb, pentru un institut teologic român.

În vederea separării averilor, fondurilor și fundațiilor comune a „lucrat” „delegațiunea română a Congresului național bis. emisă prin decisiul nr. 222 din 1868 și reîmpoterită prin nr. 94 din 1870 pentru încercarea unei împăcături amice cu ierarhia sârbească ... în privința acelor cauze și interese ce cu ocaziunea despărțirii ierarhice au rămas nedespărțite”⁹³. „Din partea Congresului național român s-au investit cu misiunea pentru scopul menționat” aceiași membri, aleși în 1868: episcopul Aradului Procopie Ivacicovici „ca conducătoriu alu delegațiunei”, Ioan Balnoșianu, „supralocotenent în pensie”, George Ioanovici, secretar de stat în ministerul cultelor, Antoniu Mocioni, „proprietariu mare”, Ioan Popovici, protopop de Vârșeț, Vincențiu Babeș „jude al tablei regesci ungurești pensionar”, Simion Bica, protopop de Oradea Mare, Sigismund Popovici, vicecomite în Arad⁹⁴. În octombrie 1870, s-a propus ca delegația româno-sârbă să se întâlnească și să își desfășoare activitatea la Pesta pentru „a cerca împăcătura dorită de ambe părțile în comunele mestecate bisericești în privința despărțirii lor”. Totuși, la data de 18 noiembrie 1870, s-a luat decizia ca lucrările comisiei mixte de despărțire să se desfășoare la Carloviț⁹⁵.

Fondurile româno-sârbești comune erau depuse la institute de păstrare și bănci din Carloviț și Budapesta. La data de 18/30 iunie 1871⁹⁶, în cadrul ședinței delegației româno-sârbe de despărțire a averilor (generale) care a avut loc la Carloviț, românii au solicitat suma de 250000 florini, la care se adaugă o dobândă de 10%, începând cu anul 1865, plus cotă parte din reședințele episcopale de

⁹³ *Ibidem*, dosarul nr. 2/1870-1880, p. 71.

⁹⁴ *Ibidem*, dosarul nr. 5/1864-1870, f. 162.

⁹⁵ *Ibidem*, f. 156, 162.

⁹⁶ *Ibidem*, dosarul nr. 9/1868-1872, f. 40; dosarul nr. 11/171-1906, ff. 4-7; dosarul nr. 15/1871-1875, f. 9-12.

la Timișoara și Vârșeț. Suma totală solicitată de partea română a fost de 325000 florini. Însă, partea sârbă este dispusă să cedeze românilor doar suma de 300000 florini, fără dobânzi, iar „românii să renunțe definitiv și pentru totdeauna pretențiunilor de compensare în privința reședințelor episcopoești și a altor bunuri și averi din Timișoara și Vârșeț”. În cazul în care românii își mențin revendicările referitoare la reședințele episcopale, sârbii vor solicita, la rândul lor, cotă parte din reședințele de la Arad și Caransebeș, deși, legal, nu aveau niciun drept la cea din urmă. Sârbii oferă românilor obligațiuni sâtești în Banat și Ungaria și 25000 florini în bani, ca parte din fondurile administrate în comun. Cu ocazia acestei ședințe nu s-a ajuns la un numitor comun, problema separării fondurilor comune rămânând să se dezbată cu ocazia unei întâlniri ulterioare.

În ceea ce privește fundațiunile lăsate prin testament de diverși credincioși pentru sprijinirea școlilor, comisiile de separare au ajuns rapid la un acord. Astfel, românii pretind și primesc două fundațiuni care au fost create special pentru națiunea română, respectiv „Fundus instructus” al Diecezei Arad și fundațiunea patriarhului Raiacici pentru un seminar românesc. Din fondul școlar sârbilor le revin fundațiunea „George Ralea”, fundațiunea „ducelui Albrecht de Sacken-Teschen”, fundațiunea „Iulian Ciocor”, fundațiunea „Naum Bozda”. Restul fundațiunilor școlare, fondul de pensii pentru învățători și fundațiunea „Balla” se împart în mod egal. Fundațiunea pentru Preparandia din Arad revine integral românilor. Propunerea românilor ca fondul comun din Budapesta să se dividă în mod egal, este acceptată de partea sârbă.

La data de 11 mai 1872, are loc o nouă ședință⁹⁷ a comisiei mixte româno-sârbă în vederea separării fondurilor comune. Cu această ocazie, ședința debutează cu o nouă trecere în revistă a fondurilor și fundațiunilor supuse procesului de separare. Fondurile administrate în comun până la momentul despărțirii ierarhice păstrate în conturi bancare din Budapesta erau fondul școlar („scolasticu”), fondul pentru pensionarea învățătorilor și fondul pentru stipendii „Athanasie Balla”, care „sunt a se împărți în două părți egale de o parte între Mitropolia Carlovițeană și de altă parte între diececele arădană și caransebeșană aparținătoare la Mitropolia din Sibiu. Sunt strict sârbești fondul școlar a lui George Balya, d-lui Albrecht, Ducele de Szaizteschen, a lui Iulian Csokor; a lui Naum Bozda; sunt strict românești și se predă românilor fondul pentru institutul preparandial din Arad, ca fond curat românesc.”

Concluziile ședinței din 11 mai 1872 au fost următoarele: după ce la 1 septembrie 1871, ambele delegații congresuale română și sârbă „și-au încheiat elaboratele despre complanarea controverselor ce au subversat din despărțirea Ierarchiei noastre române de către cea sârbă, atât în privința pretensiunilor din fondul bisericesc dela Carloviț și din fondurile aflătoare și administrate la Pesta, cât și cu privire la Învoiala încheiată în cauza despărțirii comunelor mestecate din diececele de mai nainte a Temișului, Vârșețului și Aradului, pentru primirea banilor de la sârbi s-a stabilit

⁹⁷ *Ibidem*, dosarul nr. 13/1871-1874, ff. 3-5.

termenul de 30 septembrie 1871, iar pentru despărțirea comunelor amestecate febr 1872.” „Nefiind însă sancționat actul de complanare dela locurile mai înalte ... a trebuit să se amâne”⁹⁸ primirea banilor de la Carloviț și Pesta și începerea activității efective de separare a averilor.

Cu prilejul ședinței sinodului mitropolitan din duminica Tomii a anului 1873, se constată că împărțirea fundațiilor școlare din Budapesta între sârbi și români s-a încheiat. „După lucrare lungă și fatiguoasă de aproape patru luni, la 12 Decembrie 1872 actele de împăcăciune s-au încheiatu. Mai întâiu în total s-a aflat în numerariu” 1380 florini, 40 creițari în fondul general comun, în fondul școlar – 84311,88 florini, în fondul de pensii – 39633,39 florini, în fondul Ballaianu de stipendii – 30432,68 florini, în fondul „de convictu” din Arad – 4290,90 florini, în fondul edificiului preparandial din Arad – 4449,77 florini. În fondul școlar și de pensie au fost incluse fondurile „eschisive”⁹⁹ sârbești Ralya, Albert-Sachten-Teschen, Csokor, Bozda, în sumă totală de 1304,30 florini. Deci cele două fonduri sunt de 80217,68 florini și 39423,39 florini. Suma de 3406,82 florini, precum și dobânda aferentă de 6970,94 florini erau împrumutate și nu se întrevedea nicio posibilitate de recuperare. În același timp, un număr de 11 obligațiuni private, în valoare de 460055 florini plus dobânda de 5129,22 florini, „s-au aflat sub proces”. Toate acestea erau „pe hartie”. „Obligațiuni de fatu s-au aflat”: în fondul școlar – 13792,24 florini și 4539 florini; în fondul de pensii: 45,70 florini; în fondul Ballaianu – 15807,15 florini¹⁰⁰.

Din averea comună a mitropoliei, românii au primit în total suma de 556500 florini din fondul clerical, iar din fondul inalienabil suma de 318600 florini. Fondul pentru reședință episcopală din Arad fondat de episcopul Iosif Putnic¹⁰¹, în valoare de 7303 florini, revine în întregime românilor, la fel și fondul pentru un seminar românesc fondat de patriarhul Iosif Raiacici, care se ridica la suma de 1484, 91 florini¹⁰².

Prin documentul cu numărul 28957¹⁰³, la data de 28 octombrie 1873, ministrul de culte a luat la cunoștință și a aprobat felul cum s-a realizat împărțirea între sârbi și români a fondurilor școlare de la Budapesta. Aradul așteaptă să primească de la sârbi „partea valorilor și actelor ce se cuvin eparhiilor noastre din Arad și Caransebeș”, după care le vor împărți între episcopiile de la Arad și Caransebeș. Cel care este însărcinat cu aducerea acestor bani și „papetărie” este Vincențiu Babeș, „primind pe lângă protocol exact ... banii, valorile, documentele și toate actele aparținătoare la aceste fonduri”. Din actul ministerului „veți cunoaște ce deslegare favorabilă a aflat cauza de

⁹⁸ *Ibidem*, dosarul nr. 18/1869-1887, f. 119.

⁹⁹ **Eschisive** = exclusiv.

¹⁰⁰ *Ibidem*, dosarul nr. 2/1870-1880, p. 14-17.

¹⁰¹ **Iosif Putnic**, episcop sârb de Timișoara, a fost administrator al Episcopiei Aradului pe perioada de sedisvacanță între ultimul episcop de origine sârbă și primul episcop de origine română (1817-1828).

¹⁰² Pavel Vesa, „Situația parohiilor ...”, p. 162.

¹⁰³ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 13/1871-1874, f. 65; dosarul nr. 19/1872-1917, f. 436.

împărțire a fondurilor noastre școlare comune cu sârbii până acu administrate fără mai nici o influență a noastră în Budapesta”.

La data de 21 aprilie/3 mai 1875¹⁰⁴ din cadrul Consistoriului Diecezan Caransebeș și din cadrul Consistoriului Diecezan Arad se aleg câte 15 delegați (5 din rândul clerului și 10 laici) pentru a decide alocarea banilor către cele două episcopii.

De la Arad sunt aleși următorii delegați: arhimandritul Andrei Papp, Melentie Drăghici, Iosif Beleş, Simeon Bica, George Vasilevici din rândul clerului, iar dintre laici: Vincențiu Babeș, Parteniu Cosma, Sigismund Borlea, Ioan Popovici Desseanu (înlocuit ulterior cu Petru Petrovici), Demetriu Bonciu, Eugen Mocioni, Nicolae Zigre, Ștefan Adam, George Haica, Alesiu Popovici.

Din partea Episcopiei Caransebeșului au fost aleși următorii membri: Antoniu Mocioni, Alexandru Mocioni, Filaret Musta, Alexandru Ioanovici, Alexandru Popovici, Nicolae Andrievici, Iacob Popovici, Constantin Rădulescu, Ioan Bartolomei, Ioan Bistreanu, Ioan Ionașiu, Ștefan Ioanovici, Traian Miescu, Iosif Miescu, Baltasar Munteanu.

Întrunirea celor două delegații a avut loc la Timișoara la data de 23 aprilie/5 mai 1875, unde au hotărât că temporar fondurile să se administreze în comun, iar sediul „epitropia provizorie a fondurilor comune bisericești și școlare ale eparhiilor gr. or. rom. Arad-Caransebeș” să fie la Timișoara, ca localitate la jumătatea distanței dintre Arad și Caransebeș¹⁰⁵. Primul președinte al acestei epitropii a fost Atanasie Șandor (în perioada 1874-1881)¹⁰⁶.

IV. 2. 5. Disputa ierarhiei românești și sârbești privind mănăstirile de pe valea Mureșului Inferior

IV. 2. 5. 1. Mănăstirea Bezdin

Familia Jakšić (Iakšić) a reprezentat un adevărat model al nobilimii, o familie cu origini sârbești care a fost înnobilită la curtea regelui maghiar Matei Corvin. De-a lungul timpului, familia Jakšić a realizat diverse relații și alianțe de rudenie cu casa imperială rusă, despoții sârbi, voievozii moldoveni, banii croați și cu nobilimea italiană. Întemeietorul familiei Jakšić a fost voievodul Jakša Brežičić. Fiii săi, Ștefan și Dimitrie, s-au mutat în Ungaria împreună cu 1200 de războinici după căderea despotatului sârb în mâinile turcilor, în 1464, la invitația regelui Matei Corvin și s-au așezat în localitatea Nădlac. Cântecul național sârbești amintesc pe membrii familiei Jakšić, mai ales pentru eroismul lor de excepție, dar și pentru viața aventuroasă și afacerile lor sentimentale. De asemenea, sunt cunoscuți drept importanți ctitori de biserici și mănăstiri ortodoxe.

¹⁰⁴ *Ibidem*, dosarul nr. 18/1869-1887, f. 154.

¹⁰⁵ *Ibidem*, f. 156; dosarul nr. 19/1872-1917, f. 342.

¹⁰⁶ *Ibidem*, dosarul nr. 19/1872-1917, f. 328.

Jovan Jakšić, nepotul lui Dimitrie Jakšić și fiul lui Petru Jakšić, și-a donat o parte din avere pentru inițierea ridicării Mănăstirii Bezdin¹⁰⁷ în anul 1539, ulterior, viețuind aici ca monah. Se întâmpla pe vremea arhimandritului Ioasaf Milutinovici, iar construcția a fost finalizată cu ajutorul comunității monahale care a viețuit la mănăstire și a credincioșilor din satele învecinate, după cum consemna Leontie Bogojevici-ieromonahul pe o filă de *Psaltire* (aflată acum la Vârșeț).

Situată la 36 km vest de Arad, pe malul sudic al Mureșului, Mănăstirea Bezdin cu hramul „Adormirea Maicii Domnului” (15 august pe stil vechi, 28 august stil nou), este una dintre puținele mănăstiri ortodoxe sârbe din România care mai funcționează în zilele noastre. Accesul la mănăstire se face de pe șoseaua Arad-Periam, pe un drum care se ramifică spre dreapta, la intrarea în satul Munar. Cândva această mănăstire era ascunsă în pădurea deasă și falnică ce o înconjura. Numele mănăstirii vine de la pârâul Bezdin, care formează o serie de mlaștini cu stufăriș în partea de vest a locașului de cult, creând un peisaj pitoresc.

Conform organizării Bisericii Ortodoxe Sârbe, mănăstirile sunt împărțite în trei categorii: arhimandrii, egumenii și filiale¹⁰⁸. Criteriile legate de încadrarea mănăstirilor în aceste categorii erau legate de puterea economică și prestigiul așezămintelor monahale. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, mănăstirea Bezdin a fost încadrată la categoria arhimandrii, starețul având grad de arhimandrit. Pe teritoriul Banatului, același rang îl dețineau și mănăstirile Sfântul Gheorghe și Mesici.

Mănăstirea Bezdin a fost incendiată de turci în timpul ocupației otomane a Banatului, însă nu a fost părăsită de călugări, care au ridicat o biserică de lemn în care au slujit până la construirea locașului de cult actual. Biserica de cărămidă s-a construit după 1690, în stil bizantin, în formă de treflă cu trei abside. După anul 1740, urmează o perioadă de dezvoltare a mănăstirii, pe timpul egumenului Teodosie Veselinovici care se stabilește la Bezdin, venind de la Mănăstirea Vincia din Serbia împreună cu obștea, de unde au fugit prizonieri de turci. Printre numeroasele obiecte de cult deosebit de valoroase, au adus și Icoana făcătoare de minuni a Maicii Domnului, de proveniență de la Muntele Athos.

Începând cu anul 1776, documentele vremii atestă faptul că la mănăstirea Bezdin a funcționat o școală¹⁰⁹. După desființare, mănăstirea a continuat să finanțeze școala confesională din localitatea Munar. În septembrie 1903, școala din Munar era pe punctul de a fi închisă de autoritățile statului, deoarece nu corespundea cerințelor sanitare. Din banii proprii, mănăstirea Bezdin a construit o clădire destinată școlii, activitatea acesteia continuând și în anii următori. În acea perioadă este atestat ca stareț Isac Doșen.

¹⁰⁷ Pliant cu istoricul mănăstirii Bezdin; <http://www.proarad.ro/bezdin/> (24 septembrie 2010); Gheorghe Lazarevski, „Repertoriul monumentelor religioase de pe cursul inferior al Mureșului”, în *Ziridava* (Arad), 1979, nr. XI, pp. 999-1016.

¹⁰⁸ Vasa Lupulovici, *Mănăstirile sârbești din Banat. 1865-1918*, Timișoara, edit. Mirton, 2006, p. 37.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 45.

Pe lângă școala din Munar, și alte localități din jurul mănăstirii au fost sprijinite cu importante sume de bani pentru întreținerea școlilor. Astfel, în anul 1906, mănăstirea Bezdin a oferit un ajutor în valoare de 6000 coroane pentru ridicarea școlii din Mănăștur. În același an, s-a oferit un ajutor de 1000 de coroane pentru ridicarea unei școli de fete în localitatea Gelu.

Începând cu anul 1922, la Bezdin se deschide o școală specială pentru monahi.

Conform conscripției mănăstirilor din anul 1775, Bezdinul se afla pe primul loc între mănăstirile din Banat în ceea ce privește importanța averilor și a veniturilor realizate. Astfel, mănăstirea a dispus de suficiente fonduri pentru realizarea a numeroase renovări ale complexului monahal, pe parcursul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea.

În anul 1741, în partea vestică a locașului de cult s-a construit o nouă clopotniță¹¹⁰. Din păcate, astăzi, această construcție tinde să se desprindă de corpul clădirii, existând fisuri mari în zidărie.

În anul 1753, cunoscutul pictor arădean Ștefan Tenețchi pictează iconostasul bisericii. În anul 1755, se execută lemnăria și se donează sfânta masă de marmură din Altar. Încă din anul 1771, conacul mănăstirii avea peste 52 de încăperi (parter și etaj), capelă, antreu, trapeză. Documentele vremii atestă faptul că, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, 16 călugări viețuiau la mănăstirea Bezdin.

În anul 1802, pictorul academic Jacov Orfelin pictează un iconostas complet nou, realizat de sculptorul Axentie Marcovici, iar în anul 1833 se execută importante lucrări de reparații.

În anii 1850-1851, la mănăstirea Bezdin s-au executat lucrări de reparație, în special la clădirile anexe, iar în 1860, pe vremea arhimandritului Antonie Nako, s-au efectuat ample lucrări la corpul de chilii și la biserica ansamblului monahal. În anul 1862, Lazăr Ianici din Arad a sculptat stranele și scaunele din biserică, efectuând și lucrări de reparații a iconostasului.

Capela mănăstirii Bezdin (paraclisul de iarnă) poartă hramul *Schimbarea la față* (6 august stil vechi, 19 august stil nou), fiind renovată și pictată de către arădeanul Frank Gostințar în perioada 1884-1887¹¹¹.

Noi lucrări de renovare a bisericii mănăstirii Bezdin au avut loc în anul 1888, când stareț al mănăstirii era egumenul Nicanor Nedelcovici. S-a înlocuit turnul bisericii și s-a acoperit întreg acoperișul cu tablă de aramă.

Între anii 1912-1922, pictorul sârb Ștefan Alexici a executat mari compoziții picturale, aflate azi la Vicariatul Ortodox Sârb din Timișoara spre mai bună păstrare. Tot la Vicariatul din Timișoara se află și parte din pictura iconostasului, precum și un bogat fond de carte al bibliotecii mănăstirești.

Conform unui inventar din anul 1880¹¹², mănăstirea Bezdin deținea următoarele suprafețe agricole: pământ arabil (1336 jugăre), fânețe (58 jugăre), grădini (4 jugăre), livadă de pruni (13

¹¹⁰ *Ibidem*, pp. 25-26.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 42.

jugăre), pădure (500 jugăre), sălcării (16 jugăre), pământ rătos (150 jugăre), vii (28 jugăre), pământ mlăștinios neproductiv (110 jugăre), în total deținând 2215 jugăre. În acea perioadă, Bezdinul era cea mai bogată mănăstire sârbească din Banat.

Pământul și creșterea animalelor reprezentau principalele surse de venit ale mănăstirii Bezdin. Datorită calității superioare a pământurilor arabile, mănăstirea Bezdin era recunoscută pentru cultivarea de cereale, iar în ceea ce privește efectivul de animale, în anul 1880, mănăstirea Bezdin deținea 605 oi, 286 porci, 45 vite cornute, 7 cai și 4 măgari.

În același an, s-a realizat și o statistică a veniturilor planificate și a celor obținute efectiv. Conform acesteia, la mănăstirea Bezdin se constată următoarea situație financiară, prezentată în Tabelul nr. 11.

Tabelul nr. 11. Veniturile mănăstirii Bezdin (1880)

Sursa	Venituri (florini)	
	Planificate	Realizate
Creșterea animalelor	2916,80	2082,81
Pădure	2540	3889,41
Cârciumi	356	-
Vii	2150	193,37
Arendarea pământului arabil	16955,75	10291,75
Fân și paie	557	-
Pescuit și rât	1065	169,26
Dobânzi	1073,65	1203,67
Diverse	233	9,80
Cereale	-	1271,93
Disponibil din 1879		2128,60
Total	28257,20	21240,67

Pentru sporirea veniturilor, mănăstirea Bezdin, ca de altfel și alte așezăminte monahale din Banat, a ridicat o moară pe Mureș, care era exploatată de morari experimentați și care plăteau mănăstirii făină de grâu (4500-5000 kg anual) sau porumb (1500-2000 kg anual). Începând cu anul 1880, mănăstirea nu a mai primit produse, ci o sumă de bani în fiecare an, ca arendă a morii de pe Mureș. Avantajul de a fi în apropierea surselor de apă a determinat închirierea acestora pentru pescuit, în urma căruia mănăstirea câștiga în natură, dar și în bani.

În același scop, mănăstirea Bezdin a deținut și două cârciumi în localitatea Munar. Aici se comercializa o mare parte a vinului și a țuicii realizate din viile și livezile mănăstirii. Viile mănăstirii Bezdin se întindeau pe o suprafață de 28 de jugăre, împărțite în trei parcele: una de 11,5 jugăre la Munar, una de 12,5 jugăre la Grădiște, în apropierea drumului dintre Arad și Secusigiu, iar

¹¹² *Ibidem*, p. 65 și urm.

a treia parcelă, de 12 jugăre, se găsea la Păuliș¹¹³. Mănăstirea Bezdin mai avea ca surse de venit cele 500 de jugăre de pădure, precum și stuful din bălțile și mlaștinile din apropiere.

Mănăstirea Bezdin adăpostește moaștele Sfântului Kirill Mărturisitorul, canonizat în anul 2011. Kirill a fost un călugăr ortodox, care a luptat pentru dreapta credință și pentru libertatea poporului în urmă cu aproape 200 de ani.

Născut în Dalmația, în jurul anului 1792, Kirill a devenit frate al mănăstirii Savina (Dalmația), ajungând la Bezdin în anul 1846. Protosinghelul Kirill Țvetcovici este arestat pe data de 4 decembrie 1821 la Šibenik, când a avut loc revolta poporului sârb împotriva unirii religioase. Este încătușat în lanțuri grele și aruncat într-o temniță plină de umezeală. Fiind un mare luptător împotriva instituirii noii confesiuni, a fost condamnat la temniță grea, pedeapsa trebuind să o ispășească pe o insulă pustie din Marea Mediterană. Însă, este grațiat de către împăratul Ferdinand I, în anul 1842, cu condiția de a fi exilat și izolat într-una din mănăstirile sârbești, în acest scop fiind desemnată mănăstirea Bezdin.

Fiind înștiințați de sosirea lui Kirill, călugării de la Bezdin au clădit în podul mănăstirii o mică chilie situată în partea de nord a complexului monahal. Chilia avea 2 m lățime, 3 m lungime și 2 m înălțime, fiind prevăzută cu două ferestre mici la capătul podului, unde Kirill a viețuit în izolare timp de patru ani, neavând voie să vorbească cu nimeni.

Părintele Kirill a trecut la cele veșnice la data de 29 septembrie 1857, fiind înmormântat în curtea mănăstirii, lângă peretele din stânga a pronaosului. Moaștele sfântului au fost descoperite în anul 2011, datorită unui vis. După canonizarea Sfântului Kirill, moaștele sale au fost așezate în mănăstire, fiindenerate atât de credincioșii sârbi, cât și de cei români.

Multă vreme, singura viețuitoare a mănăstirii a fost Maica Anghelina, care a trăit în mănăstire în multe lipsuri, dar cu permanentă încredere în ajutorul lui Dumnezeu. Până în anul 2000, mănăstirea nu a fost racordată la curentul electric. Credincioși cu inimă mare din Munar au ajutat-o pe Maica Anghelina la treburile gospodărești. Aceasta a trecut în lumea dreptilor în 31 octombrie 2014, la vârsta de 84 de ani.

Cele două personalități ale mănăstirii au devenit personaje de roman, viața lor fiind descrisă cu măiestrie de scriitoarea Lia Alb (Viorica Popescu), iar cele două romane, „Maica Anghelina” și „Pădurea din biserică”, au avut un mare succes.

¹¹³ *Ibidem*, p. 72.

IV. 2. 5. 2. Mănăstirea Hodoș-Bodrog

În zona Mureșului Inferior, încă de la începutul mileniului al doilea a pulsat o viață creștină. Cronicile medievale atestă existența călugărilor greci la Cenad (Morisena) și Igrîș. Mănăstirea Hodoș-Bodrog a reprezentat un puternic centru de ortodoxie, cu viață neîntreruptă începând din anul 1177, până în zilele noastre.

Istoria milenară a mănăstirii de pe malul Mureșului a fost o temă intens abordată de cercetători ai trecutului¹¹⁴, existența locașului de cultură și viață creștină devenind subiect de analiză din toate punctele de vedere. Din bogata literatură istorică privind Mănăstirea Hodoș-Bodrog, aflăm că acest așezământ monahal a fost un centru de copiiști de manuscrise pe întreaga perioadă medievală și chiar și după apariția tiparului¹¹⁵.

Însă, averea mănăstirească și prestigiul dobândit în lumea ortodoxă au devenit subiect de dispută în cadrul procesului de despărțire ierarhică. „Cestiunea monastirilor, după pactul ambelor delegațiuni nu s-a putut complana pe cale amică, ci a rămas ca să se decidă pe calea procesuală, încât n-ar mai fi posibil a se încerca conțelegere nouă după ce treaba împărțirii fondurilor și a despărțirii comunelor mestecate se va efeptui finalminte”¹¹⁶. Cea mai lungă etapă a procesului de despărțire ierarhică a fost reprezentată de așa-numitul „proces al mănăstirilor”¹¹⁷. În primii ani ai secolului al XX-lea, acest proces era încă departe de a fi finalizat. În așteptarea unei posibile acțiuni în justiție pentru stabilirea jurisdicției asupra mănăstirilor bănățene, ambele părți au demarat colectarea de dovezi istorice care să ateste justetea solicitării. Dosarul prezentat de români era format din documente care atestau apartenența românească a mănăstirilor în cauză. În același timp, dosarul prezentat de partea sârbă conținea documente istorice, dar și documente privind poziția Patriarhiei sârbe, a episcopilor sârbi din Vârșet și Timișoara și a stareților mănăstirilor în cauză¹¹⁸.

La consfătuirea din 20 februarie 1907, avocații români au decis intentarea unui proces pentru jurisdicția asupra mănăstirii Hodoș-Bodrog, iar mănăstirile bănățene Bogyan și Kovil să rămână în continuare sub jurisdicție sârbească. „Am aflat că va fi mai consult și mai corect ... acele deși sunt comune, fiind însă în mijlocul populațiunei sârbești le lăsăm de partea lor”¹¹⁹.

¹¹⁴ Eugen Arădeanul, Lucian Emandi, Teodor Bodogae, *Mănăstirea Hodoș-Bodrog*, Arad, edit. Episcopiei Aradului, 1980, 225 p.

¹¹⁵ Paul Krizner, „Câțiva copiiști de manuscrise din părțile Aradului”, în *Administrație românească arădeană, studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. VI, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2013, pp. 17-23.

¹¹⁶ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 18/1869-1887, f. 119.

¹¹⁷ Daniel Alic, „Procesul de separație ierarhică în Episcopia Caransebeșului la începutul secolului al XX-lea”, în *Tradiție și modernitate în mărturisirea credinței. 100 de ani de la sfințirea bisericii „Sfântul Ilie” din Timișoara-Fabric*, coord. Cosmin Panțuru, Sibiu / Timișoara, edit. ASTRA Museum / edit. Partoș, 2013, p. 170.

¹¹⁸ Vasa Lupulovici, *Viața bisericească ...*, pp. 369-370.

¹¹⁹ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 48/1900-1915, f. 486-487.

La data de 18/31 martie 1909, procesul intentat părții sârbe de către români pentru jurisdicția mănăstirii Hodoș-Bodrog era în plină desfășurare. Apărătorii părții române au fost avocații Emil Babeș și Nicolae Zigre¹²⁰ din Oradea, fiind asistați de 3 „jurisconsulți” delegați din partea Episcopiei Aradului și 3 delegați din partea Episcopiei Caransebeșului¹²¹. În ședința sinodului eparhial Arad, din 3/15 aprilie 1896¹²², sunt desemnați cei 3 „jurisconsulți”, în persoana lui Nicolae Zigre din Oradea, Emanuil Ungureanu din Timișoara și Nicolae Oncu din Arad.

La mijlocul secolului al XIX-lea, sub ierarhia de la Carloviț erau 28 mănăstiri, românii solicitând mănăstirile Bezdin, Mesici, Sân George, Zlatița și Voilovița, care se aflau pe teritoriul locuit în majoritate de români¹²³. Încă din ședința din august 1864, partea română solicită jurisdicția asupra mănăstirilor Hodoș-Bodrog, Bezdin, Sf. Gheorghe și Mesici¹²⁴. Încă de la început disputa asupra jurisdicției mănăstirilor din zona Banatului a fost una aprinsă. Partea sârbă, întrunită în ședință la data de 15/27 aprilie 1865, este dispusă să cedeze doar două mănăstiri, una pentru fiecare Eparhie românească din zona Banatului. Este vorba de mănăstirea Zlatița pentru Episcopia Caransebeșului și mănăstirea Hodoș-Bodrog care urma să treacă sub jurisdicția Episcopiei Aradului¹²⁵.

La data de 25 octombrie 1904, românii solicită din nou de la ierarhia sârbă jurisdicția asupra acelorași mănăstiri, respectiv Hodoș-Bodrog, Bezdin, Sf. Gheorghe și Mesici¹²⁶, dar nici cu această ocazie nu s-a ajuns la o concluzie care să mulțumească ambele părți.

Deși au existat numeroase neînțelegeri, după un parcurs extrem de sinuos, din cauza crizei determinată de primul război mondial și de destrămarea monarhiei austro-ungare, mănăstirea Hodoș-Bodrog a trecut pe cale amiabilă sub jurisdicția ierarhiei române de la Arad. Procesul mănăstirilor s-a încheiat în 1916 cu câștig de cauză a părții române, însă din cauza războiului aplicarea sentinței s-a amânat. După încheierea primei conflagrații mondiale, datorită relațiilor tensionate dintre români și sârbi în zona Banatului, situația mănăstirilor a rămas cea de dinainte de proces, acestea continuându-și existența sub jurisdicție sârbă. Doar mănăstirea Hodoș-Bodrog a trecut sub jurisdicție română.

¹²⁰ *Ibidem*, dosarul nr. 48/1900-1915, f. 11.

¹²¹ *Ibidem*, f. 510, 528.

¹²² *Ibidem*, dosarul nr. 49/1896, f. 7.

¹²³ Daniel Alic, *st. cit.*, p. 171.

¹²⁴ Vasa Lupulovici, *Viața bisericească ...*, p. 366.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 367.

¹²⁶ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 48/1900-1915, f. 566-567; Pavel Vesa, „Situația parohiilor ...”, p. 162.

IV. 2. 6. Analiza despărțirii ierarhice în comunitățile mixte româno-sârbe

Într-o primă fază s-a apelat la „separarea ierarhică pe cale amică”, iar în caz de eșec, litigiul se rezolva pe cale procesuală, acțiunea în justiție fiind intentată de patriarhul de Carloviț, sau de episcopul de Timișoara care acuza Mitropolia românească, în numele credincioșilor. În alte cazuri, acțiunea în justiție era intentată de Episcopia Aradului sau cea a Caransebeșului care acuza ierarhia sârbească.

În cazul neînțelegerilor pașnice, inițial s-a stabilit ca litigiile despărțirii să fie rezolvate de tribunalul militar din Timișoara. Însă, înainte de inițierea primului proces de despărțire, la data de 11 iulie 1874, regele Franz Iosif I a desemnat Tribunalul din Budapesta ca for juridic „pentru procesele iscate din despărțirea ierarhică a comunelor mestecate” Prin rezoluția nr. 20180 din 24 iulie 1874, ministrul de culte a notificat cele două mitropolii, sârbă și română, privind decizia regală: „Majestatea Sa a încuviințat delegarea tribunalului regesc din Pesta pentru pertractarea și deciderea controverselor de despărțire ierarhică ale acelor comune miste care sunt avizate la proces”¹²⁷. În cadrul ședinței subdelegațiunii congresuale din Budapesta, din data de 1 februarie 1875, se informează că „Escelenția Sa președintele Metropolit face cunoscut că Majestatea Sa conform rescriptului ministerial din 24 iulie 1874 Nr. 20180 a încuviințat delegarea tribunalului regesc din Pesta pentru procesele de despărțire despre ce pe cale presidiale a și avizat pe membrul plenipotențiat al delegațiunii Vincențiu Babeș precum și autoritățile diecesane concernante”. „Din această parte [românii – n.n.] comembrul delegațional și referintele Vincențiu Babeș este impoterit a păși ca apărătoriu în toate cauzele naintea județului delegat”¹²⁸.

Periodic, ierarhia românească lansa apeluri prin care solicita încercarea realizării separării pe cale pașnică cu orice preț. O astfel de circulară a fost semnată, la data de 3 noiembrie 1870, de către mitropolitul Șaguna, prin care se solicita ca „delegațiunea ... preste tot să încerce pe cale amicabilă a aduce cestiunea comunelor miste din diecesa Aradului și Caransebeșului la doritul rezultat și încât aceasta nu i-ar succede se autorizează delegațiunea pe baza art. dietal IX din anul 1868 a esopera delegarea unui județ”¹²⁹. Despărțirea la nivel de comune mixte cunoaște două etape distincte: despărțire pașnică și separare pe calea justiției. După încheierea despărțirilor pe cale amiabilă, s-au desfășurat procesele de separare în instanță, primul caz fiind cel al comunei Chinez, acționat în justiție în anul 1884 și finalizat în anul 1889, încheiat cu câștig de cauză pentru comunitatea română¹³⁰, acesta devenind un precedent pentru toate celelalte spețe.

¹²⁷ *Ibidem*, dosarul nr. 26/1873-1888, f. 45.

¹²⁸ *Ibidem*, dosarul nr. 29/1874-1875, f. 4.

¹²⁹ *Ibidem*, dosarul nr. 5/1864-1870: f. 158.

¹³⁰ Pavel Vesa, „Situția ...”, p. 166; Florin Zamfir, „Școala și societatea românească din comitatul Timiș, în procesul de separare de ierarhia ortodoxă de la Carlovitz”, în *In Memoriam magistri Mihai Pârvulescu*, ed. îngrijită de dr. Carmen Pușa Pârvulescu, Timișoara, edit. Eurostampa, 2019, p. 720.

Ultima etapă a procesului de despărțire ierarhică a constat din realizarea separației la nivel de comune mixte româno-sârbești¹³¹. Referitor la comunitățile mixte care solicitau separarea, episcopul Aradului Ioan Mețianu admite: „știm cu cât dor și nerăbdare așteaptă și acei frați și coreligionari ai noștri desfacerea lor de ierarhia sârbă și trecerea la mama ierarhia română”¹³².

În 21 iunie 1869, ortodocșii din Ungaria primesc din partea statului suma de 26447,44 florini de la bugetul de stat pentru anul 1868, în urma rectificării bugetare, pentru ajutorarea proceselor de despărțire a comunelor mixte. Suma se împarte în mod egal între români și sârbi, românii revenindu-le suma de 13223,72 florini, bani primiți cu întârziere, abia în vara anului 1871: „Maiestatea Sa a dispus cu rezoluțiunea din 29 august 1871 ... această să se folosească spre ușurarea despărțirii ierarhice în comunele micste mai sărace”¹³³. Rapoarte anuale justificative trebuiau trimise către guvern. Sumele trebuiau „să se întrebuițeze eschisivu pentru ajutorarea comunelor mestecate care nesuescu la despărțire ierarhică”¹³⁴.

La nivelul comunităților mixte locale, procedurile de separare a românilor de sârbi au fost impulsionate de partea română, dornică să grăbească încorporarea sub jurisdicția nou-înființatei Mitropolii a Ardealului. Principalele probleme au apărut în comunitățile mixte în care partea sârbă a venit cu solicitări considerate exagerate¹³⁵.

Tratativele dintre cele două părți au decurs destul de anevoios, dar în final s-a adoptat o soluție destul de simplă: parohiile curat românești au trecut la Mitropolia română, cele curat sârbești au rămas pe mai departe sub jurisdicție sârbă, rămânând de rezolvat problema din parohiile cu populație ortodoxă mixtă, sârbă și română. În fiecare comună, cele două comisii trimise de la „centru”, se întâlnesc cu „bărbați de încredere adecă ... credincioși mai de frunte”¹³⁶, care încearcă să rezolve pe cale amiabilă separarea celor două comunități confesionale. Se solicita ca autoritățile ecleziastice să notifice românii și sârbii din comunele respective „credincioșii noștri români din respectivele comune de timpuriu să fie avisați despre eșirea comisiunilor” pentru a fi pregătiți cu documentație și altele¹³⁷.

Însă, partea sârbă trăgăna trimiterea comisiilor în comunele mixte în vederea separării comunităților ortodoxe. La data de 17 noiembrie 1872, partea română solicită ministrului de culte, administratorului patriarhal de la Carloviț ca să intervină pe lângă Consistoriul sârb de la Timișoara sau Vârșet pentru ca acestea să dispună „trimiterea comisiilor delegaționale sârbești” în teritoriu¹³⁸.

¹³¹ Pavel Vesa, „Situția parohiilor ...”, pp. 157-167.

¹³² S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 1/1887-1900, p. 350.

¹³³ *Ibidem*, f. 265.

¹³⁴ *Ibidem*, dosarul nr. 19/1872-1917, f. 208.

¹³⁵ *Ibidem*, dosarul nr. 2/1870-1880, pp. 163-164.

¹³⁶ *Ibidem*, dosarul nr. 24/1873-1874, f. 171.

¹³⁷ *Ibidem*, dosarul nr. 24/1873-1874, f. 179.

¹³⁸ *Ibidem*, dosarul nr. 13/1871-1874, f. 55.

După încheierea procesului de despărțire ierarhică în parohiile mixte, comunitățile sârbești din Banat au câștigat 9 biserici, printre care se numără următoarele comunități aflate pe valea Mureșului: Saravale, Cenad și Sânnicolau Mare. Comunitățile românești au câștigat în 11 cazuri, printre care se numără și Arad-Gai, Felnac, Pecica, Turnu și Nădlac¹³⁹.

Într-o circulară datată 8 noiembrie 1880¹⁴⁰, se face precizarea că românii „de prin comunele mestecate, unde despărțirea ierarhică pe cale amică n-a succes, ar fi a se mai adresa o nouă încercare de complanare amică numai până la finea anului curinte 1880 și dacă pân-atunci Congresul sârbesc carele s-a învoit a mai face cu noi o atare nouă încercare, nu s-ar întruni, atunci acelor Români de prin acele comune mestecate să li fie liber a cere ca procesele lor de despărțire să se înceapă fără amânare la Tribunalul regiu din B[uda]pesta delegat de Maiestatea Sa pentru aceste cause”.

Pentru apărarea comunităților românești în instanță, Vincențiu Babeș recomandă Mitropolitului din Sibiu pe avocații George Șerb și Ștefan Ioanovici „pentru începerea și urmărirea cu succes a acelor procese la Tribunalul din B[uda]pesta se recer avocați cari pururea să fie îndemână adecă stabili în capitală. ... Subsemnatul conformându-se votului expres al Românilor de prin comunele mestecate, pe cât timp împrejurările i vor permite, bucuros își ofere svatul, conlucrarea și conducerea în aceste cause luiși mai bine decât oricărui altul cunoscute”.

În data de 8/20 februarie 1890, situația pe teren nu era încă clarificată. Într-un raport prezentat Consistoriului Diecezan se face precizarea că „după despărțirea ierarhică a bisericii noastre române de către sora biserică sârbă, au mai rămas în ierarhia sârbă așa numitele comune mixte, constatatori din Români și Sârbi, pentru cari în privința împărțirii averii comune s-a rezervat mai întâiu încercarea împăcării amice; iar în casu când aceasta n-ar succede s-au avizat la calea procesului”¹⁴¹.

După încheierea tuturor procedurilor de despărțire de comunitatea sârbească realizată deja la nivel de ierarhie, episcopul Aradului este îndrumat de la Sibiu, printr-o scrisoare datată 10 iunie 1874, cu privire la comunitățile de români despărțite de sârbi „a dispune celea de lipsă pentru asigurarea încorporării lor respective organizarea și constituirea conformă învoielii normative carlovițene, respective în spiritul statutului organic al bisericii noastre”¹⁴².

La data de 21 iulie 1878, s-a constituit o comisie formată din Filaret Musta, protosincol în Caransebeș, Melentie Drăghici, protopop în Timișoara, dr. Paul Vasici, inspector de școli pensionar

¹³⁹ Lucian Mic, „Episcopia ortodoxă sârbă a Timișoarei (1850-1900). Elemente de organizare administrativ-bisericească”, în *Tradiție și modernitate în mărturisirea credinței. 100 de ani de la sfințirea bisericii „Sfântul Ilie” din Timișoara-Fabric*, coord. Cosmin Panțuru, Sibiu / Timișoara, edit. ASTRA Museum / edit. Partoș, 2013, pp. 21-22.

¹⁴⁰ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 2/1870-1880, p. 8-9.

¹⁴¹ *Ibidem*, dosarul nr. 7/1890-1913: f. 388.

¹⁴² *Ibidem*, dosarul nr. 20/1872-1880, f. 154-155.

din Timișoara, Vincențiu Babeș din Budapesta, Ioan Lengheru, avocat în Brașov¹⁴³. Scopul acestei comisii, care va colabora cu o comisie sârbă, este de a soluționa cazurilor de trecere ulterioară a credincioșilor de la o parohie română la cea sârbă și invers în comunele unde deja despărțirea ierarhică s-a realizat.

La 20 octombrie 1899, Mitropolitul Ioan Mețianu de la Sibiu trimite către episcopul arădean Iosif Goldiș o scrisoare prin care îl felicită pentru acțiunile întreprinse în vederea finalizării procedurilor de separare de ortodocșii sârbi, în care apreciază „interesul ce desvoldați în cauzele comunelor mixte merită toată lauda și recunoștința”¹⁴⁴.

IV. 2. 6. 1. Nădlac

La data de 24 iunie 1847, credincioșii ortodocși din Nădlac concep un memoriu trimis la Carloviț prin care solicită: revenirea la normativul stolar din 1775-1777, solicitarea ca preoții să fie sfătuiți a predica în limba română sau sârbă, proporțional cu ponderea etnică de la Nădlac. Nădlăcanii propuneau ca limba liturgică să fie utilizată pe criteriul proporționalității caselor (48 sârbești și 552 românești) și conform numărului de credincioși români și sârbi: pentru cele 414 familii românești cu case și pământ să se officieze servicii religioase și predici în limba română timp de 8 săptămâni la rând, iar a noua săptămână, slujbele să se officieze în limba sârbă, pentru cele 48 de gospodării ale sârbilor. De asemenea, ortodocșii cer ca lăcașul de cult, ridicat între anii 1822-1829, să fie sfințit de episcop fără nici o taxă și să se reducă cuantumul birului episcopesc¹⁴⁵.

La data de 15 iulie 1847, ortodocșii români din Nădlac adresează o scrisoare episcopului din Arad, Gherasim Raț, în care precizează că tulburările legate de limba liturgică continuă, sârbii nefiind de acord cu propunerile românilor. Consecința acestor solicitări a fost adoptarea limbii române ca limbă liturgică timp de 8 săptămâni, iar a noua se slujea în limba sârbă. Această situație a durat până în anul 1872, când cele două comunități se despart în mod oficial.

Până la separarea efectivă în cadrul fiecărei parohii mixte, s-a stabilit ca regulă generală păstrarea *statu-quo*-ului existent în anul 1865, iar credincioșii au fost sfătuiți să dea dovadă de răbdare până la rezolvarea tuturor problemelor specifice fiecărei comunități. La Nădlac s-a menținut *statu-quo*-ul stabilit în anul 1847 până în momentul separării efective a celor două comunități ortodoxe. În urma unei vizite din partea Consistoriului Diecezan arădean în localitățile mixte din nordul Mureșului, se constată că „în Nădlac în care se află o minoritate neînsemnată de sârbi, preotul de acolo George Șerban limba sârbească o pricepe așa ca a lui proprie cea română”¹⁴⁶.

¹⁴³ *Ibidem*, dosarul nr. 26/1873-1888, f. 5.

¹⁴⁴ *Ibidem*, dosarul nr. 45/1894-1900, f. 4.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 28.

¹⁴⁶ *Ibidem*, dosarul nr. 5/1864-1870, f. 150.

Printre primele comunități în care s-au separat românii și sârbii s-a numărat cea de la Nădlac, existând foarte puține probleme contradictorii. Protocolul de despărțire dintre comunitățile ortodoxe română și sârbă de la Nădlac, cu numărul 98/1872, a fost semnat la data de 27 octombrie 1872¹⁴⁷. În momentul despărțirii, la Nădlac trăiau 2543 români și 202 sârbi. Înainte de despărțire, comunitatea ortodoxă de la Nădlac a aparținut de Episcopia Aradului, iar după separare, ortodocșii români rămân sub jurisdicția episcopului de la Arad, iar sârbii trec sub jurisdicția Episcopiei sârbești de la Timișoara.

După semnarea protocolului de despărțire, la data de 10 ianuarie 1873, autoritățile ecleziastice arădene solicită „a face cunoscut poporului dreptcredincios de ambele naționalități din Nădlac că superioritatea bisericească întâmpină cu plăcere nărvirea frățască dintre ambele părți, după cum aceea este exprimată în protocoalele comisiunii delegaționale luate în fața locului. Dar de altă parte sunt poftite ambele părți a fi cu așteptare până când trebile despărțirii din caz în caz se vor pertracta la forurile competente, iar până atunci poporul nostru de ambele naționalități are să rămână liniștit în legăturile frățietății creștinești și sub jurisdicțiunea diecezană de până acum. ... Superioritatea bisericească nu poate avea altă dorință decât ca prin o deslegare repede a chestiunii să vadă așezată pe baze ferme pacea, nărvirea și frățietatea între creștinii noștri de ambele naționalități.”¹⁴⁸

La Nădlac, sârbii sunt cei care solicită ieșirea de sub jurisdicția română. „Credincioșii de naționalitate sârbă din comunele mestecate din ziua încheierii împăcaciunii se privesc de despărțiți de către jurisdicțiunea bisericii arădane, încorporându-se la Ierarchia lor națională, adică la Dieceza sârbă a Timișorilor”¹⁴⁹. Protocolul de despărțire a fost publicat în ziarul arădean „Lumina”. Biserica și școala rămân „în posesiunea credincioșilor noștri români”, stabilindu-se ca despăgubirea în bani să fie plătită în maxim 3 ani. În caz contrar, în următorii 3 ani, se va oficia „serviciul dumnezeiesc” în limba sârbă tot a noua săptămână. În urma constatării din punct de vedere proporțional a credincioșilor celor două etnii, românii au fost nevoiți să plătească sârbilor suma de 6000 florini.

Conform protocolului de despărțire a comunităților română și sârbă din Nădlac, cărțile de cult în limba slavonă și sârbă au fost preluate de către sârbi, iar cele în limba română au rămas în folosința comunității române.

De asemenea, sârbii au primit o parte din locurile de cimitir din cartierul Bujac și din cel De Din Sus (1/12 parte din fiecare cimitir). În anul 1906, „sârbii s-au rugat verbalmente cerând competența lor de 1/12 parte a ambelor cimitire exclusiv numai în cimitirul de din Bujac, astfel că ei nu vor mai avea cu cimitirul de din sus nici o învâlmășeală”¹⁵⁰. Românii sunt de acord cu

¹⁴⁷ A. P. O. R. Nădlac, registrul nr. 55/1879-1894, f. 2, S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 13/1871-1874, f. 17.

¹⁴⁸ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 10/1871-1872, f. 257-258.

¹⁴⁹ *Ibidem*, dosarul nr. 10/1871-1872, f. 189.

¹⁵⁰ A. P. O. R. Nădlac, registrul nr. 57/1903-1909, f. 119.

rugămintea sârbilor, iar preotul Nicolae Chicin și episcopii sunt însărcinați „să efeituiască împărțiala”.

Sârbii au primit și parte din pământul bisericesc, comun până atunci, arenda fiind destinată pentru salariul preotului și pentru cheltuielile bisericești. Diverse alte obiecte de cult (prapori, veșminte preoțești etc.) au fost împărțite după proporția etnică. Icoanele care aveau pe ele inscripții slavone au revenit comunității sârbești.

În aceeași perioadă, s-au semnat protocoalele de despărțire a comunităților învecinate Nădlacului: Turnu, Pecica Română și Cenadul sârbesc. Toate comunitățile ortodoxe din aceste localități s-au despărțit „pașnic”. Actele de despărțire a comunităților sârbă și română de la Nădlac, Pecica Română, Turnu și Cenadul Unguresc au fost aprobate de către Delegațiunea congresuală română, în cadrul ședinței ținută la Budapesta, la data de 10 noiembrie 1873¹⁵¹, după ce au fost aprobate în ședința sinodului eparhial arădean din 5/17 și 6/18 februarie 1873. „Împăcăciunea încheiată între părți, necuprinzând nici o dispozițiune ce ar fi expres în contra normelor statorite în Carloviț se ia spre cunoștință” și aprobare, se precizează în protocolul ședinței de la Arad¹⁵².

„Actul comisional despre împăcăciunea încheiată în comuna Nădlac Delegațiunea congresuală sârbă sub Nr. prot. 35-1 aprobă. Despre ce Consistoriul eparhial al Aradului se încunoștințează spre publicare.”¹⁵³ Acesta este titlul rezoluției nr. 31, adoptată în ședința delegației congresuale române care a avut loc în Budapesta, în zilele de 12 și 13 iunie 1874. Ședința delegației congresuale sârbești în cadrul căreia s-au aprobat actele de despărțire, atât de la Nădlac, cât și din Pecica Română, Turnu, Cenadul Sârbesc și din alte localități a avut loc la data de 8 aprilie 1874¹⁵⁴.

După aprobarea protocoalelor de despărțire din partea forurilor superioare române și sârbe urma punerea în practică a prevederilor. „În comunele mestecate Pecica Română, Nădlac și Tornea (Turnu) până acuma aparținute diecezei noastre arădane, actele de împăcăciune încheiate între credincioșii noștri români și între coreligionarii sârbi fiind aprobate de către ambele Delegațiuni congresuale, conform punctului XVI din Învoiala normativă carlovițeană, sunt executabile și așa Consistoriul Diecezan sârbesc al Timișorii este îndreptățit a încorpora pre credincioșii săi la jurisdicțiunea sa organizând și constituindu-i în comune bisericești de sine stătătoare, iar credincioșii noștri români rămânând singuri în legătură Metropoliei noastre naționale vor nisui a răspunde obligământului desdăunării pe partea sârbilor”¹⁵⁵ se afirmă într-un raport adresat Episcopiei Aradului la data de 10 iunie 1874.

La data de 1 februarie a anului 1879 s-a primit pe adresa Oficiului Parohial Ortodox Român din Nădlac cererea ortodocșilor sârbi din localitate care solicitau numirea unei comisii care să

¹⁵¹ *Ibidem*, dosarul nr. 9/1868-1872, f. 74.

¹⁵² *Ibidem*, dosarul nr. 15/1871-1875, f. 22.

¹⁵³ *Ibidem*, dosarul nr. 27/1874, f. 10.

¹⁵⁴ *Ibidem*, dosarul nr. 15/1871-1875, f. 53.

¹⁵⁵ *Ibidem*, dosarul nr. 20/1872-1880, ff. 154-155.

stabilească, alături de o comisie sârbească, „să afle una modalitate convenientă, pe a cărei bază, reciprocamente în conștientizare frățească să facă socoteala generală”¹⁵⁶ în privința punerii în practică a protocolului încheiat între cele două comunități în anul 1872. Din rândul comitetului parohial român au fost desemnați preoții Vincențiu Marcovici și George Șerban, precum și credincioșii Ioan Russu, Mihai Chicin și Mitru Florea.

Conform protocolului de despărțire, românii datorează sârbilor suma de 6000 florini, însă în urma constatărilor făcute de comisia mixtă s-a ajuns la concluzia că românii datorează sârbilor suma de 5234 florini și 89 creștari. Diferența până la 6000 florini reprezintă unele datorii ale credincioșilor sârbi față de Oficiul Parohial comun până în acei ani, aceștia urmând să plătească restanțele parohiei sârbești. Până la data de 1 martie 1879, se va „solvi”¹⁵⁷ suma de 2000 florini, restul de 3234,89 florini urmând să fie achitată până la data de 27 iunie 1879, la care se adăuga o dobândă de 6%, pentru perioada 27 octombrie 1878 – 27 iunie 1879¹⁵⁸. Având în vedere că parohia română dispunea doar de 600 florini în numerar la acea dată, s-a efectuat un împrumut de 1500 florini de la Casa de păstrare din Nădlac, iar „pentru escontentarea sumei (garanție a plății – n.n.) se face răspunzătoare întreaga comună bisericească”.

O problemă destul de spinoasă a constituit-o împărțirea averilor imobile, în special pământul, atât *de facto*, cât și *de iure*, în cartea funciară, iar în acest sens s-a încheiat un contract special între cele două comunități. La data de 6/18 august 1895, problema încă nu era pe deplin rezolvată. La data de 31 iulie/12 august 1894, în cartea funciară¹⁵⁹ apărea tot „averea comunei bisericești greco-orientale”, nefiind precizat la care se referă – la cea română sau la cea sârbă. Din partea parohiei românești, în comisia desemnată cu rezolvarea acestei probleme au fost delegați preotul Nicolae Chicin, președintele comitetului parohial, învățătorul confesional Ioan Caracioni, notarul comitetului parohial și membrul Ioan Rusu. Românii trebuiau să se pună de acord cu membrii comisiei sârbe și, împreună, să desemneze un „avocat împuternicit”, pentru „despărțirea și inducerea averilor bisericești pe adevărații proprietari”. Avocatul desemnat de români și sârbi a fost Mihai Șerban, fiul preotului George Șerban. După analiza speței, acesta transmite celor două parohii că averile nu se pot trece în acte „pe numele adevăratului proprietar fără a se denumi o comisiune care să fie plenipotențiată din partea comitetului parohial cu subscrierea tuturor actelor referitoare la organizarea și transcrierea averilor a comunei bisericești”. La propunerea președintelui comitetului parohial, preotul Nicolae Chicin, în comisia românească „pentru deschilinierea”¹⁶⁰ averilor a comunei bisericești greco-oriental. română de către averea comunei bisericești greco-orient. sârbă și

¹⁵⁶ *Ibidem*, registrul nr. 55/1879-1894, f. 2.

¹⁵⁷ **Solvi** = a se plăti.

¹⁵⁸ *Ibidem*, f. 3.

¹⁵⁹ *Ibidem*, registrul nr. 56/1894-1898, f. 19.

¹⁶⁰ **Deschilinierea** = despărțirea, separarea.

transcrierea lor” sunt aleși preotul Nicolae Chicin, învățătorul Ioan Caracioni și credincioșii Ioan Rusu și Petru Onea¹⁶¹.

În luna iulie 1896, aceeași chestiune a împărțirii pământurilor între cele două comunități religioase în actele de carte funciară reapare pe agenda ședințelor comitetului parohial român. Președintele comitetului parohial român, preotul Nicolae Chicin, este însărcinat să urgenceze transcrierea în cartea funciară a averilor despărțite. De asemenea, este rugat „să nu cruțe ostenelele” și să contacteze Consistoriul Diecezan sârb din Timișoara „să stăruiască întru acolo ca cât mai cu grabă să aprobe acel consistoriu contractul ce s-a făcut între biserica românească și sârbească referitoare la acele pământuri”¹⁶², pentru ca „afacerea” să poată fi finalizată.

După o îndelungată activitate a comisiilor reunite, în luna martie 1897, se raportează că despărțirea pe teren a fost finalizată, iar eforturile ulterioare se îndreaptă spre „punerea în ordine a actelor din cartea funciară”¹⁶³. Prin actul cu nr. 773/896, primit de la Consistoriul Diecezan de la Arad, se recunoaște despărțirea pe teren a pământurilor. De asemenea, „să îndrumă comitetul parohial ca să se consulte ambele comitete, adică cel românesc și sârbesc și să dea împreună o rogare la cartea fonduarie pentru despărțirea pământurilor bisericesti.” Pentru realizarea acestei ultime etape din procesul de despărțire dintre comunitatea ortodoxă română și comunitatea ortodoxă sârbă de la Nădlac, din partea românilor se alege o comisie „pentru a se conștate cu comitetul parohiei sârbești pentru a da ambele biserici rogare la cartea fonduarie că se învoiesc ambele biserici ca să se despărțească pământurile bisericesti și în cartea funduarie de cătră olaltă, fiindcă în realitate sunt deja despărțite”. Din comisia română au făcut parte preotul Nicolae Chicin și credincioșii Ioan Cacinca, Gligor Vidican, Dimitrie Precupaș și episcopul Constantin Țireac¹⁶⁴.

După plecarea sârbilor din Nădlac spre Rusia în veacul al XVIII-lea, au rămas foarte puține familii, iar de atunci, numărul lor a scăzut continuu. În anul 1878, după doar câțiva ani de la constituirea comunității ortodoxe de sine stătătoare, la Nădlac erau consemnați un număr de 60 de capi de familie sârbești: Antunovici Stevan, Angea Mita, Beinșan Pera, Bacean Ivan, Vidițchi Mirko, Georgevici Damaschin, Dima Ioța, Zedici Mita, Isac Sovra, Iosifovici Vasa, Cotoraci Arsa, Cotoraci Mila, Cotoraci Nica, Cotoraci Uroș, Cotoraci Ioța, Cotoraci Iva, Cotoraci Giurița, Cotoraci Sava, Cotoraci Sanda, Miat Giura, Miat Pera, Miat Steva, Maliș Vasa, Mihailovici Stevan, Mudrici Arcadie, văduva lui Mudrici Uroș, Mirosavlovici Jiva, Mudrici Tănăsie, Mudrici Jarko, Mudrici

¹⁶¹ *Ibidem*, f. 63-64.

¹⁶² *Ibidem*, f. 109.

¹⁶³ *Ibidem*, dosarul nr. 5/1897-1900, f. 2, registrul nr. 56/1894-1898, f. 136.

¹⁶⁴ *Ibidem*, Registrul nr. 56/1894-1898, f. 136.

Stevan, Mudrici Paia, Mudrici Maxa, Putnic Dragomir, Păcurar Sovra, Petrovici Șandor, Popovici Sava, Popovici Iovan, Popovici Nica, Popovici Ielena, Păcurar Arcadie, Neduța Jivko, Nadațchi Neța, Nadațchi Roța, Nadațchi Mirko, Nedicin Nain, Nețin Jivko, Onea Maxa, Rujici Sava, Stoicovici Saveta, Totorean George, Țervencovici Sava, Cirici Iova, Cirici Pantelie, Giurcovici Ioța, Giurcovici Todor, Giurcovici Șandor, Giurcovici Stevan, Giurcovici Jiva, Giurcovici Stevan, Șumandan Miloș¹⁶⁵.

Pe parcursul veacurilor s-a manifestat și fenomenul migrației unor familii singulare sau în grup înspre alte localități, în special la sud de Mureș. În această ordine de idei, familiile Acsenta Nicolatin și Laza Tomin, originare din Nădlac, s-au mutat în prima jumătate a secolului al XIX-lea în localitatea Monoștur de lângă Vinga¹⁶⁶, întemeindu-și aici noi cămine. Un important grup de sârbi proveniți din Nădlac s-au așezat în localitatea Kikinda Mare, unde, până astăzi există în tradiția locală, „ulița nădlăcanilor”.

Datorită exodului de populație sau a românizării sau maghiarizării forțate, intensitatea vieții religioasă a sârbilor din Nădlac a scăzut foarte mult. Același fenomen este întâlnit în majoritatea localităților cu locuitori sârbi de la nord de Mureș¹⁶⁷. Analizând informațiile statistice, se poate constata faptul că numărul sârbilor nădlăcani este în continuă scădere, mai ales în ultimele decenii:

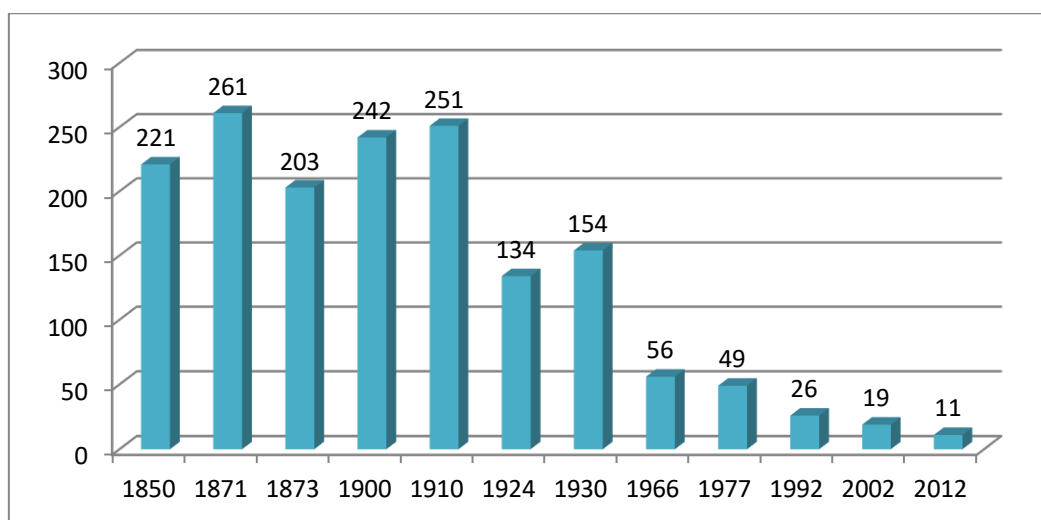
Tabelul nr. 12. Situația demografică a populației sârbești de la Nădlac

ANUL	POPULAȚIA	SÂRBII	PROCENTE
1850	9353	221	2,36
1871		261	
1873		203	
1900	13631	242	1,77
1910	14043	251	1,78
1924	14594	134	0,91
1930	12467	154	1,23
1966	7904	56	0,70
1977	8405	49	0,58
1992	8450	26	0,30
2002	8154	19	0,23
2012	7398	11	0,15

¹⁶⁵ S. J. A. N. Arad, *fond Parohia Ortodoxă Sârbă din Nădlac*, registrul nr. 1/1878.

¹⁶⁶ Idem, *fond Episcopia Ortodoxă Română Arad*, documentele provenite de la delegația congresuală română pentru separarea averilor bisericii ortodoxe române de cele ale bisericii ortodoxe sârbești, dosarul nr. 32/1872-1896, f. 97.

¹⁶⁷ S. Dragomir, *op. cit.*, p. 79.

Graficul nr. 18. Situația demografică a populației sârbești de la Nădlac

În ultimii 169 de ani, conform datelor statistice, comunitatea sârbă din Nădlac a suferit o scădere dramatică de la 221 persoane în anul 1850, la 19 persoane în anul 2002, respectiv 11 persoane în anul 2011, cunoscând o ușoară creștere sau stagnare pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea. Punctul maxim din punct de vedere numeric a fost atins în anul 1871, când au fost recenzați 261 sârbi.

În anul 1925, din rândurile comunității sârbe din Nădlac făceau parte doi negustori, iar un sârb deținea o „prăvălie unde se măsură băutura” (adică o cârciumă)¹⁶⁸.

În prezent, datorită căsătoriilor mixte în familiile sârbe de la Nădlac nu se mai vorbește limba sârbă, iar copiii nu mai sunt învățați limba strămoșilor. Dacă acum câteva veacuri, Nădlacul era dominat de comunitatea sârbă, astăzi, aceasta este pe cale de a dispărea în întregime.

După despărțirea survenită între comunitatea ortodoxă română și sârbă de la Nădlac, pentru a-și putea desfășura în bune condiții activitatea religioasă, sârbii au închiriat fosta sală a Casei culturale ortodoxe. Din anul 1891, sârbii doresc ridicarea unui locaș de cult, iar pentru împlinirea acestui deziderat, cer ajutor și fraților români. În ședința comitetului parohial ortodox român din Nădlac, din data de 24 noiembrie 1891, „președintele aduce la cunoștința comitetului parohial rugarea primită din partea conlocuitorilor și conreligionarilor noștri sârbi în care deoarece ei voiesc a-și edifica biserica și neputând duce în efeptuire mărețul fapt fără de ajutorul și binefacerea a altor corporațiuni și singurateci se roagă a fi ajutamați și din partea comunei noastre bisericești cu oareșicareva sumă”. Datorită unor cheltuieli stringente, „comuna noastră bisericească de prezent este prea îngreunată cu recerinte esprese”, românii vor onora cererea sârbilor în anul 1892, menționându-se în procesul verbal al ședinței comitetului parohial că „pe anul viitor 1892 în rubrica

¹⁶⁸ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 16/1920-1952, f. 113.

percepțiunilor comunei noastre bisericești a se lua oareșicareva sumă din care să se poată vota un ajutoriu conlocuitorilor și conreligionarilor noștri sârbi”¹⁶⁹.

Locul ales pentru construirea bisericii sârbii este foarte aproape de clădirea bisericii române, fiind donat de gospodarul nădlăcan Isa Mudrici, care a suportat și jumătate din costurile construcției locașului de cult sârb¹⁷⁰. Din punct de vedere arhitectural, biserica ortodoxă sârbească de la Nădlac are ca model locașul de cult ortodox român, având același plan, dar la dimensiuni mult mai reduse. Este o biserică tip navă, cu o absidă poligonală și cu un turn. Conform inscripției de pe turnul bisericii, ridicarea locașului de închinăciune sârbesc s-a încheiat în anul 1893.

În decursul anului 1909, biserica a fost zugrăvită în interior și a fost sculptat iconostasul în stil *arta 1900* de către Eugen Schpang, originar din Timișoara. Ca pictura pereților interiori artistul a folosit doar elemente decorative, iar pe cele patru laturi ale tavanului, pictorul a realizat simbolurile celor patru evangheliști: taurul, leul, vulturul și îngerul.

Singurele icoane pictate în interiorul bisericii se află pe iconostas. Acesta are trei registre de pictură. Primul registru este reprezentat de către Icoanele împărătești, care înfățișează pe *Sfântul Ioan Botezătorul*, *Iisus Hristos*, *Maica Domnului cu Pruncul în brațe* și *Sfântul Mare Mucenic Dimitrie*, patronul spiritual al locașului de cult și al comunității sârbești din Nădlac. Deasupra ușilor împărătești, Eugen Schpang a pictat *Cina cea de taină*. Pe ușile împărătești și pe cele diaconești, icoanele sunt aceleași ca și la biserica ortodoxă română, respectiv: *Sfântul Arhidiacon Ștefan* (la sud), *Arhanghelul Mihail* (la nord) și *Bunavestire* pe ușile împărătești.

Registrul următor cuprinde șase scene din viața Domnului nostru Iisus Hristos, despărțite trei câte trei de scena *Sfintei Treimi*. De la stânga la dreapta, pictorul a realizat scenele: *Nașterea Domnului*, *Botezul în Iordan*, *Învierea Domnului*, *Înălțarea la Ceruri*, *Pogorârea Sfântului Duh* și *Schimbarea la față a Mântuitorului*.

Registrul al treilea cuprinde icoanele celor 12 Apostoli, dispuse câte șase, patru pe rândul de jos și două pe rândul de sus, de o parte și de alta a icoanei centrale, care reprezintă *Luarea de pe Cruce*. Deasupra acestei icoane se află Crucea specifică oricărui iconostas, iar de o parte și de alta, stau *Maica Domnului* (la sud) și *Apostolul Ioan* (la nord). Icoanele sunt despărțite unele de altele prin elemente decorative florale.

Până în zilele noastre, încă se folosesc prăznicarele aduse din vechea biserică din Velj. Acestea sunt realizate pe diferite materiale (tablă, lemn), având diverse stiluri și perioade de realizare, fără o dimensiune unitară, unele fiind de formă pătrată, altele de formă dreptunghiulară.

Turnul bisericii are acoperiș de tablă și ornamente vopsite cu negru. Inițial, în turn au fost așezate trei clopote, dar acestea au fost rechiziționate de către autoritățile austro-ungare în timpul

¹⁶⁹ *Ibidem*, registrul nr. 55/1879-1894, f. 170.

¹⁷⁰ http://www.rastko.rs/rastko-ro/crkva_nadlac.htm, (1 octombrie 2010).

primului război mondial. După încheierea primei conflagrații mondiale, au fost turnate clopote noi. Acestea, „de nou făcute”, au fost instalate în turn, în ziua de duminică, 7 octombrie 1923, la orele 11, în sunetul clopotelor de la celelalte biserici din Nădlac¹⁷¹ (biserica ortodoxă română, biserica greco-catolică, biserica evanghelică și biserica romano-catolică).

Astăzi, în turnul bisericii se află trei clopote care sunt decorate cu motive religioase și florale, cu inscripții. Pe clopotul cel mare stă scris: 1926, ÖNTÖTEBISZAG JOZSEF GYOROKON și are ca decorațiune un porumbel. Pe cel mijlociu se găsește următoarea inscripție: 1923, Fr. Hönig Arad. Clopotul mic a fost făurit în anul 1923, având ca elemente decorative în parte superioară vița de vie, iar în partea inferioară un brâu floral.

La data de 12 septembrie 1909¹⁷², se va sfinți biserica sârbească de către episcopul sârb de la Timișoara. La eveniment au fost invitați și românii, aceștia „stându-le în ajutor și la primirea” oaspeților, iar comitetul parohial ortodox român „primește cu plăcere invitarea și promite tot sprijinul” confrăților sârbi.

Ca hram al bisericii, ortodocșii sârbi au ales pe Sfântul Mare Mucenic Dimitrie, Izvorătorul de Mir, sărbătorit pe data de 26 octombrie stil vechi – 8 noiembrie stil nou¹⁷³.

La mijlocul veacului al XIX-lea, lumea ortodoxă din Imperiul Habsburgic era dominată de procesul de „despărțire”, de separare a comunităților românești de cele sârbești. La Nădlac ortodocșii, deși s-au separat oficial, au căutat totuși unitatea. Exista de veacuri unitate de cult, ambele comunități fiind ortodoxe, iar după despărțire s-a căutat măcar unitatea în sărbătoare, dorință exemplificată prin faptul că sârbii au ales ca patron al Bisericii lor un sfânt care să fie sărbătorit odată cu o sărbătoare românească. La momentul despărțirii ortodocșilor români de sârbi, la Nădlac, Sfântul Dimitrie se sărbătorea la data de 7 noiembrie, stil nou (26 octombrie pe stil vechi), iar a doua zi, în 8 noiembrie, Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril erau sărbătoriți de către români. Mersul timpului și ajustările făcute calendarului au făcut ca cele două sărbători să coincidă, praznicul fiind sărbătorit în aceeași zi, începând cu anul 1901. Sârbii au dorit ca hramul bisericii lor să fie o sărbătoare a întregii localități, prin urmare, au ales o sărbătoare de toamnă, un moment la care aproape întreaga activitate agricolă este încheiată, iar toți credincioșii se pot bucura în voie de sărbătoarea bisericii. Doar la sărbătorile împărătești (Paști, Crăciun, Bobotează) se prăznuiește mai

¹⁷¹ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 1/1920-1923, f. 118.

¹⁷² *Ibidem*, registrul nr. 59/1909-1914, p. 42.

¹⁷³ Sfântul Dimitrie a trăit în timpul domniei împăraților Dioclețian și Maximian (284-305), originar din Tesalonic, dovedind evlavie și fiind învățător al credinței creștine. Din ordinul împăratului Maximian, Dimitrie a fost întemnițat, deoarece răspândea dreapta credință. Lie era un gladiator vestit și deosebit de puternic, care provoca pe curajoși să se lupte cu el, dar îi învingea pe toți. Nestor, un tânăr creștin, mergând la Dimitrie în temniță, îi solicită ajutorul în lupta pe care o va avea cu Lie. Dimitrie, însemnându-l la frunte cu semnul crucii, i-a spus: „Și pe Lie vei birui și pentru Hristos vei mărturisi”. Plin de curaj, Nestor s-a luptat cu Lie, pe care l-a omorât. Măhnit, împăratul a aflat că Sfântul Dimitrie l-a încurajat și s-a rugat pentru victoria lui Nestor, a trimis ostași care l-au străpuns cu sulitele pe Dimitrie, care și-a dat suflul în mâinile lui Dumnezeu, făcând și după moartea sa multe minuni și uimitoare tămăduiri. Apoi, din porunca împăratului, s-a tăiat și capul lui Nestor.

multe zile la rând. Comunitatea sârbă a reușit să identifice o sărbătoare creștină care să fie succedată de o altă sărbătoare, astfel, hramul a devenit o celebrare dublă. Prima zi, la Sfântul Dimitrie, toți ortodocșii se adunau la biserica sârbească, care era neîncăpătoare în acele momente, iar a doua zi, credincioșii se adunau la biserica românească. De asemenea, comunitatea sârbească de la Nădlac l-a ales pe Sfântul Dimitrie, care a apărut cu sabia în mână credința în Iisus Hristos, iar ortodocșii sârbi de la Nădlac au vrut să demonstreze că vor păstra neștirbită dreapta-credință strămoșilor, indiferent cât de vitrege ar fi circumstanțele istorice. Totodată, Sfântul Dimitrie a fost ales și în amintirea primului sârb venit la Nădlac – Dimitrie Jakšić.

În momentul despărțirii comunităților română și sârbă, la Nădlac funcționau patru parohii, ulterior fiecărei comunități fiindu-i repartizate câte două parohii. Însă, având în vedere numărul redus al credincioșilor sârbi, a rămas în funcție doar o singură parohie, iar marea majoritate a slujitorilor sfântului altar au fost administratori parohiali, nu preoți-parohi. Aceeași situație exista și în alte parohii sârbe, înființate după despărțirea ierarhică, de exemplu la Herneacova¹⁷⁴, Saravale¹⁷⁵ etc. După despărțirea ierarhică și până în zilele noastre, la altarul bisericii ortodoxe sârbe din Nădlac au slujit un număr de 25 de preoți¹⁷⁶, și anume:

Primul preot sârb după despărțirea ierarhică de comunitatea română a fost **George Vuinci** care a păstorit comunitatea sârbă între anii 1874-1878.

Al doilea preot sârb a fost **Damian Georgevici** (august 1878-1892)¹⁷⁷, care s-a născut la Arad, în 23 septembrie 1834. A fost căsătorit cu Mitra Mudrici, cu care a avut trei copii: Mihail, născut la 15 octombrie 1880, Dușan, născut la 1 martie 1868 și Darinca, născută în 1889, decedată în 8 august 1968. Damian Georgevici a fost sfințit de preot în anul 1867. Preotul Damian Georgevici a decedat la 12 octombrie 1892, la vârsta de 58 de ani și 20 de zile.

A fost urmat în funcție de **Efta Petrovici** (noiembrie-decembrie 1892, revine în 1895, din nou în noiembrie 1898 – martie 1899). Inițial, a slujit ca și capelan pe lângă preotul Damian Georgevici, apoi revine la Nădlac ca administrator al parohiei în anul 1895.

Următorul preot a fost **Dragutin Moinci**, care a slujit în perioada 1893-1894.

Bogomil Petrovici a funcționat ca păstor sufletesc în lunile noiembrie și decembrie 1894, apoi revine în 1896-1897.

Diman Putnic, administrator al parohiei sârbești din Nădlac între august 1897-1898, s-a căsătorit cu Aghița Gageansko, cu care a avut o fiică, Zagorca (născut în 25 noiembrie 1897).

¹⁷⁴ S. J. A. N. Arad, *fond Episcopia Ortodoxă Română Arad, documentele provenite de la delegația congresuală română pentru separarea averilor bisericii ortodoxe române de cele ale bisericii ortodoxe sârbești*, dosarul nr. 7/1890-1913, f. 266.

¹⁷⁵ *Ibidem*, dosarul nr. 39/1889-1900, f. 106.

¹⁷⁶ Lista preoților a fost întocmită după Registre de stare civilă aflate în A. P. O. S. Nădlac și la S. J. A. N. Arad, C. R. S. C., Oficiul Parohial Ortodox Sârb Nădlac, registrul nr. 53/1874-1895, nașteri, registrul nr. 54/1874-1895, căsătorii, registrul nr. 55/1874-1895, decedați, registrul nr. 69/1896-1936, botezați, cununați, decedați.

¹⁷⁷ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 2/1886-1890, f. 54.

Pantelimon Domen a slujit la Nădlac în luna aprilie 1899, fiind urmat de către preotul **Vidan Opleș**, care a stat în localitate în perioada mai 1899-aprilie 1900.

Ieromonahul **Serafim Raicovici** a slujit credincioșii sârbi nădlăcani în luna iunie a anului 1900.

Ivan Alexici a fost preot la Nădlac pe o perioadă mai lungă, între 1901-1917.

Ieromonahul **Serghie Jovandici** a slujit la Nădlac în anul 1921.

În perioada anilor 1922-1925, la Nădlac a funcționat ieromonahul **Miron Kovobanov**¹⁷⁸, urmat fiind de **Mihail Stoianovici** (1925-1929)¹⁷⁹, iar în perioada 1931-1940 a slujit preotul **Slavko Ostojci**¹⁸⁰.

În anul 1941, **Ilarion Suici** a funcționat la Nădlac ca preot „adjunct”.

Liubomir Ivanov (1942-1946) a fost profesor de teologie și preot „adjunct”. Revine la Nădlac spre finalul anului 1950 ca administrator parohial.

Ieromonahul **Vichentie Petkovici** a slujit la Nădlac în perioada anilor 1947-1950, urmat fiind de **Iovan Papici** (1951-1954).

Milivoi Stoian(?) (1954-1963) a fost paroh la Pecica și administrator al parohiei Nădlac.

Între anii 1964-1968 **Stonomir Mirkovici** a slujit ca preot la Nădlac, fiind urmat de **Dofivoi** (?) **Zirici** (1969-1976).

Stevan Roiuci a fost preot la Arad și administrator al parohiei Nădlac timp de patru ani, în perioada 1978-1981.

Neboișa Popov (1981-2002). După ce a plecat de la Nădlac și până în prezent este preot la Parohia Ortodoxă Sârbă din Arad-Gai.

În prezent, ortodocșii sârbi sunt păstoriți de preotul **Milovan Milin** din Arad, care activează la parohia sârbă din Nădlac începând cu anul 2002. Din punct de vedere administrativ, comunitatea ortodoxă sârbă din Nădlac este organizată ca o filială a Parohiei Turnu, la fel ca și parohia Pecica, unde slujește același preot. Slujbele religioase sunt realizate alternativ în bisericile celor trei localități. Conștiente de lecțiile trecutului și posibilitățile viitorului, preotul Milovan Milin se străduiește să mențină trează viața spirituală a comunității sârbilor nădlăcani, din nefericire, din ce în ce mai redusă numeric, dar cu spiritul strămoșesc încă viu.

¹⁷⁸ *Ibidem*, dosarul nr. 14/1920-1927, f. 356.

¹⁷⁹ *Ibidem*, dosarul nr. 16/1920-1952, f. 150; dosarul nr. 2/1924-1927.

¹⁸⁰ *Ibidem*, dosarul nr. 5/1935-1940, f. 751; dosarul nr. 15/1928-1948, f. 406, ș. a.

În Pecica, despărțirea s-a încheiat pașnic. În acest caz, sârbii sunt cei care au solicitat și au obținut ieșirea de sub jurisdicția română.

La conscrierea populației din anul 1872, au fost recenzați aproximativ 5100 români, iar sârbii pecicani erau aproximativ 300 persoane. „Credincioșii de naționalitate sârbă din comunele mestecate din ziua încheierii împăcaciunii se privesc de despărțiți de către jurisdicțiunea bisericii arădane, încorporându-se la Ierarchia lor națională, adică la Dieceza sârbă a Timișorii”. Protocolul de despărțire a fost publicat în ziarul arădean „Lumina”, la fel ca și în cazul localității Nădlac. Clădirile bisericii și ale școlii rămân „în posesiunea credincioșilor noștri români”, cărora, majoritari fiind, le-au revenit și cea mai mare parte a averii bisericești și școlare, precum și protocoalele de stare civilă și arhiva. Locașul de cult, construit de către români, sârbi și greci în anul 1774, a rămas în folosința comunității române¹⁸¹, sârbii primind o sumă de bani drept despăgubire, în cuantum de aproximativ 6000 florini în bani. Cimitirele aveau să fie folosite în continuare în comun, iar obiectele de cult și proprietățile funciare au fost împărțite după principiul proporționalității.

Imediat după realizarea despărțirii, sârbii „se vor îngriji numaidecât de o capelă unde să săvârșească funcțiunile bisericești”. Comunitatea sârbă au utilizat banii primiți de la români drept despăgubire, precum și donații de la credincioși, pentru a-și ridica biserica, în decursul anului 1874, închinată Sfântului Mucenic Gheorghe, sărbătorit cu mare fast la data de 6 mai (stil nou, respectiv 23 aprilie stil vechi)¹⁸².

Fiind o localitate dintre cele mai prospere, cheltuielile deplasărilor la Pecica a membrilor comisiei mixte de despărțire au fost suportate de români și sârbi, în proporții egale¹⁸³, fără a fi solicitat ajutorul bănesc din fondul episcopal creat special pentru acoperirea cheltuielilor privind separarea ierarhică în teritoriu.

La data de 24 noiembrie 1872, protosinelul Andrei Papp, conducătorul comisiei nr. 1, raportează conducerii episcopiei arădene despre despărțirea pașnică dintre românii și sârbii din localitatea Pecica: „credincioasa noastră comună bisericească din Pecica și-a exprimat dorința și se roagă de Preasânția Voastră ca să vă îndurați cât mai curând a dispune grațios constituirea și organizarea comunei bisericești române de sinestatatoare după prescriesele statutului nostru

¹⁸¹ Vasa Lupulovici, *Viața bisericească a sârbilor din Banat între anii 1865-1918*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2009, p. 43, Milovan Milin, „Scurt istoric al comunității sârbe din Pecica”, în *Monografia Pecica*, Arad, edit. Concordia, 2007, p. 163.

¹⁸² Lucian Mic, „Episcopia ortodoxă ...”, p. 21-22; Milovan Milin, *st. cit.*, p. 163-164.

¹⁸³ Pavel Vesa, „Situția parohiilor ...”, p. 164.

organic”¹⁸⁴. Prin actul cu nr. prot. 34, autoritățile eclesiastice sârbe aprobă împăcarea realizată la Pecica Română¹⁸⁵.

În prima ședință a delegației române, desfășurată la Arad, în data de 5/17 și 6/18 februarie 1873¹⁸⁶, se ia la cunoștință faptul că la Pecica, „aflându-se toate în conformitate cu învoiala normativă de la Carloviț, după ce sârbii prin reprezentanții lor se dechiară împăcați și chiar asigurați de cătră români prin obligațiunea ce li s-a dat și pe care ei au primit-o și așa sârbii de bună voie au și ieșit din biserica română până aci comună – actul de despărțire se aprobă; despre aceasta se încunoștințează pe loc prezenții reprezentanți ai ambelor părți, iar încuviințarea formală în comună se va mijloci pe calea sa prin consermintele protopresbiteriu”. Totul a rămas, însă, în expectativă până în toamna aceluiași an, când, în noiembrie 1873 s-a semnat împăcarea pașnică.

La data de 10 noiembrie 1873, în ședința comisiei congresuale române, se validează actele de despărțire pașnică de la Pecica Română, Nădlac, Turnu și Cenadul Unguresc. Comisia sârbă aprobă aceleași acte de despărțire în ședința desfășurată în data de 8/20 aprilie 1874¹⁸⁷.

În ședința delegației congresuale române din Budapesta, din 12 și 13 iunie 1874, la punctul 30 se specifică: „sub Nr. prot. 34 Delegațiunea congresuală sârbă ia cu aprobare spre scire actul comisional despre împăcăriunea încheiată în comuna mestecată Pecica-română aflându-o conform învoielii carlovițene. Actul comisional se transpune Consistoriului eparhial al Aradului în nescu cu concludul din 10 Nov. 1873 Nr. prot. 39 spre publicare și esecutare.”¹⁸⁸

Lista preoților ortodocși sârbi care au slujit la Pecica, după despărțirea de comunitatea română, cuprinde pe¹⁸⁹:

- Nichifor Atanackzovics (1873)¹⁹⁰;
- Nicanor Nedelcovici (1874);
- Amfilotie Eremici (1874-1875);
- Atanasie Petrovici (1876-1884);
- Ilarion Kostici (1884);
- Milutin Iosici (1884-1885; 1891; 1907; 1915);
- Stevan Nicolici, administrator (1885-1886);
- Dimitrie Girici (1886-1890);
- Grigorie Bucurovici (1891-1906);
- Iefta Petrovici, administrator (1906, 1911);

¹⁸⁴ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 10/1871-1872, f. 228.

¹⁸⁵ *Ibidem*, dosarul nr. 15/1871-1875, f. 53.

¹⁸⁶ *Ibidem*, f. 21.

¹⁸⁷ *Ibidem*, dosarul nr. 9/1868-1872, f. 74.

¹⁸⁸ *Ibidem*, dosarul nr. 27/1874, f. 10.

¹⁸⁹ Lista este întocmită după însemnările din registrele de stare civilă ale Parohiei Ortodoxe Sârbe din Pecica.

¹⁹⁰ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 15/1871-1875, f. 35.

- Mihail Pandurovici, administrator (1907, 1911);
- în anul 1908 au activat mai mulți administratori: Iefta Petrovici, Milutin Iosici, ieromonah Platon Markovici, ieromonah Mitrofan (Milan) Molmomanov;
- Svetozar Girlajici, preot-paroh (1910-1911);
- ierei Sava Damijanov, preot-paroh (1911-1919);
- Damian Rancov (1920);
- Sergie Iovanovici (1920-1922);
- ieromonah Pantelimon Doman (1922; 1924);
- ieromonah George Dragici (1923).

Începând cu anul 2002, mica comunitate sârbă din Pecica este păstorită de preotul Milovan Milin, iar din punct de vedere administrativ este filială a Parohiei Turnu, alături de Nădlac. Slujbele religioase sunt săvârșite alternativ în cele trei localități.

IV. 2. 6. 3. Turnu

Despărțirea ierarhică între comunitățile română și sârbă s-a încheiat pașnic în localitatea Turnu, sârbii fiind cei care au solicitat ieșirea de sub jurisdicția românească. Comisia sârbească pentru comunele Cenadul Unguresc, Nădlac, Pecica Română, Turnu a fost condusă de protopopul de Sânnicolau Mare, George Nikolić¹⁹¹.

La data de 24 noiembrie 1872, protosincelul Andrei Papp, conducătorul comisiei nr. 1, raportează autorităților ecleziastice arădene despre încheierea despărțirii pașnice de la Turnu: „credincioasa noastră comună bisericească din Turnu și-a exprimat dorința și se roagă de Preasânția Voastră ca să vă îndurați cât mai curând a dispune grațios constituirea și organizarea comunei bisericești române de sinestatatoare după prescisele statutului nostru organic; iar credincioșii din Tornea doresc mai vârtos și cât mai curând a căpăta paroh și învățător propriu pe calea escrierii concursului prescrist.”¹⁹²

După semnarea actelor de despărțire, la Turnu continuă folosirea în comun a școlii și a bisericii, alternativ câte o săptămână, „până atunci când una sau cealaltă parte cu timpul nu cumva ar voi prin conțelegere reciprocă a se desface și de biserică și a se desdăuna de către partea ce va rămâne în eschisivă proprietate și posesiune a edificiului bisericeii și al școlii”¹⁹³. Următoarea etapă a constat în organizarea „formale” a sinodului parohial, a comitetului și a epitropiei și, ulterior, organizarea de concursuri pentru postul de preot și învățător.

¹⁹¹ *Ibidem*, dosarul nr. 24/1873-1874, f. 110.

¹⁹² *Ibidem*, dosarul nr. 10/1871-1872, f. 228.

¹⁹³ *Ibidem*, f. 189.

Localitatea Turnu a fost o comună săracă și nici comunitatea românească și nici cea sârbească nu a avut posibilitatea de a despăgubi cealaltă parte. Învoiala locală, însă, este anulată de Delegația congresuală română, condusă de episcopul Aradului Procopie Ivașcovici, și se stabilește menținerea *statu-quo*-ul existent până la încheierea unui acord prin care o comunitate să primească biserica și școala, despăgubindu-o pe cealaltă. Acțiunea aceasta este conformă cu punctele IX-X din Învoiala de la Carloviț, „căci numai atunci despărțirea ierarhico-bisericească se va putea privi deplin realizată”. „De aceea ar fi foarte de dorit și este chiar în interesul ambelor părți ca să se nisuiască a și modifica respective a completa actul de împăcăciune într-acolo ca să desdăuneze una pe cealaltă parte cu ce i se cuvine din edificiul bisericii”¹⁹⁴.

În localitatea Turnu, actul de despărțire s-a semnat la data de 16 mai 1873. Biserica și clădirea școlii au rămas comunității române, care „se obligă a desdăuna pre coreligionarii sârbi cu o sumă de 7000 fl. v.a. în cinci rate anuale”¹⁹⁵.

Prin actul cu nr. prot. 36, autoritățile ecleziale sârbești aprobă actele de despărțire a celor două comunități din Turnu¹⁹⁶.

În ședința delegației congresuale române desfășurată la Budapesta în 12 și 13 iunie 1874, la punctul 32 se menționează: „Așisderea prin concluzul de sub Nr. prot. 36 se aprobă actul comisional despre împăcăciunea încheiată în comuna Tornea. Și aceasta se notifică Consistoriului eparhial arădean spre scire și publicare”¹⁹⁷.

Datorită lipsei posibilităților materiale și financiare, la Turnu separarea efectivă *de facto* s-a realizat în decursul anului 1878. În anul 1879, comunitatea ortodoxă sârbă și-au construit actuala biserică¹⁹⁸, folosind banii primiți drept despăgubire, precum și donații de la credincioși.

După despărțirea dintre români și sârbi, comunitatea sârbească a fost slujită de următorii preoți¹⁹⁹:

- Alexandar Popovici (1896);
- Vichentie Popovici, administrator parohial (1896-1899);
- Mihail Pandurovici, capelan în Bătania și administrator al parohiei Turnu în anii 1899, 1916-1918;
- Kornelie Adamovici, administrator parohial (1900-1906);
- ieromonahul Iosif Protici (1906-1913);
- ierei George Dragici (începând cu anul 1913);

¹⁹⁴ *Ibidem*, f. 257-258.

¹⁹⁵ *Ibidem*, dosarul nr. 25/1873-1874, f. 95; dosarul nr. 15/1871-1875, f. 37; dosarul nr. 21/1873, f. 17; dosarul nr. 9/1868-1872, f. 77.

¹⁹⁶ *Ibidem*, dosarul nr. 15/1871-1875, f. 53.

¹⁹⁷ *Ibidem*, dosarul nr. 27/1874, f. 10.

¹⁹⁸ Pavel Vesa, „Situția parohiilor ...”, p. 165; Lucian Mic, „Episcopia ortodoxă ...”, p. 21-22.

¹⁹⁹ Lista este întocmită după semnăturile din registrele de stare civilă ale Parohiei Ortodoxe Sârbe din Turnu.

- Iefta Petrovici, preot în Bătania și administrator al parohiei Turnu (1916);
- Sergie Iovanovici, administrator (1919-1923; 1929);
- ieromonah Teodosie Subotici (1923-1924);
- Sebastian Perici (1924-1928);
- ierei Iovan Dragojevici, administrator atât al parohiei Turnu, cât și al parohiei Arad-Gai (1930);
- ieromonah Z. Miloșevici, administrator (1933);
- Damaschin Rajkovici (1933-1934; 1939-1945);
- ierei Hristofor Perici (1935-1938);
- ierei Milivoi Stoianov (1945-1947);
- ierei Milivoi Kapici (1948-1949);
- ieromonah Pantelimon Giurici (1950).

Astăzi, din punct de vedere administrativ, parohia Turnu este organizată drept „parohie-matră”, având în subordine „filiile” Nădlac și Pecica, având în vedere numărul redus de credincioși ortodocși sârbi din cele trei localități. Preot paroh este Milovan Milin, începând cu anul 2002, acesta slujind alternativ în cele trei biserici.

IV. 2. 6. 4. Arad și Arad-Gai

Principala temă de dispută între comunitățile română și sârbă din Arad a fost limba liturgică. La mijlocul secolului al XIX-lea, în Arad existau două biserici ortodoxe, și anume Biserica „Sfinții Apostoli Petru și Pavel”, în jurul căreia s-a grupat comunitatea sârbească și Biserica „Sfântul Ioan Botezătorul”, care îndeplinea funcția de catedrală episcopală, în jurul căreia s-a grupat comunitatea românească.

În anul 1847 s-a obținut dreptul ca la biserica-catedrală să se slujească doar în limba română²⁰⁰. Pentru „biserica sârbească”, nobilul sârb Sava Tekelja a obținut de la autorități dreptul ca limba liturgică folosită să fie doar cea slavonă. Cu toate acestea, în următorii ani s-au mai semnalat dispute privind limba liturgică în cele două biserici. De asemenea, în anii de mijloc ai secolului al XIX-lea au existat unele cazuri de nesupunere a comunității din jurul „bisericii sârbești” față de autoritățile confesionale privind limba de corespondență sau refuzul de a oferi „socoțile” spre revizuire²⁰¹.

Situația din actualul cartier Arad-Gai era similară cu cea din zona centrală a orașului, existând și aici numeroase nemulțumiri privind limba liturgică. Și în acest cartier din nord-vestul

²⁰⁰ Gheorghe Lițiu, *Eparhia Aradului și a Bihorului. 1848-1860*, Oradea, edit. Universității din Oradea, 2002, p. 122.

²⁰¹ *Ibidem*, pp. 123-124.

Aradului, marea majoritate a credincioșilor era de origine română, iar limba de cult era cea slavonă. În data de 10 mai 1851, Consistoriul Diecezan arădean aprobă o înțelegere stabilită între românii și sârbii din Arad-Gai, prin care, în timpul slujbelor religioase, strana dreaptă a bisericii să fie ocupată de credincioșii români, iar strana stângă de credincioșii sârbi. Prin urmare, în strana dreaptă se aflau cărțile de cult scrise în limba română, iar în strana stângă se găseau cărțile de cult în limbile slavonă și sârbă. Însă patriarhul de la Carloviț, Iosif Raiacici nu este de acord cu acest compromis al arădenilor din parohia Gai.

Separarea comunităților din Arad-Gai²⁰² s-a realizat pe cale amiabilă în anul 1870. Inițial, biserica Mănăstirii Sfântul Simion Stâlpnicul, construită de episcopul Sinesie Jivanovici (1751-1768) în perioada anilor 1760-1762²⁰³, a deținut un triplu rol: cel de mănăstire, reședință episcopală și biserică parohială. Acest locaș de cult a fost utilizat în comun de către comunitățile română și sârbă până în momentul despărțirii ierarhice. După separarea comunităților, biserica a revenit românilor, având în vedere principiul proporționalității. Până în anul 1936, biserica mănăstirii a avut și rolul de biserică parohială, an în care s-a construit actuala biserică, cu hramul „Nașterea Maicii Domnului”.

Comunitatea sârbească din Arad-Gai s-a constituit în parohie separată, construindu-și biserica cu hramul „Schimbarea la față”, în anul 1871.

IV. 2. 6. 5. *Felnac*

În comunele „mestecate” Felnac, Sat-Chinez, Mehala, Sânandrei și Becicherecul mic „n-a succed despărțirea amică”, drept care „se avizează la proces”²⁰⁴. Deși s-a încercat din răspuțeri ca despărțirea comunităților româno-sârbe din localitatea Felnac să se realizeze pe cale pașnică, în cadrul ședințelor comisiei comune din data de 12-13 iunie 1874 s-a luat decizia intentării procesului de despărțire, din cauză de „nesuccedere a împăcaciunii încercate în comuna Fenlacu”. Cauza comunelor mixte Sf. Gheorghe din cartierul Fabric-Timișoara, Mehala, Becicherecul mic, Felnac, Sănnicolaul Mare care au aparținut de Episcopia sârbă de la Timișoara, precum și comunele Cenadul Unguresc și Sânandrei, care au aparținut de Episcopia română de la Arad „e relegată la proces”²⁰⁵. Până la finalizarea conflictelor locale, comunele rămân în *statu-quo* din punct de vedere al jurisdicției. „Comuna bisericească Fenlac n-a putut face împăciuire între români și sârbi cu privire la despărțirea lor ierarhică”, drept urmare, se solicită soluționarea separării pe calea justiției,

²⁰² Pavel Vesa, „Situția parohiilor ...”, p. 164; Lucian Mic, „Episcopia ortodoxă ...”, p. 21-22, Vasa Lupulovici, *op. cit.*, p. 32.

²⁰³ Detalii vezi la Veronica Crișan, *Mănăstirea Sfântul Simion Stâlpnicul*, București, 1995.

²⁰⁴ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 15/1871-1875, f. 28.

²⁰⁵ *Ibidem*, dosarul nr. 20/1872-1880, f. 154-155.

Mircea V. Stănescu din Arad fiind desemnat ca avocat al părții române²⁰⁶, care, însă, a refuzat și l-a recomandat în locul său pe avocatul Emil Babeș²⁰⁷.

În acele vremuri de agitație confesională, preotul român din Felnac, Moise Babescu, căruia i s-a incendiat casa, a jucat un rol important în procesul de separare ierarhică, fiind cel care „insufla curaj național credincioșilor”²⁰⁸ săi, îmbărbătându-i.

Prin hotărârea judecătorească din data de 12 martie 1896, nr. 8682/ex 1895, s-a decis ca toate bunurile aflate în dispută confesională să fie împărțite în mod egal. Biserica, construită în comun între anii 1804-1806²⁰⁹, matricolele de stare civilă și casa parohială au revenit românilor, care trebuiau să plătească părții sârbe suma de 10613,98 florini, în 5 rate, prima rată urmând să se fie achitată la data de 27 martie 1897. Cele trei sesii parohiale au fost împărțite în mod egal. Din cărțile de cult, 17 volume au revenit românilor, iar 31 de tomuri sârbilor, în funcție de limba în care au fost scrise²¹⁰. Însă, „oamenii de acolo nu prea sunt încântați de sentință, fiindcă ei așteptau ca biserica să se adjucece sârbilor, din cauză că fiind ei săraci nu vor putea plăti sârbilor despăgubirea de 12000 florini în total. De altminteră oamenii inteligenți de aici țin că sentința nu e asupritoare”. Perioada de „solvire” este stabilită la 5 ani, rata anuală fiind de 2400 florini²¹¹.

Protopopiatul Ortodox Sârb de la Timișoara a recunoscut rezultatul procesului de despărțire dintre comunitățile de la Felnac, prin actul nr. 664 din data de 15 mai 1896²¹².

În vederea separării dintre comunitățile română și sârbă din comunele Sânnicolaul Mare, Sarafola, Felnac și Monoștur, sârbii desemnează în comisie pe protopopul Nicolau Nicolici, preot în Satchinez, Petru Jivcovici, fisc consistorial și dr. Svetozar Dimitrievici, avocat în Timișoara²¹³. Din partea românilor, comisia este formată din protopopul George Crăciunescu, Iosif Gall, „proprietar și membru al casei magnaților”, Vincențiu Babeș, asesor consistorial, iar suplinitor este George Sârb, avocat și deputat dietal²¹⁴. În data de 18 și 19 februarie 1897, membrii comisiei mixte româno-sârbă își propun „să ieșim la fața locului în Fenlac” pentru ca să „regulăm toate agendele pretinse de

²⁰⁶ *Ibidem*, dosarul nr. 23/1872-1885, f. 73.

²⁰⁷ **Emil Babeș**, doctor în drept, s-a născut în anul 1858, fiind fiul lui Vincențiu Babeș și fratele medicului și biologului Victor Babeș. A făcut parte din echipa de avocați oficiali ai Mitropoliei Ortodoxe române de la Sibiu, apărând numeroase comunități românești în procesele avute contra comunităților sârbe din comunele mixte din Banat. Cf. Elie Miron Cristea, *Note ascunse. Însemnări personale (1895-1937)*, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 1999, p. 159. Emil Babeș a fost avocat în Budapesta, totodată fiind și jurisconsult al Mitropoliei de la Sibiu. A fost încredințat cu susținerea tuturor proceselor cu Biserica sârbească după despărțirea ierarhiei românești de cea sârbească. A publicat studii în legătură cu legile școlare și cu naționalitățile din Ungaria, precum și un studiu intitulat *Asupra situației românilor din Ungaria*. A semnat cu pseudonimul Argus. Cf. Maria Berényi, *op. cit.*, p. 206.

²⁰⁸ Florin Zamfir, *st. cit.*, p. 721.

²⁰⁹ Gabriel Sala, *Felnacul și felnăcanii în istoria românilor*, p. 64, varianta on-line https://www.ccja.ro/ccja/monografii/pdf/Monografie_Arad_Felnac_Gabriel_Sala_Felnacul_si_felnăcanii_in_istoria_romănilor.pdf, (22 august 2017).

²¹⁰ Pavel Vesa, „Situația parohiilor ...”, p. 165; Vasa Lupulovici, *op. cit.*, p. 35.

²¹¹ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 1/1887-1900, f. 91, 1/13 mai 1895.

²¹² Florin Zamfir, *st. cit.*, p. 720.

²¹³ *Ibidem*, dosarul nr. 40/1890-1905, f. 91.

²¹⁴ *Ibidem*, f. 93.

faptica despărțire a românilor de sârbi”²¹⁵. După rezolvarea controverselor din Felnac, aceeași comisie s-a deplasat și la Sarafola și Sânnicolaul Mare pentru a constata stadiul procedurilor de separare.

Cu toate acestea, încheierea procesului de despărțire dintre cele două comunități a avut loc abia în data de 10 decembrie 1935, când reprezentanții românilor și sârbilor din Felnac au redactat un document intitulat „Contract pentru ieșirea din indiviziune”²¹⁶, prin intermediul căroră toate averile bisericesti au fost separate atât în teren, cât și în Cartea Funciară.

Biserica sârbească din Felnac a fost construită în perioada 1896-1901²¹⁷. Conform evidențelor parohiei sârbe, preoții care au slujit la Sfântul Altar au fost: Grigorie Georgevici (1897-1902), Milivoi Popovici (1902-1906), Stevan Teodorovici (1907-1908), Milan Milovanov (1908-1909), Sava Damianov (1910-1911). În anul 1912, biserica a fost deservită de călugării de la mănăstirea Bezdin. A urmat preotul Dimitrie Vuicovici (1913-1919), iar în perioada 1919-1920 a păstorit ieromonahul Zachei (Ivanov) de la Mănăstirea Bezdin²¹⁸.

IV. 2. 6. 6. Saravale

În Saravale (Sarafola), precum și în alte comune mixte, despărțirea s-a realizat pe cale judecătorească: „Credincioșii români din comunele mestecate Marghita mare, Ciacova, Pojejena, Sarafola și Fabricu-Timișoara ’și declară dorința ca delegațiunea să se îngrijească de apărarea cauzei lor în procesul de despărțire”²¹⁹, se constată în cadrul ședinței comisiei române de la Arad din 9 și 10 noiembrie 1873.

Peste câteva săptămâni, la data de 26 decembrie 1873, se reiau discuțiile privind comunele cu populație mixtă care nu au ajuns la niciun rezultat pe cale pașnică. „Credincioșii noștri români din comunele mestecate Fenlacu, suburbiul Fabricu-Timișoara, Chinezu, Becicherecul mic, Mehala, St. Nicolaul-mare, St. Andraș, Saravola și Cianadul-unguresc neputându-se împăca cu coreligionarii sârbi sunt avisați la proces, adică cauza lor de despărțire a rămas să se decidă înaintea Tribunalului regesc din Budapesta ce se va delega cât mai curând.”²²⁰

Biserica a fost construită în comun de români și sârbi în anul 1777, în stil baroc, iconostasul fiind realizat în anul 1811 și pictat de Arsenie Teodorovici. După despărțirea celor două comunități,

²¹⁵ *Ibidem*, dosarul nr. 39/1889-1900, f. 34.

²¹⁶ Gabriel Sala, *op. cit.*, pp. 65-67.

²¹⁷ Lucian Mic, „Episcopia ortodoxă ...”, p. 21-22; Gabriel Sala, *op. cit.*, p. 70.

²¹⁸ Gabriel Sala, *op. cit.*, p. 71.

²¹⁹ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 9/1868-1872, f. 77.

²²⁰ *Ibidem*, dosarul nr. 25/1873-1874, f. 84.

locașul de cult a revenit sârbilor. Până la încheierea procesului de despărțire, în locașul de cult s-au oficiat slujbe comune până în anul 1901, când românii și-au construit biserică proprie²²¹.

În vederea stabilirii averii care trebuia împărțită între români și sârbi, s-a realizat un inventar al tuturor bunurilor comune. Astfel, biserica a fost evaluată la suma de 40200 florini²²².

Inițial, românii au solicitat două treimi din averea bisericească comună, argumentând conform principiului proporționalității credincioșilor. De asemenea, solicitau clădirea bisericii, urmând să plătească, ca despăgubire, suma de 7000 florini comunității sârbești. Totodată, comunitatea română pretindea de la sârbi și o despăgubire în valoare de 4000 florini pentru cedarea clădirii școlii. Sârbii nu au fost de acord cu aceste cerințe ale românilor.

Românii din comuna Saravale s-au confruntat cu „neonestele apucături și intrigi sârbești”²²³, atât în perioada cât au durat procedurile de despărțire de sârbi, dar chiar și după încheierea procesului de separare.

În anul 1873, conform proporției locuitorilor din Sarafola (2/3 români, 1/3 sârbi), s-a impus ca viitorii preoți să cunoască și românește și sârbește. S-a hotărât ca serviciul divin să fie oficiat alternativ, în limba română pentru o săptămână și în limba sârbă în următoarea săptămână. La slujbele de botez, cununie, înmormântare etc., limba liturgică este în funcție de etnia respectivei persoane. „Toate aceste frecări și nemulțumiri s-ar delătura dacă consistoriul Timișoara ar fi recercat în interesul păcii a orândui acolo alt preot” care să cunoască cele două limbi și care „să fie capace a observa usul au vechiul modus vivendi” din Sarafola²²⁴.

În anul 1889, în Saravale erau 443 capi de familie, 1021 bărbați și 996 femei, respectiv 2017 români²²⁵. În 26 februarie 1890 a avut loc „constituirea românilor din numita comună în comună bisericească ca corp moral și respective persoană juridică”²²⁶.

Administrator parohial sârb desemnat la Saravale a fost Vlada Veselinovits, numit la data de 17/29 mai 1892²²⁷. La data de 6 aprilie 1895, românii au solicitat autorităților religioase numirea unui preot român pentru credincioșii români, deoarece administratorul parohial numit de Consistoriul Diecezan din Timișoara nu cunoștea decât limba sârbă și nu poate deservi credincioșii români în „diferitele funcțiuni religioase reclamate de poporenii români ... ca d.e. mărturisirile; iertăciunile etc. au devenit ilusorie pentru credincioșii români cari din această cauză au început a slăbi în credință și a se înstrăina de sfta biserică”²²⁸.

²²¹ Lucian Mic, „Episcopia ortodoxă ...”, p. 21-22.

²²² Vasa Lupulovici, *op. cit.*, p. 43.

²²³ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 39/1889-1900, f. 186.

²²⁴ *Ibidem*, f. 92.

²²⁵ *Ibidem*, f. 126-133.

²²⁶ *Ibidem*, f. 148.

²²⁷ *Ibidem*, f. 106.

²²⁸ *Ibidem*, f. 75.

În 18 decembrie 1895, Ștefan Chita, „în calitate de vice președinte al comitetului parohial, la îndemnul credinciosului popor din comuna Sarafola, umilit Vă rog a ne adresa puține cuvinte de mângâiere în cauza despărțirii de către frații sârbi, însătoșiți după lumină, însetați de a ieși de sub jugul străin, cu neastâmpăr așteptăm alăturarea la mama Archidieceasă Arădană”²²⁹. „Cauza despărțirii nu stă locului, dar fiind cauză veche și greu de deslegat nu se poate rupe așa curând. Fiți cu răbdare; unde a trecut multul treacă și puținul, bun este Dumnezeu!”²³⁰ sunt îndemnați locuitorii din Sarafola de către Ioan Lengher, membru al subcomisiei române care s-a ocupat de cazul Sarafola.

La 22 decembrie 1895, se constată că la Saravale „cauza despărțirii de sârbi au ajuns dela a fi supusă înțelepte judecăți a judecătorilor chemate de Majestatea Sa bunul nostru împărat și rege ca să judece”. În urma sentinței cu nr. 30602/895²³¹, românii primesc un număr de 33 de cărți de cult tipărite în limba română, 1,5 „lanțe” de pământ și jumătate din cimitir. Din cele trei sesii parohiale existente, românii primesc câte jumătate din fiecare. Sârbii primesc biserica și școala și plătesc românilor despăgubire suma de 6735,37 florini în 5 rate anuale. La data de 8/20 mai 1899, sârbii din Saravale achitau românilor a treia rată din despăgubire, în sumă de 1237,08 florini²³². Matricolele aveau să rămână în continuare în custodia părții sârbe, cu obligația de a furniza în mod gratuit extrase de botez, cununie sau deces.

La finele anului 1896, după încheierea procedurilor de separare a comunității mixte, ierarhia sârbă a impus un „arunc” (impozit) pe locuitorii români ieșiți de sub ierarhia sârbă, suma totală fiind de 2000 florini, ca „restanțe la spesele congresuale din Carloviț”. Același „arunc” se dorește să fie încasat și de la românii din comunele Sânnicolaul Mare și Felnac. „Încasarea numitei sume a pus-o în curgere pe cale esecutională administrativă”. Ierarhia română nu recunoaște acest „arunc” și protestează către ministerul cultelor împotriva abuzului. Deși „dela 15 aprilie 1896 încoace nici consistoriul sârbesc din Timișoara, nici preotul sârbesc din Sarafola nu mai au nici un drept și nici o competență asupra Românilor din Sarafola”, totuși au solicitat colectarea sumei de la credincioși. Autoritățile bisericești din Arad și Sibiu, precum și credincioșii din Saravale sunt extrem de indignați, deoarece „nici un fel de act public făcut din partea sârbilor după acea despărțire și așa nici consemnarea susamintită aprobată în 11/23 decembrie 1896, adică la 8 luni după despărțire nu pot avea nici o valoare”²³³.

²²⁹ *Ibidem*, f. 69.

²³⁰ *Ibidem*, f. 70.

²³¹ *Ibidem*, f. 74.

²³² *Ibidem*, f. 11.

²³³ *Ibidem*, f. 42.

Comunitatea română din Saravale și-a construit biserică în anul 1898²³⁴, pictura interioară fiind realizată de pictorul Filip Matei. Hramul bisericii este „Sfinții Împărați Constantin și Elena”, sărbătorit în fiecare an la data de 21 mai.

IV. 2. 6. 7. Sânnicolau Mare

Ca în fiecare comună mixtă, și în localitatea Sânnicolau Mare s-a încercat, într-o primă fază, despărțirea pașnică. Conform protocolului din 1846, pe plan local au fost organizate patru parohii ortodoxe, două românești și două sârbești. Fiind sediu de protopopiat, s-a hotărât ca protopopul și capelanul să cunoască ambele limbi. De asemenea, s-a mai stabilit ca timp de o săptămână să se slujească în limba română, iar următoarea serviciul divin să fie oficiat în limba sârbă. La praznicele împărătești (Bobotează, Paști, Rusalii, Crăciun), Sfânta Liturghie se oficia în limba de rând a săptămânii respective, iar Vecernia și Utrenia în cealaltă limbă.

În biserică, strana și scaunele din partea dreaptă aparțin sârbilor, iar strana și scaunele din partea stângă sunt ale românilor. Terenurile agricole, constând în 5 sesii și jumătate, s-au împărțit astfel: o sesie este în proprietatea sârbilor, 3/4 dintr-o sesiune este proprietatea românilor, restul fiind proprietate comună. Casa parohială este comună și se închiriază cu 400 florini anual, sumă care se împarte între cele două comunități.

Sătul de abuzurile continue ale comunității sârbe, „poporul [român n.n.] e însuflețit și cu mare dor așteaptă despărțirea”²³⁵.

În localitatea Sânnicolau Mare, comisia mixtă de despărțire dintre români și sârbi s-a constituit în anul 1872 și s-a stabilit menținerea *statu-quo*-ului, până la soluționarea doleanțelor ambelor comunități. Situația s-a perpetuat până în anul 1875, când comunitatea sârbă a început să se organizeze separat de români, constituindu-și epitropie separată, cuprinzând în buget cheltuieli culturale separate. Drept urmare, și românii și-au constituit „organe de conducere” parohiale separate. Însă, problema principală au fost litigiile de împărțire a averii comune. Consistoriul sârbesc de Timișoara nu a recunoscut niciodată organisme românești de la Sânnicolau Mare.

La data de 24 iulie 1872, de la Sânnicolau Mare se trimite autorităților bisericești arădene un memoriu în care stă scris: „neavând noi așa bărbați cărora să le fie zăcut afund la inimă zisa despărțire, cauza noastră a rămas până astăzi înapoiată, măcar că noi românii de legea orientală ... de mulți ani am fi voit a ne substrahe odată de sub jurisdicțiunea Ierarchiei sârbe și a ne încorpora în Metropolia noastră română națională și a ne supune jurisdicțiunei Episcopiei noastre dela Arad.”²³⁶

²³⁴ <http://www.por-sannicolaumare.ro/saravale.htm>, (10 septembrie 2018).

²³⁵ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 1/1887-1900, f. 354.

²³⁶ *Ibidem*, dosarul nr. 10/1871-1872, f. 96.

Peste câteva luni, într-un protocol semnat în data de 6/18 și 7/19 noiembrie 1872, „în cauza despărțirii de către ierarchia sârbească și încorporarea lor la ierarchia națională română”, se consemnează din nou realitatea locală. „Din cauză că această comunitate bisericească nu este organizată și n-are comitetul său care la ordinea zilei să aibă a încerca împăcătura pe cale amicală”, se „conțeleg” coreligionarii ca fiecare parte să desemneze 15 „membri de încredere” care să se pună de acord în ceea ce privește despărțirea, respectiv „să afle între sine atare mod nimerit pentru împăcare”. Conform ordinului din data de 24 august 1865, nr. 65887, punctul IX, se „garantează majorității dreptul de dobândire a bisericii”. Prin urmare, românii solicită folosirea în continuare a bisericii, deoarece reprezintă două treimi din numărul ortodocșilor din Sânnicolau Mare, iar sârbii constituie doar o treime, urmând să plătească despăgubire acestora din urmă. Sârbii nu sunt de acord, solicitând biserica, promițând românilor o despăgubire de 10000 florini. Într-un final, nu s-a ajuns la nici un compromis: „După ce nici una nici alta parte nu s-a învoit nici la o condițiune, pe lângă toate năsuințele comisiunii, împăcătura amicală nu s-a putut ajunge”. Același protocol precizează că „starea cauzei bisericești se constată de neîmpăcată, iară părțile se îndrumă pentru realizarea pretențiunilor lor la calea procesului”. „În privința stăvăririi cultului” divin, se formează un comitet comun bisericesc, alcătuit din 15 români și 15 sârbi, care să stabilească în comun modalitatea utilizării limbii liturgice la Sfântul Altar, a administrării și organizării „tuturor cauzelor”, ajungându-se la compromisul ca președintele comitetului parohial să fie sârb timp de un an, iar în anul următor să fie ales un român, în timp ce „subpreședintele” aparținea celeilalte etnii²³⁷.

La data de 10 iunie 1873, „credincioșii noștri din comuna mestecată St. Mikloșiu mare au adresat Ilustrității Sale preasfântului Domn episcop al nostru rugarea ... în care cer ca comisiunile delegaționale de nou să iasă la fața locului acolo spre a mai încerca odată și ultima oară eventualmintea a întări actul de împăcătura ce s-ar intenționa între credincioșii coreligionari sârbi și români în privința despărțirii ierarhice.”²³⁸ Nici cu această ocazie nu s-a ajuns la o înțelegere între cele două comunități.

Comisia română de despărțire a primit un comunicat la data de 9/21 septembrie 1873, de la episcopul Aradului, Procopie Ivașcovi, prin care se arată: „cuget că acum după ce și lucrul câmpului s-a mai săvârșit, după ce și morbul epidemic precum se arată s-a cam potolit apoi după ce și comisiunea noastră în alte locuri și-a isprăvit pertractările, ar fi la timp și neîncungiurabil de lipsă ca să escurgem și în comunele mestecate St-Mikloșiu-mare, Cianadul-sârbesc, Sarafola și Ecica spre a întreprinde și efectui și acolo pertractările de despărțire cu care suntem însărcinați”. Comisia română pentru aceste comune este formată din protosincelul Andrei Papp și asesorul Petru

²³⁷ *Ibidem*, dosarul nr. 1/1887-1900, f. 262.

²³⁸ *Ibidem*, dosarul nr. 24/1873-1874, f. 196.

Petrovici²³⁹. Pentru încercarea de despărțire în comunele Sânnicolau Mare, Sarafola, Felnac și Monoștur, partea sârbă desemnează în comisie pe protopopul Nicolau Nikolić, preot în Satchinez; Petru Jivcovići, „fisc consistorial” și dr. Svetozar Dimitrievici, avocat în Timișoara²⁴⁰.

Având în vedere că nu s-a putut realiza despărțirea pașnică, la data de 26 decembrie 1873, „credincioșii noștri români din comunele mestecate Fenlacu, suburbiul Fabncu-Timișoara, Chinezu, Becicherecul mic, Mehala, St. Nicolaul-mare, St. Andraș, Saravola și Cianadul-unguresc neputându-se împăca cu coreligionarii sârbi sunt avisați la proces, adică cauza lor de despărțire a rămas să se decidă înaintea Tribunalului regesc din Budapesta ce se va delega cât mai curând.”²⁴¹

Într-o ședință a reprezentanților ortodocșilor români din Sânnicolau Mare, care a avut loc la data de 24 ianuarie 1889, credincioșii plănuiau „edificarea unei școale corespunzătoare demnității orașului și secolului” cu banii ce îi vor primi drept despăgubire de la sârbi²⁴².

Georgiu Szerb (Șerb), avocat din Budapesta, este recomandat și împuternicit de mitropolitul Miron Romanul, la 13 februarie 1891: „vă transpun o plenipotență pentru avocatul din Budapesta Georgiu Szerb în scopul de a se intenta proces la forul competent în interesul poporului nostru român din comuna Sânnicolau Mare, care este în calea despărțirii ierarhice de coreligionarii sârbi din aceeași comună”²⁴³. „Fiind împiedicat” să reprezinte pe credincioșii români din Sânnicolau Mare, a fost preferat avocatul Emil Babeș, doctor în drept²⁴⁴. Svetozar Dimitnevići a fost desemnat ca avocat al comunității sârbe în procesul de la Budapesta²⁴⁵. Episcopul arădean Ioan Mețianu trimite un raport către mitropolitul de la Sibiu în care face afirmația: „știm cu cât dor și nerăbdare așteaptă și acei frați și coreligionari ai noștri desfacerea lor de ierarhia sârbă și trecerea la mama ierarhia română”²⁴⁶. După ce o nouă „încercare fără succes a unei împăcări amice între Românii și Sârbii” din Sânnicolau Mare care a avut loc la 2 octombrie 1891, actele necesare în vederea începerii unui proces de despărțire i se înmânează avocatului George Sârbu²⁴⁷.

În anul 1872, comisia mixtă a inventariat în Sânnicolau Mare 5 sesii și jumătate de pământ, două sesii în folosința „parochului primar”, trei folosite în mod egal de ceilalți doi preoți, iar jumătate de către un capelan. Dintre acestea trei sesii au fost însușite de comunitatea sârbă. La 14 noiembrie 1892, „a fost introdus în parohie” preotul sârb Petru Agrima, începându-și efectiv activitatea începând cu finele lunii octombrie. Acesta a primit din partea consistoriului sârbesc din Timișoara cele trei sesii care fuseseră folosite timp de 4 ani de către preotul român Suetoniu

²³⁹ *Ibidem*, dosarul nr. 24/1873-1874, f. 96.

²⁴⁰ *Ibidem*, dosarul nr. 40/1890-1905, f. 91.

²⁴¹ *Ibidem*, dosarul nr. 25/1873-1874, f. 84.

²⁴² *Ibidem*, dosarul nr. 1/1887-1900, f. 352-353.

²⁴³ *Ibidem*, dosarul nr. 1/1887-1900, f. 347.

²⁴⁴ *Ibidem*, f. 63, 251.

²⁴⁵ *Ibidem*, f. 240.

²⁴⁶ *Ibidem*, f. 350.

²⁴⁷ *Ibidem*, f. 345.

Petrovici. Preotul sârb este perceput de români drept persoana care nu ține cont de *statu-quo*-ul stabilit, nerespectând hotărârile stabilite de a se sluji în ambele limbi (sârbă și română) la diferite slujbe și praznice, el oficiind întreaga slujbă în limba sârbă²⁴⁸.

Preotul sârb Petru Agrima a profitat de absența preotului român Suetoniu Petrovici cu ocazia Crăciunului în anul 1892. „Părintele Svetozar Petroviciu fiind prin moartea fiului său întâmplată chiar în preseara serbărilor Nașterii adânc vulnerat în anima sa n-a putut participa în acest praznic la serviciul divin”. Conform uzului stabilit în 1846 la sărbătorile mari (Crăciun, Paști, Rusalii), Utrenia și Vecernia se slujeau într-o limbă, Liturghia în cealaltă, conform rândului săptămânal. Însă, preotul sârb nu a respectat uzul, oficiind în sârbește. În dimineața zilei de 27 decembrie s-au adunat în fața bisericii aproximativ 500 de credincioși care cereau ca să respecte uzul străvechi. Nevoind să asculte „volnicia aceasta gradată a preotului sârb în luarea și vătămarea drepturilor noastre ca un fulger a străbătut în popor de unde apoi în 27, ca în ziua Sântului Ștefan dimineața s-a adunat o mulțime de popor ca la 500 la număr provocând la început pre părintele Agrima cu cea mai mare blândețe la susținerea usului de până acum conform căruia Utrenia are să fie în limba română săvârșită și numai Liturghia sârbește. Văzând poporul că D-sa nu vrea să se plece la sfaturi înțelepte s-a început o larmă înfiorătoare, iritațiunea a crescut la gradul superlativ – încât la caz de nu sosea părintele Suetoniu Petrovici, carele anume a fost chemat prin deputațiuni spre restabilirea păcii – furia trecea la fapta carea probabil se finea prin sânge și moarte – numaii înțeleptei proceduri și tacticei părintelui Petroviciu a succes molcomirea spiritelor iritate prin servirea Utreniei în limba română.” Românii de la Sânnicolau Mare protestează contra preotului sârb: „e teama ca sub aceste se va isca o revoluțiune formală căci focul arde, de aici numai o unică scânteie mai lipsește și aceasta a erupt în flăcări. Slobozirea schânteii sârbii o vor căuta-o cu de-adinsul când apoi merge poveste de noi – căci părintele Agrima de când este aici la fiecă ocasiune de servit cu ignorarea limbei noastre și a usului a călcat drepturile noastre – de aici suntem convinși cum că dânsul cu scop anumit este trimis pe capul nostru”. Se cere ajutor de la Episcopia Aradului pentru aplanarea conflictului și delegarea unei comisii care să soluționeze definitiv problema despărțirii românilor de sârbi²⁴⁹. La memoriul trimis către consistoriul sârbesc nu s-a primit nici un răspuns. „Grăvămintele și arătările noastre arătate mai sus sunt de o astfel de natură, încât vindecarea lor noi nu o mai putem accepta.”

În cadrul ședinței comitetului parohial Sânnicolau Mare, ținută la data de 27 ianuarie/8 februarie 1893²⁵⁰, românii declară din nou că doresc să iasă de sub jurisdicția sârbă. Peste patru zile, în 31 ianuarie/12 februarie 1893, se convoacă adunarea parohială care să aprobe deciziile comitetului parohial de trecere la jurisdicția română, „ca să aibă ocasiunea și poporul a se declara în

²⁴⁸ *Ibidem*, f. 300.

²⁴⁹ *Ibidem*, f. 198.

²⁵⁰ *Ibidem*, f. 334-337.

sensul comitetului lor” se afirmă în raportul²⁵¹ trimis de episcopul Aradului, Ioan Meșianu către mitropolitul Miron Romanul, în 30 ianuarie 1893. Românii din localitatea Sânnicolau Mare au fost iritați de faptul că Consistoriul sârb de la Timișoara nu a dorit să trimită la fața locului o comisie mixtă, ci doar una integral sârbească.

La data de 30 ianuarie 1893, protosincelul Augustin Hamsea a fost delegat de către episcopul Ioan Meșianu să participe la adunarea parohială de a doua zi de la Sânnicolau Mare, când „s-a convocat tot poporul nostru român de religiunea gr. orientală de acolo într-o adunare poporală spre a se declara pentru desfacerea de ierarchia sârbă și încorporarea la ierarchia noastră română, încorporându-se diecesei noastre arădane. Te poftim a spune conaționalilor noștri gr. orientali că noi încă în 1890 am declarat precum dechiarăm și acum că cu brațele deschise în sânul bisericei mame îi primim”²⁵². Declarația ierarhului arădean au fost influențate de „agitațiunile întâmplare în zilele din urmă între conaționalii noștri Români și Sârbi din Sânnicolau Mare, din cauza limbei, dechiarându-se Românii pentru desfacerea de ierarchia sârbă și încorporarea la cea română și având noi datorința a-i primi în sânul bisericei noastre”. Din nou se invocă dorința de a se încerca o despărțire pașnică: „dorind noi a încerca o împăcare între ambele popoare”, dar dacă nu se poate ajunge la un consens, se va intenta proces pentru împărțirea averii comune²⁵³.

În protocolul încheiat în cadrul adunării din 31 ianuarie/12 februarie 1893 se afirmă că „scopul convocării adunării presinte este ca poporul român greco-oriental din Sân Miclăușul mare să se pronunțe la concludul luat de comitetul parochial în 27 ianuarie/8 februarie 1893 referitoriu la eșirea de sub legăturile jurisdicțiunei Consistoriului Timișorean și adnecșarea la Ierarchia română”. „Considerând că despărțirea ierarhică a românilor gr.-orientali din părțile banatice-ungurene aparținători Metropoliei foste comune sârbe din Carlovățiu este enunțată în mod competent prin legislațiunea țării și special prin Art. de lege IX din 1868, iar despărțirea faptică se referese numai la cestiunile ce privesc împărțirea averii bisericești, școlare și fondaționale comune; considerând că prin învoiala de Carlovățiu făcută de delegatiunile congresuale română și sârbă din anul 1871 s-a enunțat ca principiu obligatoriu pentru ambele ierarhii sârbă și română ca în comunele mixte până când se va putea efectua despărțirea faptică și în privința averii atât în privința serviciului divin, cât și în privința folosirii averilor bisericești școlare și fondaționale să se susțină nealterat „status-quo” aflătoriu în această comună și adoptat și de către învoiala de la Carlovățiu”. Românii din Sânnicolau Mare protestează „contra dispozițiilor regulamentului canoanelor și contra legii referitoare la folosirea averilor comune” deoarece „am fost greu vătămați în drepturile noastre și în simțul nostru de pietate creștinească”.

²⁵¹ *Ibidem*, f. 338.

²⁵² *Ibidem*, f. 158.

²⁵³ *Ibidem*, f. 159.

În urma solicitării locuitorilor din Sânnicolau Mare de a se desemna o comisie mixtă pentru a analiza modul de separare, consistoriul din Timișoara a delegat o comisie formată din trei membri sârbi. Până se va ajunge la o concluzie în procesul de la Tribunalul regesc din Budapesta, „decidem și respective ne rogăm de delegațiunea congresuală română și de consistoriul eparhial din Arad ca foruri îndreptățite și îndătorate a se îngriji de soarta noastră prin dispozițiunile Art. de lege IX din 1868, ca comuna bisericească aparținătoare și de facto Mitropoliei gr. or. române”²⁵⁴. Mitropolitul Miron Romanul de la Sibiu trimite, la data de 3 februarie 1893, o scrisoare episcopului Ioan Mețianu de la Arad prin care își exprimă acordul ca ortodocșii români din Sânnicolau Mare să se despartă de comunitatea sârbească²⁵⁵.

8 februarie 1893 este datată cererea preotului român Suetoniu Petrovici din Sânnicolau Mare de a fi acceptați sub jurisdicția Episcopiei Aradului credincioșii ortodocși români de aici.

Cazul Sânnicolau Mare s-a rezolvat abia în ultimii ani ai secolului al XIX-lea. „Cu jertfire de sine am scos din ghearele străine un popor de peste 2500 suflete, conducându-l în sânul mamei adevărate, a Bisericii Naționale. Am aflat a fi sosit timpul și ora mântuirii. Paharul suferințelor în răstimp de 24 ani s-a umplut – a izbucnit și ziua răscumpărării a strălucit! De aici vă rugăm: primiți-ne în brațele Părințești cu acea căldură, cu acea sinceritate și însuflețire cu carea ne apropiem noi către Ilustritatea Voastră și vă veți convinge că-n noi ați aflat fii adevărați, un popor cu ambițiune pe numele și pozițiunea sa. Progres este deviza Noastră! Ca astfel să arătăm la lume că noi cari în seculi am fost desconsiderați, maltratați – prin voință firmă suntem în stare, avem voință, oftăm a ne rădica la o culme cu națiunile conlocuitoare.”²⁵⁶ Mai departe se afirmă că: „poporul gr. or. român din numita comună mixtă este foarte nemulțumit cu situațiunea sa actuală și deci cere cu înțelegere a se lua din partea forurilor competente ale bisericii noastre române, ca și până ia resolvirea prin proces a despărțirii de sârbi în cestiunea averii comune să se încorporeze la biserica română.”²⁵⁷

Episcopul Aradului răspunde preotului Suetoniu Petrovici că poate primi sub jurisdicția sa poporul dreptcredincios, dar nu și preotul deoarece acesta aparține de altă episcopie. Poate să primească preotul doar dacă prezintă un act de demisie de sub jurisdicția Consistoriului sârb din Timișoara, aprobat de acesta, conform cu „calea sântelor canoane”²⁵⁸.

La data de 24 februarie 1893, Ioan Lengher, membru al delegației române de despărțire, raportează episcopului arădean despre întâlnirea avută la Timișoara cu episcopul sârb Nicanor Popovici și „fiscul consistorial” Svetozar Dimitrievici, propunând următoarele: „m-am sâlit a convinge ... că afacerea din S. Nicolaul Mare mai ușor s-ar putea aplană prin esmiterea unei comisiuni mixte, trimisă de aici și din partea Consistoriului sârb din Timișoara”. Însă, partea sârbă

²⁵⁴ *Ibidem*, f. 275-279.

²⁵⁵ *Ibidem*, f. 329.

²⁵⁶ *Ibidem*, f. 177-178.

²⁵⁷ *Ibidem*, f. 313.

²⁵⁸ *Ibidem*, f. 191.

nu a fost de acord, neacceptând desprinderea comunității românești de cea sârbă din localitatea Sânnicolau Mare conform condițiilor solicitate de români. Ei susțineau că s-ar aplana conflictul doar prin revenirea românilor în sânul bisericii sârbe. „Din toată discuțiunea urmată între noi cu această ocaziune în decurs de o oră și mai bine n-am putut conchide decât la o dispozițiune foarte neamicală intențiunii noastre de a delătura nențelegerile pe cale amicală”. De asemenea s-a cerut ca la Saravale preotul actual sârb să încerce să slujească și în limba română „dup cum a fost usul până acuma”. Nici la această problema nu s-a ajuns la nicio concluzie²⁵⁹.

La data de 9 martie 1893, sârbii au promis românilor o despăgubire de 10000 florini, pentru ca biserica să rămână comunității sârbești²⁶⁰, deoarece erau majoritari din punct de vedere numeric.

Atât în timpul proceselor de despărțire, cât și imediat după încheierea acestor separări la nivel local, comunitățile sârbești nu respectau acordurile încheiate cu partea română: „prea mult au suferit ai noștri de apăsările sârbilor”²⁶¹. Au existat o serie de incidente între sârbii și românii din Sânnicolau Mare, ceea ce a condus la încingerea spiritelor. Un astfel de eveniment a avut loc cu prilejul praznicului Înălțării Domnului din mai 1893. Ștefan Buneiu, credincios român, a donat bisericii un steag cu inscripții sârbești în amintirea soției și a socrilor, sârbi de origine, cu condiția ca, la diverse manifestări religioase sau culturale, copiii săi să poarte steagul în fruntea procesiunii. Învățătorul sârb, care era și cântăreț în biserică, nu a fost de acord cu această condiție și, „în mod violent”, a luat steagul și i-a dat unul elev sârb. Atmosfera era încărcată, incidente fiind semnalate și la sărbătoarea Crăciunului. „De aici apoi spiritele iritate încă de la Crăciun, văzând cum după preot urmează acum învățătorul să însceneze scandalul și potca întru atâta s-a înverșunat încât de nu erau la moment la dispozițiune polițaii de la casa orașului și de nu scăpa învățătorul cu fuga în biserică, fără îndoială nu rămânea fără urmări triste.” Acest incident a fost inclus în solicitarea credincioșilor români adresată episcopului arădean prin care se apela din nou la bunăvoința ierarhiei românești de a include pe „parochienii” români din Sânnicolau Mare sub jurisdicția episcopului Aradului²⁶².

Peste o lună, la data de 25 iulie 1893, românii ortodocși din Sânnicolau Mare solicită ca în comisia mixtă de despărțire a parohiei române de cea sârbă aprobată de guvern să facă parte, pe lângă Augustin Hamsea, și Vincențiu Babeș, „carele cunoaște toate împrejurările noastre”²⁶³. La 26 iulie/7 august 1893, ministerul de culte și instrucțiune stabilește, prin ordinul 31137/893, componența comisiei de despărțire, formată din vicespanul sau protonotarul sau fiscul comitatens din comitatul Torontal ca președinte, szolgabirăul tractual, la care se adaugă câte un membru al parohiilor în cauză și câte un membru „din partea celor două autorități bisericești diecezane a

²⁵⁹ *Ibidem*, f. 148-149.

²⁶⁰ *Ibidem*, f. 261.

²⁶¹ *Ibidem*, f. 340.

²⁶² *Ibidem*, f. 240.

²⁶³ *Ibidem*, f. 225.

Timișorii și a Aradului”²⁶⁴. „Se ordonează o comisie mixtă la fața locului în cauza neînțelegerilor dintre Românii și Sârbii din s. Miclăușiu”²⁶⁵, se precizează în document. Comisia de despărțire pentru Sânnicolau Mare este convocată pentru 30 august 1893, la ora 10 dimineața, pentru prima întâlnire la Sânnicolau Mare²⁶⁶.

La data de 19 septembrie 1893, preotul român Dimitrie Marcovici părăsește parohia și se stabilește la București. Drept urmare, la Sânnicolau Mare rămân două parohii: una sârbească, ocupată de preotul Petru Agrima și una românească, ocupată de preotul Suetoniu Petrovici. Consistoriul sârbesc de la Timișoara a decis, însă, reorganizarea celor două parohii. Dacă românii doresc reorganizarea pe criterii etnice (românii să aparțină de parohia lui Suetoniu Petrovici și sârbii de parohia lui Petru Agrima), acest lucru nu este pus în practică, deoarece Consistoriul nu ține cont de acest criteriu. Drept urmare, Suetoniu Petrovici expediază un protest Consistoriului arădean în care precizează „ce este mai natural decât: rămânând acum de nou două parohii, românii să formeze parohie română, iar sârbii parohie sârbă, fiecare sub conducerea preotului său național. ... A sosit timpul suprem fără amânare să enunțați primirea noastră în dieceză.” În acea perioadă, au loc și unele abuzuri privind sesiile parohiale. Pentru anul agricol 1893-1894, sesia parohială sârbă a fost arendată de preotul Petru Agrima cu suma de 610 florini, iar cea română de credinciosul Grigorie Foale cu 612 florini. Consistoriul timișorean a condiționat ca sumele provenite din arendările pământurilor să fie depuse la casieria consistoriului. Românii s-au conformat, însă sârbii au depus doar 20 florini. Consistoriul timișorean a vândut sesia a treia din Sânnicolau Mare, dar doar sârbii au fost înștiințați oficial de această tranzacție. Românii au aflat ulterior și nu pe cale oficială²⁶⁷.

La data de 12/24 iulie 1894, preotul român de la Sânnicolau Mare, Suetoniu (Svetozar) Petrovici, într-un nou raport către episcopia arădeană, consemna: „după ce intriga sârbească în butul sforțărilor de până acum n-a putut realiza planurile sale terorizatoare îndreptate contra intereselor noastre culturale bisericești – cu scop de a sparge solidaritatea între noi, s-a apucat de o altă șireția”, respectiv consistoriul sârbesc de la Timișoara a numit un preot nou în parohia română din Sânnicolau Mare, deoarece nu erau de acord ca partea română să treacă sub jurisdicția ierarhiei române din Arad. „Ilustrităților Voastre sunt bine cunoscute luptele cari le avem pentru emanciparea de sub jugul străin”, drept urmare episcopul român din Arad Ioan Mețianu este rugat să numească un nou preot în parohia vacantă, nefiind acceptată numirea făcută de sârbi, deși era vorba de aceeași persoană – capelanul Bichiceanu din Lipova²⁶⁸.

²⁶⁴ *Ibidem*, f. 232.

²⁶⁵ *Ibidem*, f. 238.

²⁶⁶ *Ibidem*, f. 230.

²⁶⁷ *Ibidem*, f. 222-224.

²⁶⁸ *Ibidem*, f. 104-105.

Începerea procesului de despărțire în instanță a comunităților ortodoxe din Banat s-a amânat până după aflarea sentinței în procesul de despărțire a românilor de sârbii din localitatea Satchinez, pentru a exista un precedent în spețe similare, procedură finalizată în anul 1889²⁶⁹.

În Sânnicolau Mare, sârbii au plătit despăgubire românilor, în cuantum de 18665,61 florini²⁷⁰. La data de 9/21 ianuarie 1897, s-a stabilit ca despăgubirea să fie plătită în 5 rate, prima rată în valoare de 6486,56 florini²⁷¹ fiind achitată la data de 19 septembrie/1 octombrie 1897. Rata aceasta reprezintă „întregul preț de desdaunare a fostei case comune”. Sumele s-au depus la banca „Timișoreana” din Timișoara, „spre fructificare pre seama comunei bisericești gr. orientale române din Sânnicolau Mare”, însă 1000 de florini au fost retrași pentru „speze” legate de procesul de la Budapesta²⁷². În 9 ianuarie 1899, românii au primit rata a III-a din despăgubire, „drept desdaunare în procesul de despărțire ierarhică”²⁷³.

Periodic, în cadrul ședințelor delegației congresuale de despărțire de Biserica Ortodoxă Sârbă, se prezentau acțiunile întreprinse în intervalul scurs de la ultima întâlnire. În cadrul ședinței din data de 5/17 februarie 1900, după ce s-a încheiat procesul de separare a comunei mixte Sânnicolau Mare, în urma despărțirii ierarhice, comunitatea românească, „prin procesul de despărțire ... a câștigat o avere care se apropie de 50000 florini.” Comunitatea română din Sânnicolau Mare, „care prin despărțire a câștigat o avere așa de frumoasă”²⁷⁴, a reușit să se dezvolte în anii următori, prin construirea unei biserici proprii, cu hramul „Nașterea Născătoarei de Dumnezeu”, zidită între anii 1898-1900. Biserica ortodoxă română a fost târnosită în ziua de 8/21 septembrie 1903 de către episcopul Ioan I. Papp al Aradului²⁷⁵.

Biserica veche, rămasă în folosința comunității sârbe, construită în perioada 1783-1787, în stil baroc, are iconostasul pictat de Arsenie Teodorovici²⁷⁶.

IV. 2. 6. 8. Cenad

În Cenadul sârbesc, localitate aflată sub jurisdicția Episcopiei sârbești din Timișoara, despărțindu-se pașnic, „românii în virtutea învoielei încheiate cu coreligionarii sârbi numaidecât pot să formeze o comună bisericească de sine stătătoare apoi încorporându-se la Metropolia noastră română arădană”²⁷⁷, în acest sens, „consistoriul eparhial arădan este îndreptățit și a chemat pre

²⁶⁹ *Ibidem*, f. 350.

²⁷⁰ *Ibidem*, f. 56.

²⁷¹ *Ibidem*, f. 52.

²⁷² *Ibidem*, f. 56.

²⁷³ *Ibidem*, f. 9.

²⁷⁴ *Ibidem*, f. 6.

²⁷⁵ *Ibidem*, dosarul nr. 7/1890-1913: f. 187.

²⁷⁶ Lucian Mic, „Episcopia ortodoxă ...”, pp. 21-22.

²⁷⁷ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 25/1873-1874, f. 84; Dosarul nr. 9/1868-1872, f. 77.

credincioșii noștri români din această comună a-i încorpora la jurisdicțiunea canonică a sa și a organiza și constitui comună bisericească română desinestătătoare conform prescrișelor statutului organic”²⁷⁸.

În comuna Cenadul Unguresc, „serviciul dumnezeiesc și cântările sunt a se aserva pe jumătate în limba slavonă și în limba românească, iar în comunele Nădlac și Pecica la a 9-a Duminecă se celebrează st. liturghie și în limba slavonă. Conflicturi și ciarte²⁷⁹ pentru întrebuințarea limbelor în biserică în numitele comune au fost și s-au arătat de mai multe ori, au fost așa zicând continue, însă Consistoriul Diecezan față cu acele s-au ținut strâns de hotărârea susamintită regulativă”²⁸⁰. Preotul de la parohia a doua din Cenadul Unguresc, Gherasim Luțai, deși era de naționalitate română, dar cunoaște și limba sârbă. Drept urmare *statu-quo*-ul, mai ales în ceea ce privește satisfacerea nevoilor spirituale ale credincioșilor români și sârbi din acele comune, era facil de menținut până la despărțirea efectivă a celor două comunități religioase.

Comisia sârbească desemnată a rezolva separarea de români în comunele Saravale, Cenadul Sârbesc și Ecica a fost condusă de către protopopul de la Kikinda Paul Vlaovics²⁸¹, comisia română fiind formată din protosincelul Andrei Papp și asesorul Petru Petrovici.

În 21 iunie 1873²⁸², partea română propune sârbilor ca termen pentru a se deplasa în comuna Ecica perioada 9/21 și 10/22 iulie, pentru Saravale perioada 12/24 și 13/25 iulie, pentru Cenadul sârbesc zilele de 15/27 și 16/28 iulie și pentru Sânnicolaul Mare perioada 18/30 și 19/31 iulie. Sârbii întârzie răspunsul câteva luni, astfel că, la data de 9/21 septembrie 1873, într-o scrisoare semnată de către membrii comisiei române și adresată episcopului Aradului, Procopie Ivașcovic, se motivează urgentarea realizării despărțirii de comunitatea sârbă: „cuget că acuma după ce și lucrul câmpului s-a mai săvârșit, după ce și morbul epidemic precum se arată s-a cam potolit apoi după ce și comisiunea noastră în alte locuri și-a isprăvit pertractările, ar fi la timp și neîncungiurabil de lipsă ca să escurgem și în comunele mestecate St-Mikloșiul-mare, Cianadul-sârbesc, Sarafola și Ecica spre a întreprinde și efectui și acolo pertractările de despărțire cu care suntem însărcinați”²⁸³.

Conform unor noi termene, delegațiile mixte sunt programate să se deplaseze la Saravale în data de 7/19 și 8/20 octombrie 1873, urmând Cenadul sârbesc în data de 9/21 și 10/22 octombrie, iar după finalizarea procedurilor legale de despărțire în acea localitate, se îndreaptă spre comuna Ecica în data de 12/24 și 13/25 octombrie „pentru efectuarea pertractării comisionale în meritul

²⁷⁸ *Ibidem*, dosarul nr. 20/1872-1880, f. 154-155.

²⁷⁹ **Conflicturi și ciarte** = conflicte și certuri.

²⁸⁰ *Ibidem*, dosarul nr. 5/1864-1870, f. 150.

²⁸¹ *Ibidem*, dosarul nr. 24/1873-1874, f. 110.

²⁸² *Ibidem*, f. 169.

²⁸³ *Ibidem*, f. 96.

despărțirii ierarhice a credincioșilor noștri din comunele mestecate, comisiunea noastră delegațională în conțelegere cu cea sârbă au defipt termenele”²⁸⁴ de mai sus.

Într-un final, la data de 10/22 octombrie 1873, comisia mixtă de despărțire se deplasează la Cenad, unde convoacă reprezentanții românilor și sârbilor pentru a sta la masa negocierilor în vederea încercării despărțirii comunităților cale pașnică. Ambele comunități au ales câte o delegație alcătuită din câte 20 de credincioși²⁸⁵.

Comisia a realizat un inventar al averilor bisericești comune care urmau să se separe. Astfel, la Cenad, averea bisericească era formată din: clădirea bisericii și toate bunurile „aparținătoare” (acestea au fost evaluate la suma de 17000 florini), o școală cu 2 jugăre de pământ folosită exclusiv de sârbi și o școală cu 2 jugăre de pământ folosită exclusiv de români. De asemenea, au mai fost puse în discuție cele 3 sesii parohiale, precum și o sumă de bani în numerar. Toate pretențiile exprimate de partea sârbă au fost acceptate de partea română, astfel că nu a fost nevoie să se ajungă în instanță. În final, s-a stabilit ca sârbii să rămână pe mai departe sub jurisdicția Episcopiei sârbe de Timișoara, iar românii vor trece sub jurisdicția Episcopiei române de la Arad.

Sârbii, rămânând în posesia locașului de cult, vor despăgubi partea română cu suma de 6000 florini, plătită în 5 rate anuale de 1200 florini, prima rată fiind stabilită pentru anul 1874. Până la achitarea întregii datorii, românii au drept de a folosi în continuare biserica. Din sesiile parohiale, una a fost cedată românilor, urmând ca celelalte două să fie utilizate în continuare de sârbi. S-a stabilit ca situația privind școlile să rămână neschimbată, iar cimitirul va fi folosit în continuare în comun. La data de 17 noiembrie 1878, s-a achitat ultima rată din despăgubire²⁸⁶.

Biserica, folosită în comun de sârbi și români, care fusese construită în anul 1773, fiind extinsă înspre vest în anul 1823, după separarea comunităților, a revenit sârbilor. În perioada 1876-1888, românii au sfințit o încăpere a școlii pe care au folosit-o drept capelă. Românii și-au construit locaș de cult în anul 1889²⁸⁷.

În ședința delegației congresuale române din Budapesta, din 12 și 13 iunie 1874, se aprobă separarea românilor și sârbilor din Cenad, iar prin rezoluția nr. 43, partea sârbească aprobă împăcarea de la Cenadul Sârbesc²⁸⁸.

²⁸⁴ *Ibidem*, f. 159.

²⁸⁵ Numele credincioșilor participanți sunt menționate în Ioan Hațegan, *Cenad. Monografie istorică*, Timișoara, edit. ArtPress, edit. Banatul, 2016, p. 125.

²⁸⁶ *Ibidem*, pp. 125-126.

²⁸⁷ Lucian Mic, „Episcopia ortodoxă ...”, pp. 21-22; Vasa Lupulovici, *op. cit.*, p. 33.

²⁸⁸ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 27/1874, f. 12.

După plecarea grănicerilor sârbi în Rusia și Banat și după înfrângerea răscoalei lui Horia, Cloșca și Crișan și strămutarea unor grupuri compacte de populație românească din zona Munților Apuseni în localități de câmpie din Banat și de pe valea Mureșului Inferior, comunitățile de români au devenit majoritare. Timp de 123 de ani, perioadă în care Biserica Ortodoxă Română din Transilvania și Banat a avut la conducere ierarhi de origine sârbă, situația s-a deteriorat din punct de vedere al drepturilor confesionale ale românilor. Deși populația sârbă era în permanentă scădere, totuși limba liturgică a rămas slavona, neînțeleasă de marea majoritate a credincioșilor. Acești factori au determinat pe români să solicite ieșirea de sub jurisdicția ortodoxă sârbă de la Carloviț, după anul 1864 urmând ca viața religioasă a ortodocșilor din zona Banatului și din localitățile riverane Mureșului Inferior să fie dominată de procesul despărțirii dintre comunitățile române și sârbe. Discuții aprinse au fost atestate aproape pentru toate punctele aflate în dispută, respectiv fondurile comune, jurisdicția asupra mănăstirilor, precum și separarea comunităților din comunele mixte.

Cele două Mitropolii Ortodoxe au fost constituite pe principiul etnic și aveau în subordine un teritoriu suprapus, respectiv Banatul și o parte din Episcopia Aradului. În aceste zone, despărțirea comunităților în localitățile cu populație mixtă s-a realizat pe criteriul etnic. În localitățile în care până în anul 1864 exista o singură parohie, mixtă, s-a recurs la înființarea a două parohii ortodoxe, pe criteriul etnic, ulterior averea comună a fost separată pe criteriul proporțional al numărului de credincioși.

IV. 3. Mitropolie, episcopii, protopopiate, parohii. Noua structură administrativă religioasă românească din Banat și Transilvania după despărțirea ierarhică

Din punct de vedere administrativ, viața bisericească se manifestă în parohii, care se grupează în protopopiate, mai multe protopopiate formând episcopiile, care, la rândul lor, sunt părți componente ale mitropoliilor.

După separarea ierarhică a Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania și Banat de Biserica Ortodoxă Sârbă, viața bisericească a continuat pe drumuri separate. La inițiativa mitropolitului Andrei Șaguna, Biserica Ortodoxă Română din Transilvania a adoptat Statutul Organic, o adevărată „constituție” după care s-a ghidat până la unirea cu Biserica Ortodoxă din România în 1925.

Statutul organic al Bisericii Ortodoxe din Transilvania, elaborat în ședințele Congresului Mitropolitan de la Sibiu în cursul anului 1868 și sancționat de împărat la data de 28 mai 1869, a devenit pentru românii ortodocși din monarhie o adevărată constituție²⁸⁹. Instituția ecleziastică

²⁸⁹ Marina Lupaș-Vlasiu, *Aspecte din istoria Transilvaniei*, București, edit. România Press, 2001, pp. 226-227. Textul *Statutului Organic* vezi la Ioan-Vasile Leb, Gabriel-Viorel Gârdan, Marius Eppel, Pavel Vesa, *Instituții ecleziastice*.

„amenința să devină un adevărat stat în stat”. În urma aplicării acestei constituții confesionale, mirenii au fost implicați activ în conducerea Bisericii. O treime din membrii consiliilor mitropolitane, episcopale, protopopești erau aleși din rândul clerului, iar mirenii reprezentau două treimi. Implicarea laicilor în conducerea Bisericii și măsurile aplicate în vederea îmbunătățirii realităților eclesiastice, au avut drept consecință ameliorarea stilului de viață al românilor din monarhie în general. Biserica Ortodoxă Română din Transilvania s-a condus după acest Statut până în anul 1925, când a fost înființată Patriarhia Română și a intrat în vigoare noul statut pentru Biserica Ortodoxă din România întregită²⁹⁰.

După anul 1868, când a intrat în vigoare *Statutul Organic* de funcționare a Bisericii Ortodoxe Române din Ardeal, acesta a fost aplicat în toate parohiile ortodoxe românești, iar în comunele mixte s-a așteptat definitivarea procedurilor de despărțire a comunităților, după care actul normativ a fost aplicat și aici.

Conducerea Bisericii Ortodoxe Române emite o circulară datată 10 martie 1879²⁹¹, prin care se face precizarea că, după despărțirea de Biserica Ortodoxă Sârbă, s-a luat decizia de a se fabrica antimise noi, cu text în limba română, în primul rând pentru bisericile care mai foloseau cele cu text chirilic. Solicitări de înlocuire a antimiselor vechi s-au primit de la Turnu, Nădlac, Pecica Română, Micălaca, Mândruloc. Un antimis nou costa „3 galbini imperiali”.

La data de 20 octombrie 1879, cu nr. 238, s-a trimis tuturor protopopiatelor și parohiilor o circulară prin care s-a decis „înființarea unui fond mitropolitan”²⁹². Se dorește ca, în fiecare an, la data de 6 ianuarie, să se poarte în biserici „discul mitropoliei” pentru „augumentarea acestui fond”. Se anunță „de timpuriu poporului credincios purtarea discului”. Ulterior banii se trimit cu un raport oficial la protopopiat, apoi la episcopie și la mitropolie.

La data de 11/24 decembrie 1914, s-au aniversat 50 ani de la „datul rezoluției preaînalte, privitoare la reînființarea mitropoliei gr.-or. române din Ungaria și Transilvania”²⁹³. Cu acest prilej, Consistoriul mitropolitan de la Sibiu s-a întrunit „în aceeași zi în ședință bisericească extraordinară”, unde „întru eternizarea zilei memorabile”, a emis o circulară către toate parohiile din Transilvania și Banat, în care se reamintește rolul decisiv al personalităților ecleziastice în reînființarea Mitropoliei Ortodoxe Române. În cadrul acelei ședințe s-a hotărât: „Adresează Maiestății Sale împăratului și Regelui nostru apostolic Francisc Iosif I telegramă de mulțumită și recunoștință pentru binevoitorul sprijin părintesc acordat mitropolitului Șaguna în tot cursul luptelor sale pentru reînființarea mitropoliei realizate prin înaltul autograf împărătesc din 24 decemvrie

Compendiu de legislație bisericească (secolul al XIX-lea), Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2010, pp. 248-295.

²⁹⁰ Mircea Păcurariu, „Mitropolitul Andrei ...”, pp. 62-69. p. 65.

²⁹¹ S. J. A. N. Arad, *fond Protopopiatul Ortodox Român Arad*, dosarul nr. 22/1879, f. 95-96.

²⁹² A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 14/, f. 165.

²⁹³ *Ibidem*, dosarul nr. 14/1915, f. 2.

1864, care va rămânea un act de cea mai mare importanță în istoria mai nouă a bisericii noastre ortodoxe române din patrie.” De asemenea, întreaga Biserică Ortodoxă Română din Transilvania „își îndreaptă plin de evlavie cugetul spre nemuritorul mitropolit Andreiu Șaguna și spre toți contemporanii lui, cari an luptat cu credință fierbinte și cu entusiasm neînfrânt pentru reînființarea mitropoliei ortodoxe române din Ungaria și Transilvania, binecuvântă memoria lor, și înalță rugăciune de mulțumită către părintele luminilor, dela care vine toată darea cea bună și tot darul desăvârșit, – privește cu încredere la viitoarea desvoltare a bisericii ortodoxe române, având ca anghină tare nădejdea, că precum a dat milostivul Dumnezeu poporului nostru, limbei și culturei lui naționale liman de mântuire la adăpostul sfintei noastre biserici în trecut, tot așa îl va învrednici Atotputernicul și în viitor, ca acest popor dreptcredincios să afle nu numai scut și acoperemânt vieții sale sufletești sub aripile ocrotitoare ale acestei sfinte mitropolii, ci și o pârghe spre progresul cultural și spre înălțarea continuă către idealul vieții creștinești”.

Acea zi memorabilă se dorește să fie comemorată prin rugăciuni de mulțumire: „invităm preoțimea submanuată, ca să rotească rugăciuni de mulțumită în biserici, și într-una din duminicile ori sărbătorile mai apropiate să predice poporului despre însemnătatea reînființării mitropoliei noastre ortodoxe române din patrie, prin ce deodată cu eliberarea de sub stăpânirea ierarhiei sârbești, ni s-a redat dreptul firesc de a ne conduce însuși destinele noastre, ca și popor român în biserica noastră națională română”²⁹⁴.

IV. 3. 1. Mitropolitul Andrei Șaguna

La mijlocul și în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cea mai importantă personalitate care a activat pentru drepturile românilor transilvăneni, indiferent de confesiune, precum și pentru despărțirea Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania și Banat de ierarhia sârbească de la Carloviț, a fost Andrei Șaguna (1809-1873)²⁹⁵.

²⁹⁴ *Ibidem*.

²⁹⁵ **Andrei Șaguna**, Atanasie din botez, fiul lui Naum Șaguna și al Anastasiei Mutsu, s-a născut la Miskolc la 1 ianuarie 1809. Părinții au fost descendenți ai unor negustori aromâni stabiliți în Ungaria. Studiază la școala grecească, apoi la gimnaziul catolic din Pesta. La Universitatea din Pesta absolvă filosofia și dreptul, optând pentru a deveni preot. În principal datorită educației religioase de factură ortodoxă primită în familie de la mama sa, Andrei Șaguna „este pătruns atât de un foarte mare respect pentru ortodoxie, cât și de o credință foarte puternică în misiunea spirituală a clerului, respectiv un acut sentiment al misiunii sale sociale.” A studiat la Institutul Teologic din Vârșeț, la secția română. La îndemnul mitropolitului Ștefan Stratimirovici de la Carloviț, intră în monahism, primind numele de Andrei (24 octombrie 1833) la mănăstirea Hopovo. Ajunge profesor de teologie la seminarul din Carloviț. Din 1835 ajunge secretarul mitropolitului Stratimirovici, ocupându-se cu relația cu românii. Trece prin toate treptele monahicești, de la diacon (2 februarie 1834) la arhimandrit al mănăstirii Hopovo (26 octombrie 1842). A ajuns egumen al mănăstirii Beșenova (13 ianuarie 1841) și profesor de teologie la Institutul din Vârșeț (1843-1845). În urma decesului episcopului Vasile Moga de la Sibiu, la propunerea lui Iosif Raiacici, pe tronul arhieresc de la Sibiu ajunge Andrei Șaguna, ca vicar, la data de 27 iunie 1846. „Șaguna s-a confruntat cu starea îngrijorătoare pe plan financiar, educațional și moral-spiritual a parohiilor și preoților, însă mai ales cu atitudinea Curtii de la Viena și a guvernului Transilvaniei, care oscila între ostilitate și indiferență.” s-a implicat în reorganizarea școlii teologice ortodoxe de la Sibiu și în numeroase probleme sociale. Andrei Șaguna a câștigat alegerile de episcop din 2 decembrie 1847, deși a fost doar al treilea în ordinea

„Cel mai vrednic cârmuitor al bisericii ortodoxe-române din Transilvania și Ungaria, cel mai mare binefăcător al Românilor de sub Coroana sfântului Ștefan și unui din cei mai înțelepți conducători politici ai românimii ardelene a fost, fără îndoială, mitropolitul Andrei Șaguna.” Cu aceste cuvinte își începe expunerea Ioan Lupaș la ceas comemorativ, în 1913²⁹⁶. Aceste aprecieri sintetizează, în fapt, întreaga viață și activitate a marelui ierarh român.

După doi ani de vicariat, timp în care s-a familiarizat cu problemele confesionale ale românilor și cu realitățile sociale din Transilvania²⁹⁷, Andrei Șaguna și-a început activitatea în condiții extrem de dificile. Din cauza revoluției din 1848 au fost distruse numeroase biserici, biblioteca de la sediul Episcopiei a fost arsă, activitatea didactică a fost suspendată în numeroase școli. „În aceste condiții, Șaguna a declinat asumarea unui rol politic mandat de intelectualitatea română, fiind conștient de inutilitatea memoriilor și pericolul de represalii față de orice organizare politică. În schimb s-a concentrat pe planul instituțional religios asupra edificării Bisericii Ortodoxe pe baze constituționale puternice, în particular a restaurării Mitropoliei ortodoxe de Alba Iulia la statutul ei dinainte de unirea cu Roma.” Atitudinea episcopului de la Sibiu trebuie percepută și din perspectiva relațiilor Curții de la Viena cu supușii, având în vedere „consecințele centralismului, absolutismului și germanizării”²⁹⁸.

Mitropolitul Iosif Raiacici a încercat să influențeze „creșterea” și „educarea” lui Andrei Șaguna, prin propriul său exemplu, incluzându-l în sfera sa de influență. Deși contemporanii îl vedeau pe Andrei Șaguna pe tronul arhieresc de la Novi Sad în 1844-1845, perioadă în care se organizau alegerile pentru ocuparea funcției vacante de episcop, mitropolitul le răspundea: „vreau să-l păstrez pe Șaguna pentru dioceza din Transilvania”²⁹⁹. Însuși Mitropolitul l-a introdus în cercurile influente de la Viena la trecerea la cele veșnice a episcopului Vasile Moga. În ciuda tuturor așteptărilor, Mitropolitul a avut „surpriză” din partea lui Andrei Șaguna, când, ajuns pe scaunul episcopal de la Sibiu, s-a întors împotriva protectorului său, dând întâietate „agendelor” ortodocșilor români, care nutreau planuri de despărțire de ierarhia sârbească.

Situația politică a românilor transilvăneni, precum și starea critică a Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania și Banat, l-au ambiționat pe tânărul ierarh să lupte din toate puterile îmbunătățirea și dezvoltarea situației Bisericii. Încă din primul an de păstorire, Andrei Șaguna a

voturilor. Primii au fost Ioan Moga și Moise Fulea, rude ale fostului episcop Vasile Moga. A fost confirmat prin decret imperial la data de 5 februarie 1848. „Șaguna nutrea convingerea promovării ideii de naționalitate, respectiv a sprijinirii aspirațiilor românilor de a-și alcătui o biserică independentă de cea sârbă.” A fost hirotonit în catedrala din Carloviț la 30 aprilie 1848, în Duminica Tomii. Revenit pe pământuri transilvane, Andrei Șaguna participă la mișcările revoluționare, în 11 mai Simion Bărnuțiu numindu-l „unic conducător al națiunii române”. Detalii vezi la Liviu Botezan, Ela Cosma, Ionuț Isac, Attila Varga, *Biografii istorice transilvane, I. Dicționar al personalităților Revoluției de la 1848-1849 din Banat și Transilvania (Chipuri dintr-un an de neuitat) – 160 ani de la eveniment*, București, edit. Academiei Române, 2008, pp. 402-404.

²⁹⁶ Ioan Lupaș, *Viața și faptele lui Andrei Șaguna*, București, Institutul de Arte Grafice C. Sfetea, 1913, p. 3.

²⁹⁷ Silviu Dragomir, *op. cit.*, p. 161.

²⁹⁸ Liviu Botezan, Ela Cosma, Ionuț Isac, Attila Varga, *op. cit.*, pp. 407-408.

²⁹⁹ Silviu Dragomir, *op. cit.*, p. 165.

pregătit un amplu program de reforme a Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania³⁰⁰, privind învățământul teologic și confesional, legislația și administrația bisericească etc. Ierarhul de la Sibiu considera că românii trebuie „să-și îndrepte gândul și energia către întărirea acelor instituții care conservă naționalitatea lor în perioada vremurilor de restriște din trecut. Întâia printre acestea era biserica ortodoxă, al cărui rit și practică le considera el ca o expresie tipică a sufletului românesc”³⁰¹.

Andrei Șaguna considera că progresul și dezvoltarea națională poate fi obținută în cadrul confesiunii române, în primul rând prin cultură și moralitate³⁰², iar fiecare preot și învățător își pot aduce aportul pe plan local, chiar și în cele mai mici parohii. În acest sens, o importanță majoră o dețin școlile teologice și preparandiile care contribuie la „înaintarea” viitoarelor elite sătęști. De asemenea, susținea cu tărie necesitatea existenței unei Bisericii Ortodoxe organizate pe criteriul etnic, cu ierarhie proprie, deziderat care a constituit „un fir roșu” în întreaga activitate a lui Andrei Șaguna. În acest sens, s-a străduit să contribuie la unitatea Bisericii Ortodoxe Române de dincolo și de dincoace de Carpați prin legături strânse cu ierarhii din Principatele Unite, prin încercarea de uniformizare în dogme, disciplină și rit, în chestiunile de drept canonic și prin difuzarea de carte ortodoxă în Transilvania și Banat, „pentru a răspunde exigențelor culturale moderne”³⁰³. Activitatea de comandare și finanțare de tipărituri noi a episcopului și viitorului mitropolit de la Sibiu, a avut două finalități. Pe de o parte, prin cărțile de cult tipărite la sugestia lui Andrei Șaguna, acesta a dorit să contribuie la modernizarea și latinizarea limbii liturgice. Pe de altă parte, latinizarea terminologiei ecleziastice și renunțarea la unii termeni slavoni, au constituit o premisă a despărțirii ierarhice și dorința de a evidenția Biserica națională românească în ansamblul ortodoxiei din provinciile supuse Vienei și de a o individualiza față de Biserica Ortodoxă Sărbă³⁰⁴. În vederea realizării țelurilor propuse, Andrei Șaguna a recrutat colaboratori și susținători de nădejde, printre care se numără episcopul Aradului Gherasim Raț și Ioan Popasu, viitorul episcop de Caransebeș.

Atât contemporanii săi, cât și analiștii istorici și biografici prețuiesc și admiră elanul, dărzenia și puterea de muncă a ierarhului de la Sibiu: „cu evenimentele din 1848 episcopul Șaguna își începe activitatea publică în Transilvania, într-un ritm incredibil, din care n-a mai ieșit până aproape de sfârșitul vieții, în 1873.” ... „Conjunctura politică din Transilvania a cerut deseori ca ierarhii de aici să se implice și în problemele politice ale vremii. Așa a fost cazul și cu Andrei Șaguna. La numai câteva zile după hirotonia sa ca episcop, îl vedem pe Câmpia Libertății de la Blaj, prezidând împreună cu episcopul unit Ioan Lemeni Marea Adunare din 3/15 mai 1848 unde au

³⁰⁰ Keith Hitchins, *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei*, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 1970, p. 29.

³⁰¹ *Ibidem*, p. 31.

³⁰² Andrei Șaguna, *Correspondență vol. I/1*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gărdan, Pavel Vesa, Bogdan Ivanov, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2005, p. 8.

³⁰³ *Ibidem*; Dumitru Suci, *Considerații privind statutul ...*, p. 104.

³⁰⁴ *Ibidem*, p. 18.

participat 40 000 de români. Șaguna înțelegând principiile formulate de Simion Bărnuțiu, George Barițiu, Avram Iancu și alți luptători, a sprijinit doleanțele românilor pentru drepturi, pentru libertate, pentru independență, pentru limbă românească, pentru școli românești și pentru o Mitropolie Ortodoxă Română. La marea adunare de la Blaj el a fost numit conducătorul delegației care avea să prezinte împăratului *Petiția națională* prin care se cere: desființarea iobăgiei și a dijmei; libertate comercială și industrială; tribunale cu jurați; dotarea clerului român din fondurile publice, școli pentru toate satele; gimnazii, seminarii și o universitate românească, ștergerea privilegiilor, etc. Românii transilvăneni în această petiție de fapt își declară autonomia și pretind drepturi egale cu celelalte minorități din imperiul austriac. Șaguna a acceptat să facă mai multe drumuri la Viena prezentând împăratului mai multe memorii în care arăta situația grea și apăsătoare în care se zbăteau românii din Transilvania.”³⁰⁵

„Andrei Șaguna a continuat tradiția înaintașilor săi de a fi în fruntea poporului român în lupta pentru drepturi politice, sociale și naționale”³⁰⁶. Pentru Biserica Ortodoxă Română din Transilvania și Banat, ca, de altfel, pentru majoritatea aspectelor economice sau sociale, Revoluția de la 1848 a însemnat un moment de cotitură. Desigur, la această schimbare a contribuit și Andrei Șaguna prin bogata sa activitate. În momentele fierbinți ale anului revoluționar 1848, românii și acțiunile lor „au pus pe jar” autoritățile care încercau prin numeroase intrigi să dezbine pe liderii români, fiind „cât se poate de sesizabilă intriga Guvernului [și] dorința sa ca românii adunându-se toți împreună să nu constituie o forță mult prea puternică de care mai apoi ar fi trebuit să se țină seama”³⁰⁷. Din păcate pentru autoritățile austriece, temerile li s-au adeverit. Națiunea română începea să se facă din ce în ce mai auzită și mai prezentă în viața politică, culturală, economică și socială. Inițial, solicitările națiunii române au fost pe plan confesional, dar, în paralel, s-au dorit și îmbunătățiri din punct de vedere economic și social.

„În timpul absolutismului (1850-1860), episcopul Șaguna a fost împiedecat în acțiunea sa pentru reînființarea mitropoliei. Dar îndată ce s-au ivit în anul 1860 zorii unei ere constituționale, a mișcat toate pietrele și a căutat să înlăture toate piedecile, ce-i stăteau în cale.”³⁰⁸

În perioada imediat următoare preluării tronului arhieresc de la Sibiu, Andrei Șaguna a început o campanie susținută în vederea separării de ierarhia sârbească și în favoarea ridicării episcopiei transilvănene la rang de Mitropolie³⁰⁹. În acest sens, a difuzat mai multe broșuri prin intermediul cărora dezvăluia o serie de argumente istorice și canonice referitoare la necesitatea restaurării vechii Mitropolii a Transilvaniei, desființată în mod abuziv de autoritățile habsburgice, în

³⁰⁵ Maria Berényi, *op. cit.*, pp. 118-119.

³⁰⁶ *Ibidem*, p. 122.

³⁰⁷ Gelu Neamțu, „Unitatea religioasă ...”, p. 101.

³⁰⁸ Ioan Lupaș, *op. cit.*, p. 29.

³⁰⁹ Mircea Păcurariu, „Mitropolitul Andrei Șaguna, „Părintele Ardealului””, în *Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, București, edit. Academiei Române, 2009, pp. 62-69.

anul 1701. De asemenea, aceleași argumente sunt inserate într-o serie de memorii înaintate Curții de la Viena, precum și patriarhului de la Carloviț, Iosif Raiacici, care a fost primul oponent care s-a împotrivit separării românilor ortodocși de Patriarhia sârbă și reînființării Mitropoliei Ardealului.

Seria memoriilor lui Andrei Șaguna a continuat până în anul 1864, când Sinodul Ierarhilor Sârbi și Congresul Național-Bisericesc al Sârbilor, ambele întrunite la Carloviț, sub conducerea noului patriarh Samuil Mașirevici, și-au dat asentimentul pentru separarea celor două Biserici ortodoxe. „Ca rezultat al eforturilor și insistențelor diplomatice desfășurate timp de peste 15 ani în tratative cu miniștrii guvernului imperial și cu împăratul Franz Josef, acesta din urmă a aprobat întemeierea mitropoliei ortodoxe române și l-a numit pe Șaguna primul mitropolit al acesteia, cu episcopi sufragani la Arad și Caransebeș (24 decembrie 1864), confirmând aceste decizii prin edictul imperial din 6 iulie 1865. Actul marca, totodată, în mod oficial, separarea ierarhiilor bisericești română și sârbă.”³¹⁰ Prin intervenție imperială, doar, Biserica Ortodoxă Sârbă a acceptat înființarea Mitropoliei române sub jurisdicția căreia să intre românii ortodocși din Transilvania, Banat și Parțium, for aflat pe aceeași linie de egalitate cu cel sârbesc³¹¹.

În corespondența purtată cu episcopul de la Cernăuți, Eugen Hacman, episcopul de la Sibiu explică motivele pentru care ortodocșii românii din Transilvania nu mai doresc să recunoască ierarhia bisericească sârbească: „națiunea română a fost nedreptățită de cea sârbă, mitropolitul de la Carloviț a primit titlul de patriarh fără respectarea canoanelor, mitropolitul Raiacici a cerut românilor, în 5 mai 1848, să se organizeze ca națiune, națiunea română nu dorea să recunoască drept obligatorii privilegiile națiunii ilire, nu dorea să depindă în continuare de patriarhul sârb, Biserica ortodoxă română nu a conferit sârbilor nicio prerogativă asupra națiunii române, capul bisericii era numai din rândurile națiunii sârbe, românii nu mai doreau să participe la congresul bisericesc de la Carloviț, deoarece reprezentarea în congres era inechitabilă, iar congresul se intitula exclusiv sârbesc, biserica ortodoxă din Austria era una comună a sârbilor și românilor, dar nu privilegiată pentru națiunea sârbă”³¹².

„Descendent al macedoromânilor din preajma Moscopolei, Andrei Șaguna a fost un om providențial, diplomat și negociator fără pereche în istoria Transilvaniei. A fost conștient de chemarea sa, cuvântarea rostită la Carloviț, cu ocazia instalării sale ca episcop, nu lasă nici o urmă de îndoială în această privință. În clipa solemnă a investiției el declară în fața tuturor: *„Tu, Doamne știi, că către scopul meu a alerga doresc: pre românii transilvăneni din adâncul lor somn să-i deștept și în voie către tot ce-i adevărat, plăcut și bun să-i trag”*. El și-a urmărit scopul propus cu

³¹⁰ Liviu Botezan, Ela Cosma, Ionuț Isac, Attila Varga, *op. cit.*, p. 410.

³¹¹ Pavel Vesa, „Situția parohiilor ...”, p. 159.

³¹² *Andrei Șaguna, Corespondență vol. I/I*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Pavel Vesa, Bogdan Ivanov, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2005, pp. 51-52.

luciditate, perseverență și pricepere deosebită. Activitatea sa în istoria Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania și Ungaria e una de temelie.”³¹³

Andrei Șaguna a fost considerat liderul românilor atât din punct de vedere religios, cât și politic. Importanța personalității lui Andrei Șaguna este relevată și întărită de bogata corespondență a acestuia, publicată de un colectiv de istorici clujeni. Corespondența lui Șaguna³¹⁴ cu diverși oameni politici, lideri religioși ortodocși sau de alte confesiuni, români sau de alte etnii facilitează ca cercetătorul istoric să înțeleagă mai bine „dedesubturile” și motivele acțiunilor desfășurate în urmă cu 150 de ani. Prestigiul lui Andrei Șaguna a depășit limitele confesionalului, acest ierarh fiind la fel de apreciat și de românii de confesiune greco-catolică³¹⁵. Personalitatea lui Andrei Șaguna a fost recunoscută și de opinia publică germană din Transilvania, numeroase articole referitoare la liderul ortodox român de la Sibiu apărând în presa de limbă germană din provincie³¹⁶.

„La moartea lui Șaguna episcopul sas G. D. Teutsch a scris: „Șaguna a fost conducătorul intelectual singurul cunoscut al poporului său și a putut să obțină în aceasta calitate astfel de rezultate politice, cum rar se întâmplă vreunui muritor a se învrednici de ele”. La rândul său, George Barițiu, care deseori a fost în luptă fățișă cu Șaguna, la moartea lui nu s-a putut opri să nu aducă marelui dispărut elogiul cuvenit.”³¹⁷

„În 1904 Nicolae Iorga făcea o constatare impresionantă: „Puține nume sunt așa de populare în Ardealul românesc ca al lui Andrei Șaguna. Chipul lui, cu ochii strălucitori și larga barbă răsfirată este în mintea tuturor și-n conștiința generală a intrat faptul definitiv că acest maiestuos bătrân a fost, de pe scaunul său de arhiereu, un cârmuitor de oameni și un îndreptător al vremurilor...” Eötvös scria despre prietenul său: „Șaguna nu a murit ca să înceteze a trăi, ci a murit ca să trăiască mai glorios, să trăiască în veci.””³¹⁸

³¹³ Maria Berényi, *op. cit.*, p. 129.

³¹⁴ *Andrei Șaguna, Corespondență vol. I/1 ...*, 568 p.; *Andrei Șaguna, Corespondență vol. I/2*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Bogdan Ivanov, Vasa Lupulovici, Ioan Herbil, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2007, 308 p.; *Andrei Șaguna, Corespondență vol. II*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Beatrice Dobozi, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2008, 609 p.; *Andrei Șaguna, Corespondență vol. III*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2009, 485 p.; *Andrei Șaguna, Corespondență vol. IV*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2011, 271 p.; *Andrei Șaguna, Corespondență vol. V*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2011, 287 p.

³¹⁵ Gelu Neamțu, „Unitatea religioasă ...”, pp. 120-121.

³¹⁶ Pentru detalii vezi Iosif Pervain, Ana Ciurdariu, Aurel Sasu, *Românii în periodicele germane din Transilvania (1841-1860). Bibliografie analitică*, București, edit. Științifică și Enciclopedică, 1983, passim (indice p. 284).

³¹⁷ Maria Berényi, *op. cit.*, p. 127.

³¹⁸ *Ibidem*, p. 128.

În persoana lui Andrei Șaguna s-au suprapus două personalități complexe: conducătorul bisericesc și liderul național al românilor din Transilvania. El a fost cel care și-a asumat conducerea poporului, contribuind din toate puterile la înnoirea, modernizarea și dezvoltarea societății românești.

Opiniile contemporanilor săi, dar și a cercetătorilor de mai târziu, sunt diverse, în ceea ce-l privește pe mitropolitul Andrei Șaguna, variind de la blamare la recunoștință, în funcție de interesul și reacțiile pe care le-a stârnit liderul românilor de la Sibiu. Adversarii săi, în primul rând cei de origine sârbă, l-au denigrat cu fiecare ocazie. Deși inițial au fost sceptici, în primul rând din cauza originii sale macedo-române și a faptului că fusese impus de la Carloviț, românii au ajuns până acolo încât l-au „înzestrat” pe Andrei Șaguna cu apelativul de „rege al românilor”³¹⁹.

„Despre Andrei Șaguna s-a scris mult. Așa se și cuvenea. A fost un titan. A dominat o epocă. A fost și contestat – de dușmani și de unii dintre ai săi. Istoria i-a dat dreptate lui Șaguna. ... Spiritul său deschis stă demult la baza ortodoxiei noastre românești”³²⁰, devenind Sfânt, sărbătorit la data de 30 noiembrie.

IV. 3. 2. Înființarea Episcopiei Caransebeșului

Una dintre prevederile tratatului de despărțire de ierarhia sârbească se referă la înființarea Episcopiei Caransebeșului. „Orașul Caransebeș ... hotărâm a-l împodobi de acum încolo cu scaun și onoare episcopală”³²¹, se menționează în Diploma de înființare a Episcopiei bănățene din data de 6 iulie 1865. Inițial, Episcopia Caransebeșului avea în subordine un număr de șase protopopiate: Vârșeț, Panciova, Biserica-Albă, Palanca, Ciacova și Caransebeș³²².

În vederea întăririi tinerei ierarhii ardeleni, Andrei Șaguna și-a propus ca în posturile cele mai importante să numească persoane capabile din anturajul său, așa cum a fost cazul și cu primul ierarh al proaspetei înființate Episcopii a Caransebeșului³²³. Alegerea primului episcop în persoana arhimandritului Ioan Popasu a fost determinată și de faptul că acesta a luptat cot la cot cu mitropolitul Andrei Șaguna pentru drepturile naționale ale românilor din Transilvania, mai ales pe plan religios. Cei doi ierarhi au fost alături în lupta națională și religioasă, aducându-și un consistent

³¹⁹ Gelu Neamțu, „Episcopul Andrei Șaguna „Regele românilor” la 1848”, în Gelu Neamțu, „*Religia română*” în *Transilvania 1848-1918*, Cluj-Napoca, Ed. Argonaut, 2010, pp. 20-25.

³²⁰ *Ibidem*, p. 20.

³²¹ I. D. Suciu, Radu Constantinescu, *op. cit.*, vol. II, pp. 864-866, documentul nr. 509.

³²² Constantin Brătescu, *Episcopul Ioan Popasu și cultura bănățeană*, Timișoara, edit. Mitropoliei Banatului, 1995, p. 40.

³²³ *Ibidem*, pp. 35-36.

aport la revigorarea învățământului confesional din Transilvania. Data oficială a despărțirii românilor de sârbi este 3/15 iulie 1865, rezoluția imperială fiind datată 6 iulie 1865.

Noul episcop bănățean s-a înconjurat de cei mai competenți consilieri proveniți din rândul prelaților și a mirenilor. Colaboratorii episcopului Ioan Popasu „vor contribui cu sfatul și fapta la consolidarea eparhiei ortodoxe a Caransebeșului până la trecerea lor la cele veșnice”³²⁴.

Printre preocupările stringente manifestate de episcopul de la Caransebeș s-a numărat cea pentru parohiile mixte. Numeroase circulare semnate în primii ani de păstorire reliefează grija pentru comunitățile românești desprinse în comunele mixte de ierarhia sârbească. Noilor parohii constituite în astfel de localități le lipseau locașurile de cult, cărțile de cult, icoanele, iar episcopul a apelat la ceilalți credincioși din eparhie pentru sprijinul material al ortodocșilor din comunitățile cele mai mici și cele mai sărace³²⁵.

Episcopul Ioan Popasu s-a remarcat printr-o activitate practică: „Ioan Popasu nu a lăsat în urma sa lucrări de specialitate sau literare de mare însemnătate. Opera sa trebuie căutată în ctitorii bisericești și școlare, în asociații create pentru a sluji progresului spiritual, cultural și material al neamului”³²⁶.

Analizând greutățile și dificultățile despărțirii ierarhice din Episcopia Caransebeșului³²⁷, se poate afirma, în mod cert, că și pentru localitățile riverane Mureșului din Episcopia Aradului situația a fost similară. După ce diploma imperială din 24 decembrie 1864 a fost emisă, preoții și protopopii sârbi au incitat populația la nesupunere față de noile autorități eclesiastice de origine română, scopul principal al acestora fiind de a crea neîncredere față de ierarhia românească. În perioada când credincioșii români s-au aflat sub jurisdicție sârbească în Banat s-a manifestat un curent de deznaționalizare prin sârbizarea numelor, neglijarea învățământului în limba română, săvârșirea serviciilor liturgice în limba slavonă și utilizarea alfabetului chirilic. „Izbânda politică a neamului românesc” obținută prin diploma imperială de despărțire ierarhică, datată 24 decembrie 1864 și intrată în vigoare în 3/15 iunie 1865, trebuia dublată acum în teren, în parohiile mixte. Acest gen de parohii se găseau pe teritoriul Banatului, atât în cadrul Episcopiei Caransebeșului, cât și în cea a Aradului.

Într-o circulară a episcopului Caransebeșului, Ioan Popasu, se concluzionează că pe întreg teritoriul Banatului se află români în sate cu populație mixtă care doreau „să se vadă odată despărțiți și aduși sub aripile episcopiei noastre ortodoxe române, cu preoți, protopopi și episcopi români, cu limba lor cea dulce română, în bisericile și școalele lor, formând comune române despărțite de sârbi”. Tactica aplicată în localitățile cu populație „amestecată” – români și sârbi – trebuia să fie

³²⁴ *Ibidem*, p. 42.

³²⁵ *Ibidem*, p. 45.

³²⁶ *Ibidem*, p. 49.

³²⁷ *Ibidem*, pp. 47-49.

una desfășurată cu mult tact, fiind foarte anevoioasă. În astfel de localități mixte, românii au fost îndrumați să se constituie în comunități de sine stătătoare, iar, ulterior, să înainteze petiții prin care să solicite despărțirea de Biserica sârbă și trecerea sub ierarhie românească. Aceste petiții trebuiau să fie însoțite de documente care să ateste contribuția românilor la construcția bisericilor și a școlilor confesionale din localitățile respective.

Deși s-a dorit ca întregul proces de despărțire la nivel de comune să se desfășoare pașnic, acest lucru nu s-a realizat, în principal din cauza „momelilor și a minciunilor” – după cum le caracteriza episcopul Ioan Popasu – la care apelează sârbii pentru a nu pierde dintr-o dată un număr atât de însemnat de credincioși și contribuabili. În cadrul Episcopiei Caransebeș, prima comunitate română care s-a desprins de ierarhia sârbească a fost cea din orașul Biserica-Albă.

IV. 3. 3. Episcopia Aradului. Structură și jurisdicție

Încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, Eparhia Aradului era formată din două consistorii, care își desfășurau activitatea în mod independent. Consistoriul Diecezan Arad, care cuprindea localități din comitatele Arad, Timiș-Torontal, Cenad, Caraș, Gyula, Hunedoara și Consistoriul Diecezan Oradea, care avea în subordine localități din comitatele Arad, Bihor, precum și localități care astăzi se află în Ungaria. La rândul său, Consistoriul Diecezan Arad era împărțit neoficial în „părțile bănățene” și „părțile de la dreapta Mureșului”. Însă, din punct de vedere teritorial, Episcopia Ortodoxă Română a Aradului nu poate fi confundată cu teritoriul acestor comitate.

Localitățile care aveau în structura lor doar comunități ortodoxe române și care au aparținut eparhiei sârbești de Timișoara, în decursul anului 1865 au solicitat în scris trecerea sub jurisdicția episcopului român de la Arad sau a celui de la Caransebeș. Cu ocazia unei ședințe a Consistoriului Diecezan Arad, episcopul Procopie Ivașcovici anunță că „mi s-au resignatu comunele de naționalitate română Diecesei arădane adnexate”, respectiv³²⁸:

- din Protopopiatul Timișoara, comitatul Timiș: Timișoara-Fabric, Timișoara-St. Magrebu, Ghiroda, Remetea, Bucovăț, Bazoș, Izvin, Ianova, Jam, Bencec, Seceani, Murani, Cerneteaz, Sânandrei, Jadani, Călacea, Terezia, Mănăștur, Secusigi, Bărăteaz, Hodoni, Berezovo, Sânmihai, Șag, Utvin, Chișoda, Giroc, Medveș, Moșnița; comitatul Torontal: Eregfal-Pustiniș, Pobda;
- din Protopopiatul Kikinda Mare, comitatul Torontal: Banat-Comloș, Kișorosin;
- din Protopopiatul Cenad, comitatul Torontal: Pesac, Igrîș, Beba, Valcani, Dugoselo-Nerău;

³²⁸ S. J. A. N. Arad, dosarul nr. 5/1864-1870, f. 58-62.

- din Protopopiatul Becicherecul Mare, comitatul Torontal: Iancahida, Toracul Mare, Toracul Mic, Ecica, Șarga;
- din Protopopiatul Lipova, comitatul Timiș: Lipova, Chesinț, Alioș, Sânnicolaul Mic, Fiscut, Firiteaz, Fibiș, Buzad, Dubochinadăș, Teeș, Hodoș, Brestovăț, Cuveșdia, Șiștarovăț, Labașinț, Chizdia, Checheș, Secaș, Crivobara, Vizma, Petriș, Dorgoș, Hosuso, Chelmac, Belotinț, Lithenvald-Comiat; comitatul Caraș: Lalașinț, Bata, Cella, Bacamezeu, Ostrov, Vereșmort, Birchiș, Căpâlnaș, Valeamare, Căprioara, Pojoga, Sălciua, Bulza, Groși, Zăbalt, Bruznic, Ohaba-Sârbească, Dobrești, Lăpușnic, Bara, Spata, Dărmănești;
- din Protopopiatul Hasiaș, comitatul Timiș: Belinț, Chizătău, Budinț, Ictar, Topolovățul Mare, Șuștra, Șușanovăț, Hasiaș, Paniova, Babșa, Dragomirești, Ficatăr, Ohaba-Forgaci; comitatul Caraș: Jabăr, Coșteiul Mare, Gruini, Perul, Balinț, Cutina, Leucușești, Monoștor, Răchita, Bunea, Pădurani, Remetea, Dubești, Ohaba-Lungă, Ierșnic, Topla, Cladova, Fădimac, Tergovăț.

Situația este prezentată și mitropolitului Andrei Șaguna, printr-o scrisoare datată 30 martie 1865 și adresată „Excelenței sale Înaltpreasfințitului Domn Arhiepiscop și Mitropolit al Românilor greco-răsăriteni din Ardeal și Ungaria, consilier intim de stat al Majestății Sale s.r. și Apostolice, cavaler de clasa I al Ordinului Coroanei de fer, și comandatorul Ordinului Austriac Leopoldin, Domnului Andrei barone de Șaguna”³²⁹.

Până în anul 1910, Consistoriul Diecezan Arădean era alcătuit dintr-un număr de 11 protopopiate, împărțite în „14 cercuri electorale mirenești”³³⁰. De obicei, denumirea protopopiatului era dată de localitatea în care se afla sediul protopresbiterial³³¹.

Protopopiatul Arad cuprindea 16 localități sau parohii.

Protopopiatul Radna era alcătuit din 37 de parohii.

Protopopul de la Chișineu avea în subordine 18 parohii.

Protopopiatul Șiria își întindea jurisdicția asupra 16 parohii.

Protopopul de la Boroșineu avea în păstorire credincioșii ortodocși din 17 parohii.

Protopopiatul Buteni avea 40 de parohii.

Protopopiatul Hălmagiu era cel mai întins din punct de vedere teritorial, având 68 de parohii.

Protopopiatul Belinț era alcătuit din 42 de parohii.

³²⁹ *Ibidem*, f. 9.

³³⁰ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 6/1901-1903, f. 208; A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 23a-III-1904.

³³¹ Informații privind istoria Protopopiatelor arădene vezi la Pavel Vesa, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2006, pp. 179-201.

Protopopiatul Lipova se întindea peste 36 de parohii.

Protopopiatul Timișoara era format din 34 de parohii.

Protopopiatul Banat-Comloș cuprindea 17 parohii.

Conform *Statutului Organic*, mănăstirile aparțin direct de episcop, nefiind incluse în niciun protopopiat. Datele statistice prezentate pentru mănăstirea Hodoș-Bodrog includ și cifrele referitoare la satele Bodrogul Nou și Bodrogul Vechi.

Consistoriul Diecezan era alcătuit din șase protopopiate, care cuprindeau un teritoriu mai întins decât protopopiatele arădene.

Protopopiatul Oradea cuprindea 59 parohii.

Protopopiatul Peșteș avea 54 de parohii.

Protopopiatul Tinca era alcătuit din 34 de parohii.

Protopopiatul Beliu era format din 41 de parohii.

Protopopiatul Beiuș cuprindea 56 de parohii.

Protopopiatul Vașcău avea în jurisdicție 46 de parohii.

Consistoriul Diecezan Oradea a rămas sub ascultarea episcopului de la Arad până în anul 1921, când este ridicat la rang de episcopie. Primul episcop al reînființatei eparhii bihorene a fost numit Roman Ciorogariu (1921-1936)³³².

IV. 4. Înființarea structurilor administrativ-religioase sârbești din Banat după despărțirea ierarhică. Episcopii, protopopiate, parohii

După separarea comunităților ortodoxe sârbe și române din părțile Ungariei, Mitropolia ortodoxă de Carloviț este restructurată în baza „Ordinului de organizare a activităților bisericești, școlare și a fundațiilor în cadrul Mitropoliei Ortodoxe Greco-Răsăritene Sârbe” din 1864 și în baza tabelelor publicate în ordonanța împărătească (Rescriptul imperial) din anul 1868³³³. De acum înainte Eparhiile de Arad și Caransebeș aparțin de Mitropolia românească de la Sibiu, iar Eparhiile de Timișoara și de Vârșeț rămân în continuare sub jurisdicția Mitropoliei de Carloviț. Comunitățile sârbești din localitățile majoritar românești rămase sub jurisdicția eparhiei românești de la Arad au revenit Eparhiei sârbești de la Timișoara. După efectuarea acestor modificări, Eparhiei sârbești timișorene, îi aparțin următoarele comunități bisericești aflate pe teritoriul României de azi: Arad, Arad-Gai, Brestovăț, Variaș, Sânnicolaul Mare, Sânpetru Mare, Gad, Denta, Dejan, Diniaș, Dubochi-Nadăș, Giera, Ivanda, Ketfel, Checea, Chinezu, Cralovăț, Lipova, Lucarevaț, Becicherecul Mic, Gaiul Mic, Nădlac, Satu Mare, Beregsăul Mic, Ofșenița, Soca, Paraț, Petrovaselo, Pecica

³³² Ioan-Aurel Bolba, *Episcopii ortodocși ai Oradiei (de la episcopul Roman Ciorogariu la arhiereul vicardr. Petroniu Florea)*, Constanța, edit. Ex Ponto, 2008, p. 22 și urm.

³³³ Vasa Lupulovici, *Viața bisericească ...*, p. 59 și urm.

Română, Radna, Saravale, Sânmartinul Sârbesc, Stanciova, Timișoara-Cetate, Timișoara-Mehala, Timișoara-Fabric, Livezile, Turnu, Felnac, Mănăstur, Foeni, Herneacova, Ciacova, Cenad, Cenei. Acestea au fost grupate în trei protopopiate: Arad (24 comune), Timișoara (21 comune) și Socol (11 comune)³³⁴.

După despărțirea ierarhică, parohiile sârbești de pe Valea Mureșului Inferior au intrat în componența Protopopiatului Ortodox Sârb, cu sediul la Arad, aparținător de Eparhia Ortodoxă Sârbă de Timișoara. În a doua jumătate a secolului al XIX-a, protopopii sârbi ai Aradului³³⁵ au fost George Nicolici (1864-1877), Leotie Petrovici (1882), Andria Petrovici (1888-1893), Pavle Ioanovici (1893-1894), Iovan Novacovicici (1894-1905). Din Protopopiatul Arad făceau parte un număr de 24 parohii, respectiv: Arad, Arad-Gai, Pecica, Turnu (Tornea), Bătănia, Cenadul Sârbesc, Nădlac, H. M. Vasarhely, Deska, Sirig, Sent Ivan, Giala, Turska-Kaniža, Sanad, Crna Bara, Felnac (Fenlak), Satu Mare (Nagifala), Variaș, Ketfelj, Sânnicolau Mare, Saravale (Sarafola), Sânpetru Mare, Cenadul Unguresc, Oroslamoș³³⁶. O parte din aceste parohii se află astăzi în Serbia, o parte în Ungaria și o altă parte în România.

După numărul credincioșilor și starea materială, parohiile au fost împărțite în șase clase:

- I – peste 1800 credincioși;
- II – între 1600 și 1800 credincioși;
- III – între 1400 și 1600 credincioși;
- IV – între 1100 și 1400 credincioși;
- V – între 900 și 1100 credincioși;
- VI – de la 700 la 900 credincioși.

Alături de Protopopiatul Arad, din Eparhia Sârbă Timișoara mai făceau parte Protopopiatele Timișoara (28 parohii), Becicherec (15 parohii), Chichinda (Kikinda) (17 parohii), cu un total de 84 parohii.

Parohiile erau conduse de adunarea parohială și de consiliul parohial³³⁷, care rezolvau probleme obștești, bisericești și școlare. Din adunarea parohială făceau parte toți bărbații de peste 24 de ani, căsătoriți și fără datorii față de parohie. Membru de drept era preotul. Ședințele adunării parohiale erau anunțate cu 8 zile înainte în biserică. Ședințele ordinare se desfășurau semestrial, în luna martie și în luna octombrie, iar cele extraordinare, de câte ori era nevoie. De obicei, notarul adunării parohiale era un învățător, iar președintele și vicepreședintele, unul dintre membrii adunării. Printre prerogativele adunării parohiale se număra alegerea membrilor consiliului parohial,

³³⁴ Silviu Dragomir, *Banatul românesc. Schiță istorică*, Timișoara, edit. Augusta, 1999, p. 86.

³³⁵ Lucian Mic, „Episcopia ortodoxă ...”, pp. 17; Vasa Lupulovici, *Viața bisericească ...*, pp. 87-88.

³³⁶ Vasa Lupulovici, *Viața bisericească ...*, p. 83.

³³⁷ Lucian Mic, „Episcopia ortodoxă...”, pp. 20-21; Vasa Lupulovici, *Viața bisericească ...*, p. 122 și urm.

stabilirea salariilor preoților, diaconilor, învățătorilor și a personalului auxiliar, dispunerea de veniturile și cheltuielile parohiei.

Consiliul parohial era format din președinte, care, de obicei, era preotul, un vicepreședinte și un număr de membri stabiliți conform numărului credincioșilor. Numărul membrilor consiliului parohial varia de la 8 persoane, în parohiile cele mai mici, până la 24 persoane în parohiile cele mai mari. Atât membrii adunării, cât și cei ai consiliului erau aleși pe o perioadă de 6 ani. Printre atribuțiile consiliului parohial se numără: îndeplinirea hotărârilor adunării parohiale, grija față de toate clădirile parohiei (biserica, școală, case parohiale), precum și rezolvarea altor probleme.

Școlile confesionale erau coordonate de un consiliu școlar local, format din preot și învățător, iar în cazul parohiilor mai mari, și unii membri ai adunării parohiale. Printre atribuțiile acestui for se numără: întreținerea unei atmosfere de prețuire față de școală, administrarea averii școlare, participarea la examenele școlare, controlarea activității școlare și extrașcolare a învățătorilor, precum și a frecvenței școlare.

Preoții³³⁸ beneficiau de casă parohială, sesie parohială în natură sau echivalentul în bani, o plată anuală care înlocuia vechiul bir preoțesc, în funcție de starea materială și mărimea parohiei. „Dotația bănească” varia de la 1000 florini în parohiile mari, la 400 florini în parohiile mici. S-a format un fond din sesiile inactive, din care se ajutau vădulele și orfanii preoților decedați. Din „Fondul Ierarhic” se asigurau ajutoare pentru preoții din parohiile sărace, ajutoare pentru tratamentul preoților bolnavi, ajutoare pentru văduve și orfani.

În cadrul Episcopiei Ortodoxe Sârbe de Timișoara funcționau unele fundații cultural-filantropice³³⁹, printre care se numără și fundațiile administrate de protopopul din Arad, respectiv:

- „Fundația educațională” inițiată de Sava Tekelija, pentru ajutorarea copiilor săraci și buni la învățătură;

- „Fundația preoțească I”, fondată de Sava Tekelija, în 1822;

- „Fundația preoțească II”, fondată de Sava Tekelija, în 1814;

- „Fundația parastasuală”, înființată în 1781, de Alka Savici, prin donarea de 12 florini;

- „Fundația Pavle Markovici”, înființată în 1827, pentru acordarea de două burse pentru elevii de gimnaziu;

- „Fundația văduvelor”;

- „Fundația copiilor de școală săraci”;

- „Fundația de binefacere”, inițiată de Sava Tekelija și alți doi binefăcători. Scopul acestei fundații era întrajutorarea persoanelor vârstnice. În anul 1892, s-a înființat un fond de pensii, din

³³⁸ Lucian Mic, „Episcopia ortodoxă...”, pp. 22-24; Vasa Lupulovici, *Viața bisericească* ..., p. 129.

³³⁹ Vasa Lupulovici, *Viața bisericească* ..., pp. 145-147.

care se ajutorau preoții bătrâni, dar și cei bolnavi, precum și văduvele și orfanii. Sumele depuse de preoți în acest fond variaua între 200 și 600 florini, la care se mai adăuga 6% din suma depusă.

V. DIMENSIUNI ALE CONVIEȚUIRII IDENTITARE ROMÂNNO-SLOVACE PE MELEAGURILE ARĂDENE (1802-1918)

Una din principalele preocupări ale comunității slovace a fost păstrarea identității etnice și religioase prin cultură, Biserică și școală. În vederea îndeplinirii acestui deziderat, au creat câteva asociații culturale în care au activat elitele slovace din Nădlac și zona limitrofă. Ca și în cazul românilor transilvăneni sau bănățeni, în cadrul societăților culturale slovace au activat în primul rând preoții și învățătorii, la care s-au alăturat alte persoane care aveau un puternic sentiment de apartenență la etnia slovacă.

De-a lungul timpului, s-au publicat volume și studii prin care se rememorează istoria comunității slovace din Nădlac încă de la constituire. Aceste volume au fost tipărite în special cu ocazia aniversărilor unor cifre rotunde legate de trecutul istoric al slovacilor din Nădlac. În perioada de după evenimentele din 1989, la Nădlac a funcționat o puternică editură coordonată de către Ondrej Štefanko (1949-2008), una dintre cele mai importante personalități contemporane ale culturii slovace din România. Printre preocupările editoriale se numără și reeditarea lucrărilor vechi de istorie a slovacilor de pe valea Mureșului Inferior.

În discursul său din data de 14 octombrie 1924, intitulat „Cehoslovaci și români”, rostit cu prilejul recepției reprezentanților presei cehoslovace la sediul ASTRA Sibiu, Vasile Goldiș, președintele asociației culturale, precizează: „Cehoslovaci și români, vecini geograficește¹, din timpuri vechi au fost apropiați sufletește prin suferințe asemănătoare și prin aceleași năzuințe spre unitate și libertate națională. Având interese comune sub raportul celor mai salutare principii ale organizărilor sociale, poporul cehoslovac și poporul românesc adeseori și-au unit energiile în lupta pentru izbânda acelor principii.”² Aceste cuvinte constituie o adevărată concluzie a destinului istoric cu trăsături asemănătoare a celor două popoare. Vasile Goldiș se bazează și pe experiența sa personală, omul politic arădean venind adesea în contact cu slovacii stabiliți în zona Aradului, în special cei de la Mocrea sau Nădlac. De asemenea, în afirmațiile sale, Vasile Goldiș se bazează și pe prietenia ce l-a legat de jurnalistul Gustav Augustini.

¹ În perioada medievală și interbelică cele două state au avut graniță comună.

² Vasile Goldiș, *Discursuri rostite în preajma Unirii și la Asociațiunea culturală ASTRA*, Timișoara, edit. Helicon, 1994, pp. 100-101.

V. 1. Evidențierea principiilor de identitate și alteritate socio-etno-culturală în comunitățile româno-slovace din Nădlac și împrejurimi

Încă de la stabilirea, în anul 1803, a slovacilor în orașul Nădlac, această localitate a reprezentat și continuă să reprezinte și astăzi leagănul comunității slovacilor din România. Orașul Nădlac a fost și rămâne un model de inter-culturalitate, un model de diversitate culturală și de integrare socială. Comuniunea dintre români și slovaci rămâne exemplară, aceștia din urmă integrându-se deplin în sânul societății românești, contribuind la asigurarea diversității culturale a acesteia.

Slovacii din Nădlac au avut un rol hotărâtor în timpul evenimentelor din anii imediat următori primei conflagrații mondiale. La Rezoluția Unirii Ardealului cu România, votată la Marea Adunare Națională desfășurată la Alba Iulia, în data de 1 Decembrie 1918, au aderat și naționalitățile conlocuitoare din Transilvania.

După ce au acceptat în unanimitate toate punctele Rezoluției de la Alba Iulia, slovacii din Nădlac și din împrejurimi au dus o luptă susținută pentru ca localitățile din zona Mureș-Tisa, în care majoritatea cetățenilor erau de origine slovacă, să fie incluse în sistemul geopolitic al României.

V. 1. 1. Evoluția instituțiilor sociale, profesionale și culturale ale comunității române și slovace de la Nădlac (1802-1918)

V. 1. 1. 1. Comunitatea ecleziastică evanghelică slovacă

Slovacii stabiliți la Nădlac în primii ani ai secolului al XIX-lea, și-au păstrat identitatea religioasă moștenită de la înaintași, respectiv confesiunea evanghelică-lutherană, Biserica fiind instituția cu rol determinant în viața ecleziastică, culturală și economică.

La data de 10 noiembrie 1804, slovacii ajunși la Nădlac, au pus piatra de temelie a unei biserici pe locul unde, începând cu anul 1853, va funcționa școala centrală slovacă. În cursul anului 1805, la Nădlac au sosit și alte familii de slovaci din ținuturile Gemer și Sztamora Slovacă din Banat. Deoarece localitatea Sztamora Slovacă a rămas pustie prin plecarea în masă a locuitorilor, au fost vândute materialele de construcție din casa parohială, școală, biserică, precum și clopotele. O mare parte a acestor fonduri a fost dăruită de cei ce s-au stabilit la Nădlac bisericii evanghelice locale.

Piatra de temelie a actualei biserici de rit lutheran a fost pusă la data de 3 mai 1812. Acest locaș de cult a fost înălțat de Jozef Hoffer, maistru zidar din Arad. La data de 16 mai 1822, cu mare

fast, în prezența a numeroși credincioși, biserica evanghelică din Nădlac a fost sfințită de Gabriel Machuľa, seniorul evanghelic din acele timpuri.

La data de 12 octombrie 1804, este numit primul preot pentru noua comunitate evanghelică de la Nădlac, în persoana lui Ján Keblovský, care, înainte de a veni aici, a fost profesor și preot în localitatea Rožnava (Slovacia). Până la construirea primei case parohiale, preoții locuiau pe la diverși credincioși. În aceeași situație se afla și învățătorul care locuia și profesa în casele unor binevoitori.

Lista preoților evanghelici slovaci care au slujit la Nădlac cuprinde pe:

- Ján Klebovský (1804-1825);
- Samuel Kristoffy (1825-1848);
- Ludovit Haan (1849-1855);
- Ondrej Seberinyi (1855-1899);
- Karol Hrdlicka (1870-1908);
- Ludovit Boor (1895-1924);
- Ivan Bujna (1909-1949);
- Igor Branko Štefánik (1925-1926);
- Ján Kmet' – fiul Nădlacului (1927-1935);
- Dušan Cesnak (1936-1949);
- Rudolf Molnar (1949-1980);
- Ladislav Hodas – fiul Nădlacului (1857-1960);
- Dušan Sajak – fiul Nădlacului (1970-1996);
- Juraj Balint (1996-prezent).

Daniel Zajac (31 decembrie 1804 – 25 aprilie 1870) a funcționat la Nădlac ca preot evanghelic începând cu anul 1839 și până la trecerea sa la cele veșnice, în 1870.

Preotul evanghelic Daniel Zajac a fost unul dintre cei mai importanți prelați de la Nădlac. Pe lângă slujirea de la Altar, a avut preocupări literare și istorice, printre care se numără și cronica nădlăcană intitulată *Dejepis stareho i noveho Nadlaku (Istoria vechiului și noului Nădlac)*. Cu prilejul împlinirii a 50 de ani de la stabilirea slovacilor în localitatea Nădlac, în anul 1853, s-au organizat serbări de aniversare și cu această ocazie, a fost lansat acest volum despre istoria slovacilor de pe aceste meleaguri, avându-i ca autori pe preoții evanghelici Ludovit Haan și Daniel Zajac.

Ludovit Jaroslav Haan (1818-1891)³ a fost preot evanghelic cu preocupări în domeniul istoric, etnografic, arheologic și scriitoricesc. A făcut parte dintr-o veche familie de preoți. La

³ Gabriela Adina Marco, *De la Nădlac la Alba Iulia. Implicarea nădlăcanilor în mișcarea națională românească (1867-1918)*, Arad, edit. Tiparnița, 2018, p. 66.

Nădlac a profesat în perioada 1849-1855. Începând cu anul 1877 a devenit membru corespondent al Academiei de Științe din Budapesta. A publicat studii istorice și de etnografie și sub pseudonimul de Lajos Haan.

Ondrej Seberini (1824-1895)⁴ a fost preot evanghelic, dar și prozator, publicist, istoric literar. Începând cu anul 1856, până la moartea sa, și-a exercitat funcția la Nădlac. O perioadă de timp a fost ales deputat în Parlamentul de la Budapesta, reprezentând etnia slovacă din Ungaria.

O ferventă activitate literară și istorică a avut-o preotul Ondrej Seberini, fiind autorul *Panteonului scriitorilor evanghelici slovaci*, considerat de specialiști a fi primul dicționar de scriitori din literatura slovacă. Printre creațiile sale literare se numără un roman, biografii, dar și numeroase articole apărute în presa vremii din Ungaria.

Un alt preot evanghelic care a activat la Nădlac în perioada 1870-1908, și a avut preocupări literare, a fost **Karol Hrdlička**, care a scris versuri și a tradus în limba slovacă poezia lui Petöfi Sándor.

Preotul Ludovit Augustin Boor⁵ s-a născut la data de 30 august 1855 în localitatea Bukovec din Slovacia. Tatăl său, Ján Juraj Boor, a fost preot, activist cultural și poet. Ludovit Augustin Boor a frecventat mai multe școli din Slovacia, precum și liceul evanghelic din Bratislava. A studiat teologia la Viena și Basel. În anul 1877 a funcționat ca diacon la Krajné, iar anul următor este ales preot la Nădlac. În 16 iunie 1895 s-a ținut concurs pentru ocuparea postului de preot la Nădlac unde Ludovit Augustin Boor a obținut cel mai mare număr de voturi, fiind ales preot alături de Karol Hrdlička.

Înainte de a veni la Nădlac, Ludovit Augustin Boor a publicat articole la numeroase reviste slovace în care condamna legea naționalităților și condițiile de viață ale muncitorilor din comitatul Nitra. Cronicarul nădlăcan Matej Rádix își amintea: „după sosirea lui Ludovit Boor între noi, a început o viață nouă, nu numai în ceea ce privește conștiința națională slovacă, dar și în ceea ce privește viața economică și socială”.

Datorită punctelor sale de vedere, exprimate atât în cadrul bisericii, cât și în cadrul activității sale culturale și politice, a început să fie catalogat drept panslavist.

În politică s-a angajat în anul 1904, când, solidar cu comunitatea românească, a făcut propagandă electorală românului Vasile Lucaciu, candidat pentru Parlamentul de la Budapesta în circumscripția electorală Nădlac.

⁴ Ivan Bujna, „Strucny nastin. Dejiny cirkve evanjelickej a. v. v Nadlaku od roku 1853 do roku 1912”, în Ivan Bujna, *Spisy, Nadlak, vydavateľstvo Kultúrnej a vedeckej spoločnosti Ivana Krasku*, 2000, (reeditare), pp. 86-89.

⁵ Ondrej Štefanko, „Despre o utopie mai puțin cunoscută și despre unele aspecte istorice”, în *Oglinzi paralele/ Rovnobežné zrkadlá* (Nădlac), 2000, anul IV, nr. 1, pp. 1-8; Ivan Bujna, *op. cit.*, pp. 92-93.

S-a aflat printre inițiatorii *Cercului Popular Slovak* – asociația cu cea mai îndelungată activitate în viața culturală a slovacilor din Transilvania (1904-1947), iar Ludovit Boor a fost primul ei președinte, ales încă de la înființare (12 iunie 1904) până în anul 1914.

Deosebit de importantă este activitatea sa din perioada anilor 1918-1919, când au început să se manifeste cererile de aplicare a dreptului la autodeterminare ale celor 250.000 de slovaci din zona Banatului, Sremului, Cenadului, Békes-ului și Aradului (zonă cunoscută sub denumirea de „Ținuturile de Jos”). Cel mai important rol în eforturile de autodeterminare l-au jucat două centre: Novi Sad și Nădlac. Activitatea slovacilor nădlăcani a fost condusă de J. Suchansky și L. Boor. În luna octombrie 1918 L. Boor se afla în Slovacia, unde semnează în numele nădlăcanilor „Declarația poporului slovac”.

În 7 noiembrie 1918, Ludovit Boor revine la Nădlac și înființează *Consiliul național slovac*, al cărui președinte este timp de două săptămâni. Pe parcursul lunii noiembrie, în piața orașului din imediata apropiere a bisericii evanghelice, au loc mai multe adunări populare ale slovacilor și românilor localnici, dezbătându-se problema autodeterminării și unirii Nădlacului cu România. Documentul *Promemoria*, redactat la Nădlac, a fost tradus ulterior și în limba franceză și trimis la Paris la Conferința de pace. În document se menționează că acest teritoriu („triunghiul Banatului”) este locuit în majoritate de populație slavă (42897 persoane), din care 37470 sunt slovaci, care doresc alipirea regiunii de România.

În perioada 27 decembrie 1918 / 9 ianuarie 1919 a avut loc la Mănăstirea Bezdin, de lângă Arad, Adunarea națională a slovacilor și sârbilor, cu reprezentanți din 29 de localități ale comitatelor Cenad, Békes și Arad. Aici a fost adoptată rezoluția *Declaration*, cu o anexă în limba franceză, în care se solicita încă odată alipirea zonei la statul român.

În același răstimp, se obține folosirea liberă a limbii materne în școli, precum și autonomia bisericii, iar preotul nădlăcan devine senator în primul Parlamentul al României Mari, alături de reprezentanții slovacilor din Békescsaba și Tóthkomlos.

A trecut la cele veșnice în anul 1924.

Ivan Bujna (1881-1949)⁶ a fost preot evanghelic la Nădlac în perioada 1909-1948. Preotul Ivan Bujna s-a născut în 26 iulie 1881, în localitatea Pukanec din Slovacia și a trecut la cele veșnice la data de 23 iulie 1949, la Bratislava. Părinții săi au fost Martin Bujna și Ludmila, născută Holéczyová. Studiile și le-a făcut la gimnaziul din Banska Bystrica (1892-1894), la Banska Štiavnica (1894-1900) și la școala teologică din Bratislava (1900-1904). A activat ca preot pentru

⁶ O. Štefanko, *Despre slovacii ...*, p. 88; Ivan Bujna, *op. cit.*, pp. 93-94; http://sk.wikipedia.org/wiki/Ivan_Bujna, 09 august 2018.

comunitatea slovacă evanghelică din Nădlac, având, totodată, și preocupări literare și de istorie locală⁷.

S-a mutat în Cehoslovacia în anul 1948, locuind la Šamorína și la Bratislava până la momentul decesului.

Aniversarea unui secol de la punerea pietrei de temelie a bisericii evanghelice și a 110 ani de la sosirea slovacilor la Nădlac au prilejuit importante manifestări culturale, iar preotul Ivan Bujna a scris o nouă istorie a comunității slovace nădlăcane de rit evanghelic (*Strucny nastin. Dejin cirkve evanjelickey a. v. v Nadlaku od roku 1853 do roku 1912* – „Scurtă descriere. Istoria bisericii evanghelice din Nădlac de la anul 1853 la anul 1912”)⁸. Această aniversare s-a desfășurat cu un fast deosebit, la care au fost invitați să participe toți locuitorii din Nădlac, indiferent de etnie sau confesiune. Autorul, preotul evanghelic Ivan Bujna, a invitat la prezentarea volumului pe toți confrății de toate confesiunile din localitate⁹.

Începând cu anul 1914 a fost președinte al *Cercului popular slovac*, rămânând în funcție până la momentul dispariției asociației de pe scena culturală nădlăcană.

Din punct de vedere organizatoric, inițial, comunitățile evanghelicilor slovaci de pe teritoriul României de astăzi au aparținut de Protopopiatul Bekes-Banat¹⁰, întemeiat la 3 noiembrie 1791. În anul 1836, acest protopopiat a fost împărțit în două părți, situație menținută până în anul 1918:

- Protopopiatul de Bekes, de care au aparținut 18 parohii, printre care se numără și comunitățile din Mocrea, Nădlac, Semlac, Arad;
- Protopopiatul de Banat, care a numărat inițial 12 parohii, la care s-au adăugat treptat alte 10 parohii, printre care se regăsesc comunitățile din Butin, Vucova, Timișoara, Șemlacu Mare, Reșița.

⁷ Din opera literară a preotului Ivan Bujna s-a publicat, prin grija Uniunii Democrate a Slovacilor și Cehilor din România următorul volum de 259 de pagini: *Spisy (Etudes critiques)*, ediție de Ján Lehocky, prefată Ondrej Štefanko, publicat la Nădlac, în anul 2000.

⁸ Ivan Bujna, *op. cit.*, pp. 9-179.

⁹ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 11/1912, f. 79.

¹⁰ Juraj Dušan Vanko, „Organizarea bisericească a slovacilor din România”, în *Colonizarea valahă în Slovacia și colonizarea slovacă în România. Lucrările celei de a X-a Reuniuni a Comisiei mixte de istorie româno-slovace (Banská Bystrica, 25-27 septembrie 2012)*, Banská Bystrica, 2014, p. 100.

După așezarea comunității slovace la Nădlac, aceștia și-au construit o biserică impunătoare (1812-1822), care reflecta starea materială și spirituală ale reprezentanților săi. Însă, credincioșii ortodocșii nu au dorit să se lase mai prejos. Pe parcursul secolului al XIX-lea, numeroase aspecte estetice sau practice ale bisericii ortodoxe române de la Nădlac au fost „copiate” după modelul bisericii evanghelice din localitate.

Pregătirile pentru ridicarea lăcașului de cult ortodox au început cu mult înainte de anul proiectat pentru debutul lucrărilor. Încă din anul 1810, dar probabil și înainte, și până la terminarea construcției, credincioșii nădlăcani au contribuit cu diverse sume pentru a se putea finanța ridicarea unei noi biserici. De asemenea, o însemnată parte a banilor rezultați din vânzarea lumânărilor, din taxele de la diversele slujbe religioase, de la tragerea clopotelor la înmormântări sau în urma arendării pământurilor bisericești, precum și a dobânzile aplicate diverselor împrumuturi fiscale, au fost utilizați pentru edificarea noului locaș de cult. De asemenea, credincioșii au făcut donații în bani sau obiecte, printre aceștia numărându-se Sava Mudrici, sârb de origine, amintit de documente drept „ctitor prin care sau și sfârșit biserica”¹¹.

Cel care s-a ocupat efectiv cu efectuarea și supravegherea lucrărilor de edificare a noii biserici ortodoxe de la Nădlac a fost Francisc Schvab din Kikinda Mare (astăzi în Serbia). După aprobarea planului construcției, a preliminarului și a contractului de către conducerea comunității ortodoxe de la Nădlac, aceste documente au fost trimise către Episcopia Aradului aprobarea forurilor ecleziastice superioare. În ședința Consistoriului Diecezan de la Arad, din data de 23 martie 1822, prin „concluzul” nr. 80¹², sunt aprobate planul, preliminarul și contractul încheiat între Biserica Ortodoxă din Nădlac și „murariorum magistro” („măiestrul zidar”) Francisc Schvab din Kikinda Mare. Actele cu clauza de aprobare sunt returnate la parohie, în vederea începerii lucrărilor. La data de 28 aprilie 1822, în prezența a numeroși nădlăcani, s-a pus piatra de temelie a noii biserici¹³.

Construirea bisericii a durat șapte ani, până în anul 1829, după cum este consemnat pe tencuiala exterioară de deasupra ușilor de acces în biserică. Durata construcției a fost atât de îndelungată, deoarece s-au făcut întreruperi ale lucrărilor în vederea strângerii sumelor de bani necesare zidirii. Indiferent de naționalitate (sârbă sau română), preoții și credincioșii au depus eforturi egale (financiare, materiale sau prin rugăciuni) pentru a vedea ridicat noul locaș de

¹¹ A. N. S. J. Arad, *Colecția Registrelor de stare civilă*, Oficiul Parohial Ortodox Român Nădlac, nr. 43/1825-1830, decedați.

¹² A. A. O. R. Arad, *Protocola Consistorii Aradiensis 1822*, p. 40.

¹³ Ludovit Haan; Danjel Zajac, *op. cit.*, p. 15.

închinare. Încă de la ridicare, noua biserică a reprezentat o mândrie pentru nădlăcani, fiind poate cea mai mare din cuprinsul Eparhiei Aradului, din afara Aradului.

Aspectul de astăzi al bisericii datează de la sfârșitul secolului al XIX-lea, când clădirea a suferit reparații aproape în întregime. Până la acea dată, ferestrele aveau dimensiuni mai mici, iar înălțimea interioară era mult mai joasă. De asemenea, turnul era mai puțin impunător și avea o cu totul altă înfățișare. În anul 1883, a fost ridicat actualul turn, după modelul bisericii ortodoxe din Lipova. Interiorul a suferit transformări importante prin pictura realizată de pictorul academic Ioan Zaicu¹⁴ și sculptura realizată de familia Busuioc¹⁵.

În anul 1895, inginerul arădean Paul Rozvan propune „legarea” pereților cu bare de fier, pentru a oferi o mai mare rezistență construcției. Această lucrare are ca model biserica evanghelică de la Nădlac¹⁶. Pentru suma de 2000 florini, nădlăcanul Iosif Krim realizează „legarea” pereților, iar în Altar realizează „un cilindru pentru conducerea afară a fumului de la cărbunii ce ard acolo, la serviciul divin”¹⁷.

După modelul bisericii evanghelice din Nădlac, în turnul bisericii ortodoxe a fost așezat un orologiu. Pentru ca numerele ceasului să fie aurite, s-a plătit în plus suma de 50 florini. Deși era o fală pentru comunitatea ortodoxă din Nădlac, orologiul instalat în turn era mai mult stricat. În ședința comitetului parohial din data de 16/28 aprilie 1890, se votează suma de 60 florini pentru repararea ceasului din turn¹⁸. Cu ocazia reparării suportului clopotelor, ceasul din turn s-a stricat din nou. Se cere să se repare, iar un „întreprinzător” solicită 80 florini pentru reparație, ceea ce comitetul parohial aprobă, în ședința din data de 4/16 august 1892.

„Dl. Peterka – orologeri din Budapesta” a fost contactat în anul 1908 în vederea reparării din nou a mecanismului ceasului din turn și pentru a monta un ceas în cafazul bisericii pentru ca „să arate și înlăuntrul bisericii” ora exactă, cu fețe atât spre biserică, cât și spre coriști¹⁹. În urma muncii depuse în folosul bisericii din Nădlac, meșterul a câștigat 1800 coroane. „Măiestrul este răspunzător pentru punctualitatea” ceasului pe o perioadă de 6 ani. Conform contractului, mecanismul ceasului trebuia să fie plasat într-un dulap cu ușă de sticlă în grosime de 4 mm și cu sârmă în fața sticlei pentru a nu se sparge, iar diametrul roții ceasului era de 38 cm.

¹⁴ Gabriela Adina Marco, „Pictura bisericii ortodoxe din Nădlac, prima lucrare a pictorului Ioan Zaicu”, în *Studii și cercetări istorice bănățene* (Timișoara), vol. 1/2015, Ed. Eurostampa, pp. 407-422.

¹⁵ Idem, „Sculptorul Nistor Busuioc și contribuția sa la dezvoltarea sculpturii eclesiastice din Banat (Biserica ortodoxă română din Nădlac)”, în *Studii și cercetări / Studije i istraživanja. Actele simpozionului internațional Banatul – Istorie și multiculturalitate / Radovi Međunarodnog simpozijuma Banat – Istorija i multikulturalnost. Zrenjanin 2014, Reșița 2015*, Reșița, edit. Fundației FREFV Novi Sad, 2015, pp. 723-734.

¹⁶ A. P. O. R. Nădlac, registrul nr. 56/1894-1898, f. 11, 88, 98, 104, registrul nr. 54/1896-1942, f. 3.

¹⁷ *Ibidem*, registrul nr. 56/1894-1898, f. 104.

¹⁸ *Ibidem*, registrul nr. 55/1879-1894, f. 27, 130.

¹⁹ *Ibidem*, registrul nr. 54/1896-1942, f. 87, registrul nr. 57/1903-1909, f. 29, registrul nr. 59/1909-1914, f. 13; A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 88-III-1908, f. 33.

La data de 6 decembrie 1908²⁰, se hotărăște ca din primăvara anului următor să se pună patru table noi cu numere pentru ceasul din turnul bisericii, pe fiecare latură. Numerele ceasurilor se vor auri. Tablele existente erau murdare, inestetice și nu s-a dorit folosirea lor în continuare. Pentru auritura numerelor de la ceasul din turn, Peterka cere 200 coroane: „numerii să-i aurească în foc, care auritură este cu mult mai trainică”²¹. Suma cerută fiind considerată prea mare, în aprilie 1909²², lucrarea a fost încredințată fierarului Karacsonyi din Nădlac pentru suma de 140 coroane.

La 4/17 octombrie 1909²³, Peterka a revenit la Nădlac să completeze ceasul din turn cu „cele de lipsă” constatate la „colaudare”. Pentru aceasta i se plătesc 500 coroane și o altă sumă (neprecizată) la terminarea lucrului. S-a alcătuit o comisie care va urca în turn la ceas și va constata ce lucrări mai sunt necesare. În decembrie 1909, pentru a examina acele ceasului din turnul bisericii prin „esperți”, se alege o comisie formată din Ștefan Luțai, „negustor ferar”, I. Mayer, „apotecar”, George Mărginean, argintar și din partea comitetului parohial erau desemnați Nicolae Chicin, Pera Stroia, Ștefan Lazăr; Dimitrie Stroia, care să cerceteze „că sunt aurite în foc ori nu arătătoarele adusă”²⁴.

Pe parcursul secolului al XIX-lea, în Transilvania și Banat, preoții și învățătorii au reprezentat elita pe plan local. La această percepție a contribuit faptul că, poate, erau singurele persoane cunoscătoare de carte, care au contribuit la modelarea conștiinței naționale, spirituale și culturale. La Nădlac, printre preoții care au slujit lumea ortodoxă română s-au numărat adevărate personalități care au reprezentat un adevărat exemplu pentru fiecare membru al comunității.

Petru Varga (1834-1858)²⁵ s-a născut în anul 1810 la Zărand. A fost căsătorit cu Sofia, decedată la vârsta de 56 de ani, în data de 30 aprilie 1870. Au avut împreună o fiică Eufrosina, născută la 18 septembrie 1841 și doi fii: George, născut la 16 august 1844 și Sofronie, decedat la vârsta de 2 ani, la data de 26 august 1858. Din anul 1834 până în iunie 1835, Petru Varga este administrator parohial la una din parohiile vacante de la Nădlac. Între anii 1835 și 1839, a fost profesor la Institutul Teologic din Arad²⁶. În anul 1854, a scris o „predică generalnică a îngropăciunilor” în versuri, de 33 de pagini²⁷. A cerut episcopului Procopie Ivașcoviți bani să își publice predica, dar a fost refuzat. În timpul păstoririi acestui preot, la Nădlac au loc puternice

²⁰ A. P. O. R. Nădlac, registrul nr. 57/1903-1909, f. 246.

²¹ *Ibidem*, registrul nr. 59/1909-1914, p. 6.

²² *Ibidem*, f. 10.

²³ *Ibidem*, f. 63.

²⁴ *Ibidem*, f. 66.

²⁵ *Ibidem*; P. Vesa, *Clerici cărturari arădeni de altădată*, Arad, edit. Gutenberg Univers, 2008, pp. 107-109.

²⁶ P. Vesa, *Episcopia Aradului...*, p. 245.

²⁷ P. Vesa, *Clerici cărturari...*, p. 109.

frământări greco-catolice, acum înființându-se oficial această comunitate religioasă. În ianuarie 1858, bolnav fiind, își ia capelan pe ginerele său, Vichentie Marcovici, care îi va urma în parohie. Trece la cele veșnice la data de 16/28 mai 1858, la cauza decesului fiind trecut „au răposat de boală îndătinată”. Parohia este administrată de Vichentie Marcovici „până la altă rânduială”²⁸.

Preotul George Șerban (1838-1895)²⁹ are cea mai lungă activitate în slujba lui Dumnezeu dintre preoții care au păstorit la Nădlac. S-a născut în anul 1808, fiind fiul preotului Teodor Șerban din Șiclău și al Anei. Preotul nădlăcan Mihail Cervencovici și-a căsătorit fiica, Pulcheria, cu cel care avea să-i urmeze în funcție, George Șerban. Căsătoria a avut loc la data de 3 februarie 1835, în biserica nădlăcană, fiind oficiată de preotul Lazăr Adamovici, naș fiind Alexandru Mihailovici. Pulcheria a trecut la cele veșnice la vârsta de 56 de ani, la data de 7 februarie 1873. George Șerban a făcut parte dintr-o adevărată „dinastie” de preoți, ce s-a întins mai mult de 200 de ani.

George Șerban a venit la Nădlac ca administrator parohial în iunie 1838, paroh devenind în anul 1869. Mai mult de jumătate de secol, George Șerban și-a concentrat activitatea pentru „înaintarea și prosperarea națiunii și bisericii sale”. A avut copii pe: Mihai – jude regesc la tribunalul din Szeged; Teodor – preot-paroh în Bichiș; George (născut la 27 martie 1848) – avocat „din legile comune și cambiale” la Nădlac; Alexandru – învățător în Timișești și Lenca (născută în anul 1850). Fiica preotului George Șerban, Lenca, s-a căsătorit la vârsta de 22 de ani cu Ioan Lucuția de 25 de ani, absolvent de teologie, originar din Sibiu. Căsătoria a avut loc în anul 1872. Sunt părinții viitorului protopop de Șiria, Mihai Lucuția, participant la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918. Alexandra, născută la 9 iulie 1861, s-a căsătorit cu viitorul preot Ioan Căpitan. În anul 1892, acesta nu avea nicio ocupație, pentru ca în anul 1898, să fie consemnat ca preot în Cladova din Protopopiatul Belinț³⁰. Preotul Emilian Căpitan, fiul preotului Ioan Căpitan și al Alexandrei Șerban, născut la 5/17 noiembrie 1891, s-a remarcat printr-o intensă activitate culturală³¹. În 1931, Emilian Căpitan este menționat preot în Galșa³². Ioan Căpitan și Alexandra Șerban au mai avut o fiică, Iustina Aurelia, născută la data de 18/30 mai 1896.

Fiul lui Mihai Șerban, pe care îl chema tot Mihai, a ajuns ministru în guvernul de la București în perioada interbelică³³.

²⁸ A. N. S. J. Arad, *fond Protopopiatul Ortodox Român Arad*, dosarul nr. 23/1857-1858, f. 43.

²⁹ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 4/1932-1934, f. 371; P. Țiucra, Pribeagul, *op. cit.*, p. 383; P. Vesa, *op. cit.*, p. 642.

³⁰ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 4/1894-1896, f. 157, dosarul nr. 3/1886-1890, f. 109, dosarul nr. 4/1932-1934, f. 199.

³¹ Pavel Vesa, *Clerici cărturari ...*, pp. 393-395. Emilian Căpitan cunoștea limba română și maghiară. A urmat gimnaziul în Brașov, Institutul Teologic Arad în perioada 1911/1912-1913/1914, terminând cu examen „distins”. A fost hirotonit diacon la data de 5/18 august 1916 și preot în 10/23 august 1916. La începutul carierei este capelan temporar la Cutina (protopopiatul Belinț).

³² A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 3/1928-1931, f. 623, A. A. O. R. Arad, registru de hirotoniri.

³³ Ion Alexandrescu, Ion Bulei, Ion Mamina, Ioan Scurtu, *Enciclopedie de istorie a României*, București, edit. Meronia, 2000, p. 110-115.

George Șerban a mai avut și alți copii, însă aceștia s-au stins în fragedă copilărie: Avacum, la 17 iulie 1837; Elena, la 5 ianuarie 1838, Vichentie, la 31 mai 1853, Mihail, de 3 ani, la 5 februarie 1856.

Toți copiii preotului George Șerban care au ajuns la maturitate au ocupat funcții însemnate în acea vreme. Multe amănunte din viața particulară a preotului George Șerban sunt amintite într-un proces verbal din data de 2/14 mai 1888³⁴, când comitetul parohial intenționa să organizeze o festivitate în cinstea celor 50 de ani de păstorire la Nădlac – „pentru mai mare și mai solemnă festivitate de a-și putea exprima bucuria, stima și devotamentul ce-l simte publicul greco-oriental român din opidul Nădlac față de preademuul său părinte sufletesc”. Festivitatea de 50 de ani de când este preot la Nădlac are loc la data de 2/14 iunie 1888. Comitetul parohial oferă suma de 50 de florini pentru organizarea manifestării. Se instituie o comisie care să se ocupe cu organizarea, formată din preotul Vichentie Marcovici, Ioan Rusu, Pavel Roșuț, Gligor Stroia, Dimitrie Onea.

George Șerban este caracterizat drept „un funcționar bisericesc carele s-a consacrat un jumătate seculu pentru înaintarea și prosperarea națiunii și bisericii sale”. A contribuit la înființarea școlii a III-a „în suburbiul bujiacu”, a sălii de consultare pentru comitetul parohial, renovarea, respectiv „restabilirea și edificarea” sălii de învățământ la școala superioară centrală; a pus în ordine fondurile bisericești și școlare (redactarea documentelor); a avut inițiativa înființării fondului școlar. Preotul George Șerban a fost un „adevărat și preademu fiu al națiunii și al bisericii sale ortodoxe”.

În ședința comitetului parohial din 18 ianuarie 1881, se discută „rogarea verbală a preotului batranu George Șerban prin care se roagă de comitetu ca pe basa atestatului medicalu ... poteriile trupesci întru atâta-i deneagă serviciile de a pote satisface grelei chemări preoțești încât este silitu a cere capelanu pentru alu suplini în afacerile parohiale”³⁵. George Șerban avea 74 de ani. Preotul se obligă ca din salariul său să plătească capelanul: un sfert de sesiune de pământ, a treia parte din bir și alte remunerații anuale. „Pe basa acestei iuste rogări”, membrii comitetul parohial discută și se fac unele propuneri în acest sens. Aurel Petrovici își exprimă părerea că: dacă preotul cedează jumătate din salariu (respectiv 300 de florini) și din pământ atunci el sugerează să se facă concurs pentru postul de capelan. Ioan Rusu propune ca preotul să cedeze un sfert de sesie de pământ și jumătate din bani (în total 500 florini), dar după moartea preotului bătrân să nu rămână în continuare capelanul, ci să se facă concurs pe parohia rămasă vacantă. După discuții și vot se acceptă propunerea lui Ioan Rusu. Problema capelanului s-a discutat în deceniul următor de mai multe ori. În martie 1891 George Șerban cere Episcopiei arădene un capelan, având în vedere vârsta sa înaintată și faptul că slujise la Nădlac timp de 54 de ani³⁶. „Din considerațiune că a funcționat ca

³⁴ A. P. O. R. Nădlac, registrul nr. 54/1879-1894, f. 79; registrul nr. 55/1879-1894, p. 79-81.

³⁵ *Ibidem*, registrul nr. 55/1879-1894, p. 12-15.

³⁶ *Ibidem*, f. 152, 156.

paroh 54 de ani și decăzând corporalmente din cauza etatei înaintate”³⁷, la data de 17/29 martie 1891, George Șerban solicită să i se dea un capelan care să fie plătit cu jumătate de sesie „pământ arătoriu” și jumătate din birul preoțesc pe care l-ar fi luat. Capelan pe lângă bătrânul paroh a venit Nicolae Chicin.

Bătrânul preot trece la cele veșnice la data de 8/20 noiembrie 1895³⁸, la vârsta de 87 de ani („în slăbiciunea bătrânețelor”), fiind înmormântat în „cimitirul De Din Sus”. Preotul care a oficiat slujba înmormântării a fost Dimitrie Marcovici de la parohia din Șeitin. Piatra funerară de pe mormântul preotului, ridicată de fiul său Mihai, are desenat un blazon nobiliar, reprezentând un scut pe care sunt inserate trei piscuri și o căprioară. Deasupra se află un braț înarmat cu o sabie. Blazonul este foarte asemănător cu cel al familiei Șerb de Mezeș³⁹, reînnoibilă de Carol al VI-lea în anul 1722. Din această familie provin o serie de preoți de pe Valea Crișului Alb. Se prea poate ca George Șerban să provină dintr-o ramură a familiei nobiliare respective, deoarece într-un protocol al răposaților, la moartea unui fiu al său, Vichentie († 31 mai 1853), este precizat „starea lui – nobil”. Avere rămasă⁴⁰ în urma lui a constat din 5 porci (aproximativ 200 florini), 400 florini în bani, 7 cai și „mobile de casă”. Cel care s-a ocupat de succesiune a fost ginerele său, preotul Ioan Căpitan.

Preotul Vichentie (Vincențiu) Marcovici (1858-1912)⁴¹ („popa Chentă”, cum este cunoscut în popor) a făcut parte dintr-o „dinastie” de preoți. A fost ginerele preotului Petru Varga, căruia i-a și urmat în parohie, iar fratele său, Dimitrie⁴² a fost preot în Șeitin (1868?-1891?). De asemenea, la Șeitin sunt consemnați mai mulți preoți din familia Marcovici: Mihai (1798)⁴³, Gheorghe (1804, 1834), Pavel (1826, 1849) și Vichentie (1828)⁴⁴.

Vichentie Marcovici s-a născut în 22 februarie 1832 la Șeitin⁴⁵. Tatăl său a fost Pavel Marcovici, mama Gyula (Iuliana), iar naș de botez a fost Olari Chirilă din Șeitin, fiind botezat de preotul Constantin Truța. A urmat 6 clase gimnaziale, după care a absolvit Institutul Teologic din Arad în anul 1855/1856⁴⁶. A fost sfințit de preot în 1858 de către episcopul Aradului Procopie Ivașcovici. În 19 ianuarie 1858 a fost „introdus de capelan” pe lângă socrul său, preotul Petru Varga din Nădlac. Slujba a fost oficiată de Vichentie Marcovici „după rânduiala primită de la Măria Sa

³⁷ A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 87-III-1891, actul nr. 3238.

³⁸ *Ibidem*, actul nr. 306.

³⁹ Pavel Vesa, „Originea socială a unor clerici ortodocși din părțile Aradului”, în *Arca* (Arad), 2003, nr. 1, 2, 3, p. 145.

⁴⁰ A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 390-III-1895, f. 1.

⁴¹ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 4/1932-1934, f. 371; P. Țiucra, Pribeagul, *op. cit.*, p. 383; P. Vesa, *Episcopia Aradului...*, p. 642.

⁴² A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 22/1891-1900, f. 103.

⁴³ Ștefan Bozian, *Cioplite din topor. Oameni, gânduri, năzuințe, fapte și întâmplări care au fost*, Arad, edit. Gutenberg Univers, 2011, p. 8-9.

⁴⁴ P. Vesa, *Episcopia Aradului...*, p. 667.

⁴⁵ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 6/1901-1903, f. 126, S. J. A. N. Arad, C. R. S. C., Oficiul Parohial Ortodox Român Șeitin, nr. 1/1825-1836, f. 412, poziția 10/1832.

⁴⁶ T. Botiș, *op. cit.*, p. 695.

Domnul Episcop sub nr. 1069-1857”⁴⁷. După trecerea la cele veșnice a preotului Petru Varga, i-a urmat acestuia în parohie, începând cu luna iunie a anului 1858, ca administrator parohial.

Vichentie Marcovici s-a căsătorit⁴⁸ cu Rozalia Varga, la data de 27 ianuarie 1857. Rozalia a trecut la cele veșnice la data de 26 martie 1863. Au avut împreună trei copii, toți morți prematur: Pavel – născut în 1 februarie 1858, mort la 19 februarie 1858; Corneliu – născut la 1 septembrie 1859, mort la 7 septembrie 1876, student în clasa a V-a, la vârsta de 17 ani; Ersilia – născută în 10 iulie 1861, moartă la 5 septembrie 1862. În 1895, după moartea soției și a copiilor săi naturali, Vichentie Marcovici adoptă alți trei copii⁴⁹, „ca să am și eu rază la neputințele mele”.

A îndeplinit mai multe funcții în cadrul administrației bisericești. Din ianuarie 1886, Vichentie Marcovici primește în plus la salariu 60 florini anual pentru faptul că este „dirigintele oficiului parohial”. Suma o primește „pana cand dñul paroch Vichentie Marcovici ca atare va conduce afacerile oficiului parohial, în semn de recunoscintia drept ostenelelor facute”⁵⁰. Din decembrie 1894⁵¹, din cauza vârstei, Vichentie Marcovici dorește să renunțe la conducerea oficiului parohial, dar abia în anul 1909 „însărcinat peste tot” va fi preotul Nicolae Chicin. În ianuarie 1909, preotul Vichentie Marcovici trimite o cerere către episcop în care precizează: „vin cu toată supunerea a vă ruga se ve îndurați a me dispenza dela conducerea oficiului parohial pentru că în 22 februarie voi fi de 77 de ani”⁵². Nicolau Chicin preia prerogativele de conducător al oficiului parohial de la Vichentie Marcovici, cu toate implicațiile. Preia „oficiul și arhivul parochial”; devine conducătorul sinodului parohial și membru de drept al consiliului parohial. Această schimbare este pe deplin acceptată de forurile superioare.

În anul 1882, preotul nădlăcan Vichentie Marcovici făcea parte din sinodul protopopesesc Arad⁵³, alături de Moise Grozescu, preot în Bătania, Ioan Russu, preot în Arad, Vasile Mangra, profesor la Institutul Teologic Arad, Teodor Popovici, preot în Șeitin, Sigismund Bozgan, preot în Mândruloc, Zamfir Conopan, Dimitrie Marcovici, preot în Șeitin, Ioan Cioara, preot în Micălaca, Iosif Vuculescu, preot în Șoimoș, Ștefan Tămășdan, preot în Pecica Română și Constantin Petroviciu, preot în Sâmbăteni. La 5/18 iulie 1901, Vichentie Marcovici este ales din nou „membru ordinar la sinodul protopresbiterial”⁵⁴.

Între 1884-1886 este asessor consistorial, având „drept și datorință a supraveghea cum și în ce stadiu sunt afacerile interne ale singuraticelor parohii”⁵⁵.

⁴⁷ S. J. A. N. Arad, *fond Protopopiatul Ortodox Român Arad*, dosarul nr. 23/1857-1858, f. 33.

⁴⁸ A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 348-III-1894, actul nr. 2510.

⁴⁹ *Ibidem*, actul nr. 442, A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 4/1932-1934, f. 116.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 54.

⁵¹ A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 326-III-1894, actul nr. 112/1894.

⁵² A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 8/1907-1909, f. 2, 8.

⁵³ S. J. A. N. Arad, *fond Protopopiatul Ortodox Român Arad*, dosarul nr. 40/1882, f. 1.

⁵⁴ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 6/1901-1903, f. 81.

⁵⁵ *Ibidem*, registrul nr. 55/1879-1894, f. 14.

La data de 24 noiembrie 1886 se face un bilanț⁵⁶ al activității preotului Vichentie Marcovici. Acesta a fost preot la Nădlac de 28 de ani, iar în acest timp, prin strădania sa, a reușit să mărească averea bisericească cu 14100 florini, prin donații de la credincioși pentru biserică. Drept urmare i se dă „mulțumită protocolară”.

La data de 4/16 ianuarie 1898, sinodul parohial a propus să se organizeze „iubilaria părintelui Vichentie Marcovici”, „încărunțit în serviciu de 40 de ani”⁵⁷. Se solicită ca în cadrul acestei aniversări să fie inclus și învățătorul Mihai Chicin, care era de 41 de ani în serviciul învățământului confesional ortodox nădlăcan. S-a decis ca în ziua jubileului să se facă o „liturghie festivă” la care să fie invitat un preot din Arad, comitetul decidând ca jubileul să fie organizat de Ioan Cacinca – notarul comunal și „consoții”. Despre sărbătoarea preotului nădlăcan s-a scris și în săptămânalul arădean *Biserica și Școala*⁵⁸: „**Serbarea unui jubileu de 50 de ani.** A doua zi de Botez a.c. frunțașă comună Nădlac a serbat iubileul de 50 de ani de muncă la altarul Domnului a Mult On. preot Vicențiu Marcoviciu. Nădlăcanii peste tot s-au nizuț a se arăta demni de păstorul lor sufletesc, care I-a luminat și condus cătră limanul mântuirii timp de un jumătate de secol. Masa comună din partea a vre-o 90 persoane s-a luat în ospătăria „V. Crișan” unde s-au rostit mai multe toaste în onoarea și sănătatea iubilantului. Cu acest prilej din partea prezenților s-a expediat P.S. Sale D-lui Episcop diecezan și o telegramă de aderență. Animația a fost potențată și de arcușul dibaciului lăutar „Lipitor” din Nădlac. Iubilantului, în decursul prânzului I-s-au trimis mai multe depeșe de felicitare, de la prieteni, rudeni și cunoscuți. Iubilantul este unul dintre acei onorabili preoți, cari au dat sprijin după putință cauzelor învățătoresști. Este un preot vrednic și cu frumoase cunoștințe. Ca predicator al amvonului, în statul preoțesc are puțini semeni.”

O contribuție importantă în istoria parohiei a constat în faptul că, în timpul păstoririi lui Vichentie Marcovici, s-a pictat interiorul bisericii ortodoxe române din Nădlac de către pictorul bănățean Ioan Zaicu, cu studii la Viena. Drept dovadă rămâne chipul său imprimat printre personajele zugrăvite în scena *Răstignirea lui Iisus*, frescă care se află în Sfântul Altar.

La data de 12/25 februarie 1907, parohia preotului Vichentie Marcovici era formată din 250 case, iar „poporenii” dețineau în total 3058 jugăre de pământ⁵⁹.

Având în vedere vârsta înaintată a preotului Vichentie Marcovici, credincioșii solicită în ianuarie 1909⁶⁰ ca membrii comitetului parohial să solicite la consistoriul diecezan arădean să numească un capelan pe lângă acesta, însă cererea nu le-a fost aprobată. O nouă cerere de capelan din partea mai multor credincioși este adresată la data de 14/27 martie 1910⁶¹, în care se solicită „a

⁵⁶ *Ibidem*, f. 60.

⁵⁷ *Ibidem*, registrul nr. 56/1894-1898, f. 175-176.

⁵⁸ *Biserica și Școala* (Arad), an XXXII, nr. 3, 20 ianuarie/2 februarie 1908, p. 8.

⁵⁹ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 8/1907-1909, f. 409

⁶⁰ *Ibidem*, registrul nr. 59/1909-1914, p. 87.

⁶¹ *Ibidem*, dosarul nr. 9/1910, f. 118.

se face pașii de lipsă pentru a se cere de la Veneratul Conzistor capelan pe lângă bătrânul preot Vichentie Marcovici ... fiind cauza aceasta foarte însemnată ... arătând ... unele scăderi ale părintelui Marcovici” din cauza vârstei înaintate.

Vichentie Marcovici trece la cele veșnice la data de 15/28 martie 1911, la vârsta de 80 de ani, parohia rămânând vacantă până la numirea în 1913 a unui nou preot, în persoana nădlăcanului Nicolae Mărginean.

Preotul Nicolae Chicin (1892-1939)⁶² a slujit între anii 1891-1939. S-a născut la data de 17 octombrie 1866 la Nădlac. Tatăl său a fost învățătorul Mihai Chicin, iar mama, Maria Șandor. Cunoștea limba română și maghiară. După terminarea școlii elementare și secundare și după „examenul de maturitate” de la Szarvas în 1884/1885, Nicolae Chicin a studiat teologia la Arad, la Institutul Teologic, pe care l-a absolvit în anul 1888 cu examen „lăudabil”⁶³.

S-a căsătorit la vârsta de 23 de ani, la data de 5/17 noiembrie 1889, cu Emilia Caba, în vârstă de 20 de ani, fiica unuia dintre cei mai de seamă gospodari din localitate, nași fiind notarul comunal Ioan Rusu și avocatul George Chicin. La slujba cununiei au slujit preotul nădlăcan Vichentie Marcovici și ieromonahul Augustin Hamsea, trimis din partea Episcopiei Aradului⁶⁴. Împreună au avut următorii copii: Nicolae Mihail George († 19/31 august 1892 la vârsta de doar 2 luni), Emilia (născută în 4/16 iunie 1893 – † 4 decembrie 1976), Irina (23 aprilie/5 mai 1895 – † 25 decembrie 1895), George Sabin (născut în 20 aprilie/2 mai 1896), Valeriu (născut la 8/20 iulie 1897), Letiția Felicia (născută în 17 februarie/1 martie 1899). George Sabin a urmat cursurile Institutului Teologic și cursurile Institutului Pedagogic din Arad, absolvindu-le în același timp, în anul 1917/1918, susținând în 1919 examenul de calificare preoțească de clasa I, dar niciodată nu a activat ca preot, rămânând „econom”⁶⁵.

Începând cu anul 1888/1889, Nicolae Chicin a ocupat catedra de muzică vocală și instrumentală la Preparandie⁶⁶, predând totodată și limba română și geografia la cursul pregătitor. Această funcție o va exercita până în anul 1891/1892, când a fost numit preot la Nădlac. La data de 25 martie 1892 este hirotonit diacon, iar în 17 octombrie 1892 este hirotonit preot-capelan de către episcopul Ioan Mețianu.

În perioada când a activat ca profesor, Nicolae Chicin a fost dirijorul corului de elevi ai Institutului Pedagogic. Experiența dobândită la Nădlac, unde a fost dirijor al corului bisericii ortodoxe române din 1886, a pus-o și în slujba corului preparanzilor. În cursul lunii aprilie, cu prilejul ședinței publice a elevilor, a avut loc o adevărată serată culturală, iar printre organizatori s-a aflat și viitorul preot nădlăcan. În săptămânalul *Biserica și Școala* se face o retrospectivă a

⁶² *Ibidem*, dosarul nr. 4/1932-1934, f. 371; P. Țucra, Pribeagul, *op. cit.*, p. 383; P. Vesa, *Episcopia Aradului...*, p. 642.

⁶³ T. Botiș, *op. cit.*, p. 712.

⁶⁴ S. J. A. N. Arad, C. R. S. C., Oficiul Parohial Ortodox Român Nădlac, nr. 68/1887-1909, cununați.

⁶⁵ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 4/1932-1934, f. 446-447.

⁶⁶ *Ibidem*, dosarul nr. 18/1919, f. 203; dosarul nr. 1/1920-1923, f. 307; T. Botiș, *op. cit.*, p. 366.

evenimentului: „Ședința publică aranjată de societatea de lectură a elevilor de la seminarul diecezan din Arad duminică trecută a întrunit în această seară aici în Arad un public ales și numeros, venit din toate părțile eparhiei, ca să asiste la producțiunile tinerimei din limba și literatura națională, și din musica vocală și instrumentală. Prea Sântia Sa, părintele Episcop Ioan Mețianu, și de astă dată a venit în mijlocul diecesanilor săi, ca să încurajeze pre elevi, și să ridice însemnătatea acestei serate literare-musicale, menite a deveni pentru inteligența și poporul român o adevărată sărbătoare națională. Atât declamațiunile, cât și disertațiunile elevilor au fost ascultate cu multă plăcere de cătră public; iar cântările esecutate de corul vocal și instrumental al elevilor institutului sub conducerea dlui profesor Nicolau Chicin, au produs în public adevărată emoțiune și însuflețire. Felicităm pre tinerime pentru acest succes!”⁶⁷.

La data de 30 iunie/12 iulie 1891, sinodul parohial de la Nădlac a organizat un concurs pentru ocuparea funcției de capelan alături de bătrânul preot George Șerban⁶⁸. Ca salariu, capelanului i se oferă jumătate din toate venitele parohului. Din venitul totalul de 41 jugăre, plus 10 „jugăre ungurești” de pământ, capelanului i se dă 700 florini. Din totalul de „venite stolare” i se dă jumătate, respectiv 200 florini. Din „competința de bucate” i se dă jumătate, respectiv 200 florini. În total, salariul capelanului va fi de 1100 florini. Celor ce vor solicita să fie capelani li se solicită „testimoniu de cualificațiune de clasa primă”; precum și „testimoniu de 8 clase gimnaziale sau reale”. Alegerile vor avea loc la data de 30 iunie/12 iulie 1891. Conform Statutului Organic șagunian, candidații sunt nevoiți „a se presenta întru o duminică sau sărbătoare la s[fân]ta biserică pentru a-și manifesta desteritatea în ritualele noastre”.

La acest concurs s-au prezentat Ioan Căpitan, din Șeitin, care avea 8 clase și teologia; Vasile Olariu din Zărand, care de 16 ani era paroh în Arad-Gai și Nicolae Chicin, diacon ceremonial la catedrala din Arad, profesor la Preparandie și dirijorul corurilor Institutului Teologic și a Institutului Pedagogic. Ioan Căpitan era ginerele preotului George Șerban. Avea calificările cerute, însă este de religie greco-catolic, el trecând de urgență la ortodoxie (aduce atestate de la doi preoți greco-catolici din Șeitin datate 29 iunie s.v. 1891, însă nevalidate oficial) și nu este acceptat ca și candidat. După o „desbatere mai interesantă” în cadrul sinodului parohial, capelan este ales Nicolae Chicin. Faptul că era nădlăcan a fost hotărâtor ca acesta să iasă învingător. În compensație, la data de 16/28 aprilie 1896, Ioan Căpitan este „recomandat” de către episcopul Ioan Mețianu pentru a fi preot la Cladova, în Protopopiatul Belinț, unde protopop era Iosif Grădinaru⁶⁹.

La alegerile de capelan au votat 530 credincioși, membri ai sinodului parohial, în felul următor: Nicolae Chicin – 285 voturi; Ioan Căpitan – 239 voturi; Vasile Olariu – 4 voturi. Două

⁶⁷ *Biserica și Școala* (Arad), anul XIV, 15/27 aprilie 1890, p. 120.

⁶⁸ A. P. O. R. Nădlac, registrul nr. 55/1879-1894, f. 155, 156, 159, 160; A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 87-III-1891, actele nr. 290, 303, 304/1891.

⁶⁹ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 4/1932-1934, f. 199.

voturi au fost nule. La data de 30 iulie 1891, în ședința Senatului bisericesc din cadrul Consistoriului Diecezan Arad, alegerile de la Nădlac au fost validate și s-a aprobat ca Nicolae Chicin să meargă capelan pe lângă preotul nădlăcan George Șerban⁷⁰.

La 8/20 noiembrie 1892 s-a „introdus în funcție” capelanul Nicolae Chicin, pe lângă „veteranul” preot George Șerban. Sfânta Liturghie a fost oficiată de Nicolae Chicin și Traian Putici, protopopul Timișorii, trimis al Episcopiei Aradului și Dimitrie Barbu, preot în Pecica, delegat al protopopului Aradului. În raportul său, Dimitrie Barbu spunea: „Observ că biserica era îndesuită de popor îmbrăcat sărbătorește. Prezenți au fost foarte mulți dintre străinii de altă confesiune. Prezentă a fost și toată inteligența de acolo în frunte cu protopretorele și toți notarii, medicii și ceilalți antistii din comună și din comunele din cerc.” Răspunsurile liturgice au fost date de corul bisericii. După Sfânta Liturghie s-a dat un „banchet” în onoarea noului capelan, unde corul vocal „ne-a delectat cu mai multe și frumoase cântări naționale”⁷¹.

La data de 21 noiembrie 1895 a trecut la cele veșnice preotul George Șerban⁷². Nicolae Chicin solicită Episcopiei de la Arad să îl recunoască drept preot paroh deoarece până atunci a fost preot-capelan în acea parohie, ulterior devenind administrator parohial. În ședința Consistoriului Diecezan din 24 ianuarie 1896 Nicolae Chicin a fost confirmat în funcția de preot paroh la parohia II Nădlac, fără a fi nevoit să mai dea concurs. La data de 12/24 februarie 1896 a fost „prevăzut cu Sânghelia”⁷³, iar de Florii (17/29 martie 1896) „Sânghelia a fost publicată în biserică” de către preotul Vichentie Marcovici.

Pe lângă credincioșii din zona de intravilan a localității, preotul Nicolae Chicin avea în parohia sa arondate și familiile care locuiau în zona sălașelor⁷⁴.

Aproape imediat după instalarea sa la Nădlac, Nicolae Chicin devine și catihet⁷⁵ atât pentru școlarii de la școlile confesionale ortodoxe române, cât și pentru copiii de religie ortodoxă care studiau la celelalte școli din localitate. Era catihet atât pentru copiii de 6-12 ani, cât și pentru cei care urmau școala de repetiție (12-15 ani). În anii de început ai secolului XX, de la școala de stat primea pentru catehizarea copiilor suma de 60 de coroane. În anul școlar 1918/1919, Nicolae Chicin a primit suma de 200 coroane, pentru faptul că era catihet la toate școlile „neromâne” din Nădlac. Nicolae Chicin a îndeplinit și funcția de director școlar pe perioada 1900-1906⁷⁶.

⁷⁰ A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 87-III-1891, actul nr. 2734/1891.

⁷¹ *Ibidem*, actul nr. 193/1892.

⁷² A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 4/1932-1934, f. 165.

⁷³ *Ibidem*, dosarul nr. 13/1914, f. 45, dosarul nr. 4/1932-1934, f. 176, A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 87-III-1891, actul nr. 306.

⁷⁴ S. J. A. N. Arad, *fond Episcopia Ortodoxă Română Arad, Grupa IV, Acte școlare*, dosarul nr. 22/1897, f. 1.

⁷⁵ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 22/1891-1900, f. 63, 68, 185, 206; dosarul nr. 27/1917-1919, f. 187.

⁷⁶ *Ibidem*, registrul nr. 57/1903-1909, f. 117; registrul nr. 58/1899-1901, f. 24.

Din data de 16/29 ianuarie 1904, Nicolae Chicin preia funcția de conducător al sinodului parohial de la preotul Vichentie Marcovici, „din cauza vârstei înaintate” a acestuia din urmă⁷⁷, iar din anul 1909 preia și funcția de conducător al oficiului parohial.

În anul 1909⁷⁸ Nicolae Chicin era membru în scaunul protopopesc Arad.

La data de 18/31 decembrie 1920, „parohul și conducătorul de oficiu parohial Nicolae Chicin stăruie în cererea sa că în conziderare la vârsta sa mai înaintată, la multe ale oficiului parohial, să fie descărcat de grija administrării averilor parohiale și cu această grijă și agende să fie încredințat cu începere de la data de 1 ianuarie 1921 parohul al doilea Nicolae Mărginean.”⁷⁹ La 25 ianuarie/7 februarie 1921, prin actul nr. 161/1921, episcopia acceptă schimbarea. La data de 31 martie 1938⁸⁰ se face proces verbal de predare-primire a arhivei, a bibliotecii, matricolele și alte acte de la vechea conducere la noua conducere a oficiului parohial, de la preotul Nicolau Chicin la preotul Nicolae Mărginean. Nicolae Chicin este trecut în pensie cu decizia nr. 1836/1938 de Consiliul Eparhial și nr. 380/1938 a Oficiului Protopopesc, ambele cu data de 1 aprilie 1938, „pentru limită de vârstă”⁸¹. În ședința din 17 iulie 1938 a consiliului parohial se decide să se facă o fotografie cu consilierii parohiali împreună cu preotul, să i se cumpere un cadou din partea Bisericii, precum și „să i se exprime recunoștință nu numai prin proces verbal, ... ci și prin alte semne mai vădite”⁸², pentru activitatea depusă timp de peste 50 de ani la Nădlac.

Din cauza vârstei, Nicolae Chicin solicită „capelan personal” – „o persoană mai aleasă și potrivită”, începând cu 1 ianuarie 1937⁸³, cerere aprobată de episcopul arădean. Ca salariu, capelanului i se va oferi jumătate din sesia parohială, stolele, locuință, jumătate din birul preoțesc. Traian Precupaș, de 25 de ani, „candidat de preot”, solicită să fie capelan pe lângă Nicolae Chicin. Începând cu 1 septembrie 1936, acesta este catihet la clasele I-II și la școala de ucenici; fiind și notar parohial⁸⁴. Această cerere nu este soluționată pozitiv de către consistoriul arădean, deoarece „nu are cvalificațiune pentru parohii de clasa primă”. A fost numit în funcția de capelan Teodor Șerb din Felnac, prin rezoluția 7613/1936 a Episcopiei Aradului⁸⁵, iar duminică, 24 ianuarie 1937, a fost introdus în funcție, delegat de la Protopopiatul Arad fiind preotul Petru Nemet din Șeitin. La această slujbă au participat un sobor de 5 preoți, „fiind prezenți un număr de credincioși mai însemnat decât de obicei”.

⁷⁷ *Ibidem*, dosarul nr. 7/1904-1906, f. 7.

⁷⁸ A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 348-III-1894, actul nr. 5926.

⁷⁹ *Ibidem*, dosarul nr. 24-III-921, f. 1, 2.

⁸⁰ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 5/1935-1940, f. 588.

⁸¹ *Ibidem*, f. 585.

⁸² *Ibidem*, registrul nr. 60/1915-1943, f. 139.

⁸³ *Ibidem*, f. 120, 121.

⁸⁴ A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 583-III-1936, f. 1, 3.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 11, 12; A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 16/1920-1952, f. 364.

Preotul Nicolae Chicin trece la cele veșnice în 24 noiembrie 1940⁸⁶, fiind înmormântat în cimitirul din Bujac, pe locul cumpărat de fratele său, medicul Iuliu Chicin, care a decedat între timp și a fost înmormântat la Timișoara, în cimitirul din Calea Șagului.

Cel mai mare merit pe care l-a avut preotul Nicolae Chicin la Nădlac a fost acela că în timpul păstoririi sale s-a pictat interiorul bisericii ortodoxe române din Nădlac. Drept dovadă rămâne chipul său imprimat printre personajele zugrăvite în scena *Batjocorirea lui Iisus*, frescă aflată pe peretele nordic în naos.

Preotul Nicolae Mărginean (1913-1943)⁸⁷ a păstorit turma credincioșilor ortodocși români de la Nădlac timp de 30 de ani, între anii 1913-1943. Pe perioada păstoririi sale a locuit la casa nr. 1551⁸⁸. S-a născut la Nădlac în data de 2/14 decembrie 1887. După școala de 8 ani și „examenul de maturitate” de la Nădlac și Szeged, în 11/24 august 1908⁸⁹, Nicolae Mărginean depune o cerere de acceptare la cursurile Institutului Teologic, care este aprobată. A absolvit în anul 1910/1911 cu examen „suficient”. Este hirotonit diacon la 9/22 martie 1913 și preot în 11/24 aprilie 1913 pentru parohia vacantă Nădlac. Nicolae Mărginean s-a căsătorit cu Emilia Chicin, fiica preotului Nicolae Chicin și au avut o fată⁹⁰.

A ajuns la Nădlac la parohia rămasă vacantă în urma decesului preotului Vichentie Marcovici. La 2 iulie 1911 s-a publicat concursul pentru ocuparea parohiei⁹¹. După numărul credincioșilor și după întinderea și bogăția localității, Nădlacul este parohie de clasa I. Ca „beneficii” (salar) erau promise: „una sesiune parohială dimpreună cu imașul sesiunii, ambele pământuri arătore și competența de pasc; pentru răscumpărarea birului preoțesc anual 600 coroane ce se vor plăti din cassa bisericii în rate treilunari anticipative; venitele stolare legali. ... Preotul ales se va îngriji însuș de locuință pentru sine; va suporta toate dărilor publice după întreg venitul beneficiat; va împlini toate funcțiunile ce cad în competența sa și în afară de biserică și se îndatorează a catehiza la toate școlile noastre confesionale gr. or. române din loc, precum și la cea de stat din comună fără remunerațiune spețială pentru aceasta. Dela reflectanți să pretinde cvalificațiune pentru parohii de clasa primă. ... Prezentându-se în cutareva Duminecă ori sărbătoare în biserica din loc pentru a-și arăta desteritatea în cele rituale și oratorie”. Preotul din Chișoda, care dorea să participe la concurs, vine la Nădlac în duminica de după 29 septembrie 1911 pentru a face o probă de serviciul divin în biserică⁹². Aurel D. Papp din Socodor face probă în data de 7/20

⁸⁶ A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 586-III-1936, f. 14; A. P. O. R. Nădlac, registrul nr. 60/1915-1943, f. 163.

⁸⁷ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 4/1932-1934, f. 371; P. Țiucra, Pribeagul, *op. cit.*, p. 383; P. Vesa, *Episcopia Aradului...*, p. 642.

⁸⁸ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 5/1935-1940, f. 588.

⁸⁹ *Ibidem*, dosarul nr. 24/1907-1910, f. 49, T. Botiș, *op. cit.*, p. 723.

⁹⁰ *Ibidem*, dosarul nr. 2/1924-1927, f. 13.

⁹¹ A. P. O. R. Nădlac, registrul nr. 59/1909-1914, p. 114.

⁹² *Ibidem*, dosarul nr. 10/1911, f. 104.

octombrie 1911⁹³. În duminica de 30 octombrie/12 noiembrie se convoacă⁹⁴ sinodul parohial electoral în biserică pentru alegerea noului preot. Câștig de cauză a avut nădlăcanul Nicolae Mărginean. La data de 21 aprilie/4 mai 1913 are loc „efectuarea introducerii nou hierotonitului preot” Nicolae Mărginean⁹⁵.

Între preoții din Nădlac au existat permanent divergențe, unele mai serioase, altele mai puțin serioase: între Vichentie Marcovici și Nicolau Chicin; între Nicolau Chicin și Nicolae Mărginean (se spune în popor că cei doi preoți își vorbeau doar prin intermediul unor bilețele, inclusiv când slujeau ambii la altar)⁹⁶; între Vasile Bărbuț și Aurel Goia.

În 21 aprilie 1943, Nicolae Mărginean trece la cele veșnice în Clinica de la Sibiu, fiind înmormântat în săptămâna Patimilor – Vinerea Mare, în cimitirul De Din Sus din Nădlac. Slujba înmormântării a fost oficiată de către preotul Dimitrie Roșcău din Șeitin⁹⁷.

V. 1. 1. 3. Școlile cu limba de predare slovacă

Școlile din provinciile supuse Vienei au reușit, în întregul secol al XIX-lea, să pregătească „plugari luminați”, creștini buni, dar și „cetățeni adevărați”, care țineau cu tărie la neamul, obiceiurile și limba lor. Învățământul confesional al naționalităților din partea răsăriteană a monarhiei a avut parte de același tratament discriminatoriu din partea autorităților maghiare, iar școlile confesionale din Banat se înscriu pe aceleași coordonate.

Prima școală⁹⁸ confesională a comunității evanghelice din Nădlac a fost constituită în anul 1804, la puțin timp după așezarea slovacilor și funcționa într-o clădire de pe locul actualei case parohiale. Primul învățător care a activat la Nădlac a fost Samuel Valentiny, numit la data de 4 iulie 1803. Din anul 1807, la Nădlac și-a început activitatea și al doilea învățător slovac.

În anul 1834, este construită școala centrală, pe locul primei biserici evanghelice de la Nădlac, în vecinătatea celei actuale. O nouă școală este construită în anul 1839. Pentru anul 1853, izvoarele istorice consemnează faptul că cele trei școli confesionale slovace erau frecventate de 644 elevi. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, la Nădlac funcționau 8 școli confesionale evanghelice.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, învățătorul confesional slovac avea următorul salariu: 150 florini bani, 50 măsuri de grâu, 3 stânjeni de lemne „tari” sau 6 stânjeni de lemne

⁹³ *Ibidem*, f. 107.

⁹⁴ *Ibidem*, f. 109.

⁹⁵ *Ibidem*, dosarul nr. 17/1918, f. 205; dosarul nr. 1/1920-1923, f. 308.

⁹⁶ *Ibidem*, dosarul nr. 3/1928-1931, f. 445.

⁹⁷ A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 103-III-1943, f. 25.

⁹⁸ Gabriela Adina Marco, „Comunitatea slovacă din Nădlac până la Unirea cea Mare”, în *Tribuna Universitară* (Arad), anul IV, nr. 2 (23), martie-aprilie 2006, p. 7.

„moi”, 1,5 sesii de pământ și locuință gratuită. La acestea se adăugau taxele în bani și produse de la fiecare elev sau pentru diverse munci adiacente. În perioada cât a activat la Nădlac (1870-1872), învățătorul Andrej Tóth a primit ca plată anuală, de la fiecare școlar: o găină, 12 ouă, o căruță de paie, iar în bani – 20 creițari de la proprietarii de case și 12 creițari de la jeleri. În afara serviciului de la școală, învățătorii erau obligați să cânte în biserică la orgă și vocal, în fiecare duminică și la sărbători, prin rotație.

Din punct de vedere al numărului de elevi, situația în anul școlar 1900/1901 se prezintă astfel: 857 elevi, din care 433 erau băieți și 424 erau fete. Pe școli, ei erau repartizați conform tabelului de mai jos.

Tabelul nr. 13. Repartiția elevilor slovaci pe școli

ȘCOALA	BĂIEȚI	FETE
I	49	36
II	59	79
III	52	40
IV	23	30
V	43	45
VI	81	86
VII	84	76
VIII	42	33
Total	433	425

Adesea, sălile de clasă erau neîncăpătoare, nefiind suficiente nici manualele și nici cadrele didactice.

Pe parcursul secolului al XIX-lea, la Nădlac au activat următorii învățători confesionali⁹⁹:

La școala I centrală: Dávid Samec (1803), Samuel Valentiny (1803-1822), Pavel Bartholomeides (1822-1866), Štefan Pečene (1867-1870), Gustav Valentiny (1870-1896), Josef Hrdlička (1896-1912?).

La școala II centrală: Imrich Rakšáni (1807-1816), Juraj Scholtz (1816-1817), Andrej Demo (1817-1839), Dávid Zajac (1839-1844), Jozef Tvrdoň (1844-1847), Ján Bartholomeides (1847-1861), Juraj Molnar (1861-1898), Július Slovák (1898-1912?).

La școala III (situată „pe drumul Paluții”): Samuel Demo (1839-1845), Pavel Jankovič (1845-1846), Ján Bartholomeides (1846-1848), Juraj Molnar (1848-1861), Andrej Kvorka (1861-1862), Pavel Debnár (1863-1864), Štefan Pečene (1864-1867), Teodor Samora (1867-1872), Jonáš Tvrdoň (1872-1886), Ján Mikuš (1886 - 1897), Belo Pokorný (1897-1912?).

⁹⁹ Ivan Bujna, *op. cit.*, pp. 70-74.

La școala IV (situată „lângă cimitir”): Adolf Dvoráček (1857-1858), Andrej Kvorka (1858-1861), Pavel Debnar (1861-1862), Andrej Kvorka (1862-1863), Pavel Debnar (1864-1875), Adolf Dvoráček (1875-1891), Ján Adamkovič (1891-1912?).

La școala V: Andrej Tóth (1870-1872), Wilhelm Seberini (1872-1874), Ján Ťahún (1874-1875), Jozef Kollár (1874-1875), Gustav Oroš (1875-1876), Ján Adamkovič (1876-1891), Belo Pokorný (1891-1897), Štefan Besenyei (1897-1912).

La școala VI (a III-a din centru): Jozef Hrdlička (1890-1896), Štefan Besenyei (1896-1897), Ján Debnár (1897-1900), Ľudovít Banko (1901-1912?).

La școala VII: Belo Pokorný (1890-1891), Július Slovák (1891-1897), Ján Debnár (1897), Pavel Slovák (1897-1901), Oskar Roháč (1901-1912?).

La școala VIII: Ľudovít Banko (1900-1901), Ľudovít Kupček (1901-1912).

Cel puțin în prima parte a existenței acestor școli confesionale, cadrele didactice erau de origine din părțile Slovaciei. Aceștia, prin harul lor pedagogic, au insuflat tinerilor învățăcei slovaci din Nădlac dragostea de neam, de biserică și de carte, reușind să evite maghiarizarea forțată care era impusă de autoritățile de la Budapesta.

Numărul destul de mare de elevi care își continuau studiile la școli „mai înalte” demonstrează că în cadrul școlilor confesionale de la Nădlac au activat învățători capabili și dedicați, precum și elevi cu mare dragoste de carte. Destinul personal devine uneori destin colectiv, individul aducându-și aportul la dezvoltarea societății din care face parte. În mare măsură în lumea satului din trecut, dar și în zilele noastre, se pune mare accent pe „numele bun”, titulatura cu care un om putea să „iasă” în lume. Într-o circulară din 10 martie 1886, episcopul Aradului Ioan Mețianu afirma: „când oferim tributul recunoștinței noastre memoriei bărbaților noștri bine meritați de biserică și națiune atunci totodată și pe noi înșine ne onorăm”¹⁰⁰. După absolvirea școlilor, unii dintre foștii elevi au revenit la Nădlac, formând elita intelectuală a localității.

¹⁰⁰ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 2/1886-1890, f. 27.

Primele date privind existența unei școli la Nădlac datează din anul 1772, când se face precizarea că la Nădlac funcționa o școală „de demult”, sprijinită din banii bisericii ortodoxe¹⁰¹. Pe parcursul secolului al XIX-lea, din cauza numărului tot mai mare de copii, s-au deschis la Nădlac patru școli: școala centrală (lângă biserică, unde au funcționat două clase de elevi), școala din cartierul Bujac, iar din 1888 și-a deschis porțile și școala din cartierul De Din Sus.

Școala confesională centrală¹⁰² se află în imediata apropiere a bisericii. Aceasta avea două săli de învățământ, una destinată școlii inferioare (clasele I, II, III) și cealaltă destinată școlii superioare (clasele IV, V, VI). De la sfârșitul secolului al XIX-lea aici a funcționat și școala de fete. Prima mențiune a existenței școlii centrale datează din anul 1840. Clădirea găzduia, pe lângă școală, locuința unui învățător, sala de consfătuire a comitetului parohial, precum și sala de joc, unde se întruneau tinerii ortodocși duminică și în zi de sărbătoare. Clădirea actuală a școlii a fost construită în două faze: prima datează din anul 1887 cu costuri de peste 30000 florini, iar a doua, din anul 1909-1910. Renovarea din temelii a clădirii școlii centrale a fost una din măsurile luate de administrația nădlăcană în vederea pregătirii ședinței Reuniunii învățătorilor desfășurată la Nădlac în 1910.

Învățătorii care au activat la școala centrală, la clasele inferioare au fost: Lazăr Ioanovici (1789); Lazăr Cervencovici (1791); Ioan Crăciun (1810); Nicolae Popovici (1815); Ioan Eftimovici (1817-1820); Mihai Cervencovici (1818-1822); Paul Marcovici (1823-1824); David Luțai (1841-1842); Ștafan Dima (1841-1842); Iosif Cotoraci (1842-1844); Ioan Cotoraci (1847-1851); Vasile Simeonovici (Szimonovits) Brădean (1852-1854); Vladimir Ghedoșevici (1854-1859); George Baltă (1859-1860); Döme (Dimitrie) Adamovici (1860-1866); Samson Lugojan (1895-1901); Dimitrie Bugariu (1901-1904); Constantin Trifu (1923-1926); Teodor Șchiopu (1926-1927); Ioan Popa (1927-1929); Petru Bejan (1929-1932).

Învățătorii care au activat la școala centrală, la clasele superioare au fost Mihai Chicin (1856-1901) și George Petrovici (1901-1921).

Școala din cartierul Bujac funcționa începând cu anul școlar 1870-1871¹⁰³, primul învățător fiind Ioan Caracioni. În cursul anului 1914, la Bujac s-a realizat „o altă zidire de focar al

¹⁰¹ Gabriela Adina Marco, „Începutul școlii confesionale de la Nădlac. Învățătorii din prima jumătate a secolului al XIX-lea”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIV, nr. 1 (56), martie 2013, p. 2.

¹⁰² Idem, „Reuniunea învățătorilor arădeni. Ședința de la Nădlac din 1910”, în *Administrație românească arădeană, studii și comunicări din Banat-Crișana, 95 de ani*, vol. VIII, coordonatori Doru Sinaci și Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2014, pp. 567-577.

¹⁰³ Idem, „Școala confesională ortodoxă din cartierul nădlăcan Bujac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIII, nr. 5 (55), decembrie 2012, p. 2-3.

învățămintului confesional-național român pentru fiii și fiicele credincioșilor gr. ort. români din această parte” a comunei. Costurile lucrărilor s-au ridicat la 13488, 90 coroane.

Învățătorii care au activat la școala din Bujac, clasele inferioare au fost Ioan Caracioni (1867-1901) și Uroș Totorean (1901-1921).

Școala din cartierul De Din Sus. Datorită creșterii numerice a populației, și, implicit, a copiilor de vârstă școlară, se solicită înființarea unei noi școli confesionale ortodoxe române încă din anul 1886¹⁰⁴. La construirea clădirii școlii De Din Sus s-au utilizat 8000 „vaiuguri” și rămășițele refolosibile de la biserică, de la acoperișul și turnul renovate în urmă cu câțiva ani (1883). Școala își va începe activitatea din anul școlar 1888/1889, având ca singur învățător pe Romul Tăucean (1888-1921). Sala de clasă avea lungimea de 10 m, lățimea de 8 m, înălțimea de 3,8 m.

Școala de fete. „O deosebită îngrijire trebuie a se da creșterii fetițelor noastre, căci familia este cetatea tare, în care curente destructive nu pot pătrunde, ear chipul familiei îl dă femeia mamă. Aceste vederi au prins rădăcini în mijlocul credincioșilor noștri și astfel cu bucurie vedem, că în unele părți se ridică în timpurile mai nouă institute de învățământ pentru fetițele române.”¹⁰⁵ Programul de învățământ pentru școala de fete avea în vedere, pe lângă educația de cultură generală, și educarea patriotică și o instruire utilă a familiei (femeia, soția și mama), orientându-se mai ales spre industria casnică.

În primul an de funcționare al școlii de fete (1895-1896) au frecventat foarte puține eleve, iar instituția a avut statutul „de probă”. În ședința comitetului parohial din 9/21 noiembrie 1896 se propune ca școala de fete să se desființeze deoarece „nu este localitate pentru școală, fiind că cea destinată pentru acest scop, în urma înfrumuseterii bisericei are se servească de la primăvară earași pentru serviciul divin precum a fost ocupată și acum până la Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril și cele mai multe fete conscrise aici în urma tăragănării substituiri de învățătoare s-au înscris la școala comunală, că timpul este prea înaintat și că acum nici învățătoare corespunzătoare nu se poate afla”¹⁰⁶.

Problema deschiderii unei școli confesionale de fete la Nădlac se va relua după zece ani. Pentru ca fetele să poată „primi instruirea și în lucru de mână” și în alte activități specifice educației feminine, se cere ca școala inferioară centrală – „acum vacantă” – să devină școală de fete cu o învățătoare. După votare, cu 10 voturi pentru și 8 împotriva, comitetul parohial aprobă cererea în ședința din 30 decembrie 1905¹⁰⁷, cu argumentul că și la școala de stat din Nădlac există clasă specială pentru fete.

¹⁰⁴ Idem, „Școala din cartierul nădlăcan „De Din Sus”(„Școala lu’ Cucu”)”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XVI, nr. 1 (67), aprilie 2015, p. 2.

¹⁰⁵ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 6/1901-1903, f. 208.

¹⁰⁶ A. N. S. J. Arad, *fond Protopopiatul Ortodox Român Arad*, dosarul nr. 177/1896, f. 119; *fond Episcopia Ortodoxă Română Arad, grupa IV, Acte școlare*, dosarul nr. 209-IV-1895, f. 80.

¹⁰⁷ Idem, *fond Episcopia Ortodoxă Română Arad, grupa IV, Acte școlare*, dosarul nr. 248-IV-1896, f. 197.

Învățătoarele de la școala de fete au fost: Aurelia Cioara (1895-1896); Hermina Ciorogariu (1896-1897); Hersilia Cadariu (1906-1907); Sidonia Sabău, căsătorită cu învățătorul Romul Tăucean (1908-1921); Maria Petrovici (1921-1922); Ana Totorean (1921-1930); Emilia Cintean (1929-1931); Sofia Secui (1931-1932).

V. 1. 1. 5. Elevi nădlăcani români „cu școli înalte”

Numărul destul de mare de elevi care își continuă studiile la școli înalte din Arad sau din alte localități indică faptul că educația a reprezentat un punct forte, planificată atent pentru succesul generațiilor viitoare de către învățători capabili pentru elevi cu mare dragoste de carte.

În primul secol de existență a Institutului Pedagogic din Arad (1812-1822), au urmat cursurile un număr de 30 de elevi originari din Nădlac¹⁰⁸. La Institutul Teologic din Arad în aceeași perioadă, au fost consemnați un număr de 14 elevi originari din Nădlac¹⁰⁹.

Tabelul nr. 14. Elevi originari din Nădlac la Institutul Pedagogic din Arad (1812-1922):

1813-1815	Mihai Cervenco
1820-1821	Petru Georgevici
1833-1834	Georgiu Pap
1839-1940	Cotoraju Iosif
1853-1854	Crișan Filip
1860-1861	Varga Georgiu
1861-1862	Mercea Pavel Tăucean Iustin
1874-1875	Suciu Teodor
1882-1883	Faur Teodor
1887-1888	Lugojan Ioan
1891-1892	Crișan Ioan Petroviciu George
1893-1894	Totorean Uroș
1897-1898	Lugoșan Alexandru Murășan Alexandru Otlăcan Teodor Țabac Traian
1899-1900	Faur Traian
1900-1901	Antal Ioan Marcovici Emilia
1902-1903	Precupaș George
1903-1904	Faur Ștefan
1904-1905	Faur Iulian Pavel
1906-1907	Brindea Efrem
1909-1910	Lugoșan Virgil
1911-1912	Pleș Mihaie
1913-1914	Cioflan Ioan (cleric)
1917-1918	Chicin George (cleric)

¹⁰⁸ Teodor Botiș, *op. cit.*, pp. 414-500 passim.

¹⁰⁹ *Ibidem*, pp. 677-728.

1919-1920	Petrovici Maria
1921-1922	Totorean Ana

Tabelul nr. 15. Elevi originari din Nădlac la Institutul Teologic din Arad (1822-1922):

1833-1834	Mercea Ioan
1838-1839	Luțai David
1860-1861	Șerban Mihai
1865-1866	Luțai Dimitrie
1869-1870	Șerban Teodor
1879-1880	Șerban Alexandru
1887-1888	Chicin Nicolae
1890-1891	Pețian Traian
1892-1893	Lucuța Mihai
1896-1897	Lugojan Trifon
1906-1907	Luțai Dimitrie
1910-1911	Mărginean Nicolae
1917-1918	Chicin Aurel Chicin Sabin Gheorghe

În anul școlar 1895/1896¹¹⁰, câțiva elevi nădlăcani studiază la școli superioare: Terentie Crișan, Traian Borneas, Romul Solga sunt „gimnaziști din Seghedin”, iar Iulian Luțai și Traian Drăgan, „gimnaziști din Arad”. În februarie 1896¹¹¹, se alcătuiește un nou raport privind elevii nădlăcani plecați la studii în alte localități. Aceștia erau: Vichentie Marcovici junior și Remus Chicin, juriști; Iulian Chicin, „medicinist”; Mihai Drăgan, Traian Crișan, Terentie Faur, Iulian Luțai și Iulian Caracioni, la gimnaziu.

Cu ajutorul unor burse, mai mulți elevi nădlăcani au reușit să urmeze cursurile unor licee sau instituții de învățământ superior. Din fundația inițiată de Emanuil Gozsdu au primit stipendii un număr de 5 tineri din Nădlac care au învățat diverse meserii: Traian Borneas, Ioan Stoițiu (probabil Staiti, din familie de ortodocși sârbi), Remus Chicin (fiul preotului Nicolae Chicin), Cornel Ioan Staițiu, Terențiu Olariu. Ultimii doi au primit stipendii și pe perioada studiilor doctorale.

¹¹⁰ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 4/1894-1896, f. 145; A. N. S. J. Arad, *fond Protopopiatul Ortodox Român Arad*, dosarul nr. 168/1895, f. 80.

¹¹¹ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 4/1894-1896, f. 157.

Tabelul nr. 16. Stipendiști ai Fundației Gozsdu originari din Nădlac

NUMELE	ANUL ȘCOLAR	INSTITUTUL DE ÎNVĂȚĂMÂNT
Vichentie Marcovici junior ¹¹²	1894/1895-1896/1897	Academia Regală de drept Oradea
Traian Borneas ¹¹³	1900, 1903, 1906-1909	
Ioan Stoițiu ¹¹⁴	1905/1906; 1907-1910	
Remus Chicin ¹¹⁵	1893/1894-1896/1897	Academia Regală de Drept Oradea
Cornel Ioan Staițiu ¹¹⁶	1905/1906; 1907/1908; 1909/1910	Universitatea Tehnică Regală Maghiară Budapesta, Secția Inginerie generală
Terențiu Olariu ¹¹⁷	1905/1906-1908/1909	Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Litere și Filosofie
Remus Chicin ¹¹⁸	21.02.1903	Doctorat la Universitatea Cluj în Științe juridice
Terențiu Olariu ¹¹⁹	20.06.1910	Doctorat în Litere și Filozofie, Universitatea Budapesta

După finalizarea studiilor, unii dintre ei au revenit la Nădlac, formând elita intelectuală a localității. În anul 1893, pe lângă preoții ortodocși români și învățătorii de la școlile confesionale, la Nădlac mai locuiau câțiva absolvenți ai școlilor „mai înalte”, și anume teologii „absoluți” (absolvenți ai Institutului Teologic din Arad): Ioan Căpitan „privatist”, Traian Petian „scriitor la un avocat” și Ioan Cacinca „învățător la școala comunală”¹²⁰.

V. 1. 1. 6. Asociațiile național-culturale ale slovacilor din părțile arădene

La fel ca și în cazul românilor transilvăneni, viața socială și culturală a slovacilor gravita în secolul al XIX-lea în jurul Bisericii. Această instituție a patronat școlile, dar s-a implicat și în unele forme de asociere economică sau a unor societăți de întraajutorare. Spre sfârșitul secolului al XIX-lea și în prima parte a secolului al XX-lea, Biserica și oamenii bisericii au fost cei care au avut inițiativa de a înființa asociații național-culturale. Cu timpul, aceste activități naționale, sociale, culturale și politice au câștigat un grad din ce în ce mai ridicat de independență față de Biserică.

Cu mici excepții, preoții evanghelici care au activat la Nădlac au fost personalități însemnate, cu relații în cadrul mișcării de emancipare națională a slovacilor din Imperiu. Au colaborat permanent în presa vremii de limbă slovacă cu articole și știri referitoare la stările de fapt și dezvoltarea comunității din Nădlacși împrejurimi. „Marea majoritate a acestor preoți a fost forța motrică și inițiatorii creșterii sociale și economice a comunităților pe care le păstoreau”¹²¹.

¹¹² Stelean Ioan Boia, *Fundația „Emanuil Gozsdu” (1870-1952)*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2006, p. 286.

¹¹³ *Ibidem*, p. 64.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 66.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 75.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 103, 329.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 110, 301.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 126.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 131.

¹²⁰ A. N. S. J. Arad, *fond Prototopiatul Ortodox Român Arad*, dosarul nr. 144/1893, f. 31.

¹²¹ O. Štefánko, *Despre slovacii ...*, p. 33.

În anul 1904, a luat ființă la Nădlac „Cercul Popular Slovac” (Slovenský ľudový kruh). Preotul evanghelic Ľudovít Boor a fost primul președinte al asociației, timp de 10 ani, urmat de preotul Ivan Bujna, care a rămas în funcție până la momentul dispariției asociației de pe scena culturală nădlăcană (1947). Asociația culturală a slovacilor nădlăcani dispunea și de o bibliotecă și o sală de lectură¹²².

În cadrul „Cercului Popular Slovac”, în anul 1904, a luat ființă o orchestră de tamburine, renumită în zonă, iar în anul 1905, se înființează o trupă de teatru. Această trupă de teatru devine independentă în anul 1913. De atunci și până în prezent, cu câteva excepții, trupa de teatru amator de la Nădlac a realizat cel puțin un spectacol pe an, jucat pe scene din Nădlac, precum și în localități din România, Ungaria sau Slovacia.

Plasându-se sub egida bisericii și sub oblăduirea asociațiilor culturale, viața culturală a slovacilor și-a continuat existența în mod continuu, reușind să își păstreze identitatea națională și culturală de-a lungul istoriei zbuciumate.

V. 1. 1. 7. Asociații economice și sociale. Sistemul financiar-bancar român și slovac la Nădlac

În a doua jumătate a veacului al XIX-lea, odată cu înființarea Monarhiei Austro-Ungare, societatea transilvăneană a intrat într-un alert proces de modernizare. Românii din părțile supuse Vienei și Budapestei au întreprins numeroase acțiuni pentru emanciparea din punct de vedere economic, social, cultural și politic. Ideile și doctrinele economice care circulau în provinciile Monarhiei Austro-Ungare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea au vizat domeniul financiar-bancar, acesta fiind considerat nucleul dezvoltării economice a populațiilor din monarhie¹²³. În acest sens, personalități marcante ale vieții culturale și politice ardelenice s-au preocupat de constituirea de bănci și institute de credit, indispensabile pentru acumularea de capital și stimularea modernizării economice. Figuri distinse din viața politică, socială și culturală, care au activat în domeniul bancar, au girat popularitatea instituțiilor financiar-bancare în rândul populației. Crearea instituțiilor financiar-bancare pe criterii etnice a dus la accentuarea mișcării de emancipare a populațiilor din provinciile supuse Vienei și Budapestei.

La fel ca și în cazul românilor transilvăneni, viața socială și culturală a slovacilor gravita în secolul al XIX-lea în jurul bisericii, care a patronat școlile, dar s-a implicat și în crearea de asociații economice și a unor societăți de întraajutorare. Pe parcursul secolului al XIX-lea, instituțiile financiar-bancare și de întraajutorare de la Nădlac au contribuit la dezvoltarea economică,

¹²² *Ibidem*, p. 46.

¹²³ Mihai D. Drecin, Vasile Dobrescu, „Considerații asupra sistemului financiar-bancar românesc din Transilvania (1867-1918)”, în *Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor săsești, românești, maghiare și slovace din Austro-Ungaria (1867-1918)*, vol. II, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 2001, p. 41.

transformând-o una dintre cele mai prospere localități. În anul 1865 a luat ființă asociația economico-socială „Grânarul bisericesc”, care în 1876 devine „Societatea de ajutor reciproc”. O altă asociație, patronată tot de Biserica evanghelică din Nădlac, a fost „Societatea de îngropăciune”, înființată în anul 1869¹²⁴ și care a funcționat neîntrerupt până la instaurarea regimului comunism în România.

Institutele de credit și băncile românești „Albina” de la Sibiu, „Victoria” de la Arad și altele au avut o mare importanță în finanțarea activităților sociale, economice, culturale sau politice ale românilor din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul veacului al XX-lea.

În anul 1872 a luat ființă banca „Albina”¹²⁵, cu sediul principal la Sibiu, care a susținut, ulterior, înființarea a numeroase institute de credit în celelalte orașe și comune mai importante din întreaga Transilvanie și Banat. Încă de la inaugurare, banca sibiană avea 87 de acționari numai din Arad, Șiria, Pecica, Lipova, Nădlac și alte localități arădene.

În părțile arădene, o importanță majoră a avut Ioan Meșianu episcopul Aradului, împreună cu colaboratorii săi, care a reușit să inițieze și să finanțeze o serie de instituții indispensabile în procesul de emancipare națională.

Pe fondul efervescentei culturale și economice, a luat ființă banca „Victoria” din Arad, care a finanțat acțiunile românilor din această parte de țară, printre care se numără proiectul privind construirea sediului școlii centrale de fete de la Arad. Referindu-se la această instituție financiară, Roman Ciorogariu spune: „Prin „Victoria” iasă poporul de sub robia economică a băncilor străine și se începe emularea sătenilor în sporirea moșiei lor, o sistematică împroprietărire a țăranului prin munca sa, mai ales pe moșiile parcelate a latifundiarilor.”¹²⁶

În întreaga zonă a Aradului¹²⁷ au funcționat bănci sau case de credit, care satisfăceau nevoile de finanțare ale locuitorilor cu scopul modernizării societății. Acestea au funcționat în principal în „localități fruntașe”: „Lipovana” în Lipova (1893); „Nădlăcana” în Nădlac (1896), „Mureșanul” în Radna (1897); „Butinceana” la Buteni (1906); „Codrul” tot la Buteni (1910), „Casa de păstrare” Dezna (1908), „Banca populară” Birchiș etc.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului al XX-lea, la Nădlac, pe bazacriteriului etnic, pentru dezvoltarea economică și socială a populației, au funcționat următoarele bănci sau case de păstrare¹²⁸:

- *Casa de Păstrare Nădlac S.A.* (Nagylaki Takarékpénztár Rt.), înființată în 1876;

¹²⁴ *Ibidem*, p. 35.

¹²⁵ Alexandru Pinte, Gheorghe Ruscanu, *Băncile în economia românească. 1774-1995*, București, edit. Economică, 1995, pp. 70-71.

¹²⁶ *Ibidem*.

¹²⁷ *Aradul, permanență în istoria patriei*, Arad, 1978, p. 309.

¹²⁸ Alois Weil, *Arad, hârtii de valoare istorice*, Anvers, Centrum Voor Scriptophilie BVBA, 2007, pp. 192-193.

- *Banca Circumscripției Nădlac S.A.* (Nagylaki Kerületi Takarékpénztár Rt.), înființată în anul 1893;

- *Institutul de Credit și Economii „Nădlăcana” S.A.* („Nădlăcana” Takaréék és Hitelintézet Rt.), înființat în anul 1896;

- *Banca Populară Nădlac S.A.* (Nagylaki Népbank Rt.), înființată în anul 1903, una dintre cele mai puternice bănci ale slovacilor de pe cuprinsul Monarhiei Austro-Ungare.

Institutul de Credit și Economii „Nădlăcana” a fost înființat¹²⁹ în 1896 de către un comitet din care făcea parte și preotul ortodox român Nicolau Chicin. Acesta a fost președintele comitetului de administrație de la înființare și până la desființarea institutului de credit. La această instituție bancară, Biserica Ortodoxă Română avea depuse o mare parte a capitalurilor, inclusiv cele ale fondurilor și fundațiilor caritabile. Banii erau depuși în diferite depozite, dobânda fiind retrasă anual și utilizată în diverse scopuri, în special caritabile sau pentru construcții și reparații la imobilele aflate în proprietatea Bisericii.

Puterea economică a gospodarilor nădlăcani, indiferent de apartenența etnică sau confesională, este demonstrată și de faptul că aceștia dispuneau de resursele financiare necesare și achiziționau acțiuni la diverse societăți (bănci, calea ferată Arad-Cenad etc.). Unii credincioși, rămași fără urmași, au donat mai apoi Bisericii aceste acțiuni, veniturile lor urmând să fie folosite în scopuri caritabile. În anul 1897, credinciosul George Caba cu soția Maria, au donat 50 de acțiuni la Institutul de Credit „Nădlăcana”, însumând 50 florini. În anul 1912, „Fundația George Caba” înființată în urma donației avea un capital de 6817,78 coroane¹³⁰. Scopul acestei fundațiuni era ajutorarea școlarilor săraci. Fundațiunea și-a încetat existența odată cu falimentul Institutului de Credit „Nădlăcana”, înregistrat în anul 1933.

Învățătorul Mihai Chicin, tatăl preotului Nicolau Chicin, a medicului Iuliu Chicin și a avocatului Remus Chicin, doctor în drept, alături de soția sa Maria născută Șandor, donează Bisericii 10 acțiuni la Institutul de Credit „Nădlăcana”, cu scopul ajutorării copiilor săraci cu îmbrăcăminte și încălțăminte. De obicei, aceste obiecte erau înmânate școlarilor cu ocazia sărbătoririi Sfântului Nicolae, hramul Bisericii sau la sărbătoarea Nașterii Domnului. Donația învățătorului nădlăcan a fost făcută în anul 1911 și avea un capital inițial de 1000 coroane.¹³¹

În cadrul ședinței comitetul parohial din data de 14 aprilie 1907 „se ia la cunoștință” faptul că credinciosul Lazăr Roman din Nădlac¹³², alături de soția sa Sofia, oferă Bisericii 10 acțiuni la Institutul de Credit „Nădlăcana” pentru ajutorarea copiilor săraci.

¹²⁹ A. A. O. R. Arad, grupa III, document 348/1894, actul nr. 5926; A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 2/1924-1927, f. 722.

¹³⁰ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 28/1871-1919, f. 110, 279-280.

¹³¹ *Ibidem*, dosarul nr. 28/1871-1919, f. 279-280.

¹³² *Ibidem*, registrul nr. 57/1903-1909, f. 106.

Persida Mărginean donează 10 „acții” la Institutul de Credit „Nădlăcana”, în valoare de 1000 coroane¹³³, precum și alte obiecte bisericești.

Negustorul Pavel Crișan cu soția Floare au donat Bisericii 10 acțiuni la Banca „Albina” din Sibiu, în valoare de 1000 florini, cu scopul de a spori capitalul fondului școlar¹³⁴. Din acest fond se plătea parte din salariul învățătorilor, se efectuau unele reparații la clădirile școlare, se cumpărau haine și încălțăminte pentru școlarii cei mai săraci sau se cumpărau premii pentru elevii cei mai merituoși.

V. 1. 1. 8. Acțiunile de promovare culturală inițiate de ASTRA din Sibiu și de Asociația Națională Arădeană pentru Cultura Poporului Român în localitatea Nădlac, județul Arad. Membrii nădlăcani

Spiritul iluminist al veacului al XVIII-lea continuă să fie activ și în secolul următor, mai ales în urma accesului a tot mai mulți români la diverse școli din imperiu sau străinătate. Reîntorși acasă de la studii, aceștia erau conștienți că emanciparea românilor din Transilvania și Banat se poate face în primul rând prin cultură, accesul la viața politică fiind în continuare limitat. În acest context, și-au făcut apariția în zonele locuite de români asociațiile culturale locale sau cuprinzând întreaga provincie. Dintre acestea se remarcă ASTRA – „Asociația Transilvană pentru literatura română și cultura poporului român”, înființată în 1861 la Sibiu și „Asociațiunea națională din Arad pentru cultura și conservarea poporului român”. Ambele asociații culturale au avut filiale în localitățile unde trăiau români. Membru al acestor Asociații culturale putea deveni orice cetățean care dorea să sprijine cultura poporului român.

Asociația arădeană s-a înființat în august 1861¹³⁵. Statutele au fost aprobate de Viena și Budapesta la 17 septembrie 1862. Această asociație culturală arădeană avea înscrise în statute același principii ca și ASTRA de la Sibiu. Aceasta avea ca scop: „cultura națională a poporului român, iar mai ales înaintarea literaturii române prin citire și conversare”¹³⁶.

Prima adunare generală a avut loc la 30 aprilie/12 mai 1863 la Hotelul „Crucea Albă” din Arad. Dintre membri fondatori făceau parte personalități ale vieții politice și culturale din Transilvania: Vicențiu Babeș, Antoniu Mocioni, George Popa de Teiuș, Atanasie Șandor, Ioan Popovici-Desseanu, Ioan Arcoși, episcopul Miron Romanul. Mulți dintre liderii Asociației Arădene au fost și membri ai Astei de la Sibiu.

¹³³ *Ibidem*; dosarul nr. 28/1871-1919, f. 180.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ Mircea Timbus, „Mărturii documentare despre rolul Asociației Naționale din Arad pentru cultura poporului român în lupta pentru emanciparea națională și spirituală a românilor din Transilvania (secolul al XIX-lea)”, în *Ziridava* (Arad), 1976, nr. VI, pp. 165-176.

¹³⁶ Vasile Popeangă, *Aradul, centru politic al luptei naționale din perioada dualismului (1867-1918)*, Timișoara, edit. Facla, 1978, p. 87.

În anul 1864, cu ocazia adunării generale a Astrei arădene, Vincențiu Babeș explică: Asociația arădeană „a fost să fie o reuniune a fraților noștri din orașul și comitatul Arad, un fel de casină sau societate de lectură, dar împrejurările au ridicat-o la însemnătate generală, cu un destin măreț și înalt, făcând-o de factor al înaintării culturii naționale românești peste tot”¹³⁷. Liderii Asociației Arădene, dar și cei ai Astrei de la Sibiu, și-au dat seama de faptul că „baza socială a întregii mișcări naționale trebuie să fie în mod necesar țărănimea, aceasta fiind capabilă să ofere un suport temeinic acțiunii politico-naționale. Se impunea însă educarea politico-culturală a țărănimii, pentru a o putea integra eficient în strategia mișcării de emancipare națională. Or, sarcina acestei educații patriotice revenea ziarelor, școlilor și asociațiilor culturale”¹³⁸.

În anul 1865, Asociația arădeană a numărat peste 2000 membri provenind din toate categoriile sociale. Fiecărui membru i se cerea o contribuție de cel puțin 2 florini pe an. Asociația arădeană este formată din „o pleiadă de oameni de inimă, pătrunși de dorul ridicării poporului nostru prin cultură, convinși de bogăția sufletească și vrednicia acestui popor – și visând un viitor mai luminat pentru chiagul de neam abea scăpat din robia de veacuri”. Asociația „a dus o viață când mai viguroasă, când mai retrasă – după cum împrejurările au adus cu sine și i-au permis”. Sunt fragmente dintr-un raport al conducerii asociației, publicat în presa locală¹³⁹.

În vederea atingerii scopurilor principale prezentate în statutele sale, „dezvoltarea literaturii române și a culturii sociale”, Asociația arădeană acorda burse tinerilor care se pregătesc pentru o carieră științifică, artistică, industrială, economică, comerț, precum și învățătorilor români. Printre tinerii care au beneficiat de stipendiu din partea Asociației arădene s-a numărat și Ioan Rusu¹⁴⁰ din Nădlac, fiul lui Vasile Rusu, care în anul 1867 era student în anul IV la Facultatea de Drept. În anul școlar 1870/1871¹⁴¹, un alt nădlăcan se înscrie pe lista stipendiștilor, și anume George Șerban, student la „Academia juridica cursul III” la Pesta.

De asemenea, ASTRA sibiană a organizat o bibliotecă și o editură, iar cărțile publicate aici erau permanent recomandate spre cumpărare de către intelectualii români.

În 15 martie 1867, Asociația arădeană își modifică numele în „Asociația națională din Arad pentru cultura poporului român”.

Recrutarea de noi membri ai asociației culturale din Arad și ai ASTREI sibiene se realiza prin apeluri repetate către cetățeni. Multe din aceste apeluri erau citite în biserici¹⁴², duminica, de către preoți, care erau și principalele persoane de contact și pentru „recrutare”. În 1863, preotul

¹³⁷ Ioan Bolovan, *Asociația Națională Arădeană pentru cultura poporului român 1863-1918. Contribuții monografice*, Cluj-Napoca, edit. Dacia XXI, 2011, p. 44.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 62.

¹³⁹ *Biserica și Școala* (Arad), an XXVII, nr. 4, 26 ianuarie/8 februarie 1903, p. 25.

¹⁴⁰ S. J. A. N. Arad, *fond ASTRA, despărțământul Arad*, dosarul nr. 69/1867, f. 16.

¹⁴¹ *Ibidem*, dosarul nr. 105/1870, f. 1.

¹⁴² A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 25/1911-1913, f. 86.

Vichentie Marcovici a devenit membru al „Asociației naționale din Arad pentru cultura și conservarea poporului român” și a plătit cotizația de 2 florini („ofertul anual, obligato pe trei ani”¹⁴³). Din acel moment, a început să se ocupe de atragerea de noi membri. Prima „listă de subscrierea voitorilor de a fi membrii Asociațiunei naționale în Arad pentru cultura și conservarea poporului român” întocmită de către preotul nădlăcan a cuprins următoarele nume: Mihai Chicin, „docinte” (învățător), Mihai Crișan, econom, Dănilă Caba, econom, George Șerban, preot, Teodor Chicin, Alexandru Morariu, Ioan Barbu, Lazăr Totorean junior, Petru Precupaș, toți economi, Teodor Petianu, notar, cu o cotizație de 2 florini; Teodor Drăgan și Jivu Onea, economi, plătesc 2,50 florini, Florea Crișan, militar în Mezöhegyes cu 3 florini. În total, în anul 1863, de la Nădlac se trimit la Arad 39 florini¹⁴⁴. Pe lângă taxa anuală, membrii mai înstăriți făceau donații de bani în folosul „Asociației arădene”. La data de 1 septembrie 1869, judele regesc Mihai Șerban a făcut o donație de 10 florini¹⁴⁵.

În anul 1865, în cadrul „Asociației naționale arădene pentru cultura poporului român” activau și plăteau cotizația un număr de 33 români din Nădlac¹⁴⁶, iar în anul următor, în 1866, un număr de 69 de nădlăcani doresc să se înscrie în Asociația arădeană. Acum se desfășoară în fiecare localitate „consemnarea membrilor asociațiunei naționale cari la restaurarea asociațiunii pe anii 1866/1867; 1867/1868 și 1868/1869 prin declarațiuni formale au intrat de nou în asociațiune, reînnoindu-și obligamintele”¹⁴⁷.

În anul 1868, membrii Asociației Arădene au primit câte o diplomă („diplome estrădate”¹⁴⁸) care să ateste calitatea de membru.

Atașamentul pentru cultura poporului român a fost exprimată și de nădlăcani de alte etnii decât cea română. În anul 1882, pe lista celor care au plătit cotizația se numără avocații nădlăcani Schwarcz Miksa și Schwarcz Bela, „apotecariu” (farmacist – n.n.) Gyula Lenhart și subjudele Mór Farkas¹⁴⁹. În anul 1910, Isa Mudrici, de origine sârbă apare în lista membrilor „Asociației arădene”. De asemenea, încep să fie incluse și femeile ca membre, de la Nădlac în anul 1910 figurând preoteasa Emilia Chicin¹⁵⁰.

¹⁴³ S. J. A. N. Arad, *fond ASTRA, despărțământul Arad*, dosarul nr. 18/1863, f. 109.

¹⁴⁴ *Ibidem*, f. 159.

¹⁴⁵ *Ibidem*, dosarul nr. 94/1869, f. 116-117.

¹⁴⁶ Nicolae Roșuț, „Societăți culturale arădene până la Unire”, în *Ziridava* (Arad), 1975, nr. V, p. 213; S. J. A. N. Arad, *fond ASTRA, despărțământul Arad*, dosarul nr. 61/1866, f. 10-13.

¹⁴⁷ *Ibidem*, f. 19.

¹⁴⁸ *Ibidem*, dosarul nr. 80/1868, *passim*.

¹⁴⁹ *Ibidem*, dosarul nr. 131/1880, f. 24.

¹⁵⁰ *Ibidem*, dosarul nr. 211/1910.

**Tabelul nr. 17. Membrii nădlăcani ai Asociației Naționale Arădene pentru Cultura și Conservarea
Poporului Român**

Numele	Ocupația	Cotizația	Perioada	Observații
Vichentie Marcovici	Preot		1 mai 1863-1894	
Petru Stroia	Econom		1 mai 1863-1892	
Mihai Chicin	Învățător	2 florini	1 mai 1863-1894	
Dănilă Caba	Econom	2 florini	1863-1870	
Flore Crișan	Militar	3 florini	1863-1870	
George Șerban	Preot	2 florini	1863-1870	
Ioan Barbu	Econom	2 florini	1863-1870	
Lazăr Totorean junior	Econom	2 florini	1863-1870	
Mihai Crișan	Econom	2 florini	1863-1870	
Ona Trăilă	Econom		1863-1870	
Ona Zsivu (Trăilă)	Proprietar	2,50 florini	1863-1870	
Teodor Chicin	Econom	2 florini	1863-1870	
Teodor Petianu	Rotar	2 florini	1863-1870	
Todor Drăgan	Econom	2,50 florini	1863-1870	
Alexandru (Șandru) Morariu	Econom	2 florini	1863-1892	
Petru Precupaș	Econom	2 florini	1863-1892	
Ștefan Sadi	Preot		17 iunie 1865- 1870	
Gligor Țireac	Econom	2 florini	1865-1869	
Antoni Damian	Econom	2 florini	1865-1870	
Atanasie Luțai	Econom	2 florini	1865-1870	
Constantin Șandor	„Posesor”, jude comunal	2 florini	1865-1870	
Constantin Totorean	Econom	2 florini	1865-1870	
Dimitrie Luțai	„locuitor în Nădlac”	3 florini	1865-1870	Era de origine dintr- o veche familie nobiliară
Flore Sina	Econom	2 florini	1865-1870	
George Câmpan	Econom	2 florini	1865-1870	
Ioan Chicin	Econom	2 florini	1865-1870	
Mihai Pleș	Econom	2 florini	1865-1870	
Mihai Șerban	Jude cercual		1865-1870	
Niculin (Nicoliciu) Vasile	Învățător	2 florini	1865-1870	
Pavel (Paul) Crișan	Econom	2 florini	1865-1870	
Todor Stroia	Econom	2 florini	1865-1870	
Toma Noghiu	Econom	2 florini	1865-1870	
Vasile Pleș	Econom	2 florini	1865-1870	
Ioan Mărginean	Econom	2 florini	1865-1892	
Ioan Rusu	Notar comunal		1865-1892	
Gligor Crișan	Econom		1866	
Trăilă Ona	Econom		1866-1869	
Atanasie Popovici	Econom		1868	
Mihai Merce	Diurnist la pretură		1868-1870	
Samson Lugoian	Învățător		1868-1870	
Sofronie Mărienuț	Econom		1868-1870	
Ștefan Mihailovici	Poștaș		1868-1870	
Titu Brancovan	Preot		1868-1870	
Aurel Petrovici	Avocat		1868-1910	
Flore Stai (Staiti)	Econom		1870	

Gligor Chicin	Econom		1870	
Ioan Antal	Econom		1870	
Iosif Petrovici	Preot		1870	
Isăilă Lile (?)			1870	
Pavel Magyar	Econom		1870	
Ștefan Nagy	Econom		1870	
Dionisie Luțai			1882-1883	
Ierosim Luțai			1882-1883	
Iosif Hegheduș			1882-1883	
Mihai Șiclovan			1882-1883	
Petru Brindea	Faur		1882-1883	
Ioan Onea	Econom		1882-1892	
Iustin Tăucean			1882-1892	
Petru Onea	Econom		1882-1892	
Teodor Țiabici			1882-1892	
Toma Nădăban	Econom		1882-1892	
Pavel Roșuț	Econom		1882-1910	
Ioan Cacinca	Notar		1885-1894	
Nicolae Chicin	Preot		1893-1910	
Alexandru Bozintan	Preot		1910	
Romul Tăucean	Învățător		1910	
Uroș Totorean	Învățător		1910	
Aurel Șterca Șuluțiu			1910	
Iuliu Chicin	Medic		1910	
Dr. Vichentie Marcovici jr.	Avocat		1910	
Dr. Remus Chicin	Avocat		1910	
Ilie Măguran	Econom		1910	
Ștefan Stroia	Econom		1910	
Vasile Onea	Econom		1910	
Ștefan Faur	Econom		1910	
Nicolae Petroiu			1910	
Lazăr Totorean	Econom		1910	
Gligor Gubariu	Econom		1910	
Gligor Vidican	Econom		1910	
Nicolae Crișan	Econom		1910	
Petru Maliș	Econom		1910	
Ștefan Câmpian	Econom		1910	
Ioan Precupaș	Econom		1910	
Dimitrie Feier	Econom		1910	
Uroș Pătean	Econom		1910	
Iulian Gubariu	Econom		1910	
Vasile Sihlan	Econom		1910	
Vasile Crișan	Econom		1910	
George Petrovici	Învățător		1910	
Trifon Lugojan	Profesor		1910	

Sursa: S. J. A. N. Arad, *fond ASTRA, despărțământul Arad*, passim

Periodic se trimit manifeste de atragere de noi membri. În 29 septembrie / 11 octombrie 1885, în manifestul semnat de președintele Ioan Peleş și de notarul Roman Ciorogariu, trimis în toate localitățile din comitatele Arad, Timiș, Torontal, Cenad și Bihor, se precizează: „era anul 1861, când la cel dintâi apel al inteligenței române din Arad au răspuns în timp scurt aproape una mie de glasuri românești, ca o gură și o inimă: să fie! Și s-a făcut: Asociația națională în Arad pentru cultura poporului român! Acesta era răsunetul firesc al redeșteptatei conștiințe naționale și

ambițiunea poporului român a-și elupta titlul și îndreptățirea, ca să fie pus și el în rândul popoarelor mai luminate”¹⁵¹.

„Asociația Națională Arădeană pentru Cultura și Conservarea Poporului Român” și-a încetat activitatea în anul 1924, când a fuzionat cu ASTRA, la propunerea lui Ascaniu Crișan, directorul Liceului „Moise Nicoară” din Arad, devenind despărțământul (filiala) Arad al Asociației transilvane, care a funcționat până în anul 1944.

V. 1. 1. 9. Implicarea nădlăcanilor în viața cultural-teatrală a Transilvaniei. Societatea pentru un fond de teatru român

Într-un articol, celebrul om de cultură din Oradea, Iosif Vulcan, caracteriza teatrul astfel: „este o armă a civilizației, un drapel ce ne anunță triumful culturii. ... Să fundăm un teatru prin care să deșteptăm poporul nostru! ... să-l întărim cu armele culturii naționale, să-l mângâiem, să-l încurajăm”¹⁵².

Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, teatrul era socotit o „modalitate de nobilare a inimii și de deschidere a minții”¹⁵³. Încă de pe băncile școlii, elevii și studenții inițiau spectacole de teatru, recitări și cântece. În acest sens, învățătorii și studenții erau adevărați animatori culturali în localitățile de baștină. Totodată, intelectualii se reuniau în societăți sau asociații culturale și adesea montau piese de teatru în scopuri caritabile. Tradiția teatrului amator de factură locală începută pe timpul regimului dualist austro-ungar, ca răspuns la legislația discriminatorie pro-maghiară, a continuat în perioada interbelică, menținându-se, într-o oarecare măsură, în perioada comunistă.

În tot acest timp, la Nădlac, s-au montat piese în limba română și slovacă, iar majoritatea actorilor amatori proveneau din rândul dascălilor. Pe lângă caracterul cultural, până la cel de-al doilea război mondial, spectacolele erau frecvent însoțite de acțiuni caritabile. Fondurile colectate cu acele prilejuri erau utilizate pentru a cumpăra îmbrăcăminte școlarilor săraci sau erau depuse în contul unor fonduri și fundațiuni de stipendii sau de caritate. Familia regală, atât cea de la Viena, cât și cea de la București, cu ocazia aniversărilor sau comemorărilor, prin circulare, își exprima dorința de organizare la nivel local manifestări culturale. Prin intermediul unor „cuvântări ocazionale” ale preoților sau învățătorilor, se explica „însemnătatea zilei” și urma un spectacol de poezii, cântece ale elevilor și/sau scurte piese de teatru susținute de elevi, la care spectatori erau părinții și autoritățile locale civile și ecleziastice.

Succesul repurtat pe plan local de trupele ambulante sosite de peste Carpați, dar și ale „teatrului școlar”, a determinat elita transilvăneană să se gândească din ce în ce mai serios la

¹⁵¹ *Ibidem*, f. 49.

¹⁵² Maria Berényi, *Cultură românească la Budapesta în secolul al XIX-lea*, Giula, 2000, p. 121.

¹⁵³ Lizica Mihut, *Mișcarea teatrală arădeană până la înfăptuirea Marii Uniri*, București, edit. Eminescu, 1989, p. 18.

constituirea unui teatru profesionist în limba română în Transilvania¹⁵⁴. Această instituție culturală se dorea a fi încă un element al luptei pe tărâm național în cadrul mișcării de emancipare a românilor transilvăneni¹⁵⁵. Printre personalitățile care au susținut ideea „răspândirii culturii prin teatru” s-au numărat deputatul român Iosif Hodoș și avocatul arădean Mircea V. Stănescu. În același context, Vincențiu Babeș dă o nouă conotație ideii, considerând teatrul o adevărată „școală a vieții”¹⁵⁶.

Prin statutul „Societății pentru un fond de teatru român” se preconiza crearea de comitete-filiale care să adune fondurile financiare necesare și să îndrume activitatea teatrală a amatorilor. Preocuparea trupelor de teatru de diletanți din Transilvania și Banat a fost strâns legată de formațiunile corale deja existente, acestea, la rândul lor, fiind alcătuite tot din amatori (elevi, țărani)¹⁵⁷.

Periodic, se organizau diverse acțiuni caritabile – baluri, serbări populare, serate literare – cu scopul de a strânge fonduri pentru ajutorarea unor inițiative culturale ale românilor transilvăneni. La data de 28 februarie 1870, s-a organizat la Nădlac un bal „în folosul fondului teatrului național. ... Rezultatul a corespuns așteptărilor” deoarece „calculăm a depune pe altarul Thaliei române o sumă de peste 100 fl. v.a.”. Cel care s-a ocupat cu organizarea acestui bal a fost judecătorul Mihai Șerban, care, ulterior, îi adresează o scrisoare lui Iosif Vulcan, relatându-i despre acțiunile cultural-filantropice de la Nădlac.

Mihai Șerban îl informează pe omul de cultură orădean despre faptul că în anul 1870 în localitatea de pe Mureș a luat ființă un comitet cu scopul de a ajuta teatrul transilvănean românesc. Acest comitet era „compus din elementele cele mai mult promițătoare și cele mai inteligente din Nădlac” care „are deviza a conlucra cu tot felul întru popularizarea conceptului de teatru național și a mijloci ofertele banale de la aderenții aceluia”. Tot în favoarea fondului teatral, comitetul constituit la Nădlac „e angajat deci a aranja conveniri amicabile serale, a deschide coli de subscripție” pentru cei ce doresc să facă donații. Scrisoarea lui Mihai Șerban a fost publicată în revista orădeană „Familia”¹⁵⁸. Din partea redacției se adaugă: „recomandăm frumosul exemplu al confrăților noștri din Nădlac și altora, pentru a-l imita”¹⁵⁹.

La data de 3 octombrie 1870, comitetul pentru ajutorarea teatrului de la Nădlac adresează o nouă telegramă lui Iosif Vulcan în care se menționează că „românii din Cenadu salută conferința întrunită în cauza Thaliei române și-i doresc rezultatele cele mai îmbucurătoare”. Conferința despre care vorbeau cenădanii a avut loc la Deva. Telegrama nădlăcanilor a fost semnată de către Mihai

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 37.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 38.

¹⁵⁶ Pentru detalii vezi *Ibidem*, p. 39.

¹⁵⁷ Maria Berényi, *op. cit.*, p. 125.

¹⁵⁸ *Familia* (Oradea), anul 6, nr. 11, 15/27 martie 1870, p. 131.

¹⁵⁹ Eugen Glück, Nicolae Roșuț, *Aradul în perioada ...*, p. 107.

Șerban, pretor cercual, Mihai Merce, Ioan Belle, avocatul Aurel Petrovici, Nicolae Pețian, Petru Precupaș¹⁶⁰. Acțiunile de la Nădlac au avut loc în lunile februarie, iunie și octombrie a anului 1870, la care au fost invitați și învățătorii slovaci din localitate¹⁶¹.

Deși nu și-a atins scopul final de a constitui un teatru menit pentru români, „Societatea pentru un fond de teatru român” a „adus servicii importante culturii românești din Transilvania și Ungaria”¹⁶². A stimulat mișcarea teatrală de amatori, devenind un „așezământ românesc pentru educația artistică și culturală a maselor populare și, totodată, pentru crearea unui repertoriu teatral și muzical și pentru pregătirea, prin burse de specializare, a primului grup de actori și muzicieni români”.

În acele vremuri, pentru promovarea teatrului în limba română, tot mai des se recomandau pentru bibliotecile parohiale sau școlare achiziționarea de cărți de dramaturgie, în special românească¹⁶³.

Colaborările românilor de pe ambele versante ale Carpaților s-au manifestat și pe tărâm teatral. „Ar fi de dorit, ca dacă ni se dă pe aici atât de rar ocasiunea a avea teatru român, să-l îmbrățișăm cu toată căldura toți din toate părțile” se scrie într-un articol¹⁶⁴ apărut în săptămânalul „Biserica și Școala” al Episcopiei Aradului, privitor la rarele spectacole de teatru ale trupelor ambulante venite de peste Carpați.

Un exemplu în acest sens a fost actorul I. D. Ionescu și trupa sa, veniți de la București în turneu prin Transilvania. În anul 1873, acesta a făcut un turneu pe traseul Pecica-Nădlac-Sânnicolau Mare-Comloșul Bănățean¹⁶⁵. Aceași trupă de teatru a întreprins alte trei turnee în zona Aradului în anii 1872, 1874 și 1881. Ioan Slavici își amintea despre atmosfera din sala de spectacole: „Întreaga reprezentație a fost un fel de zbuciumare ... Când a ieșit însă un om chipeș, îmbrăcat în costumul lui de cioban pe scenă și a început, cântăreț bun, fost psalt la Brașov, să cânte doina, s-a făcut liniște fioroasă, câteva femei au început să plângă, bătrânii n-au putut nici ei să-și stăpânească lacrimile.”¹⁶⁶

Anterior, în Transilvania spectacole de teatru au fost jucate și de alte trupe. În 1868, trupa lui Mihail Pascaly, din care făcea parte și Mihai Eminescu, face un turneu în Banat, iar în anul 1870, Matei Millo cu trupa sa.

Se pare că Mihai Eminescu a pășit pe ulițele Nădlacului în timpul turneului efectuat în Banat, în luna august 1868, pe vremea când era membru al trupei lui Mihail Pascaly. Deși turneul

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 123.

¹⁶¹ Cf. Lizica Mihuț, *op. cit.*, p. 100.

¹⁶² Maria Berényi, *op. cit.*, p. 126.

¹⁶³ Mihai Georgiță, Radu Milan, „Biblioteci școlare din Bihor (secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea) (I)”, în *Revista Arhivelor/Archives Review* (București), an LXXXVIII, 2011, nr. 1, p. 148.

¹⁶⁴ *Biserica și Școala* (Arad), an I, nr. 30, 17/29 august 1877, p. 237.

¹⁶⁵ Vasile Popeangă, *Aradul, centru ...*, pp. 113-114.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 113-114.

era prevăzut să se desfășoare doar în localitățile mai mari, în zilele de pauză, membrii trupei de teatru au fost invitați să joace și în „provincie”, respectiv în localități din apropierea Aradului¹⁶⁷. Astfel, Mihai Eminescu probabil că a ajuns și la Nădlac, la invitația preotului Vichentie Marcovici, care se ocupa cu promovarea culturală a ASTREI în Nădlac. Conform unor informații inedite, actorii au venit la Nădlac cu pluta pe Mureș¹⁶⁸.

Pe lângă jocul duminical, „sala de joc” a bisericii era utilizată și pentru diverse spectacole organizate de corul bisericesc sau de învățători și elevi, dar și pentru artiștii ambulanți care treceau prin Nădlac. Actorul Augustin Petculescu, membru al „Societății teatrului național ambulant”, care „a conceput un spectacol menit să dezvolte gustul publicului pentru teatru”¹⁶⁹, a avut reprezentații în mai multe localități din Transilvania și Banat. La data 11/23 ianuarie 1889, Augustin Petculescu ajunge la Nădlac, unde solicită închirierea sălii de joc a bisericii, pentru prezentarea spectacolului său, dar publicul nădlăcan „nu prea a venit”, prin urmare sala a fost oferită în mod gratuit¹⁷⁰.

La data de 1 iunie 1908, la Nădlac are loc o reprezentație teatrală cu piesa lui Traian Mager, „Ură și dragoste”. Această piesă a avut un mare succes în părțile arădene, fiind jucată la Iosășel, Hălmagiu, Brad, Sănnicolaul Mic, Felnac, Rîșculița, Rîșca. Probabil succesul se datorează și faptului că piesa are ca fundal atmosfera timpului din părțile arădene¹⁷¹.

La data de 13/26 decembrie 1909¹⁷² meseriașii nădlăcani solicită sala de joc a bisericii pentru „aranjarea unei petreceri împreunate cu concert și teatru în favorul reuniunii”. În ședința sa, „comitetul decide a le pune meseriașilor acum odată sala gratis la dispoziție, să se dea gratis odată și țăranilor cari ar voi să aranjeze ceva petrecere și asemenea să se dea gratis în anul acesta și pentru 2 oștețe, iar de aci încolo sala pentru nunți se va da cu 10 cor., iar pentru alte trebuințe cu 20 cor.” Aceste facilități au fost acordate pentru a promova utilitatea sălii de joc, având în vedere că, împreună cu școala confesională centrală, aceasta a fost construită în acel an, având o înfățișare impunătoare.

Datorită succesului turneelor teatrale, în numeroase localități din vestul Transilvaniei, Societățile de lectură (asociațiile culturale) au hotărât organizarea unor formații teatrale de amatori care să cultive sensibilitatea publicului pentru dramaturgia românească de dincolo și de dincoace de Carpați, dar și pentru cea universală.

¹⁶⁷ Sergiu Soica, *Despre Comloș, Documente Articole Traduceri*, Timișoara, edit. Eurobit, 2007, p. 161.

¹⁶⁸ Informație primită de la Vasile Popeangă.

¹⁶⁹ Vasile Popeangă, *Aradul, centru ...*, p. 99.

¹⁷⁰ A. P. O. R. Nădlac, registrul nr. 55/1879-1894, f. 103.

¹⁷¹ Detalii privind tema și personajele piesei de teatru vezi la Lizica Mihut, *op. cit.*, p. 153-154.

¹⁷² A. P. O. R. Nădlac, registrul nr. 59/1909-1914, f. 71.

V. 1. 2. Schimburi identitare interculturale reflectate prin viața cotidiană a românilor și slovacilor din Nădlac și împrejurimi

Tradiție și artă culinară. Pentru orice comunitate etnică, menținerea identității etnice reprezintă mult mai mult decât simplul fapt de a cunoaște date și evenimente ale istoriei trecute. Un simplu, dar, în același timp, complex aspect îl regăsim în păstrarea și continuarea tradițiilor culinare ale strămoșilor. Broșura *Cea mai bună rețetă de la bunica / Najlepši recept starej mami*¹⁷³ reunește 24 din cele mai vechi rețete autentice de aluaturi și deserturi, rețete ce au fost culese de elevii nădlăcani de la bunicile lor de origine slovacă și, după cum se afirmă în introducerea realizată de Elena Rodica Colta, aceste rețete au trecut și pe masa vecinilor, respectiv a românilor, ungurilor sau sârbilor ce locuiesc alături de slovaci.

Slovacii din Nădlac sunt renumiți în țară și străinătate pentru câteva produse culinare, adevărate „branduri”: **cârnațul** și **salamul** de Nădlac (cu o rețetă străveche, toate ingredientele fiind naturale), **colacul** (cozonacul), **griliașul** (un desert din pastă de zahăr ars cu nucă, modelat în cele mai diverse forme), **kysnute halusky** („găluște tăuțăști”, un desert tradițional, dar care poate fi servit și ca fel principal) se prepară cu brânză, mac, nucă sau scorțișoară.

Dans, istorie și tradiție. De la „jocul” duminical la „școala de dans”. Moralitatea tinerilor era adesea un subiect abordat în ședințele comitetelor parohiale, indiferent de confesiune. La Nădlac, principalele etnii au fost și sunt românii și slovacii. În trecut, fiecare comunitate avea o „sală de joc” proprie, unde tinerii „socializau”, formând adesea cupluri care au trăit împreună până la adânci bătrânețe.

„Sala de joc” română. Sub același acoperiș cu școala confesională centrală din imediata vecinătate a Bisericii Ortodoxe Române din Nădlac, a fost construită o sală în care se desfășurau diverse acțiuni culturale, precum și „jocul” (hora) duminical. O astfel de „Sală de joc” a fost documentată ca existentă și în alte localități de pe cuprinsul Eparhiei Ortodoxe a Aradului, cum ar fi sala de joc din comuna Șiria¹⁷⁴. „Sala Românească”, cum a rămas întipărită în conștiința nădlăcanilor, a fost construită la începutul secolului al XX-lea.

Credinciosul Grigore Stroia, în ședința comitetului parohial din 9 mai 1878, „cu părere de rău aduce la cunoștința comitetului parohial cum că tinerimea română jună de un timp încoace s-a dat cu totul a se demoraliza prin însoțirea de danț (joc) la ospătăria mare (birt) unde se comit fel de fapte scandaloase și omorătoare de spirit, cum este dedarea băuturilor spirtoase, certele, bătaile etc.” ... „Răul acesta ca adevărați părinți ai acestei tinerimi cuget că avem sfânta datorință a-l curma și a

¹⁷³ *Cea mai bună rețetă de la bunica / Najlepši recept starej mami*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 2008, 58 p.

¹⁷⁴ A. A. O. R. Arad, dosarul nr. 185-V-1900, f. 1.

ne îngriji în orice mod de a găsi alt loc cuviincios de întretinere și petrecere de danț a tinerimii”. Drept urmare, comitetul parohial decide „deoarece la noi românii este datina a se aduna tinerimea jună de ambe sexe spre a petrece cu danț în zilele de duminică și sărbători, care datină nu ușor se poate casa spre scopul acesta să se edifice o casă anumită de petrecere pentru danț”. Dar „fiindcă nu se află așa fond disponibil din care să se edifice această casă deocamdată să se cerce a se face colecte de contribuiri banale benevole”¹⁷⁵, ulterior, dacă este necesar, să se facă un împrumut de 500-600 florini. Se va restitui suma din taxa de intrare în sală, iar după restituirea sumei împrumutate, banii colectați din această taxă de intrare, vor fi depuși în fondul școlar. Discuția se reia în ședința din 2 noiembrie 1878¹⁷⁶, când se solicită, din nou, un împrumut de 500-600 florini din „casa bisericească” pentru zidirea sălii de joc, „ca astmodu să paralizeze datina rea de a se duce la birt unde văd exemple nemorale”. Se aprobă acordarea împrumutului, „cu atât mai vârtos căci această comună mare, de cei va succede precum am speranța va fi model și pentru alte comunități bisericești”¹⁷⁷.

La data de 1 noiembrie 1903, comitetul parohial concepe Regulamentul sălii de joc¹⁷⁸:

1. În sală au acces tinerii români de ambele sexe, precum și sârbi „dela anul al 15lea în sus”, dar și cei căsătoriți.
2. Plata: junii – 2 coroană/an; fetele – 1 coroană/an; cei căsătoriți 20 fileri pentru fiecare intrare; servitorii și militarii – 10 fileri; oaspeții – gratis.
3. Taxele se plătesc la epitropul școlar.
4. Cei înscriși pe un an, plătesc suma stabilită timp de 8 zile începând cu ziua de Paști. Dacă nu plătesc, nu pot intra în sala de joc.
5. Muzica este asigurată de o formație alcătuită din 5 membri.
6. Muzicanții pot absenta de maxim patru ori. De două ori muzicanții vor căuta înlocuitori pe cheltuiala lor, iar de două ori pe „spesele” tinerilor participanți.
7. Lăutarii vor respecta ordinea cântecelor stabilită la începutul jocului. Nu se admit abateri (dedicații din partea tinerilor).
8. Tinerii vor plăti lăutarilor câte „o vică de grâu bun și o chilă de clisă” sau 1,20 coroane. Grâul trebuia să fie dat până la 1 octombrie.
9. În două duminici sau în sărbătorile bisericești, oficiul parohial poate folosi sala în alte scopuri, iar atunci jocul se va ține în stradă.

¹⁷⁵ *Ibidem*, dosarul nr. 153-III-1878, f. 2.

¹⁷⁶ *Ibidem*, f. 1.

¹⁷⁷ *Ibidem*, f. 4.

¹⁷⁸ A. P. O. R. Nădlac, registrul nr. 57/1903-1909, f. 23-25.

10. „Sesonul (anul) de joc” începe la Paști după Vecernie și ține până în duminica „Lăsatului de brânză” (cu două duminici înainte de începerea Postului Paștelui din anul următor).
11. Jocul începe la ora 13 și ține până la ora 6 seara – de la Paști până în 15 septembrie, iar de la 15 septembrie până la finalul sezonului, jocul se încheia la apusul soarelui.
12. Cei prezenți vor asculta de epitropul școlar sau de membrii comitetului care vor fi de față.
13. „Sunt strict oprite: a) batjocoririle cu vorba; b) împulzările și împinsăturile; c) murdăritul și spintecatul veșmintelor; d) împulzările la intrarea și eșirea din sală; e) suirea în galeria lăutarilor; f) bătaele; g) fumatul în sală; h) suirea pre ferești; i) intrarea în sală a celor beți.”
14. Cei ce încalcă prevederile de la punctul 13 vor fi excluși de la joc timp de 3 luni. Cei ce vor repeta abaterea, vor fi sancționați timp 6 luni, iar dacă totuși vor repeta din nou abaterea, intrarea li se va interzice timp de un an.
15. Tinerii erau obligați să se poarte cuviincios cu cei bătrâni și oaspeții prezenți în sală.
16. „Junii sunt deobligați a angaja fetele prin strigăt pe nume.”
17. Orice pagubă se va constata, o va plăti cel care a făcut-o.
18. Pedepse se vor aplica de către comitetul parohial la propunerea epitropului școlar. Cel pedepsit nu primește înapoi taxa plătită.

Regulamentul intră în vigoare din data de 1 noiembrie 1903, când a fost citit tinerilor din sală în prezența preoților, a avocatului Aurel Petrovici, a notarului Ioan Cacinca, a judeului comunal Ștefan Lazăr, a epitropilor și membrilor comitetului parohial. Învățătorul Romul Tăucean propune tipărirea regulamentului în 500 exemplare și distribuirea lor tinerilor. De asemenea, acesta s-a afișat pe peretele sălii de joc.

În ședința comitetului parohial din data de 12/25 martie 1911 sunt concepute și votate noi condiții de arendare a sălii de joc:

- a) arândătorii vor fi responsabili pentru eventualele pagube ce ar face tineretul în jurul sălei;
- b) în duminica lăsatului de brânză jocul se ține numai până la vecernie;
- c) arândătorii sunt îndatorați a curăți sala îndată Dumineca sau cel mult mâinezi după Duminecă ori sărbătoare.”¹⁷⁹

¹⁷⁹ Idem, registrul nr. 59/1909-1914, f. 108.

La joc erau acceptați gratuit tinerii necăsătoriți de la 16 ani în sus, dar și cei căsătoriți, contra unei sume de bani modice (20 creștari, ulterior 40 fileri). În regulament se interzice copiii sub 13 ani să participe la jocul duminical, „motivând că poate că aud și văd la joc astfel de lucruri cari nu sunt de ale auzi ori vedea prunci așa tineri că ușor se poate stârni în ei imoralitatea”¹⁸⁰. „Nevestele” plătesc la intrare 40 fileri, la fel și concubinele. Cei ce vin la joc din alte sate intră gratis. Sumele încasate din taxele de intrare și eventualele amenzi erau destinate întreținerii sălii, dar și fondului școlar local. Lăutarii erau angajați de către tinerii care arendau sala de joc, plata fiind o sumă de bani, dar și în produse: o anumită cantitate de „clisă” (slănină). Dacă tinerii au o „purtare rea” pe stradă, „de la Păduriță până la Primărie”¹⁸¹, sunt excluși de la joc. La prima abatere sunt excluși pentru 3 luni, la a doua pe o perioadă de 6 luni.

Jocul era organizat în zilele de duminică și joi. În zilele de joi dintre Paști și Rusalii nu se ținea joc. De asemenea, nu se organiza jocul în timpul posturilor de peste an. În timpul slujbelor de Vecernie, „muzica și dansul se sistează”.

„Jocul” popular al comunității slovace. În timpul păstoririi la Nădlac a preotului evanghelic Ludovit Augustin Boor, s-a construit clădirea hotelului „Hungaria”, în anul 1907¹⁸². Clădirea este situată în apropierea bisericii evanghelice, la răscrucea drumurilor spre Ungaria, Pereg și Arad. Sala de bal a hotelului era folosită duminica de tinerii nădlăcani de origine slovacă pentru a se întâlni și pentru a dansa.

Această trăire comună, dar, totuși, separată, această competitivitate dintre români și slovaci, a condus și la numeroase conflicte, de multe ori încheiate în mod tragic. Să nu cumva să fie prins un tânăr român „la joc” la slovaci sau un tânăr slovac „la joc” la români, că se ajungea la conflicte cu urmări fizice din cele mai grave: bătăi, răniri grave. Adesea, „vinovată” de aceste „încălări de teritoriu” era dragostea unui flăcău pentru o fată din cealaltă comunitate.

La Nădlac se păstrează un obicei frumos și util, totodată, transmis din generație în generație. La vârsta de 14 ani, copiii participă la „școala de dans”, unde învață principalele dansuri de societate utile în viitor, cu prilejul nunților, a petrecerilor de botez etc.. Pe lângă dansurile populare tradiționale românești (*hora*, *ardeleana*, *învârtita*), slovace sau ungurești (*csardas*, *fris-csardas*), astăzi se mai învață *fox*, *tango*, *slow-fox*, *vals*, *polka*, dar și dansuri moderne, ca *twist*, *cha-cha-cha*, *rock & roll*. După câteva luni de învățare a pașilor de dans, totul se încheie cu un „examen”, un spectacol la care sunt invitate să participe familiile și prietenii tinerilor. Băieții oferă fetelor o floare, iar fetele oferă o batistă albă brodată cu inițialele lor, ca simbol al prieteniei ce trebuie să dureze

¹⁸⁰ *Ibidem*, registrul nr. 56 /1894-1898, f. 136.

¹⁸¹ Este vorba de zona aflată în vecinătatea Sălii de Joc.

¹⁸² Ivan Bujna, *op. cit.*, p. 93. Astăzi clădirea găzduiește clasele de liceu din cadrul Liceului Teoretic „Josef Gregor Tajovsky” din Nădlac, iar fosta sală de bal și joc duminical a fost transformată în sală de sport.

peste ani. De multe ori, cuplurile formate la „școala de dans” au rămas toată viața împreună, întemeind familii unite.

Obiceiuri și tradiții locale.

Obiceiuri de Crăciun. Ceata de colindători se adună la sfânta biserică, unde se săvârșește slujba Vecerniei, în mijlocul locașului de cult stând tradiționalul brad împodobit, sub care se află darurile împărțite de Moș Crăciun copiilor cuminți. În fruntea cetei de colindători merge preotul cu icoana Nașterii Mântuitorului.

Ceata pornește de la casa preotului și nu este ocolită nici casa săracului, nici casa bogatului, pentru că toată lumea trebuie să fie părtașă la bucuria Nașterii Micului Iisus. Gazdele primesc cu bucurie urările și cinstesc colindătorii cu bucate tradiționale (colac, vin fiert, tot felul de bucate alese sau prăjituri și fructe) și bani, potrivit urării:

Cruce-n casă, cruce-n masă

Rămâi gazdă sănătoasă

Să plătești colinda noastră:

C-un colac mare, frumos

Din pielița lui Hristos

Rămâi gazdă sănătos!

O altă urare pe care o folosește ceata colindătorilor nădlăcani este una moștenită, de asemenea, din timpuri străvechi:

Nașterea lui Hristos

Să vă fie de folos

Praznicul ce vine

Să-l petreceți cu bine!

La anu' și la mulți ani!

Repertoriul cetei de colindători este format din colinde tradiționale, păstrate și învățate de la bătrânii Nădlacului: *O, ce veste minunată, Trei păstori, Doamne, a Tale cuvinte, Sus la poarta Raiului.* În multe case se urează astfel:

Puică neagră bagă-n sac

Scoală, gazdă, dă-mi colac.

Nu-mi da micu că mi-i frig

Și-mi dă mare, bine-mi pare!

Cât rotița plugului

Uplete straița pruncului,

Să să ducă-n treaba lui!

La final, darurile primite sunt împărțite între membrii cetei de colindători.

„De Crăciun se mergea cu o formație de 5 persoane – unul era Irod care era primul, apoi era Voltezar, Melchior și Gașpar, al 5-lea era îngerul.

Când intram în curtea omului (sunau clopoței):

„Cinstiți creștini preaiubiți

Voiți să ne primiți?

Noi cu steaua am venit

Să facem pomenire

De a lui Hristos venire.”

Unii care au vrut să ne primească – „*Poftiți*” alții „*Mereți afară...*”

Dacă eram primiți înăuntru, urmau colinzile. Prima colindă era „*Nașterea*”, a doua era „*Ah! Ce nebunie*” sau „*Oh! Ce nebunie/ Și ce rea mânie!*” Cuprinde povestea lui Irod cel rău care a dat ordin să se taie toți copii „*de 2 ani în jos / Cum era Hristos*”. Atunci a venit Irod și a întrebat pe cei 3 magi „*Cine sunteți voi și care este numele vostru?*”

„Noi suntem magi de la răsărit / După stea am călăuzit

Cunoscând noi ce folos / Ne va aduce Hristos”

„Și cum vă numiți?”

„Eu Melchior mă numesc... Voltezar, Gașpar.

Noi am plecat ca să căutăm / Pe Hristos ca să-l aflăm

Frumoase daruri să-I dăm.”

Atunci Irod zice așa:

„Ce-mpărat poate să fie (și dă cu piciorul în pământ)

Să-mi ia a mea împărăție?

Că sunt împărat tare (și face cu sabia)

Peste toată lumea mare.”

După asta vine „*Împăratul Romei*”

Apoi Irod se plimbă și cei 3 vin și spun:

„O, Iroade împărate,

Să trăiești cu sănătate

Însă dacă vrei să știi

Noi suntem craii cei trei

Voltezar, Melchior și Gașpar

Și noi mergem să căutăm

Pe Hristos ca să-L aflăm

Lui frumoase daruri să-I dăm
Și cu toți să ne închinăm:
Aur. smirună și tămâie.”
 Atunci vine o colindă „*Vin 3 magi*”:
 „*Vin trei magi*
La Hristos cu daruri
Irod i-a chemat
Unde mergeți i-a întrebat.
Născutului mergem.”
 Atunci Irod a zis așa:
 „*Și veniți să-mi spuneți*
Ca să merg și eu să plec
Și la Dânsul să alerg
Să mă-nchin plecat.”
 Asta a fost un lucru cam fals. Atunci a venit:
 „*Împărate să trăiești*
Sănătos să-mpărățești.”
 Apoi iarăși „*Atunci a venit.”*
 „*Mărire întru cei de sus*”
 Apoi vine „*Trei magi s-au întors / Pe la Irod n-au fost*”
 Apoi Irod iară repetă:
 „*Ce-mpărat să fie*
Să-mi ia a mea împărăție
Că eu sunt împărat tare
Peste toată lumea mare.”
 După asta a venit colinda „*Veniți astăzi credincioși*”.
 Și când am terminat cu colinda asta am ieșit afară din casa omului și am spus din ușă:
 „*Întru mulți ani fericiți!*”¹⁸³

„Aventuri la ciocnit ouă”. „Înainte de război toți românii din Nădlac ieșeau la ciocnit ouă la sala de joc, la școală, la stradă. Atunci nu era nici un pom acolo. Erau bănci. De la trotuar până la drum era plin de oameni și de copii și se ciocneau ouă. Ca la piață era acolo la sală. Lazăr Neamțu venea de la sălaș la ciocnit.

¹⁸³ Obicei cules de la Gheorghe Ienoșdan (75 ani) din Nădlac în 1999. Vezi „Obiceiuri de Crăciun”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul I, 1999, nr. 4 – număr special de Crăciun, p. 7.

Ciocnitul era după masă. Până la masă oamenii erau la biserică! De pe la ora 1 era și „joc”.

Oniții¹⁸⁴ ciocneau la biserică la ei, dar ei erau puțini.

Ouăle se duceau „pe dusăle”. Ouăle se căutau în dinți.

Ciocnitul cu banul era peste drum la Sferlea și la Grosu. Se ținea oul între degete și se lăsa afară doar puțin. Numai copii se ciocneau cu banul. Copilul dădea cu banul de 1 leu. Dacă se băga banul în ou – ducea oul. Dacă nu – se ducea leul.

Când am fost pe clas a II-a îmi plăcea tare mult la ciocnit. La asfințitul soarelui toți plecau acasă. Eu nu am plecat. Numai eu eram acolo. Deda (bunicul – n.n.) când a văzut că nu mai vin acasă a venit după mine și m-a dus acasă.

Constantin Birișu – cât era de cald la Paști lua și lecru (un fel de palton – n.n.) ca aibă multe buzunare: la ștență (veston - n.n.), la lecru, la pantaloni pentru că ducea multe ouă. Rar când ducea altul de la el. Pentru fiecare ou „trăgea un răs de la mama lui” (se bucura – n.n.). Cunoștea oul cu bătaie ușoară în dinți. Constantin Birișu căuta oul celui cu care ciocnea. Îl căuta și pe al lui. Dădea și oul lui la celălalt să îl caute. Apoi îl mai căuta încă odată. Și tot așa de 3 ori. Asta ca să-l slăbească. Dacă era mai tare oul celuilalt, atâta „îl descânta” (îl amăgea – n.n.) să schimbe oul până îl schimba. Și apoi ducea oul. Și iarăși râdea.

Îmi plăcea să merg la ciocnit cu banul. Dar copii ceilalți erau șmecheri. Țineau oul în mână și nu lăseau decât foarte puțin afară. Eu nu am știut să fac așa și am lăsat mult din ou afară. Viorel Roșuț a dat cu banul și a intrat în ou. Și nana (sora mai mare – n.n.) era acolo cu mine să mă apere. Viorel a băgat banul în ou și acum trebuia să îi dau oul. Eu nu am vrut să fac asta. Viorel era mai tare decât mine fiind mai în vârstă și tot încerca să îmi ia oul. Dacă am văzut că nu pot să scap am dat cu oul de pământ!”¹⁸⁵

„Udatul” fetelor. Până în zilele noastre, comunitatea slovacă a păstrat un străvechi obicei care se desfășoară a doua zi de Paști. Băieții și feciorii se adună în cete și pleacă la „udat”, trecând pe la toate casele din sat cu fete de măritat. Mare rușine pe casa unde este o fată care a fost „ocolită” de „udători”. În trecut, udatul se făcea cu apă, dar în ultimele decenii, se realizează simbolic cu deodorant sau parfum.

După ce credincioșii participau la slujba religioasă de Paști, în ziua când se așteptau udătorii, fetele se îmbrăcau în portul tradițional slovac și umpleau masa de bunătăți culinare (friptură, plăcinte, cozonaci). Apa era „ascunsă” ca să nu aibă băieții cu ce uda fata. Dar existau fântâni aproape în fiecare curte de gospodărie ... Când băieții intrau pe poartă, întrebau dacă gazda are apă, deoarece ei mor de sete pentru că au colindat toată ziua pe la casele fetelor și nicăieri nu au băut

¹⁸⁴ „Oniții” erau reprezentanții confesiunii greco-catolice (uniții).

¹⁸⁵ Obicei cules de la Flocos Teodor (78 ani) din Nădlac în anul 2000. Vezi „Obiceiuri de Paști – Aventuri la ciocnit ouă”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul II, 2000, nr. 4 (8) – Supliment de Paști, p. 5.

apă. Fata le răspundea că nici la ei în casă nu se găsește strop de apă. Atunci băieții fugeau prin curte să prindă fata și o duceau la fântână, unde o udau din cap până în picioare cu o găleată de apă. După încheierea acestui „ritual” străvechi, băieții serveau din bunătățile aflate pe masă, plecând apoi la altă casă cu fete ca să repete „udatul”. Totul se încheia seara, după ce toate fetele (sau aproape toate) au fost udate. Unele case erau ocolite, în special dacă fata respectivă a încălcat unele „reguli” nescrise ale vieții de tânăr: existau unele supărări între tineri sau fata, la jocul duminical, a jucat cu alt băiat decât cu partenerul stabilit tacit.

A doua zi, respectiv în ziua de marți după Paști, fetele erau cele care udau băieții. De obicei fetele pândeau pe la porți când treceau băieții și aruncau cu apă. Acest gest era ca un fel de răzbunare a fetelor care au fost ocolite cu o zi înainte sau a fetelor care au fost udate cu o zi înainte, iar acum doreau să simtă și băieții ce înseamnă să fii „udat”¹⁸⁶.

V. 1. 3. Conținutul memoriei colective și individuale – relatări de istorie orală despre comunitățile româno-slovace de pe valea Mureșului Inferior

V. 1. 3. 1. Imaginea „Bunului Împărat” Franz Iosif reflectată în memoria colectivă

În timpul monarhiei habsburgice, reflectat în conștiința populațiilor supuse, putem identifica mitul privind „bunul împărat”, mit ce are în centrul său figura suveranului și care predomină în special în veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea. Această imagine – a împăratului drept și bun – a fost imprimată în special în mintea omului de rând, care îl percepea drept „uns al Domnului”, iar în cazul poporului român, putem afirma că acesta a fost mult mai atașat de familia imperială decât de toate celelalte autorități centrale (guvernanți sau nobilime). Concesiile și actele de caritate săvârșite de împărat (oricare ar fi fost el) au fost familiare și des întâlnite pentru păturile de jos ale societății.

Acest mit al „bunului împărat” își are originile în secolul al XVIII-lea, în „secolul luminilor” atunci când întreaga Europă se afla sub influența iluminismului, a emancipării prin învățătură și cultură a claselor sociale inferioare. Apelativul „bunul împărat” a fost utilizat în timpul domniei Mariei Teresa (1740-1780), a cunoscut amploarea maximă pe vremea împăratului Iosif al II-lea (1780-1790), dar a continuat și în secolul al XIX-lea, mai ales în a doua jumătate a sa, în timpul domniei împăratului Franz Iosif I (1848-1916). Mitul „bunului împărat” a fost menținut viu în conștiința populației, în special prin grija arătată de împărat pentru ameliorarea situației supușilor săi, în timpul vizitelor efectuate în diferite regiuni ale monarhiei. În perioada călătoriilor imperiale, suveranul se interesa de soarta locuitorilor satelor prin care trecea, luând măsuri privind ameliorarea

¹⁸⁶ Obicei cules de la Marko Ján (84 ani) din Nădlac în anul 1999.

traiului de zi cu zi. De exemplu, împăratul Iosif al II-lea a cerut să se înființeze școli în mai multe localități, aplicând astfel spiritul veacului privind luminarea poporului prin cultură.

Evenimentele importante legate de viața familiei regale au fost trăite cu intensitate până și de cei mai umili supuși ai Majestăților Lor. Populația de rând era alături de familia regală atât în momente de bucurie (nașteri, căsătorii sau diferite aniversări etc.), cât și în cele de tristețe (moarte, diferite comemorări etc.). Cuvântări sau diferite predici aniversare sau comemorative, amintind despre viața și faptele suveranului și familia acestuia erau rostite cu ocazia unor adunări și slujbe religioase. După desfășurarea serviciului divin, erau organizate diverse serbări închinare împăratului și familiei sale. Aproape de fiecare dată se organizau colecte de bani printre credincioși, la care preoții și învățătorii trebuiau să dea „exemplu personal”, contribuind cu sume mai mari. Sumele respective erau utilizați pentru diverse acțiuni caritabile. În zilele respective, școlarii participau la serbări cu cântece și poezii, fiind scutiți de „prelegeri”, iar învățătorii trebuiau să le împărtășească elevilor diferite aspecte privind monarhul și familia imperială „printr-o cuvântare potrivită”.

În cadrul Arhivei Parohiei Ortodoxe Române din Nădlac am identificat un fond documentar ce vine să certifice afirmațiile de mai sus. Astfel, epitete și apelative laudative la adresa împăratului și familiei sale se regăsesc în circularele primite de la Episcopia Ortodoxă Română a Aradului sau în protocoalele consemnate în cadrul ședințelor comitetului parohial și ale sinodului parohial din Nădlac, iar toate aceste informații conduc la concluzia că și Franz Iosif și membrii familiei sale sunt incluși în imagologia colectivă a mitului „bunului împărat”. Iată câteva exemple de apelative: „glorioasa domnie a Majestății Sale Prea grațiosului nostru Împeratu și Rege Franciscu Iosif I” pe „tronulu glorioșiloru sei străbuni” (10/22 noiembrie 1888)¹⁸⁷; „Maiestatea Sa pregrațiosul Monarch” (22 august/3 septembrie 1890)¹⁸⁸ „gloriosul nostru rege și împărat” (17/30 iunie 1914)¹⁸⁹ etc. De asemenea, epitetele nu sunt limitate doar la persoana împăratului, ci sunt menționate și pentru soția monarhului, „Elisabeta, grațioasa și prea înțeleapta consoartă a Maiestății Sale, ființa cea mai nobilă, maica cea mai bună și milostivă a tuturor popoarelor din monarchie” (30 august/11 septembrie 1898)¹⁹⁰; „fericitei noastre împărătese și regine Elisabeta” (3/15 septembrie 1898)¹⁹¹.

În vara anului 1914 „o întâmplare neașteptată, foarte tristă și dureroasă a întâmpinat pe Majestatea Sa ... pe înalta casă domnitoare, cum și pe Monarchia noastră dimpreună cu toate popoarele ei”¹⁹². La data de 15/28 iunie, duminică, Arhiducele Franz Ferdinand, moștenitorul tronului Austro-Ungariei, împreună cu soția sa Sofia de Hohenberg au fost asasinați „de mâni sacrilege” în „capitala” Sarajevo (Bosnia). Prin circulara din data de 17/30 iunie 1914, Consistoriul

¹⁸⁷ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 5/1897-1900, f. 188.

¹⁸⁸ *Ibidem*, dosarul nr. 2/1886-1890, f. 272.

¹⁸⁹ *Ibidem*, dosarul nr. 13/1914, f. 64.

¹⁹⁰ *Ibidem*, dosarul nr. 5/1897-1900, f. 181.

¹⁹¹ *Ibidem*, f. 182.

¹⁹² *Ibidem*, dosarul nr. 13/1914, f. 272.

Diecezan ortodox român din Arad dă ordin ca „în sămnul adâncei dureri și a jalei ce sâmtăm cu toții”, conducătorii oficiilor parohiale aflate în subordinea instituției arădene să pună „flamură neagră de doliu” pe biserici și pe școlile confesionale. În același scop trebuiau trase clopotele timp de trei zile.

Preoții greco-catolici care au slujit lui Dumnezeu în biserica de la Nădlac au avut legături cu populația de confesiune ortodoxă din localitate, în special prin slujbele religioase mai deosebite (TeDeum-uri, parastase etc.). Parohul greco-catolic care a activat la Nădlac în timpul primului război mondial – Arcadie Crâșnic – se număra printre cei care aveau strânse legături cu credincioșii ortodocși. În sâmbăta de 21 iunie/4 iulie 1914, dimineața, la orele 9, a oficiat o „Sfântă Liturghie întru odihna sufletelor reposați în Domnul Alteța Sa imperială și regală Arhiducele și moștenitorul de tron al Austriei și Ungariei Francisc Ferdinand și Înalta Sa soție Sofia de Hohenberg”¹⁹³. La acest „act funebrel” au fost „invitați cu toată stima” să slujească toți preoții de toate confesiunile din Nădlac, printre care se numără ortodocșii Nicolau Chicin și Nicolae Mărginean. Împreună cu aceștia sunt invitați să asiste un număr cât mai mare de credincioși.

Această tristă întâmplare a condus la izbucnirea primului război mondial. O dată cu începerea primei conflagrații mondiale, nădlăcanii au fost obligați, ca de altfel toți românii din Transilvania, Banat sau Bucovina, să participe la luptele duse de armata austro-ungară. În actul de mobilizare generală trimis de Comandamentul general al armatei se preciza că trebuie să participe la război toată lumea („iau parte toate națiunile în oarecare măsură”), mai ales locuitorii Monarhiei pentru că „pe teritoriul ei s-a ațâțat fitilul bombei, a cărei explozie se resimțea prin războiul groaznic în întreaga lume”¹⁹⁴. Întâmplarea tristă de la Sarajevo din 28 iunie 1914 „îndeamnă ... în mod firesc ... diplomații monarhiei a face pașii necesari pentru pedepsirea celor vinovați de omorârea moștenitorului de tron. După ce demersurile diplomatice nu au putut aplana în mod pașnic conflictul ivit între Monarhie și Serbia, Monarhia a fost silită a declara război Serbiei cu datul de 28 iulie 1914. Cu datul acesta sunt chemați sub drapel prin mobilizare generală, pe lângă rezerviști, toți glotașii până la vârsta de 42 ani”.

La data de 1/14 noiembrie 1914 se emite un ordin conform căruia toți bărbații născuți între anii 1878 și 1890 trebuie să se prezinte pentru examenul medical pentru recrutarea în armată¹⁹⁵.

Uciderea prințului moștenitor Franz Ferdinand și a soției acestuia la Sarajevo a reprezentat un prilej de comemorare în cadrul Bisericii Ortodoxe din Ardeal. „După dispusețiunile providenței divine celea necuprinse de mintea omenească, în urma atentatului cu sfârșit tragic săvârșit de mâni sacrilege în capitala Sarajevo acum Duminecă în 15/28 ale curenteii ... în sămnul adâncei dureri și a jalei, ce sâmtăm cu toții, să se pună flamură neagră de doliu” la biserici și școlile confesionale. De

¹⁹³ *Ibidem*, f. 65.

¹⁹⁴ *Ibidem*, dosarul nr. 28/1909-1934, f. 124.

¹⁹⁵ *Ibidem*, dosarul nr. 26/1914-1916, f. 13.

asemenea, în circulara primită de la Episcopia Aradului în 17/30 iunie 1914 se mai atrage atenția să se tragă clopotele bisericilor timp de 3 zile în semn de doliu, iar la timpul convenit să se facă parastas special¹⁹⁶.

În timpul desfășurării primului război mondial, imaginea luminoasă a „bunului împărat” nu mai ocupa locul central în imagologia populară având în vedere că acesta a fost cel care a ordonat să fie rechiziționate numeroase obiecte din metal în folosul armatei. Pe întreaga perioadă a războiului, femeile, copiii și bătrânii lăsați de soldați în locul lor acasă vor fi nevoiți să facă numeroase „donații” mai mult sau mai puțin silite pentru cei plecați pe front, pentru cei răniți, pentru văduve și pentru orfanii de război¹⁹⁷. Și școlarii erau îndrumați să întreprindă diferite activități în beneficiul armatei: serbări în scopuri caritabile, să culeagă frunze de mure¹⁹⁸, „flori de teeă” (tei)¹⁹⁹, urzici²⁰⁰, plante medicinale²⁰¹, să strângă diferite daruri de Crăciun, precum și anumite sume de bani etc.

La data de 9/22 noiembrie 1916, Episcopia Ortodoxă Română a Aradului a emis un circular adresat către toate oficiile protopresbiteriale și parohiale din eparhia Aradului în care se anunță că „prea grațiosul împărat și rege apostolic Francisc Iosif I-ul a trecut din viața pământească cu datul de 8/21 l.c. seara după orele 9.”²⁰² Și de această dată, Biserica Ortodoxă Română din Monarhia austro-ungară a fost alături de familia regală, împărtășind durerea pricinuită de trecerea în neființă a conducătorului țării. În circulara emisă de episcopul Aradului Ioan (Ignatie) Papp, împăratul este caracterizat astfel: „a fost bunătatea întrupată a inimei regale, îngerul păcii și părintele adevărat al tuturor popoarelor supuse înțelepte și blândeii Sale oblăduiri”. Pentru Biserica Ortodoxă Română din Monarhie a fost „un ocrotitor și sprijinitor neîntrecut”.

Știrea privind moartea împăratului Franz Iosif „a umplut de adâncă întristare și de simțită durere inimile și rărunchii tuturor popoarelor” din Monarhia austro-ungară. Pentru a da „espresione și formă esterioră profundului doliu”, circulara emisă de episcopie îndeamnă conducătorii oficiilor parohiale din Eparhia Aradului să se îngrijească ca pe toate bisericile și școlile confesionale cu ocazia „reposării Preagloriosului nostru împărat și rege apostolic Franz Iosif I să se arboreze staeg negru” timp de șase săptămâni, iar clopotele bisericilor să bată timp de trei zile, câte 30 de minute dimineța, la prânz și seara. Pentru ziua înmormântării împăratului – joi, 17/30 noiembrie 1916 – „se dispun ferii”^{*} în toate instituțiile noastre de învățământ”. În sâmbăta după înmormântare, în bisericile ortodoxe române din Eparhia Aradului se vor oficia slujbe de parastas pentru sufletul răposatului împărat. La aceste slujbe, pe lângă credincioșii ortodocși și „tinerimea școlară sub

¹⁹⁶ *Ibidem*, dosarul nr. 13/1914, f. 64.

¹⁹⁷ *Ibidem*, f. 88.

¹⁹⁸ *Ibidem*, dosarul nr. 15/1916, f. 108.

¹⁹⁹ *Ibidem*, dosarul nr. 27/1917-1919, f. 93; f. 105.

²⁰⁰ *Ibidem*, dosarul nr. 15/1916, f. 98.

²⁰¹ *Ibidem*, dosarul nr. 16/1917, f. 84.

²⁰² *Ibidem*, dosarul nr. 15/1916, f. 133.

^{*} zile libere.

conducerea corpului ei didactic” vor fi invitați și toți reprezentanții autorității civile locale. După slujba de parastas, elevii se vor întruni în școli unde „învățătorul și respective directorul le va vorbi despre viața și activitatea nemuritorului împărat și rege și despre deosebita grație părintească ce-a manifestat față de biserica noastră și așezămintele ei în tot cursul glorioasei sale domnii”²⁰³. De asemenea, în perioada de doliu, toate hârtiile oficiale ale Bisericii Ortodoxe Române utilizate pentru corespondență vor fi încadrate cu negru și sigiliul va fi aplicat cu tuș negru, în semn de doliu.

Pe diferitele cărți de cult sau pe registrele de stare civilă au rămas numeroase însemnări ale preoților sau ale învățătorilor, prin intermediul cărora se pot scoate la iveală informații inedite legate de comunitățile locale. Aceste însemnări fac referiri la evenimente care au marcat comunitatea respectivă, fapte sau întâmplări care trec dincolo de rutina cotidiană. Un astfel de eveniment a fost consemnat de către preotul Ioan Codreanu, slujitor la Altarul Sfânt al Bisericii din localitatea arădeană Șiclău. Cele câteva rânduri ale textului dezvăluie cum „bunul nostru împărat” a avut grijă de supușii săi și le-a oferit semințe de cereale pentru a semăna roditoarea Câmpie de Vest din zona Aradului după o perioadă de secetă și foamete:

„În anul 1863 au fost foamete. Grâu – cucuruz nu s-au făcut nimic. Oamenii au fomit foarte mult. Sămânța pentru sămănat au căpătat dela atot prea mult stăpânitoriul Craiul nostru Franțicu Iosif întiul. Bunul nostru Împărat sau încoronat în anul 1867 în luna lui Iuniu. Numele lui au fost Franțisc Iosif. Ioan Codreanu, preot în Șiclău.”²⁰⁴

Însă mitul „bunului împărat” nu a încetat o dată cu decesul lui Franz Iosif. Bătrânii satelor bănățene și transilvănene își amintesc cu câtă stimă și admirație le povesteau părinții și bunicii lor despre împărat, despre disciplina de fier din cadrul armatei austro-ungară sau despre obiceiurile din cadrul gărzii regale. Prin urmare, putem identifica numeroase dovezi privind mitul „bunului împărat” Franz Iosif, regăsite nu doar în cărți sau în documente de arhivă, ci și transmise prin istoria orală, prin amintirile părinților și bunicilor noștri. Evenimentele petrecute pe timpul domniei lui Franz Iosif I au rămas în memoria părinților și bunicilor noștri care au ascultat poveștile istorisite de bunicii și părinții lor. Prin aceste fapte și întâmplări spuse de bunicii și străbunicii noștri au ajuns până la noi detalii inedite și deosebit de interesante.

Ioan Marko, bunicul dinspre tată, mi-a povestit cum bunicul său, Andrei Marko, a fost gornist în armata austro-ungară, cândva spre sfârșitul secolului al XIX-lea. Acesta avea numai cuvinte de laudă în ceea ce privește disciplina de fier învățată în timpul stagiului militar și pe care, ulterior, a aplicat-o în viața de zi cu zi până la trecerea sa la cele veșnice. Principiile de viață însușite în timpul stagiului militar austro-ungar au fost transmise, mai apoi, urmașilor, pe care i-a sfătuit să le respecte cu sfințenie pentru a trece mai ușor peste greutățile vieții.

²⁰³ *Ibidem*, dosarul nr. 26/1914-1916, f. 192.

²⁰⁴ S. J. A. N. Arad, C. R. S. C., Oficiul Parohial Ortodox Român Șiclău, registrul nr. 2/1811-1818, botezați.

Unchiul bunicii mele din partea tatălui, Jan Sajak, și-a satisfăcut stagiul militar la Szeged, în cadrul gărzii regale de la palatul regal din localitate. Și acesta povestea nepoților despre rigorile învățate în armată și îi sfătuia cum trebuie să le aplice în viața cotidiană. Fiind membru al gărzii regale, Jan Sajak povestea cum toți camarazii săi erau de aceeași înălțime, având aspect fizic asemănător, fiind aleși special pentru a fi „gardieni”. Amuzat, povestea, de asemenea, cum în fiecare seară și în fiecare dimineață se desfășura un adevărat ritual de aranjare a mustăților și a părului. Seara, înainte de culcare, mustățile erau spălate cu grijă, apoi unse cu alifii speciale, răsucite, iar apoi trebuia aplicat strâns un bandaj care peste noapte nu permitea ca firele de păr din mustață să fie dezordonate. Dimineața se desfăcea bandajul, iar mustățile camarazilor gărzii regale erau parcă „scoase din cutie”. Iar același regim de îngrijire se aplica și podoabei capilare.

În timpul primului război mondial, numeroși tineri au fost mobilizați în armata austro-ungară, să lupte și să-și verse sângele pentru „drăguțul de împărat”, cum era adesea „alintat” de simplii țărani. Sunt bine cunoscute extrem de multe cazuri în care luptau cot la cot membrii aceleiași familii: frații, tații și fiii, socrul și ginerii. Un astfel de caz a fost și familia Farkas-Flocos din Nădlac, strămoși din partea bunicului dinspre mamă. Socrul, Petru Farkas, precum și ginerele său, Mitru Flocos, au luptat alături pe fronturile primului război mondial. Ulterior, după Marea Unire din 1918, ambii au adoptat ideile politice pro-naționale ale liberalilor și național-țărăniștilor, fiind simpatizanți ai celor două mari partide românești conduse de Ionel I. C. Brătianu, respectiv Ion Mihalache și Iuliu Maniu. Înainte de plecarea pe front, Mitru Flocos și-a făcut o fotografie în două exemplare, în care ține în mână fotografia soției, Emilia Flocos, aceasta fiind îmbrăcată în haine de sărbătoare, având la gât „salba de suferini”, formată din bănuți de argint cu chipul împăratului Franz Iosif. Povestea acestei fotografii a fost ulterior relatată fiului și urmașilor. Mitru Flocos a dorit să plece pe front purtând la inimă chipul soției, care să îi amintească de casă. De asemenea, o fotografie a rămas acasă, soției, având menirea de a-i aminti de cel drag plecat la luptă cu posibilitatea de a nu se mai întoarce niciodată acasă. Alături de Mitru Flocos, după un timp a plecat pe front și socrul său, Petru Farkas. Acesta a trimis celor dragi rămași acasă o fotografie în care apare alături de un camarad de arme.

Un alt caz interesant este al gospodarului Uroș Pătean²⁰⁵ din Nădlac (jud. Arad). Acesta s-a născut la Nădlac în anul 1875. Întreaga sa activitate a închinat-o idealului secular al românilor transilvăneni – Unirea provinciei intracarpătice cu România. A fost un element activ în cadrul mișcării naționale din Transilvania și Banat, începându-și activitatea politică cu ocazia alegerilor pentru Dieta de la Budapesta din anul 1904. Cu toată împotrivirea sa contra regimului impus de la Budapesta și Viena, Uroș Pătean a luptat în armata austro-ungară.

²⁰⁵ Gabriela Adina Marco, „Uroș Pătean – Un nădlăcan în Parlamentul țării”, în *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări*, vol. IV, coord.: Doru Sinaci și Emil Arbonie, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2012, pp. 316-325.

După revenirea acasă, s-a implicat cu trup și suflet pentru realizarea Marii Uniri de la 1 Decembrie 1918, participând la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia în calitate de delegat al cercului Nădlac, alături de învățătorii George Petrovici și Uroș Totorean – toți din Nădlac, Niculiță Manta și gardistul Rusand Gheran din Șeitin și preotul Romul Nestor ca reprezentant al Cenadului Unguresc. Ulterior a fost ales să facă parte din membrii Marele Sfat Național ales la Alba Iulia. Uroș Pătean a decedat la data de 8 mai 1924, la vârsta de 49 de ani, fiind înmormântat la Nădlac.

Desigur, imaginea „bunului împărat” în mentalitatea colectivă nu a fost unilaterală, existând numeroase cazuri ale imaginii reverse, a „împăratului rău”. Având în vedere mișcarea de emancipare națională purtată de elitele românești din provinciile supuse Vienei și Budapestei, nu se putea ca imaginea șefului statului să fie doar pozitivă. În cazul a numeroase nemulțumiri cel blamat pentru prostul mers al lucrurilor era însuși împăratul. Dar, pe de altă parte, adesea împăratul a jucat un rol de arbitru între ideile politicianilor maghiari și cei români, care de cele mai multe ori erau contradictorii. De cele mai multe ori, când erau extrem de nemulțumiți de politica maghiară, românii apelau la împărat pentru a le rezolva doleanțele. Acest fapt a determinat ca imaginea în mentalitatea colectivă a supușilor să fie una pozitivă. Influențați de percepțiile creștine, simplii supuși îl vedeau adesea pe împărat ca un „uns” a lui Dumnezeu, apelând cu încredere la acesta pentru ameliorarea condițiilor de trai sau rezolvarea unor probleme care nu puteau fi soluționate de la Budapesta. La conturarea acestor imagini pozitive a contribuit și ritualul religios, care impune în cadrul slujbelor religioase ectenii și slujbe speciale pentru conducătorii țării. Un alt factor care a contribuit la formarea unei imagini pozitive a suveranilor a fost faptul că în sălile de curs se aflau tablouri reprezentând familia domnitoare.

Imaginea mitică a „bunului împărat” este reflectată în primul rând în colectivul tradițional transilvănean. Adjectivele laudative la adresa „bunului împărat” ce au fost utilizate de autoritățile administrative locale erau semi-impuse de limbajul formal, în timp ce populația de rând utiliza epitetele la adresa familiei imperiale în mod benevol. În mentalul colectiv, figurile imperiale au fost iubite, populare, și chiar divinizate, iar supușii trăiau sentimentul apartenenței la viața „bunului împărat”.

Anul 1918 și evenimentele sale au rămas în memoria părinților și bunicilor noștri care au ascultat poveștile istorisite de bunicii și părinții lor, prin intermediul cărora au ajuns până la noi detalii și informații inedite. De multe ori cuvintele nu pot surprinde magnifica atmosferă a acelor zile din noiembrie și decembrie 1918.

Un participant la evenimentele de la Alba Iulia, nădlăcanul Atanasie Feier, povestea nepoților despre clipele de neuitat petrecute în preajma Marii Uniri. *„Plecarea s-a făcut cu căruțele până la gara din Pecica. Fiecare căruță avea steag tricolor. De la Pecica s-a plecat cu trenul, iar la Arad s-a format un tren special spre Alba Iulia”*. Acesta povestea că era o iarnă geroasă, cu multă zăpadă. Ajunși la Alba Iulia, oamenii s-au încălzit la focuri și li s-a dat o cană de vin fierț.

Leontin Ghergariu²⁰⁶ s-a născut în 13 ianuarie 1897, la Nădlac și a trecut la cele veșnice în 11 iunie 1980, la Cluj-Napoca. A făcut studii universitare de literatură și filosofie la Cluj-Napoca (1920-1924). A participat la Alba Iulia ca voluntar, pe vremea când era licean la Blaj. Acesta își amintea de evenimentele din acel 1 decembrie 1918: *„Marea sărbătoare a unirii din decembrie 1918 a fost precedată de o serie întreagă de evenimente. încă de pe la începutul anului plutea în aer ceva neobișnuit, o atmosferă care prevestea furtună. Pentru a consfinți cele propuse de C.N.R. și pentru a vota unirea cu România, s-a convocat pe ziua de 1 decembrie 1918 o mare Adunare Națională la Alba Iulia. S-a ales un colectiv de încartiruire din care am făcut și eu parte.*

Am sosit la Alba Iulia pe ziua de 29 noiembrie. Acolo s-au repartizat străzile pe care aveam misiunea de a cerceta și nota casele unde locatarii erau bucuroși de a găzdui delegați și numărul locurilor.

Considerând că trenurile circulau neregulat, pentru a nu întârzia de la adunare, mulți delegați au început a sosi încă din seara zilei de 29 noiembrie. Au venit reprezentanți și din localități pe care nu se conta.

Rând pe rând au sosit apoi delegații din toate părțile. In oraș era o forfotă neobișnuită, prevestitoare a unui eveniment de importanță covârșitoare.

Ziua de 1 decembrie era o zi rece de iarnă. Bătea un vânt care te pătrundea prin oase. Cu toate acestea începuseră încă din zorii zilei să sosească cu trenuri speciale, cu căruțe și pe jos grupuri de oameni care veneau de la depărtări mari, îmbrăcați în haine de sărbătoare, purtând steaguri tricolore și pancarde cu inscripții. Cântau cântece patriotice de răsuna văzduhul de voie bună. Până pe la ora nouă umpluse platoul din cetate. Se adunaseră cu mult peste o sută de mii de oameni.

²⁰⁶ Iordan Datcu, *Dicționarul etnologilor români. Autori. Publicații periodice. Instituții. Mari colecții. Bibliografii. Cronologie*, ed. III, București, edit. Saeculum I.O., 2006, p. 421; Doru E. Goron, „Figuri de intelectuali sălăjeni: Leontin Ghergariu (1897-1980)”, în *Acta Mvsei Porolissensis* (Zalău), 1981, nr. V, pp. 737-742.

Eram însărcinați cu paza ordinei. N-a fost însă nevoie de concursul nostru pentru că peste tot era ordine și lumea aștepta hotărârea delegaților întruniți în sala mare a Casinei numită de atunci „Sala Unirii”. Aici s-a desăvârșit unul din cele mai importante fapte din istoria noastră: unirea Transilvaniei cu România.

Fiindcă pe atunci nu existau megafoane, oratori ocazionali au venit și au spus poporului adunat cele întâmplute și au citit hotărârea Marii Adunări Naționale, pe care cei peste 100.000 de participanți au aprobat-o cu deosebită însuflețire.

Nu se poate descrie tabloul evenimentului. Oamenii plâneau de emoție și bucurie. Se îmbrățișau unii cu alții. Se cântau cântece patriotice. Se dansa „Hora Mare”. Domnea peste tot atâta însuflețire încât numai cine a fost prezent acolo își poate imagina cum a fost. În inima celor prezenți vibra inima întregii țări.

Hotărâtă odată, împlinirea visului de veacuri al poporului, unirea, participanții au plecat în grupuri, cu cântece și veselie așa cum veniseră la marele praznic din toate colțurile Transilvaniei.”²⁰⁷

Dr. Dominic Stanca își amintește evenimentele din timpul primului război mondial: „patru ani cerul a fost înnegrit, stelele s-au ascuns de jalea amară ce a cuprins pământul, numai tăcânitul armelor ucigătoare, bubuitul tunurilor, plânsul și blestemul se mai auzeau în noaptea întunecată...”²⁰⁸.

Membrul CNRC Tiron Albani afirma: „Alba Iulia îmbrăcată în strai de mare sărbătoare intra – pentru a câta oară? – în istoria acestui popor”²⁰⁹. În acea zi memorabilă de început de decembrie a anului 1918, „totul impresiona, totul își arăta măreția zilei, totul și toate ni se păreau un vis frumos”²¹⁰, după cum afirma dr. Ioan Bordea. Academicianul Emil Pop povestește: „Am auzit de multe ori, pe mulți ... zicându-și unul altuia: „ne-am văzut visul cu ochii.”²¹¹; „aceste momente înălțătoare nu se pot șterge din suflet toată viața!”²¹², după cum spune Gavril Crișan, un alt participant la evenimentele de la Alba Iulia din anul 1918. Fiica omului politic Ștefan Cicio-Pop, Ani Cicio-Pop Birtolon, își amintește de atmosfera acelor zile de decembrie ale anului 1918: „așa ceva nu se poate descrie. Un asemenea moment trebuie trăit. Zile mărețe. Mărețe pentru cei de atunci, pentru cei de azi, pentru cei de mâine”²¹³.

Memoria acelor vremuri se păstrează la Nădlac prin pelerinajul organizat de biserică la Monumentul Eroilor din cimitirul „De Din Sus”. În ziua Înălțării Domnului, de Ispas, biserica

²⁰⁷ Constantin Dumitrescu, *Din lunga timpului bătaie. Anul 1918 în amintirile unor martori oculari*, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 1978, pp. 258-264.

²⁰⁸ *Ibidem*, p. 101.

²⁰⁹ Ioan Scurtu, *op. cit.*, p. 137.

²¹⁰ *Ibidem*.

²¹¹ Constantin Dumitrescu, *op. cit.*, p. 47.

²¹² *Ibidem*, p. 152.

²¹³ *Ibidem*, p. 239.

sărbătorește și Ziua Eroilor Neamului. La Nădlac, ca de altfel și în alte localități din România, se păstrează obiceiul ca după slujba religioasă să se organizeze o procesiune pentru a comemora eroii care au făcut sacrificiul suprem pentru apărarea patriei și a credinței străbune. Acest obicei s-a împământenit la Nădlac încă din primii ani de după primul război mondial. Procesiunea este deschisă de drapelul tricolor, urmat de două prapore, preotul, corul bisericesc și credincioșii. Pe tot parcursul drumului, preoții și cântăreții cântă Troparul Înălțării. Oamenii și copiii, îmbrăcați în haine de sărbătoare, cu flori în mână, cântă și ei acest imn de slavă pe tot parcursul drumului. În trecut, copiii și dascălii lor erau îmbrăcați în costume naționale românești.

La cimitir se oficiază o slujbă de pomenire în memoria eroilor căzuți pe câmpurile de bătălie ale celor două războaie mondiale. Fanfara orașului intonează imnuri închinat acestui eveniment: „Deșteaptă-te române”, „Presărați pe a lor morminte...” etc. În acest timp reprezentanții autorităților locale, veteranii, armata și elevii depun coroane și jerbe de flori.

„Grija pentru păstrarea unității naționale să ne fie o grijă de fiecare clipă”²¹⁴ spunea D. D. Roșca, ca un fel de testament pentru generațiile următoare.

Participanții la acele vremuri de glorie pentru poporul român își amintesc că au trăit momente de neuitat. Toți cei care și-au tipărit memoriile sau cei care au dat interviuri referitoare la acele zile recunosc faptul că au trăit momente unice, momente incredibile, greu de exprimat în cuvinte. Iar atunci când au fost folosite cuvinte s-au utilizat doar superlative.

V. 1. 3. 3. Tradiții locale și relatări de istorie orală privind interferențele cotidiene româno-slovace

Trăind unii lângă ceilalți, muncind cot la cot români, slovaci, sârbi, unguri, germani, inevitabil, printre tineri a început să apară iubirea, ceea ce a condus la întemeierea familiilor mixte. Aceste familii combină tradiții, obiceiuri, cutume a două culturi diferite, formându-se, astfel, o nouă cultură mixtă, mai bogată, mai frumoasă. Românii au „împrumutat” de la slovaci; slovacii au „împrumutat” de la români, și așa mai departe. În numeroase cazuri, interferența este atât de puternică, încât nu se mai ține minte cine a fost la origine, cine de la cine a „luat”. Adesea, între membrii diferitelor etnii s-au putut constata adevărate „competiții” – cine salută primul pe stradă, cine construiește o biserică mai impunătoare și multe altele.

Trasul clopotelor. În primii ani ai secolului al XIX-lea, are loc una dintre ultimele colonizări organizate de Viena. În toamna anului 1802, un grup de slovaci din Tot-Komlos (Comloșul Slovac, azi în Ungaria) au venit la Nădlac unde li s-au măsurat loturi de pământ, le-au semănat, apoi s-au întors să petreacă iarna alături de familii și să se pregătească pentru mutarea

²¹⁴ *Ibidem*, p. 201.

definitivă pe valea Mureșului. În aprilie 1803, și-au încărcat avutul în căruțe și au pornit la drum spre noile locuințe. La Nădlac au ajuns în data de 24 aprilie, dimineața la ora 4. De atunci, de 216 ani, în fiecare dimineață la ora 4 se trage clopotul bisericii evanghelice din Nădlac, amintind de acest important eveniment din viața comunității slovace nădlăcane.

De asemenea, la Nădlac s-a împământenit obiceiul să se tragă clopotul²¹⁵ la miezul zilei, la apusul soarelui și seara, la ora 20 (în vreme de iarnă, de la 1 octombrie până la 23 aprilie, la Sfântul Gheorghe) sau la ora 21 (în vreme de vară, de la 23 aprilie până la 30 septembrie). Până spre sfârșitul secolului trecut, la auzul clopotelor, bătrânii lăsau lucrul și la ora 12 se așezau la masă, la fel și seara, apoi mergeau la culcare, iar dimineața la ora 4 se trezeau și începeau o nouă zi de muncă. Din vechime se mai păstrează și tradiția, devenită poate o superstiție, ca, din respect pentru cele sfinte, să nu pornești niciodată la drum când se trag clopotele, „ca să nu te cheme alături de el” cel decedat.

Dacă a murit cineva, se trage clopotul la fiecare 2 ore, la orele pare. Anunțul mortuar este vestit locuitorilor Nădlacului prin tragerea clopotelor într-un mod special. Dacă a murit un bărbat, se trage clopotul cel mare de trei ori câte trei minute, apoi timp de alte trei minute bat toate cele 4 clopote, cu pauză de un minut între trageri. Dacă a murit o femeie, se trage clopotul cel mare de două ori câte timp trei minute, apoi alte trei minute bat toate cele 4 clopotele, cu o pauză de un minut între trageri. Dacă a murit un copil, indiferent de gen, procedeul este la fel ca la adulți, însă nu se trage clopotul cel mai mare, ci cel mai mic. În momentul procesiunii de înmormântare, în trecut, când „mortul se petrecea de acasă”, exista obiceiul ca la fiecare colț de stradă, cortegiul să se oprească și să se officieze o scurtă slujbă, în răsunet de clopote. În popor circulă o anecdotă, conform căreia, dacă decedatul provenea dintr-o familie săracă „se trăgea clopotul ceapă”, respectiv clopotele răsunau mai slab, deoarece plata clopotarului era mai puțină. Dacă cel decedat provenea dintr-o familie mai bogată, „se trăgea clopotul boț de aur sau clisă”, respectiv clopotarul trăgea clopotele „mai cu foc”, cu râvnă, pentru că și plata era mai bogată. Într-o altă variantă a anecdotei, se spune că după cei bogați, numiți „gazde”, glasul clopotelor răsună „șoancă, clisă, șoancă, clisă ...”, iar, după cei săraci, glasul clopotelor răsună „apă cu pită, apă cu pită ...”.

Turnul bisericii evanghelice slovace din Nădlac este folosit încă de la construcția bisericii și ca observator al eventualelor calamități. Dacă clopotarul observa un incendiu, trage clopotul „în dungă” și pune un steag negru pe geamul turnului, înspre partea comunei unde se află dezastrul.

Un alt obicei împământenit la Nădlac, odată cu sosirea slovacilor în localitate, este faptul că din turnul bisericii evanghelice se dă ora exactă prin suflarea într-o trâmbiță (goarnă), cu ton gros, de atâtea ori cât este ceasul, o dată, de două ori, de 12 ori și tot așa. De asemenea, la fiecare sfert de

²¹⁵ Pavel Baláž, „Zvony, zvonári a zvonenie v Nadlaku”, în *Evanjelická Cirkev v živote Dolnozemských Slovákov*, editori Juraj Dušan Vanko, Ján Kukučka, Arad, edit. Gutenberg Univers, 2013, pp. 209-216.

oră se anunță ora printr-o goarnă cu timbru mai subțire: la și un sfert sună o dată, la jumătate de două ori, la trei sferturi de trei ori.

Tradiția trasului clopotelor la miezul zilei a fost preluată și de comunitățile ortodoxă română, greco-catolică și romano-catolică din Nădlac. De asemenea, toate bisericile din Nădlac respectă tradiția de a se trage „după mort”. Seara, la ora 20, pe timp de iarnă și la ora 21, pe timp de vară, răsună și clopotele bisericii ortodoxe române din Nădlac. Datele de „schimbare” a anotimpurilor erau 14 septembrie, de Înălțarea Sfintei Cruci și 23 aprilie, de Sfântul Gheorghe.

Pășania preotului Daniel Zajac. Pe parcursul secolului al XIX-lea, dar nu numai, la nivel local, elitele erau formate în primul rând de preoți, însă, această postură nu îi scutea de a intra în „gura” lumii și în legendele locale. În ciuda preocupărilor sale intelectuale, „a călcat pe bec”, într-o exprimare eufemistică.

La una dintre ultimele slujbe de înmormântare la care a slujit, în cimitir, pe drumul spre mormânt, în fața cortegiului funerar a țâșnit un iepure dintr-o tufă. Preotul, al cărui nume s-ar traduce în limba română prin „iepure”, a înjurat și a blestemat pe bietul iepure. Cei care au auzit, au prezis că preotul va muri exact în același loc. Din păcate, prezicerea s-a adeverit la următoarea slujbă de înmormântare la care a slujit preotul Zajac, acesta căzând ca secerat în același loc, unde, cu câțva timp în urmă, a ieșit iepurele din tufiș. Mormântul preotului se află în același locație. De atunci, fiecare alai funerar ocolește mormântul preotului Zajac/Iepure și participanții își aduc aminte de întâmplarea tragi-comică din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

V. 2. Proiecte și colaborări politico-culturale comune ale românilor și slovacilor

V. 2. 1. Profesorul Atanasie Șandor (1809-1892). Promotor cultural în părțile arădene

Atanasie Șandor²¹⁶ s-a născut în 14 mai 1809 la Nădlac, din părinți țărani. Sora sa s-a numit Persida și a fost căsătorită cu negustorul Ioan Marienescu de la Lipova, mama avocatului și folcloristului Atanasie Marian Marienescu, primul arădean membru corespondent al Academiei Române de la București²¹⁷. Atanasie Șandor a fost căsătorit cu Iuliana, născută Fruscha în anul 1825. Împreună au donat Catedralei vechi din Arad o cruce de argint în anul 1882, fiind trecuți în rândul donatorilor și binefăcătorilor aceluia locaș de cult. Iuliana a trecut la cele veșnice în 1889. Iată ce scrie în necrologul publicat în revista „Familia” de la Oradea: „*Iuliana Șandor n. Fruscha,*

²¹⁶ Teodor Botiș, *op. cit.*, p. 410; Nicolae Roșuț, „Atanasie Șandor (1808-1892)”, în *Ziridava* (Arad), 1975, nr. V, pp. 169-194.

²¹⁷ Liviu Mărghitan, *Academicienii originari din județul Arad (secolele XIX-XX)*, Arad, edit. Fundației „Moise Nicoară”, 2004, pp. 15-18; *Dioariu Atanasie Marian Marienescu – Jurnal intim*, Arad, edit. Nigredo, 2008, p. 7.

consoarta dlui dr. Atanasie Șandor, veteranul medic român din Arad, a încetat din viață la 17 l.c. în etate de 64 de ani și în al 47-lea al căsătoriei sale. O jelesc, afară de consortele său nemângâiat, fiica sa Anna măr. Petco, ginere-său dr. Lazăr Petco avocat în Deva și fiii acestora, dimpreună cu alți consângeni și cunoscuți”²¹⁸.

Atanasie Șandor a învățat la școala confesională românească din Nădlac, apoi la Lipova, la cea reformată din Macău, la liceele din Arad și Timișoara, după care studiază filosofia la Seghedin. În anul 1830 își începe studiile la Universitatea de la Pesta, unde în 6 august 1836 este promovat doctor în medicină. În anul 1837 Atanasie Șandor își începe cariera de medic la Pecica, în 1838 trece la Lipova, apoi la Arad. Vorbea curent limbile română, latină, germană, maghiară, franceză.

Începând cu data de 17/28 iunie 1843 vine la Arad, la Institutul Pedagogic, unde este suplinitor la catedra profesorului și seniorului Dimitrie Constantini. În anul școlar 1845/1846 suplinește pe Alecu Popovici care era bolnav, apoi obține catedra acestuia devenită vacantă. Până la data de 19/31 decembrie 1879 este și profesor și medic la Preparandia arădeană, apoi se pensionează.

Faptul că în prima jumătate a secolului al XIX-lea profesorii de la Preparandie aveau o pregătire enciclopedică, pe care o puneau în practică la catedră, este demonstrat de diversitatea materiilor predate. Perioade lungi de timp, doar câte doi profesori acopereau întreaga paletă a cursurilor preparandiale. În anul 1866²¹⁹, profesori la Preparandia arădeană erau doar Atanasie Șandor și Alexandru Gavra, care și-au împărțit catedrele. Atanasie Șandor a predat pedagogia, limba română, limba maghiară, limba germană, istoria Ungariei, geometria, desenul, „metodul școalelor populare” (metodică), „epistolografia” (redactarea corespondenței), geografia și istoria naturală²²⁰. Între 15 februarie 1845 și 2/14 iunie 1851 este secretarul „consesului literar” (cercul literar și de lectură al preparanzilor – n.n.), redactând, totodată, și protocoalele și actele conferințelor profesoriale. În tot timpul cât a funcționat la Preparandia arădeană, profesorul Atanasie Șandor îngrijea elevii din punct de vedere medical fără nicio plată.

Atanasie Șandor, alături de alți fruntași români din Transilvania, și nu numai, a făcut parte dintre membrii fondatori ai Asociației Transilvane pentru Cultura Poporului Român (ASTRA)²²¹, înființată în anul 1861. În același timp, a fost unul dintre membrii fondatori ai Asociației Naționale Arădene pentru cultura poporului român (ASTRA arădeană), fiind și primul secretar al acesteia. A contribuit prin donații la înființarea bibliotecii Asociației și la mărirea permanentă a fondului de carte.

²¹⁸ *Familia* (Oradea), an XXV, nr. 3, 15/27 ianuarie 1889, p. 35.

²¹⁹ Mircea Timbus, *st. cit.*, pp. 165-176.

²²⁰ Mircea Popa, „Atanasie Șandor (1809-1892)”, în Mircea Popa, *De la iluminism la pașoptism*, Cluj-Napoca, edit. Argonaut, 2004, p. 155.

²²¹ *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1848-1918. Documente*, vol. V (19 septembrie 1861 – 24 septembrie 1862), coord. Simion Retegan, București, edit. Academiei Române, 2008, p. 184 și urm.

După cum bine se cunoaște, în Transilvania, la mijlocul secolului al XIX-lea, deși ierarhiile erau de origine română, ascultau de Patriarhul de la Karlowitz. Slujbele încă se țineau în limba slavonă, limbă necunoscută pentru ortodocșii români, iar în unele comunități, majoritar române, slujeau preoți sârbi. Problema autonomiei Bisericii Ortodoxe, a luptei contra ierarhiei superioare sârbe era un punct important al mișcării de emancipare al românilor transilvăneni. Situația religioasă a determinat pe mulți români să reacționeze prin adoptarea cultului greco-unit. Trecerea este facilitată și de legislația civilă, care, începând cu luna februarie 1846, permitea acest lucru. Atanasie Șandor s-a implicat trup și suflet în această mișcare de separare față de ierarhia sârbească. Corespondența purtată cu liderul transilvănean George Barițiu abundă de informații reciproce privind trecerile ortodocșilor la greco-catolici și invers. De asemenea, Atanasie Șandor îl informează pe George Barițiu despre mersul lucrurilor în părțile arădene în ceea ce privește lupta contra ierarhiei ortodoxe sârbe²²².

Atanasie Șandor a colaborat cu articole și studii la o serie de ziare: „Gazeta de Transilvania”, „Foaie pentru minte, inimă și literatură” etc. Prin intermediul acestora, și-a demonstrat preocupările dintre cele mai diverse, deși pregătirea sa era în domeniul medicinei și al filosofiei. Ies în evidență preocupările sale filologice prin scrierea și publicarea de poezii, traduceri, culegeri de folclor, preocupări privind lingvistica²²³. Prin scrisoarea sa datată 8 iulie 1860, Atanasie Șandor i se destăinuie lui Timotei Cipariu că s-a ocupat de traducerea Eneidei lui Vergiliu, „din care publicai mai anu câteva versuri hexametre”. „Deși întreprinderea-mi fu grea, totuși nu încetai până nu o gătai”. De asemenea, își exprimă doleanța: „ași dori să se tipărească această traducere, ca să nu peară, căci doamne cu câtă osteneală să mai pot face și atât; deacă voi fi sprijinit cu ajutorul banal o voi și tipări-o”. „Am cugetat să fac și eu ce știu fără să aștept laudă, ... Altul va face mai mult și așa vom propăși”. „De când se dezbătu treaba limbilor în consiliul imperial înmulțit, avem noi pe aici ce auzi de la compatrioții noștri mag[hiari], dar de când câștigă și limba în publicitate în unele privințe auzim și mai multe ... vorbe de terorism și amenințări de extirpare; că de ce românii încep a se folosi de limbă, de ce nu așteaptă să obțină alte beneficii de la ei.” „în toată întâmplarea, mai bună ar fi o conțelegere frățească ca ei să nu ne urască”²²⁴.

Prin activitatea sa pe tărâm lingvistic, Atanasie Șandor și-a adus aportul la pregătirea românilor în vederea desprinderii românilor de ierarhia bisericească sârbească și de cultura slavonă și pentru adoptarea unui alfabet latin și a culturii românești²²⁵.

²²² Mircea Popa, *op. cit.*, p. 162.

²²³ *Ibidem*, pp. 155-156.

²²⁴ *Documente privind mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849-1918. Vol. III (30 iulie 1859 – 26 februarie 1861)*, coord. Simion Retegan; Dumitru Suciuc, Mádlly Loránd, Mirela Andrei, colab. George Cipăianu, București, edit. Academiei Române, 2006, p. 97-99, documentul nr. 63.

²²⁵ Mircea Popa, „Filologia în tranziție”, în *loc. cit.*, pp. 247-262.

Cu aceleași deziderate în gând, Atanasie Șandor a întreținut legături cu cercurile culturale de peste Carpați, sprijinind difuzarea cărților și publicațiilor românești venite de peste munți. Pentru nădlăcani a facilitat efectuarea de abonamente la presa românească din Transilvania, precum și pentru publicațiile de peste munți. De exemplu, în anul 1848 a facilitat abonamentul la ziarele „Foaie pentru minte, inimă și literatură” și „Gazeta de Transilvania” pentru preotul Petru Varga²²⁶ din Nădlac.

Atanasie Șandor devine „o cunoscută figură tuturor românilor și preocupările și interesele sale intelectuale puse în slujba poporului”. A sprijinit activitățile culturale și politice desfășurate la mijlocul secolului al XIX-lea de românii din Banat, Crișana, Zărand. Atanasie Șandor îl ajută pe Atanasie M. Marienescu, nepotul său de soră, să își difuzeze lucrarea sa „Baladele populare”: „Pentru ca on[oratul] public să-și poată câștiga *Baladele* acelea se vor putea căpăta în Arad la dn. Atanasie Șandor, în Timișoara la Avram Macsim, în Lugoj la dl. Demetriu Popovița, în Lipova la dl. David P. Simion, în Urbea Mare [Oradea – n.n.] la dl. Nicolae Jiga, în Cluj la dl. Dr. Ioan Raț, în Blaj la dl. Alecsandru Silași. În Sibiu și Brașov la onoratele redacțiuni. Asemene se pot căpăta și în Pesta, str. Vațului nr. 1a.”²²⁷

A participat activ la viața culturală a Aradului, în special, și a Transilvaniei și Banatului, în general. În primul rând a colaborat cu numeroși oameni de cultură contemporani. Pe calea corespondenței, Atanasie Șandor a colaborat cu lugojeanul Vasile Maniu (1824-1901)²²⁸. Ambii intelectuali, Atanasie Șandor și Vasile Maniu, s-au pronunțat în vederea înlocuirii alfabetului chirilic cu cel latin. Prestigiul celor doi intelectuali români este demonstrat și de corespondența lor bogată, atât între ei, cât și cu numeroase personalități ale lumii politico-sociale și spirituale ale secolului al XIX-lea²²⁹.

Știindu-l preocupat de difuzarea culturii române în părțile Aradului, Vasile Maniu din Lugoj i-a solicitat sprijinul pentru difuzarea cărții sale. Astfel, Atanasie Șandor s-a ocupat de întocmirea de liste de „prenumerati” care au solicitat și contribuit la tipărirea cărții lui Vasile Maniu intitulată *Disertațiune istorico-critică și literară tratând despre originea românilor din Dacia-Traiană*, de 645 pagini. În anul 1856 pe lista lui Atanasie Șandor s-au numărat profesorii Alexandru Gavra, Ioan Russu, Petre Rațiu din Arad, învățătorul Iacob Varga din Zărand, precum și avocatul Teodor Doja din Chișineu-Criș²³⁰.

²²⁶ Informație obținută de la Vasile Popeangă.

²²⁷ *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849-1918. Documente, vol. II (31 decembrie 1851 – 15 iulie 1859)*, coord. Simion Retegan, Dumitru Suci, Mádly Loránd, George Cipăianu, Rodica Sofronie, București, edit. Academiei, 2004, pp. 526-527.

²²⁸ Victor Neumann, *Vasile Maniu*, Timișoara, edit. Facla, 1984, p. 37.

²²⁹ Idem, „Contacte spirituale între români. Corespondența dintre Vasile Maniu și Atanasie Șandor”, în *Ziridava* (Arad), 1980, nr. XII, pp. 859-867.

²³⁰ Victor Neumann, *Vasile Maniu ...*, p. 73.

În 26 iunie 1851, de la Episcopia Aradului s-a trimis o circulară²³¹ prin care se sugera „inteligenței” și altor cunoscători de carte, să se „prenumere” (să se aboneze) la presa românească din Transilvania, respectiv la „Gazeta Transilvaniei” și „Foaie pentru minte, inimă și literatură”. Cu strângerea banilor și trimiterea exemplarelor pentru abonați se ocupă „domnul doctor și profesor Atanasie Șandor”. Prețul pe jumătate de an pentru perioada iulie-decembrie 1851 este de „5 florini de argint”. De la Nădlac se înscrie ca „prenumărat” judele orășenesc Nicolae Pătean.

O importantă asociație culturală din Banat a fost *Reuniunea învățătorilor români de la școlile capitale și elementare populare din dieceza răsăriteană a Caransebeșului*, înființată în anul 1869. Încă de la înființare, numeroase personalități culturale din Banat și Transilvania și-au manifestat interesul pentru această societate. Statutele *Reuniunii...* au permis unor personalități de prestigiu să se înscrie ca membri onorari, chiar dacă aceștia nu făceau parte din Episcopia Caransebeșului. Printre aceștia se numără și arădenii Atanasie Șandor, Atanasie Marian Marienescu, Alexandru Gavra, precum și dr. Titu Hațeg, avocat, Ioan Lengher, avocat, mitropolitul Andrei Șaguna de la Sibiu, episcopii Ioan Popasu de la Caransebeș și Procopiu Ivașcovici de la Arad, Alexandru Mocioni, Vincențiu Babeș, Simion Manguica, Zaharia Boiu și mulți alții²³².

Atanasie Șandor a trecut la cele veșnice la data de 15/27 ianuarie 1892.

V. 2. 2. *Gustav Augustini (1851-1900) – „Prietenul slovac al românilor”*

O figură pitorească în peisajul publicistic românesc din Transilvania a fost **Gustav Augustini** (Augustiny) (1851-1900)²³³, reputat jurnalist și om politic de origine slovacă care a activat pe plaiuri românești. Începând cu anul 1883 până la decesul său, a trăit și a activat pe teritoriul României de astăzi, ca ziarist la mai multe publicații din București și Transilvania, printre care se numără *Tribuna* (Sibiu) sau *Tribuna poporului* (Arad).

Înainte de a colabora din punct de vedere publicistic cu ziarul *Tribuna poporului* din Arad, Gustav Augustini și-a petrecut câțiva ani la București și Sibiu, unde a publicat în paginile ziarului *Tribuna*, devenind un reprezentant de seamă al elitei slovace de pe meleaguri transilvane²³⁴. Articolele, studiile și ideile sale au constituit pentru istoriografia românească adevărate surse de analiză obiectivă. Datorită activității sale printre români a devenit un factor de influență pozitivă în relațiile româno-slovace. Prin colaborarea la presa transilvană a făcut cunoscute opiniei publice

²³¹ S. J. A. N. Arad, *fond Protopopiatul Ortodox Român Arad*, dosarul nr. 15/1851, f. 33.

²³² Constantin Brătescu, *Episcopul Ioan Popasu și cultura bănățeană*, Timișoara, edit. Mitropoliei Banatului, 1995, p. 97.

²³³ Ondrej Štefanko, *Despre slovaci...*, pp. 75-76; Pavel Adamik, „Gustav Augustini – pionier al relațiilor politice româno-slovace în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea”, în *Ziridava* (Arad), 1978, nr. X, p. 655.

²³⁴ Aurelia Cozma, „Relațiile româno-slovace la sfârșitul secolului al XIX-lea la Sibiu”, în *Brvkenthal Acta Mvsei* (Sibiu), 2006, nr. I. 1, pp. 233-242.

românești realitățile Slovaciei, iar prin colaborarea la presa din Slovacia a ținut la curent pe cititorii slovaci cu mișcarea de emancipare și cu situația cotidiană din Transilvania²³⁵.

În anul 1892, Gustav Augustini devine secretarul personal al omului politic român Ioan Rațiu, președinte pe atunci al Partidului Național Român din Transilvania. Cei doi oameni politici au beneficiat reciproc de experiența celuilalt, îmbogățindu-și astfel modul de gândire și viețuire. Prin intermediul lui Gustav Augustini, în Slovacia au fost trimise mai multe obiecte de lucru de mână executate de femeile din Sibiu, iar din Slovacia, în semn de prețuire pentru cadoul oferit de românce, a fost trimis un costum tradițional slovac din zona Liptov²³⁶. Colaborarea strânsă între Gustav Augustini și Ioan Rațiu se desprinde din bogata corespondență purtată între cele două personalități ale vieții politice și jurnalistice din Monarhia Austro-Ungară.

În 11 august 1894, după întemnițarea semnatarilor Memorandumului, jurnalistul slovac, aflat în convalescență la Grăfcoberg, trimite liderului român Ioan Rațiu o scrisoare plină de cuvinte de îmbărbătare, în care apreciază: „nici nu-mi închipuiam altfel pe Dvs., decât cu zâmbetul pe buză și privire desprețuitoare” față de nedreptatea autorităților maghiare și față de regimul pe care îl avea de suportat în temniță. Gustav Augustini afirmă și că: „mă simt fericit și mulțănesc lui D-zeu că m-a lăsat să trăiesc în epoca când reprezentanții poporului românesc duc cea mai crâncenă și eroică luptă pentru dezrobirea lui. ... Mă bucur că asist la una din acele epoci istorice, care se vor pomeni în viața generațiunilor viitoare și peste mii de ani”²³⁷.

Departat de locurile natale, Gustav Augustini s-a atașat sufletește de întreaga familie a lui Ioan Rațiu. Într-o epistolă din 3 februarie 1895, adresată soției omului politic sibian, ziaristul slovac precizează: „orișice se atinge de onor D-tre familie îmi produce impresie, triste sau îmbucurătoare, întocmai ca și când s-ar întâmpla în familia părinților mei”²³⁸.

De asemenea, a corespondat și cu alte personalități române din Transilvania, printre care se numără Valeriu Braniște²³⁹ sau Vasile Goldiș.

Gustav Augustini și-a adus o importantă contribuție la organizarea Congresului popoarelor nemaghiare din Ungaria, desfășurat la Budapesta în luna august 1895. În timpul lucrărilor congresului Gustav Augustini a fost translator oficial, deoarece cunoștea toate cele trei limbi în care s-au purtat discuțiile: română, slovacă și sârbă.

²³⁵ Gelu Neamțu, „Prietenul slovac al românilor, Gustav Augustini, la „Tribuna Poporului” din Arad 1898-1900”, în *Națiune și europenitate. Studii istorice. In honorem Camilli Mureșanu*, volum îngrijit de Nicolae Edroiu, Susana Andea, Șerban Turcuș, București, edit. Academiei Române, 2007, p. 340.

²³⁶ *Dr. Ioan Rațiu și Emilia Rațiu. Corespondență I (scrisori primite, 1866-1895)*, București, edit. Progresul Românesc, 1994, pp. 276-278, documentul nr. 265.

²³⁷ *Ibidem*, pp. 243-244, documentul nr. 233.

²³⁸ *Ibidem*, p. 325, documentul nr. 334.

²³⁹ *Valeriu Braniște corespondență (1895-1901)*, vol. II, ediție îngrijită, note și comentarii Valeria Căliman, Gheorghe Iancu, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 1986, pp. 94-95.

La data de 13/14 februarie 1900, trece la cele veșnice în Arad, unde este și înmormântat²⁴⁰. În discursul funebru, prietenul și colaboratorul său apropiat, Ioan Russu-Șirianu, a spus că odată cu Gustav Augustini a pierit un „prieten care s-a contopit cu spiritul și țărâna pământului românesc”²⁴¹. Din inițiativa unui alt prieten și apropiat colaborator, Vasile Goldiș²⁴², în urma unui apel publicat în ziarul *Tribuna poporului* din Arad, s-a organizat o colectă publică pentru ridicarea unui monument la mormântul lui Gustav Augustini. Cu toată opoziția autorităților maghiare, acțiunea a fost dusă la bun sfârșit, iar monumentul funebru a fost ridicat în anul 1903.

V. 2. 3. Colaborări politice româno-slovaco-sârbe în timpul campaniei electorale de la Nădlac (1904)

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și primele două ale secolului următor, viața politică a românilor din Transilvania și Banat a fost coordonată de Partidul Național Român, înființat în anul 1868. Încă de la începuturile activității sale, această formațiune politică a avut un grup de „devotați stimatori” nădlăcani, din rândul cărora va lua ființă filiala Nădlac a PNR.

Printre simpatizanții politicii PNR, în anul 1895 se numărau următorii nădlăcani: Pavel Roșuț – econom, Ioan Ban; Ioan Căpitan – „candidat de preot” (student la teologie), Ștefan Achimasu – negustor, Teodor Drăgan, Teodor Faur, Gheorghe Drăgan, Ioția Chicin, Teodor Țiabic – inspector școlar, Vasile Crișan, Ștefan Stroia, Atanasie Noghiu, Nicolae Precupaș, Lazăr Caba, Constantin Onea, Ștefan Lazăr, Mitru Precupaș, Constantin Țireac, Șofroniu Chicin, Lazăr Roman, Gheorghe Caba, Traian Pețian – „teolog absolut” și alții²⁴³. Aceștia au semnat o scrisoare de felicitare adresată lui Ioan Rațiu, cu ocazia Sfântului Ioan (6/18 ianuarie 1895): „Ziua onomastică, ce azi o serbați, este una din cele mai însemnate zile pentru întreaga noastră națiune română, căci azi serbăm onomastica aceluia ilustru bărbat, care, deși ajuns la adânci bătrânețe, nu v-a înfricoșat nimic de a primi lanțul robiei pentru prosperarea și înaintarea poporului nostru, lipsit de drepturile cei compete unei cive ungar de națiune română. Atotputernicul Dumnezeu, carele iubește pe fiecare în o formă conform faptelor sale, preaiubite conducător, acela să vă trăiască multe și fericite zile onomastice spre bucuria m[ult] onor[atei] d-voastre familii și a întreg poporului român.”

Acțiunile politice ale românilor din Transilvania s-au intensificat odată cu adoptarea tacticii activismului. Încă din anul 1900, membrii Partidului Național Român, filiala Arad, au propus și au

²⁴⁰ Este înmormântat în cimitirul Pomenirea din Arad. O stradă din Arad, din cartierul Aradul Nou, poartă numele publicistului slovac.

²⁴¹ Ondrej Štefanko, *Despre slovacii...*, p. 77.

²⁴² Cei doi oameni politici au purtat o corespondență pe teme familiale, dar și în privința acțiunilor politice comune. Un exemplu vezi la *Vasile Goldiș. Corespondență (1888-1934). Scrisori trimise*, vol. I, ed. îngrijită de Gheorghe Șora, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 1992, p. 29-31.

²⁴³ *Dr. Ioan Rațiu ...*, p. 311, documentul nr. 316.

susținut ideea reluării activității politice în Parlament a românilor din Transilvania. Această propunere a avut la bază și faptul că comunitatea slovacă din zonă a trimis în parlamentul de la Budapesta, un număr de 5 deputați, în urma alegerilor din anul 1901. Despre activitatea reprezentanților acestei comunități și despre similitudinea acțiunilor lor cu cele ale românilor, ziarul „Tribuna poporului”²⁴⁴ scrie că „noi n-avem decât să-i felicităm pentru hotărârea ce au luat. Ei își cunosc mai bine năcazurile, ei își dau mai perfect seama de chipul cum ar putea îndrepta situația și, dacă socot că numai prin activitate o să pună capăt stărilor de lucruri nesuportabile din prezent, se întâlnesc, desigur, cu gândul multor buni români”. Exemplul comunității slovace este recomandat spre a fi urmat și de românii din Transilvania.

În acei ani de început de secol XX, începe o nouă fază a mișcării naționale a românilor din provinciile supuse coroanei austro-ungare. Noul activism politic s-a manifestat începând cu anii 1903, 1904, 1905. Reluarea activității politice consta în desemnarea unor candidați la alegerile de deputați care să reprezinte pe românii transilvăneni în Parlamentul de la Budapesta.

Și în comitatul Arad, activismul politic s-a manifestat odată cu alegerile pentru Parlament. Acest lucru a avut un imens impact asupra opiniei publice locale. S-a constatat cu această ocazie „afluxul spontan al sentimentelor naționale”²⁴⁵ al populației. Se cerea tot mai insistent o pregătire pentru intensă luptă electorală ce se anunța pentru viitorul apropiat. În acest sens, intelectualii și țărani implicați în politică din Nădlac, Pecica, dar și din alte localități au mers prin satele învecinate pentru a propaga ideea unei activități politice viguroase, exprimând pledoarii pentru participarea masivă la vot în favoarea candidaților români.

Odată cu reluarea activismului politic, deputații arădeni Ioan Suciu, Ștefan Cicio-Pop și Ioan Russu-Șirianu au inițiat o serie de întâlniri cu alegătorii. În cadrul acestor întâlniri, desfășurate sub forma unor adunări populare, s-a discutat mult ideea introducerii votului universal. Astfel de întâlniri au avut loc la Pâncota, Târnova, Ineu, Bocsig, Pecica, Chișineu-Criș, Lipova, Curtici, Radna, Beliu, Ghioroc și în alte localități arădene²⁴⁶.

Ziarele maghiare din capitală recunoșteau intensitatea cu care acționau românii pentru cauza lor, eclipsând astfel campania electorală a candidaților maghiari.

Un eveniment politic important la care au luat parte atât românii nădlăcani, cât și reprezentanții slovacilor și sârbilor din localitate, s-a desfășurat în primii ani ai secolului al XX-lea. În cursul anilor 1903-1905 au avut loc alegeri parțiale pentru Dieta de la Budapesta. Tot în acele vremuri, cercurile politice românești din Transilvania doreau reluarea ca tactică a PNR, „activismul politic”. În contextul campaniei electorale pentru câștigarea a cât mai multe locuri în Dietă,

²⁴⁴ *Tribuna poporului* (Arad), anul V, nr. 66, 10 aprilie 1901, p. 1.

²⁴⁵ V. Popeangă, *Aradul, centru ...*, p. 140.

²⁴⁶ *Ibidem*, p. 141.

politicienii români au acționat în vederea participării la alegeri în număr cât mai mare a comunității românești. Se avea în vedere câștigarea a cât mai multe locuri în Dietă.

În cercul electoral Nădlac a candidat la alegeri și românul Ioan Suciu. Acest lucru a fost posibil deoarece deputatul cercului Nădlac, Iozsef Kristoffy, a fost numit comite suprem („fișpan”) al comitatului Satu Mare și, drept urmare, și-a pierdut locul în Dietă²⁴⁷. Ziua alegerilor a fost fixată pentru data de 5 martie 1904.

Și cu acest prilej, se constată buna conlucrare dintre reprezentanții diferitelor grupări etnice care conviețuiesc la Nădlac. În ziarul „Tribuna” de la Arad se face apel la acțiunea comună a românilor și a slovacilor. „Cheia situației este deci în mâna românilor și a slovacilor, cari, dacă ar fi solitari cu siguranță ar putea alege pe cine ei vor”²⁴⁸. Atât slovacii, cât și sârbii din Nădlac au susținut candidatura avocatului român Ioan Suciu, fără a propune un candidat propriu. În zilele premergătoare alegerilor, în presă s-a precizat că dr. Ioan Suciu este „candidatul comun al alegătorilor români, slovaci, sârbi, uniți în năzuințe naționale comune”²⁴⁹. Din partea românilor, candidatura lui Ioan Suciu a fost intens susținută de către o serie de fruntași ai luptei naționale: Vasile Goldiș (care a și făcut această propunere de candidatură), Ioan Russu-Șirianu, Aurel Vlad etc. Din partea slovacilor, Ioan Suciu a fost susținut de omul politic ziaristul Milan Hodža, care, cu prilejul alegerilor, a venit la Nădlac pentru a-și îndemna conaționalii să îl voteze pe candidatul românilor.

Adunări populare s-au organizat cu ocazia campaniei electorale din anul 1904 în toate localitățile cercului electoral Nădlac: Șeitin, Cenad, Nădlac, la care au participat atât conducerea politică română, cât și fruntașii slovacilor.

Alegerile din martie 1904 pot fi considerate doar un eșec parțial. Pe lista întocmită pentru alegeri, candidatul român Ioan Suciu nu i-a fost nici măcar trecut numele, fiind refuzat de președintele comisiei electorale (care era ungur). Însă, românii au refuzat să participe la vot, dar seara s-au prezentat în număr destul de mare, dându-și votul candidatului care avea cele mai mici șanse să fie ales. Reprezentant al cercului electoral Nădlac în Dietă a ajuns candidatul propus de guvern, în urma alegerilor reprogramate pentru data de 23 martie 1904. O mică victorie, totuși, au obținut și românii din cercul electoral Nădlac, prin prezența masivă la vot. La alegeri s-a participat masiv: peste 2000 de voturi au fost numărate la Șeitin și peste 4000 la Nădlac, echivalând cu aproximativ 90% din populația de origine română cu drept de vot.

Uroș Pătean și-a început activitatea politică odată cu aceste alegeri din 1904. Alături de alți țărani implicați în politică, acesta a participat la campania electorală, mergând prin satele învecinate Nădlacului pentru a îndemna populația să voteze și să se implice mai viguros în activitatea politică.

²⁴⁷ *Ibidem*, p. 139.

²⁴⁸ *Tribuna* (Arad), anul VIII, nr. 10, 11 ianuarie 1904, p. 3.

²⁴⁹ Doru Bogdan, *Dr. Ioan Suciu – părinte al patriei*, Arad, edit. Viața Arădeană, 1999, p. 30.

Dintre nădlăcanii care și-au declarat acum apartenența politică, s-au mai remarcat învățătorul român George Petrovici și sârbul Isaia Mudrici. Într-un articol din ziarul „Tribuna”²⁵⁰ se relatează despre acțiunile politice desfășurate la Nădlac și în satele învecinate: „Prin bărbăția voastră dovedită la Nădlac în ziua de 5 martie, voi, alegătorii români ați zădărnicit alegerea de deputat dietal și ați dat prin aceasta să o înțeleagă toți factorii decizători ai țării, că PNR e o putere reală în viața acestui stat, o putere de care pe viitor trebuie să se țină seama.”

În urma alegerilor, Nicolae Oncu (cercul Iosășel), Vasile Goldiș (cercul Radna), Ștefan Cicio-Pop (cercul Șiria) și Ioan Suciu (cercul Ineu) au devenit deputați. Ioan Russu-Șirianu apreciază faptul că rolul pozitiv și de căpătâi al Aradului în lupta de emancipare națională este datorat unei generații de luptători entuziaști și unei prese active²⁵¹.

Odată cu reluarea „activismului” și a campaniei electorale, reprezentanții PNR și-au început activitatea și în teritoriu. În comitatele Arad și Cenad au făcut diverse „vizite” următorii politicieni: Ioan Suciu în zona Ineului, Aurel Vlad la Radna, Ștefan Cicio-Pop la Șiria, Ioan Russu-Șirianu în zona localității Chișineu Criș. La Nădlac s-a deplasat preotul Vasile Lucaciu. Despre una dintre vizitele sale stă mărturie un articol din ziarul „Tribuna”²⁵²: „Entuziastul popor care vedea în reluarea „activismului” calea spre împlinire a năzuințelor sale un pas înainte în lupta de emancipare.” La Nădlac Vasile Lucaciu a fost așteptat de români, slovaci și sârbi cu 200 de căruțe în șir de 3 kilometri. L-au întâmpinat o comisie de 12 nădlăcani, formată din 7 români, 4 slovaci și 1 sârb. În cadrul adunării care a avut loc la Nădlac preotul Vasile Lucaciu a vorbit în românește și ungurește.

La final, a fost trimisă o telegramă către președintele PNR din Transilvania în care este lăudată solidaritatea alegătorilor români, slovaci și sârbi în jurul candidatului român: „Alegătorii românii, slovaci, sârbii din cercul electoral al Nădlacului, alegând azi în deplină solidaritate și cu însuflețire indescritibilă, pe dr. Vasile Lucaciu de deputat, a decis să felicite deodată pe președinții celor trei partide român, sârb și slovac și să le exprime încrederea lor neclintită.”²⁵³

V. 2. 4. „Reuniunea Învățătorilor Români”. Ședința de la Nădlac (1910)

Conform afirmațiilor istoricului Nicolae Roșuț, în perioada dualismului Austro-Ungar, școlile au reprezentat „cetăți de rezistență românească”, care au reușit de-a lungul secolului al XIX-lea să educe plugari luminați, creștini buni, dar și „români adevărați”, care țineau cu tărie la neamul, obiceiurile și limba lor, cu toată împotrivirea ungarilor. Toate încercările autorităților de a

²⁵⁰ *Tribuna* (Arad), anul VIII, nr. 44, din 13 martie, 1904, p. 1.

²⁵¹ V. Popeangă, *Aradul, centru ...*, p. 143.

²⁵² *Tribuna* (Arad), anul IX, nr. 6, din 25 ianuarie 1905; *Ibidem*, nr. 7, din 28 ianuarie 1905.

²⁵³ *Ibidem*, nr. 7, din 28 ianuarie 1905.

dezmoșteni pe români de valorile moral-culturale lăsate de înaintași au avut consecințe minore sau deloc, izbindu-se de „zidul credinței ortodoxe” al poporului român din Transilvania și Banat.

Învățătorii confesionali ortodocși din Eparhia Aradului au simțit nevoia unor întâlniri în care să se dezbată diferite probleme care îi frământau, atât de ordin pedagogic, cât și de ordin organizatoric. Chiar din primii ani de existență a dualismului austro-ungar, învățătorii din localitățile arădene au trimis cereri pentru aprobarea înființării unei reuniuni învățătoresci episcopului Procopie Ivașcovici și Senatului Școlar din cadrul Consistoriului Diecezan arădean. Dascălii arădeni considerau că această reuniune este necesară pentru a asigura perfecționarea celor de la catedră, „înaintarea învățământului”, rezolvarea diferitelor probleme pedagogice etc.

La data de 20 aprilie 1872 are loc adunarea generală de constituire a *Reuniunii Învățătorilor români de la școalele populare confesionale ortodoxe din protopopiatele arădene I-VII*²⁵⁴. Președinte a fost ales Vincențiu Babeș. Ca membri permanenți ai *Reuniunii*... s-au numărat 310 învățători din Dieceza Aradului. Obiectivul major al acestei asociații era promovarea și modernizarea învățământului românesc și dezvoltarea culturală a poporului român. *Reuniunea Învățătorilor* a fost divizată pe fiecare Protopopiat din cadrul Episcopiei Aradului.

La data de 12 mai 1890 se stabileau unele dintre scopurile *Reuniunii*. Printre acestea se numără dorința de „a spori și a răspândi între învățători cunoștințele necesare pentru înaintarea educațiunii și a instrucțiunii ... a contribui după posibilitate la ameliorarea instrumentelor și a cărților de școală, a înlesni procurarea și răspândirea acestora ... a dezvolta și a întări între învățători spiritul de corp solidar și relațiunile de colegialitate”²⁵⁵.

Conform noului statut, adoptat în ședința din 13/25 august 1890, se dorea să se organizeze o întrunire anuală a învățătorilor din întregul district școlar în diferite localități, la care să participe toate cadrele didactice și preoții ortodocși. Pentru participarea la ședințele *Reuniunii Învățătorilor*, dascălii primesc diurnă câte 4 coroane/zi, plus prețul călătoriei și al locuinței, pentru care învățătorii trebuie să aducă adevărinite sau chitanțe²⁵⁶. Învățătorii care nu participă la întruniri sunt catalogați drept „indiferenți față de cultura românească” transmisă prin școala confesională²⁵⁷.

Conform statutelor *Reuniunii Învățătorilor din Protopopiatul Arad*, se organizau ședințe în diferitele localități ale protopopiatului, de două ori pe an: primăvara după Sfintele Paști, de obicei cu prilejul examenelor de final de an, și toamna, imediat după deschiderea anului școlar. Pentru o perioadă, președinte al despărțământului arădean a fost învățătorul nădlăcan Samson Lugojan, iar secretar a fost învățătorul din Nădlac, George Petrovici²⁵⁸.

²⁵⁴ Vasile Popeangă, *Școala românească ...*, p. 164 și urm.

²⁵⁵ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 21/1874-1890, f. 143.

²⁵⁶ *Ibidem*, registrul nr. 54/1896-1942, f. 57-58.

²⁵⁷ *Ibidem*, dosarul nr. 22/1894-1896, f. 138.

²⁵⁸ S. J. A. N. Arad, *fond Protopopiatul Ortodox Român Arad*, dosarul nr. 209/1899, f. 107.

În data de 20 mai/1 iunie 1899, ședința semestrială a învățătorilor arădeni s-a organizat la Cenadul Unguresc²⁵⁹. La data de 4/16 noiembrie 1899²⁶⁰ s-a ținut la Nădlac o astfel de conferință a Reuniunii Învățătorilor, despărțământul protopopiatului arădean, unde președinte al ședinței a fost numit învățătorul Samson Lugojan din localitate. La finalul conferinței învățătorilor s-a organizat un banchet finanțat de Biserica Ortodoxă Română din Nădlac cu suma de 25 florini²⁶¹.

În protocolul ședinței *Reuniunii învățătorilor*, desfășurate la Arad în data de 25 octombrie / 7 noiembrie 1903²⁶², președintele asociației, învățătorul Iosif Moldovan, „prin o cuvântare ... arată însemnătatea întrunirilor noastre în conferințe unde ne electrizăm spiritele cu cultura necesară misiunii noastre.” Se afirmă păreri aproape unanime că se dorește „unificarea terminologiei și ... a limbii românești folosită în instrucțiunea școalelor noastre confesionale” și „unificarea învățământului” cu cel din România. De asemenea, se dorește modernizarea procesului de învățământ, prin urmare „se îndatorează toți membrii a se ocupa cu studierea celui mai nou metod al cetitului numit *Fotomimica*” și fiecare învățător este îndrumat să facă raport despre avantajele constatate în urma aplicării acestei metode. Se recomandă ca toți învățătorii să predea gramatica conform metodei recomandate de Iuliu Groșoreanu. De asemenea, se întocmește o listă cu toate manualele după care se predă la școlile confesionale din Protopopiatul Arad, se selectează de acolo „lista manualelor aflate mai corespunzătoare” și se recomandă utilizarea exclusivă a acestora în toate școlile confesionale ortodoxe. Următoarea ședință va avea loc la școala confesională ortodoxă din Micălaca, cu ocazia examenelor de final de an școlar 1903/1904, unde predă învățătorul Savu Bugariu.

În data de 2/15 mai 1912 are loc la Arad ședința *Reuniunii Învățătorilor, despărțământul Protopopiatul Arad*. Cu această ocazie, învățătorul nădlăcan George Petrovici susține o „prelegere” din Constituția bisericească, respectiv despre „Alegerea preotului”. Cuvântarea „este ascultată cu mare atenție de toți cei prezenți” și se decide „să fie publicată în organul reuniunii”. În cadrul aceleiași ședințe se prezintă o statistică anuală, din care se desprinde faptul că biblioteca despărțământului este formată din 118 „opuri”, cu o valoare de 187,59 coroane. Următoarea conferință se decide a avea loc la Șeitin, la școala unde predă învățătorul Dimitrie Micu²⁶³.

Fiecare membru al *Reuniunii învățătorilor* era dator să plătească o cotizație anuală. Din acele sume se plăteau diverse abonamente, se achiziționau cărți, se plătea chiria sediului central al asociației etc. Într-un raport din data de 30 noiembrie 1900²⁶⁴, se precizează că taxa restantă pentru *Reuniunea Învățătorilor* pentru învățătorii și preoții din Nădlac era următoarea: Samson Lugojan –

²⁵⁹ *Ibidem*.

²⁶⁰ Idem, *fond Episcopia Ortodoxă Română Arad, Grupa IV, Acte școlare*, dosarul nr. 430/1899, f. 23.

²⁶¹ A. P. O. R. Nădlac, registrul nr. 58/1899-1901, f. 16.

²⁶² S. J. A. N. Arad, *fond Protopopiatul Ortodox Român Arad*, dosarul nr. 240/1903, f. 21.

²⁶³ *Ibidem*, dosarul nr. 309/1912, f. 16.

²⁶⁴ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 5/1897-1900, f. 372.

12 coroane; Mihai Chicin – 2 coroane; Ioan Lugojan – 6 coroane; Ioan Caracioni – 16 coroane; Romul Tăucean – 18 coroane; George Petrovici – 8 coroane; Vichentie Marcovici – 2 coroane.

La întrunirea membrilor *Reuniunii Învățătorilor români de la școalele populare confesionale ortodoxe din protopopiatele arădene I-VII* care a avut loc în 29-30 august 1909 la Curtici, s-a hotărât ca următoarea conferință să fie organizată în localitatea Nădlac. În ședința comitetului parohial nădlăcan din data de 10/23 ianuarie 1910, învățătorul nădlăcan Samson Lugojan, „în cuvinte foarte frumoasă și măgulitoare aduce la cunoștința comitetului parohial că adunarea generală a învățătorilor a primit cu însuflețirea invitarea comitetului n. parohial” pentru a ține ședința la Nădlac în luna iulie sau august același an²⁶⁵. În vederea pregătirii ședinței *Reuniunii Învățătorilor* de la Nădlac, are loc „aducerea în ordine a edificiilor bisericești și școlare”, respectiv s-a făcut curățenie generală în localurile confesionale: biserica și sălile de învățământ au fost igienizate, clădirile școlare au fost văruite, iar pardoseala cancelariei de la școala centrală a fost vopsite²⁶⁶. Cu aceeași ocazie s-a reconstruit în totalitate clădirea școlii confesionale centrale²⁶⁷.

În 15/28 și 16/29 august 1910, la Nădlac are loc a XX-a adunare generală ordinară a *Reuniunii învățătorilor arădeni*, la care au fost convocați toți membrii „Reuniunii învățătorilor dela școalele populare confesionale române ortodoxe din protopopiatele arădene I-VII”²⁶⁸: Arad, Chișineu-Criș, Șiria, Ineu, Buteni, Radna, Hălmagiu. Întrunirea s-a desfășurat după următorul program:

- Ședința I (duminică dimineața): asistarea la slujba religioasă, deschiderea adunării generale, discurs de bun venit al oaspeților, „constatarea prezenților”, alegerea comisiilor și prezentarea diferitelor rapoarte.

- Ședința a II-a (duminică după amiază): prezentarea de dizertații.

- Ședința a III-a (luni dimineața): prelegerea învățătorului din Nădab, raportul comisiilor, propuneri și interpelări, stabilirea locului și datei pentru ședința următoare, „consemnarea prezenților”, închiderea adunării.

La această conferință au participat „învățători însuflețiți pentru cauza sfântă, gravată cu litere de aur pe stindardul reuniunii”²⁶⁹. Sâmbătă, în 14/27 august, a sosit la Nădlac „trenul motor dinspre Arad, încărcat ticsit de învățătorii însuflețiți pentru cauza sfântă, gravată cu litere de aur pe stindardul reuniunii”. „Oastea culturală” a învățătorilor a fost întâmpinată de numeroși nădlăcani de toate naționalitățile în fața bisericii și a școlii nou reconstruite, în 1909. Cu ocazia acestei întruniri,

²⁶⁵ *Ibidem*, registrul nr. 59/1906-1910, f. 78.

²⁶⁶ *Ibidem*, f. 91.

²⁶⁷ Gabriela Adina Marco, „Reuniunea învățătorilor arădeni. Ședința de la Nădlac din 1910”, în *Administrație românească arădeană, studii și comunicări din Banat-Crișana, 95 de ani*, vol. VIII, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2014, pp. 567-577.

²⁶⁸ *Biserica și Școala* (Arad), anul XXXIV, nr. 31, 1 august/14 august 1910, p. 2.

²⁶⁹ *Ibidem*, anul XXXIV, nr. 34, 22 august/4 septembrie 1910, p. 1, 2, 3.

s-a constatat încă odată, buna conviețuire a românilor și a slovacilor și întraajutorarea reciprocă a celor două grupuri etnice. Unul dintre fruntașii slovaci din Nădlac s-a oferit să asigure găzduirea pentru 40 de oaspeți români.

În solicitarea adresată Bisericii de către conducerea Reuniunii la data de 8 august 1910, se precizează: „Cina sării de cunoștință (sâmbătă seara) se o ofere oaspeților comuna bisericească ... să găzduiască pe învățătorii și oaspeții sosiți ... oferindu-le și vre-un butoiu – doauă de bere”²⁷⁰, ceea ce s-a și realizat. În ziua de 15 august, se suspendă jocul obișnuit în zi de sărbătoare, care trebuia să se desfășoare în același local unde s-au ținut ședințele întrunirii învățătorilor.

Întrunirea învățătorilor de la Nădlac a început cu o Sfântă Liturghie, care a fost săvârșită de un sobor de preoți, avându-l în frunte pe protopopul Radnei Procopiu Givulescu, iar răspunsurile au fost date de un cor format din „cei mai dibaci cântăreți din ceata învățătorilor”. La finalul Liturghiei, s-a efectuat o slujbă de parastas pentru membrii răposați ai Reuniunii. În cinstea adunării de la Nădlac a Reuniunii învățătorilor, după liturghie, s-au tras „salve de treascuri”.

Duminică, 15/28 august, la ora 12, în sala de la școala centrală are loc deschiderea oficială a adunării. Discursul de bun venit al conferinței Reuniunii este rostit de preotul nădlăcan Nicolae Chicin. Președintele Reuniunii – învățătorul arădean Iosif Moldovan – ia cuvântul, arătând celor prezenți scopul educativ al organizației învățătorilor, declarând deschisă adunarea generală de la Nădlac. Se citesc apoi mesajele Consistoriului Diecezan, al episcopului Caransebeșului, Miron Cristea, ale Reuniunii Învățătorilor din Caransebeș și Timișoara, al episcopului Aradului Ioan I. Papp și a altor personalități școlare și bisericești din zonă. La masa de prânz au luat parte, pe lângă invitați, fruntași nădlăcani și ai celorlalte comunități religioase din Nădlac.

După masă, la ora 16 s-a deschis ședința a doua, în cadrul căreia s-au prezentat următoarele dizertații: *Unele pedeci în calea bunei economisări a poporului*, de George Pușcariu, „cassar asessor consistorial”; *Cultura sufletească ca baza fericirii omenești*, de înv. Teodor Mariș din Erdeiș; *Gheorghe Lazăr*, de înv. Iosif Stanca din Roșia. La această ședință a participat și inspectorul regesc școlar al cercului Cenad, Polyanszky László. La încheierea ședinței a avut loc un concert susținut de „tinerimea inteligentă din loc și jur”, urmat de bal.

Luni dimineața, la ora 8, s-a deschis ședința a treia cu prelegerea *Roua și bruma* susținută de înv. Petru Roșu din Nădab. În cadrul acelei ședințe s-a decis ca următoarea adunare generală a învățătorilor să aibă loc la Budapesta în vara anului 1911. De asemenea, în cadrul adunării ținute la Nădlac s-au dezbătut aspectele din planul de învățământ care se refereau la obiectul *Limba română*, iar la Budapesta urma să se discute despre *Matematică*. Din motive de distanță și alte

²⁷⁰ A. P. O. R. Nădlac, registrul nr. 59/1909-1914, ff. 90-91.

inconveniente, ședința XXI a Reuniunii Învățătorilor nu s-a putut ține la Budapesta, cum s-a stabilit la Nădlac, ci a avut loc la Arad²⁷¹.

La finalul întrunirii de la Nădlac au fost aleși printre membrii noi ai *Reuniunii* câțiva fruntași ai ortodocșilor nădlăcani, printre care se numără preotul Nicolae Chicin, gospodarul Uroș Pătean, medicul Iuliu Chicin, avocații Aurel Petrovici și Remus Chicin. Învățătorul George Petrovici, directorul școlar local, a fost ales în comitetul de conducere al *Reuniunii*²⁷².

La terminarea acestei întruniri, „dorindu-și dulce revedere la adun. gen. din anul viitor, s-a îndreptat fiecare la ale sale, ducând cu sine frumoase amintiri de la bravii nădlăcani”²⁷³.

După anul 1918, *Reuniunea Învățătorilor* s-a transformat în *Asociația Învățătorilor din județul Arad*. Deși școlile confesionale s-au desființat, totuși preocuparea pentru „înaintarea” poporului prin cultură, alfabetizarea și cunoașterea de carte era în continuare un obiectiv al Bisericii. Colaborarea dintre învățământ și Biserică nu încetează, având în vedere obiectivul comun. În apelul către învățători emis de Asociația Învățătorilor din județul Arad, la 22 decembrie 1932, se spune: „Scopul este sublim. Situația precară de azi reclamă mai mult ca oricând să se facă totul pentru binele neamului și a patriei noastre dragi ... Această înfrățire la muncă este piatra de temelie a operei de reînsănătoșarea morală și culturală a poporului nostru ... Situația morală dezastruoasă creată în urma războiului mondial, precum și situația noastră geografică, așezată la granița de vest a țării, au determinat ... să ia măsuri pentru a pune în mișcare toate organizațiile școlare, spre a începe o ofensivă puternică, cu scopul consolidării maselor în spirit moral și național”²⁷⁴.

V. 2. 5. Slovicii din Nădlac și Unirea Transilvaniei cu România. Trasarea granițelor de vest ale României

Marea Unire din 1918 a încununat aspirațiile de veacuri ale românilor de a viețui într-un singur stat. Pe lângă românii din Transilvania, la rezoluția Unirii au aderat și reprezentanții celorlalte comunități etnice care trăiau în acest spațiu geografic. Activitatea slovacilor din Nădlac și împrejurimi a fost de o importanță de netăgăduit pentru stabilirea realităților din vestul României: Unirea cu România și trasarea granițelor de vest ale statului. Unii dintre cei mai înfocați susținători ai includerii zonei locuite de slovaci în granițele României au fost Ivan Bujna și Ludovit Augustin Boor, preoți evanghelici din Nădlac.

După ce au acceptat în unanimitate toate punctele Rezoluției de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, slovacii din Nădlac și din împrejurimi au dus o luptă susținută pentru ca localitățile

²⁷¹ *Biserica și Școala* (Arad), anul XXXV, nr. 37, 11/24 septembrie 1911, p. 1-3.

²⁷² A. P. O. R. Nădlac, registrul 59/1909-1914, f. 77.

²⁷³ *Biserica și Școala* (Arad), anul XXXIV, nr. 34, 22 august/4 septembrie 1910, p. 1, 2, 3.

²⁷⁴ A. P. O. R. Nădlac, dosarul nr. 4/1894-1896, f. 250.

din zona Mureș-Tisa în care majoritatea cetățenilor erau de origine slovacă să fie incluse în sistemul geopolitic al României.

O intensă luptă prounionistă a dus-o preotul evanghelic lutheran nădlăcan L'udovit Boor. Această personalitate slovacă a fost aleasă în funcția de președinte al Consiliului Național Slovac de la Nădlac, care a fost înființat la data de 7 noiembrie 1918²⁷⁵.

Tot în cursul lunii noiembrie a anului 1918 în piața din fața bisericii evanghelice lutherane s-au adunat numeroși nădlăcani, atât slovaci, cât și români. În cadrul acestei adunări, se solicită ca Nădlacul să fie inclus în viitorul stat român. Dintre vorbitori s-au remarcat preotul L'udovit Boor, Mihai Laciak, precum și Uroș Pătean. Discursurile au fost însoțite de lozinca „Să trăiască România Mare!”, rostită de numeroșii participanți la adunare.

În fruntea Consiliului Național Slovac este numit preotul Ivan Bujna, deoarece că prin Nădlac încep să circule afirmații defăimătoare: „Boor vrea să ne deie cehilor. Ungurii vor să ne dea pământ. Cehii vor să ni-l ia.” Se ajunge până acolo încât casa parohială unde locuia preotul Boor a fost incendiată în data de 8 decembrie 1918²⁷⁶.

Maghiarii din Nădlac, însă, provoacă unele tulburări ale ordinii publice, ca răspuns la adunarea din fața bisericii evanghelice lutherane, dar fără vreun efect. Situația tensionată se menține până la sosirea în zonă a armatei române, la data de 6 aprilie 1919, când totul revine la normal.

În cadrul comisiei stabilită la Conferința de pace de la Paris pentru reglementarea granițelor dintre România, Ungaria și Regatul sârbilor, croaților și slovenilor s-au format trei curente de opinie, susținute și de numeroase memorii trimise de către locuitorii Nădlacului autorităților de la București, Budapesta, Bratislava, Paris etc., dar și comisiei ce se ocupa cu trasarea granițelor. Românii și slovaci, într-o majoritate covârșitoare, susțineau ca localitatea și întreaga zonă²⁷⁷ în care locuiau ei să fie inclusă în cadrul statului român. Meșteșugarii maghiari din Nădlac doreau ca localitatea să rămână în continuare alipită Ungariei. A treia opțiune consta în includerea Nădlacului în Regatul sârbilor, croaților și slovenilor. Acest punct de vedere a fost susținut de dr. L'udovit Mičatek, învățătorul L. Hrdlička și de Jan Petrovich²⁷⁸ și de foarte puțini simpatizanți ai lor.

La data de 13 iulie 1919, s-au adunat la Békéscsaba reprezentanți ai comunelor slovace din zonă. Aceștia au luat în calcul toate opțiunile referitoare la includerea zonei locuite de ei în Ungaria, în Regatul sârbilor, croaților și slovenilor sau în România. Promisiunile făcute de reprezentanții statului român în ceea ce privește autonomia minorităților, folosirea limbii naționalităților în instituții, școli în limba acestora, au atârnat hotărâtor balanța spre includerea zonei în România.

²⁷⁵ Radix, M., *Istoria slovacilor nădlăcani din 1903 până în 1953*, manuscris.

²⁷⁶ *Ibidem*.

²⁷⁷ Zona locuită de slovaci se întindea între Mureș, Crișuri și Tisa, fiind numită „Dolnej zeme” sau „Țara de Jos”. Detalii la Ján Kukučka, *Nadlak v procese slovenského osídľovania Dolnej zeme*, Nadlak/Bratislava, vydavateľstvo Ivan Krasko/ESA, 2003.

²⁷⁸ Motovska, El., *Cronica Nădlacului*, manuscris.

Memoriul alcătuit cu prilejul acestei adunări, în care peste 130000 de slovaci cereau ca teritoriul locuit de ei să fie inclus în cadrul statului român, va fi prezentat de către o delegație la Conferința de la Paris, dar nu va fi luat în considerare.

Ungurii au acționat în sensul rămânerii Nădlacului în Ungaria, ignorând cererile și protestele românilor și slovacilor nădlăcani, majoritari în zonă. În timp ce românii adună semnături în vederea includerii Nădlacului în cadrul statului român, slovacii trimit la comisia de demarcare a granițelor de la Paris, o delegație formată din 65 de gospodari, avându-i în frunte pe preoții L'udovit Boor și Ivan Bujna. Reprezentanții Franței și Italiei în cadrul comisiei au fost profund marcați de cuvântarea lui Ivan Bujna și au promis slovacilor nădlăcani că vor pleda pentru satisfacerea doleanțelor lor²⁷⁹, respectiv includerea zonei în granițele statului român.

Pentru ca teritoriile locuite de slovaci în zona Nădlacului să fie incluse între granițele României, la Paris a intervenit și ministrul de externe al Cehoslovaciei, Eduard Beneš, care a primit din partea slovacilor din Nădlac un memoriu în care sunt prezentate doleanțele etnicilor slovaci din zonă, precum și o listă cu semnăturile de adeziune la Rezoluția Unirii și la statul român nou creat la data de 1 decembrie 1918.

Dar nu numai cei doi preoți lutherani din Nădlac deja amintiți au avut activitate prounionistă și proromână. Printre personalitățile de origine slovacă care au luptat pentru unirea Transilvaniei, în general și Nădlacului, în special, se numără și învățătorul Martin Matejdes.

La data de 12 decembrie 1919, conducerea Partidului Național Slovac din România adresează ministrului Ștefan Cicio-Pop o scrisoare prin care își exprimă adeziunea față de unirea Transilvaniei cu România. Gheorghe Hrabovsky, președintele Partidului Național Slovac și deputat în Parlamentul României și Pavel Veselsky, deputat al circumscripției Tot-Komlos în Parlamentul de la București – semnarii scrisorii – au scris: „Slovacii de pe câmpie au primit cu mare bucurie intrarea trupelor române pe meleagurile noastre, și au văzut sosită ziua în care noi, slovacii de pe câmpie putem începe o viață nouă [și] că am constatat cu bucurie că poporul român, care timp de secole a suferit împreună cu noi, nu ne-a uitat și ne-a întins [o] mână [de ajutor] în toate.”²⁸⁰ Tot acum se solicită introducerea limbii slovace ca limbă de predare în școlile elementare și medii din localitățile locuite de slovaci, după cum au promis autoritățile române: „vă rugăm a binevoi a dispune ca predarea [să se facă] în limba slovacă în școlile populare de pe tot teritoriul locuit de slovaci și ocupat de armata română, și totodată declararea obligativității predării limbii slovace în toate școlile medii, existente [pe teritoriul amintit].”²⁸¹

În anii următori, autoritățile române au recunoscut eforturile depuse de slovaci în vederea unirii Transilvaniei cu România, în general, și a zonei Aradului, în special. Meritele populației

²⁷⁹ Radix, M., *op. cit.*

²⁸⁰ A. Caciora, N. Roșuț, *Aradul în lupta...*, vol. II, p. 299, documentul nr. 124.

²⁸¹ *Ibidem.*

nădlăcane de origine slovacă și ale fruntașilor acesteia în lupta pentru unitatea națională a României, în special activitatea preotului L'udovit Boor, au fost apreciate de prefectul județului Arad, D. Mărcuș. În scrisoarea acestuia adresată preotului slovac nădlăcan și datată 21 martie 1922 stă scris: „Sfinția Voastră, prin ținuta arătată cu ocaziunea sosirii Comisiei interaliate pentru delimitarea frontierei în comuna în care sunteți părintele sufletesc a celei mai mari părți a locuitorilor din acea comună ați dat dovadă de nobile simțăminte de care sunteți conduși în toți pașii Dumneavoastră făcuți în interesul și spre binele statului român, apărând cu cea mai mare dragoste cu acea ocaziune interesele comunei Nădlac și pretinzând adnexarea teritoriilor de peste granița Statului Român”²⁸².

Cu toate că pe harta României localitatea Nădlac reprezintă un punct aproape neînsemnat și la capăt de țară, locuitorii săi au avut o contribuție deosebit de importantă la unirea Transilvaniei și Banatului cu România. Calculând cu multă grijă promisiunile sau amenințările venite din toate părțile, românii, slovacii și celelalte etnii care locuiesc la Nădlac au hotărât în marea lor majoritate că de acum încolo doresc să aparțină din punct de vedere politic și administrativ de autoritățile și instituțiile de dincolo de Carpați. Cu toate promisiunile maghiare, românii și, în special slovacii, nu s-au lăsat intimidați și au adus Comisiei de stabilire a granițelor noi și noi argumente care să susțină hotărârea lor de a fi încadrați în România.

Delimitarea frontierei de vest a României, în urma căreia Nădlacul intră în componența statului român, este consemnată în Tratatul de pace semnat la 4 iunie 1920, la Trianon, de către puterile învingătoare și Ungaria. În articolul 27 al tratatului se specifică că linia frontierei va trece „la aproximativ 1 kilometru la sud de stația Nagylak (stația de cale ferată – n.n.), cursul râului Mureș spre amonte, de acolo spre nord-est și până la limita administrativă dintre comitatele Cenad și Arad; la nord-nord-vest de Pereg o linie de demarcare pe teren trecând între Nădlac și stația de cale ferată; de acolo spre nord-est și până la un punct de fixat pe teren între localitățile Battonya și Kispereg (Peregul Mic)”²⁸³.

În urma acestei delimitări, localitatea Nădlac a fost împărțită în două părți. **Nagylak**²⁸⁴ sau **Nădlacul Nou** este azi o comună în Ungaria, în județul Csongrad, constituită în anul 1922.

²⁸² Pavel Husarik, „Slovacii din România și Marea Unire”, în *Variațiuni*, București, edit. Kriterion, 1989, p. 53.

²⁸³ *Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoașterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe. Februarie 1920-decembrie 1920*, vol. VI, București, edit. Științifică și Enciclopedică, 1986, pp. 276-277.

²⁸⁴ <http://www.crwflags.com/fotw/flags/hu-cs-nl.html>, 18 septembrie 2010. **Nagylak**. Înainte de evenimentele din 1918-1922 a făcut parte integrantă din localitatea Nădlac, fiind totodată și stație de cale ferată pe traseul Arad-Cenad. Stema comunei Nagylak cuprinde în parte de jos un dreptunghi verde, reprezentând pusta Pannoniei și o poartă roșie, reprezentând importantul punct de trecere al frontierei dintre România și Ungaria. Conform recensământului efectuat în anul 2001, la Nagylak trăiau 628 locuitori, dintre care 79,6% germani, 0,5% români, 1,3% slovaci și 21% necunoscuți sau nu au dorit să răspundă. După religie s-au declarat romano-catolici 38,2%, greco-catolici 1,0%, calvini 9,4%, de confesiune evanghelic-luterană 9,4%, altele 0,5%, ateii 19,8%, iar 21,8% necunoscuți sau nu au dorit să răspundă. În anul 2002, la Nagylak trăiau 619 persoane. Localitatea Nagylak se întinde pe o suprafață de 4,7 km², iar densitatea e de 132 locuitori/km². Denumirea populară a localității este Nădlacul Mic sau Nădlacul Nou.

După 15 zile de la intrarea în vigoare a tratatului de la Trianon, în vederea tratativelor de trasare a frontierei de stat româno-maghiare, s-a constituit o comisie²⁸⁵ formată din șapte membri – cinci numiți de puterile aliate, unul de România, unul de Ungaria. Din partea României, în fruntea delegației a fost numit colonelul Dumitrescu S. Constantin, iar din partea Ungariei, căpitanul de vas Alfred de Dietrich Sachsenfels. Sediul comisiei a fost stabilit la Budapesta.

Frontiera dintre cele două state a fost împărțită în 10 secțiuni²⁸⁶, indicate cu literele de la A la L. Județului Arad îi corespund secțiunile B, C și D. „secțiunea B începe la confluența canalului Elöviz (Mezőhegyes) cu Mureșul, până la schimbarea de direcție a limitei comunale Battonya-Novaktonya și limitează spre Ungaria teritoriul administrativ al localităților românești Igrış, Nădlac, Peregul Mare, Peregul Mic și Pecica.”

În cursul anului 1920, la Nădlac a sosit comisia de delimitare a granițelor pentru a cerceta situația din teren și a consulta locuitorii din zonă. Dimitrie Micu, fost notar în Șeitin, își amintește despre aceste evenimente: „cunoscând data când Comisia sosește la Nădlac, pentru a hotărî în această problemă, în ziua stabilită, la orele 8 dimineața, 120 de trăsură cu 720 de bărbați îmbrăcați în costume naționale specifice Șeitinului s-au plasat pe șoseaua națională Arad-Nădlac, la intrarea în Nădlac și au așteptat sosirea Comisiei. După sosirea acesteia, coloana de trăsură a intrat în Nădlac și s-a plasat în fața Primăriei, unde și-a început lucrările Comisia. În acest cadru, delegatul Ungariei, un colonel, a propus menținerea întregii plase Nădlac din care făcea parte și Șeitinul, în cadrul Ungariei. Replica reprezentantului român, colonelul Dumitrescu, a constatat din a ruga membrii Comisiei să privească pe geamuri, spre a constata că șeitinenii sunt toți români și că strigă din toată inima „Trăiască România Mare”. În fața acestei manifestări, delegatul maghiar n-a avut ce replica, dar a solicitat Comisiei să fie consultată și populația slovacă în această problemă. Comisia a aprobat, primind în audiență o delegație formată din 10 cetățeni slovaci, în frunte cu protopopul Boor și cu preotul Bujna, care, în numele delegației, a declarat: „Suntem alături de frații români. Ne asociem lor și cerem să aparținem României, pentru că împreună am avut aceeași soartă! Sperăm să nu fim tratați ca în trecut, sub administrația maghiară”. Comisia, prezidată de un general japonez, a apreciat că solicitarea românilor din Șeitin și a slovacilor din Nădlac sunt justificate și au trasat granița, hotărând ca Nădlacul, Șeitinul și Turnu să rămână pe teritoriul românesc, fiind încorporate județului Arad, plasa Pecica, în timp ce localitatea Cenadul Mic, de asemenea cu populație majoritar românească, a rămas pe teritoriul Ungariei.”²⁸⁷

Partea „teoretică” a stabilirii frontierei cu ajutorul hărților topografice s-a desfășurat începând cu a doua jumătate a anului 1920, până la sfârșitul anului 1922. După trasarea graniței

²⁸⁵ Emil Arbonie, „Unele aspecte privind lucrările de delimitare și demarcare a frontierei de stat a României în județul Arad, în perioada anilor 1922-1923”, în *Studia Universitatis „Vasile Goldiș”* (Arad), „Vasile Goldiș” University Press, nr. 7, 1997, p. 167.

²⁸⁶ *Ibidem*, p. 168.

²⁸⁷ Ștefan Costea; Dumitru D. Costea, *op. cit.*, p. 90.

între cele două state, în Ungaria au rămas aproximativ 3000 jugăre de pământ din suprafața totală a localității (intravilan și extravilan), iar în România au rămas 24607 jugăre²⁸⁸.

Partea „practică”, pe teren, s-a desfășurat în cursul anului 1923²⁸⁹. Predarea definitivă a frontierei s-a desfășurat în ziua de joi, 18 octombrie 1923, pentru secțiunea B și C și sâmbătă, 20 octombrie 1923 pentru secțiunea D. Ca punct de întâlnire a celor două delegații (română și maghiară) s-a stabilit șoseaua Nădlac-Csánadpalota, pentru delegații localităților Igrîș, Nădlac, Kövegy, Csánadpalota, Mezöhegyes, Peregul Mare, Peregul Mic, Battonya și Pecica. Au fost prezenți, conform instrucțiunilor, un ofițer de grăniceri (comandant de companie sau pluton), prim-pretorul sau pretorul plasei, primarul sau ajutorul de primar și câte un reprezentant al delegației române și maghiare. Cu 3 zile înainte de datele fixate, autoritățile comunale au fost obligate să facă publicitate pentru ca populația din zonă să ia la cunoștință despre data intrării în vigoare a frontierei definitive, demarcată în teren prin borne de beton sau picheți, iar trecerea liniei de frontieră era expusă aplicării măsurilor sancționării stabilite prin lege. De la ora 2 dimineața în zilele stabilite în program, până la 18 a fost interzisă circulația persoanelor și vitelor între sate, sălașe și frontieră.

Procese verbale de stabilire a frontierei²⁹⁰ au fost realizate în trei exemplare: unul pentru delegatul român, unul pentru delegatul maghiar, iar al treilea pentru președintele comisiei de delimitare. „Linia frontierei româno-ungare a întretăiat unele terenuri agricole ale locuitorilor din zona de frontieră și unele proprietăți imobiliare au rămas de cealaltă parte a frontierei”.

Prin decizia ministerială 50.471S din 15 octombrie 1920 s-a înființat Poliția de frontieră Lacul Mare (Nădlac)²⁹¹. În cadrul serviciului au funcționat un comisar cl. I însărcinat cu conducerea poliției, doi subcomisari cl. I, un translator, doi agenți speciali cl. I, doi sergenți de oraș și un camerier. Poliția de frontieră de la Nădlac s-a ocupat cu controlul călătorilor și a mărfurilor din traficul internațional și traficul local de frontieră, în colaborare cu biroul vamal, postul de jandarmi și plutonul de grăniceri din localitate. Printre șefii Poliției de frontieră Nădlac s-au numărat comisarii Chiteală Mihail și Thira Dumitru. Activitatea poliției a fost dificilă și din cauza sistemului de sălașe care a îngreunat controlul circulației animalelor, bunurilor și a persoanelor de ambele părți ale frontierei.

Guvernele de la București și Budapesta au aprobat în 1924 „Aranjamentul comercial între România și Ungaria”²⁹², ca urmare a demersurilor întreprinse de locuitori către delegatul român din cadrul comisiei. Acest aranjament comercial reglementa traficul de frontieră local și problema referitoare la efectuarea tranzitului în cărțile funciare ale celor două țări. A fost stabilită zona de

²⁸⁸ Petre Țiucra, Pribeagul, *op. cit.*, p. 13.

²⁸⁹ E. Arbonie, „Unele aspecte ...”, p. 169.

²⁹⁰ *Ibidem*, p. 170.

²⁹¹ Emil Arbonie, Eugeniu Criste, *Ordinea și siguranța publică arădeană (1919-1929). Structuri instituționale și personal*, Arad, edit. Concordia, 2011, pp. 99-100.

²⁹² E. Arbonie, „Unele aspecte ...”, p. 171.

frontieră cu o adâncime în care se putea circula în baza permisului de liberă trecere eliberat de preturile de plasă, locuitorilor care dețineau proprietăți imobiliare întretăiate de frontieră sau situate în zona de frontieră limitrofă.

Deși pe harta României Nădlacul este un punct aproape neînsemnat și la capăt de țară, totuși locuitorii săi au avut o contribuție deosebit de importantă la unirea Transilvaniei și Banatului cu România. Calculând cu multă grijă promisiunile sau amenințările venite din toate părțile, românii, slovacii și celelalte etnii care locuiesc la Nădlac au hotărât în marea lor majoritate, că de acum încolo doresc să asculte de autoritățile politico-administrative de la București. Cu toate promisiunile maghiarilor, românii și, în special, slovacii nu s-au lăsat intimidați și au adus Comisiei de stabilire a granițelor noi și noi argumente care să susțină hotărârea lor de a fi încadrați în România.

La începutul secolului al XIX-lea, între 1802-1805, la Nădlac s-a așezat o importantă comunitate de slovaci, care, în permanență au fost preocupați de menținerea nealterată a identității etnice și religioase prin intermediul culturii. În vederea îndeplinirii acestui deziderat, comunitatea slovacă și-a format o serie de asociații culturale în care au activat elitele slovace, din care se evidențiază preoți, învățători, ziariști, scriitori din Nădlac și zona limitrofă. Istoria slovacilor din Nădlac merită să fie cunoscută, având în vedere că acțiunile reprezentanților acestei comunități au avut un impact deosebit asupra vieții politice și culturale ale Transilvaniei și a României întregi.

Pe baza informațiilor inserate în volumele omagiale realizate de personalitățile slovace nădlăcane, cercetătorul poate readuce la viață societatea nădlăcană din secolul al XIX-lea și din primele decenii ale secolului trecut.

Încă de la așezarea lor la Nădlac, slovacii au avut relații bune de conviețuire cu românii și celelalte etnii conlocuitoare. În popor se spune, cu o undă de admirație pentru timpurile trecute, că dacă se întâlneau pe stradă un slovac cu un român, aceștia se luau la întrecere care dintre ei să salute primul.

Prin viața exemplară pe care au dus-o, prin activitatea desfășurată în folosul comunității din care au făcut parte, intelectualii din Nădlac au reușit să contribuie la dezvoltarea localității, predând „ștafeta” generațiilor următoare. Prin viața și activitatea lor au reprezentat un adevărat exemplu al conviețuirii identitare pentru întreaga societate din regiunea Mureșului Inferior.

CONSIDERAȚII FINALE

Subiectul aflat în analiză a avut ca obiectiv general crearea unei imagini de ansamblu a celor 116 ani care constituie axa temporală a cercetării, cuprinzând dimensiunile istorice, sociale, confesionale și culturale româno-slave de pe valea Mureșului Inferior. Fiecare reper valoric este prezentat și în mod individual, devenind astfel, și obiectiv specific al cercetării.

Existența diferențelor culturale, identitare și politice a constituit un avantaj pentru localitatea Nădlac și celelalte localități din zona Mureșului Inferior, deoarece încercările de menținere a tradiției, limbii și culturii au menținut unitatea etnică în cadrul fiecărui grup social. În același timp, diversitatea a încurajat unitatea prin facilitarea comunicării interculturale, a relațiilor interpersonale, a percepției și acceptării unor puncte diferite de vedere, precum și a vieții de zi cu zi, ceea ce conduce la particularizarea și uniformizarea valorilor, credințelor, atitudinilor, acțiunilor și comportamentului social în regiunea Mureșului Inferior.

Din antichitate până în zilele noastre, în localitățile riverane Mureșului aflate astăzi în județele Arad și Timiș, s-au perindat numeroase grupuri de populații. Unele au trecut doar; altele au rămas aici. Fiecare cu trăsături morale și obiceiuri specifice, acestea și-au pus amprenta, mai mult sau mai puțin, pe viața spirituală și materială a localităților. Conviețuirea dintre români și sârbi în localitățile de pe valea Mureșului Inferior este mai îndelungată decât conviețuirea româno-slovacă, având în vedere că primul val cu populație sârbă a sosit în părțile Aradului în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Slovicii sunt atestați în zona Arad-Nădlac doar în ultimii 216 ani.

Viața cotidiană în localitățile de pe Valea Mureșului Inferior s-a desfășurat cu suișuri, coborâșuri, cu bună-înțelegere sau cu conflicte mai mult sau mai puțin serioase. Pentru fiecare localitate analizată se constată faptul că interesele comune societale au impus colaborarea reprezentanților diferitelor grupuri etnice în vederea atingerii unor obiective comune, individualizate conform circumstanțelor vremii. Români, sârbi, slovaci, precum și celelalte comunități etnice au trăit bucuriile și necazurile vieții împreună, au format familii, au fost vecini și frați de arme, uneori, fiind chiar și dușmani, iar destinul lor individual și-a pus pecetea atât asupra comunității locale, cât și asupra societății multiculturale, multietnice și multiconfesionale din care făceau parte.

Încă de la stabilirea la Nădlac a comunității slovace, aceasta a reprezentat o majoritate în această localitate. Pe parcursul secolului al XIX-lea între reprezentanții comunităților slovace, române și sârbe au existat momente de colaborare pașnică mai ales în ceea ce privește bunăstarea comună a locuitorilor. Cu toate acestea, nu se constată existența căsătoriilor mixte decât foarte

târziu, comunitatea slovacă fiind caracterizată de cercetători a fi una „închisă”, ceea ce a dus și la o conservare a limbii și obiceiurilor străvechi.

Istoriografia referitoare la comunitățile din localitățile de pe valea Mureșului Inferior, pe tronsonul Arad – Nădlac/Cenad, reliefează existența izvoarelor istorice specializate, lucrări și studii semnate de personalități ale fiecărui grup etnic, care tratează subiecte complexe privind istoria, demografia, aspecte sociale, culturale, economice etc. în mod particularizat și conform propriilor caracteristici etnice. Relaționarea interetnică și interconfesională reprezintă un subiect complex și dificil de abordat, specialiștii evitând această direcție de analiză, care, astfel, a devenit un obiectiv specific al prezentei cercetări. Prin urmare, nu este destul faptul de a „ne lăuda” că trăim într-o micro-Europă, în care locuiesc numeroase grupuri etnice și confesionale, care își aduc contribuția prin trăsăturile sociale specifice, prin tradiție și istorie, religie și cultură, ci este necesar să aducem argumente care să demonstreze și să explice trecutul, prezentul și viitorul acestei idei de multiculturalitate a spațiului cuprins între Arad și Nădlac/Cenad. Marea majoritate a lucrărilor istorice privind comunitatea slovacă din Nădlac sunt focusate doar pe istoria acestui grup social, abordând numeroase aspecte: istorice, demografice, culturale, economice etc. În ceea ce privește relațiile tensionate româno-sârbe, în special pe tărâm confesional, majoritatea cercetătorilor nu au studiat și analizat decât tangențial comunitățile mixte de pe valea Mureșului Inferior, aceștia axându-se în special pe comunitățile mai numeroase și mai mari din Banat, deși conflictele din zona Arad-Nădlac/Cenad au fost la fel de „spectaculoase”.

Istoriografia românească referitoare la relațiile româno-sârbe cuprinde opinii diferite față de istoriografia sârbă, care oferă o viziune aparte asupra evenimentelor confesionale desfășurate la mijlocul secolului al XIX-lea. Dacă din lucrările publicate de istoricii români se desprinde o undă de „bucurie” deoarece Biserica Ortodoxă Română și-a câștigat dreptul de a se autoguverna prin forțe proprii, în același timp, despărțirea ierarhică este percepută de către istoricii sârbi drept un moment de „supărare” și „regret” față de separarea fraților ortodocși din Monarhia Austro-Ungară.

Cu siguranță putem afirma că relațiile româno-slovace au fost mult mai pașnice și de bună colaborare între comunități. Opiniile istoriografiei române și a celei slovace coincid în a prezenta și aprecia relațiile de amicitie și colaborare între reprezentanții celor două comunități.

Celelalte comunități slave care trăiesc în localitățile de pe valea Mureșului Inferior, fiind mai puțin numeroase, nu au stârnit interesul istoriografilor, informațiile despre acestea fiind sumare.

În perioada anilor 1849-1918, autoritățile vremii au recenzat populația mai ales după condiția socială, religie și limba vorbită, evitând să întocmească recensăminte ale populației pe criteriul etnic. Se constată în această perioadă următorul paradox: religiile ortodoxă și greco-catolică sunt atribuite și unui mare număr de locuitori de altă naționalitate decât români sau sârbi. În localitățile de pe valea Mureșului Inferior, nu se cunoaște populație maghiară de aceste confesiuni,

iar numărul rutenilor de religie greco-catolică era neglijabil. Procentul populației sârbe era scăzut, în comparație cu românii, iar evreii erau trecuți la rubrica etnicilor unguri, ei nefigurând ca naționalitate aparte.

Pe parcursul intervalului de timp analizat, tendința demografică naturală era de creștere a numărului total al populației. O serie de factori obiectivi (epidemii, perioada războiului, plecarea spre continentul american etc.) au influențat într-o oarecare măsură scăderea numărului de locuitori în unele localități de pe valea Mureșului Inferior.

Primul război mondial a avut consecințe dintre cele mai severe pentru societatea omenească în ansamblul său. Structura populației s-a modificat semnificativ, în special în zonele afectate de conflictul global. În Transilvania și Banat se constată o scădere a numărului populației din cauza decesului celor plecați pe câmpurile de luptă. Lipsa bărbaților s-a făcut simțită și în ceea ce privește structura familiei: în perioada conflagrației s-au efectuat mult mai puține cununii și, în consecință, mult mai puține botezuri. De asemenea, munca câmpului a trebuit să fie făcută de cei rămași acasă: femei, bătrâni și copiii mai mari. Această situație a condus la perturbarea vieții cotidiene: s-au închis școli, producția agricolă a scăzut, prin urmare scăzând și nivelul de trai al populației.

În zona montană a Aradului, în numeroase localități mici din jurul Hălmagiului, ponderea populației de origine română de confesiune ortodoxă a fost aproape de procentul maxim de 100%. Acea zonă este cunoscută drept „Țara Românilor”, regiune unde procesul de maghiarizare a avut un efect neînsemnat. În schimb, în zona Mureșului Inferior, situația este complet diferită. Datorită diverselor colonizări efectuate de autoritățile vieneze, zona include localități majoritar slovace, localități majoritar maghiare sau localități cu o populație majoritar germană. De asemenea, se întâlnesc localități în care ponderea etnică a locuitorilor este aproape egală. Din punct de vedere confesional, situația este similară. De precizat este faptul că acest adevărat evantai de etnii și confesiuni nu a determinat puternice conflicte interetnice sau interconfesionale. În zilele noastre, această realitate a determinat specialiștii să denumească regiunea „o Europă în miniatură”.

Pe întregul parcurs al secolului al XIX-lea, mișcarea națională a românilor din Transilvania, Banat și Părțile Ungurene a inclus mai multe direcții de acțiune: confesională, culturală, politică. Una din consecințele creării și dezvoltării confesiunii greco-catolice a reprezentat-o facilitarea accesului la educație pentru națiunea română, ceea ce a condus și la înfîrșirea primelor idei de emancipare culturală. În același timp, ortodocșii români au fost plasați sub jurisdicție sârbească. Încă din primii ani ai secolului al XIX-lea, pe agenda mișcării naționale s-a adăugat un punct nou, reprezentat de emanciparea confesională. Conștienți de faptul că autoritățile civile recunoșteau ierarhia bisericească drept conducere națională, românii ortodocși au considerat drept justă dorința de a avea arhierie proprii, care să reprezinte națiunea română. Orașul Arad a fost martorul mai multor episoade ale emancipării confesionale: au fost înființate două instituții școlare superioare de

mare prestigiu, Preparandia (1812) și Institutul Teologic (1822), iar ulterior, a fost ales un episcop de origine română, în persoana lui Nestor Ioanovici (1829).

Următoarea etapă a planului de acțiune al românilor ortodocși a constat în dezideratul de separare totală față de ierarhia sârbească. După numeroase petiții și memorii adresate autorităților civile și confesionale, într-un final, în momentul reînființării Mitropoliei Ortodoxe Române din Transilvania și ridicarea în rang a episcopului Andrei Șaguna, s-a depășit un prim prag în procesul despărțirii ierarhice.

Andrei Șaguna a fost cel care a devenit atât conducătorul bisericesc, cât și un adevărat lider național al tuturor românilor din Transilvania, asumându-și responsabilitatea istorică de a înnoi, moderniza și dezvolta societatea românească. În viziunea contemporanilor săi și a cercetătorilor de mai târziu, Andrei Șaguna este perceput ca o personalitate complexă, în ciuda denigrărilor exprimate de oponenți și în conformitate cu admirația fără rezerve exprimată de apropiați și simpatizanți. În cadrul ședinței Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe din România desfășurată la data de 21 iulie 2011, marelui ierarh de la Sibiu i s-au recunoscut meritele pentru apărarea și dezvoltarea ortodoxiei, Andrei Șaguna fiind trecut în rândul Sfinților, cu zi de prăznuire la data în 30 noiembrie.

În ciuda dezbinărilor voite și plănuite de unii, datorită faptului că românii și sârbii aveau cultul divin comun, diferit doar ca limbă liturgică, se constată o oarecare uniune, o „lucrare în comun”. În localitățile în care a avut loc despărțirea pe cale pașnică a comunităților română și sârbă, reprezentanții celor două grupuri etnice au continuat să colaboreze, relațiile intercomunitare fiind prezente până în zilele noastre. Despărțiți, dar căutând unitatea, situația este constatată și de Moise Nicoară, încă în anii de început ai procesului de despărțire de ierarhia sârbească: „au oare fiind și rumânii procopsiți și în stare mai bună, n-ar putea fi ei tot prietini, și încă mai mari, cu sârbii, decât până aici?”¹.

Dacă până la jumătatea veacului al XVIII-lea, sârbii au constituit un grup etnic reprezentativ, după desființarea regimentelor de graniță Mureș-Tisa și după migrația lor în Rusia sau în Serbia, procentul populației sârbe s-a micșorat în permanență pe valea Mureșului Inferior. La acest fenomen a contribuit și deznaționalizarea prin întemeierea de familii mixte, în special româno-sârbe, în cadrul cărora copiii nu au mai fost învățați limba și obiceiurile străbune.

În părțile Transilvaniei intrate sub autoritatea Habsburgilor, autoritățile civile, de confesiune catolică, considera numeroasa populație ortodoxă drept o posibilă resursă umană utilizabilă pentru a contracara forța economică și militară reprezentată de nobilimea maghiară, în majoritate protestantă. Astfel, prin promisiuni de ordin confesional, economic și social, au încercat să creeze o contrapondere socială, înființând Biserica unită cu Roma sau confesiunea greco-catolică în primii

¹ Cornelia Bodea, *Moise Nicoară. Gyula (Ungaria) 1784 – București 1861*, București, edit. Enciclopedică, 2001, p. 33.

ani ai secolului al XVIII-lea. Însă, nu toate regiunile locuite de români au intrat în același timp sub umbrela catolicismului de rit oriental, în Banat și în localitățile riverane Mureșului, profitându-se de pe urma neînțelegerilor dintre ortodocșii români și sârbi pentru atragerea de noi adepți, la mijlocul secolului al XIX-lea.

Concomitent, Biserica Ortodoxă din Transilvania și-a creionat două obiective principale, interconectate. În primul rând se contura dorința de a deveni independentă față de ierarhia sârbească, iar în al doilea rând se intenționa limitarea extinderii confesiunii greco-catolice în localitățile de pe Valea Mureșului Inferior.

Începând cu anul 1864, criteriul etnic a stat la baza înființării a două Mitropolii Ortodoxe pe același teritoriu: Banatul istoric. Practic, etapele separării ierarhice au constituit un drum anevoios, în urma căruia s-a ajuns la un numitor comun în ceea ce privește fondurile, fundațiunile și averea bisericească administrate în comun, precum și asupra „învoielii” separării la nivel de parohii mixte. Situația mănăstirilor a fost una extrem de delicată, care nu și-a găsit finalitatea decât tacit, după o acțiune în instanță rămasă nefinalizată din cauza evenimentelor istorice care au perturbat Europa în deceniul al doilea al secolului trecut. Hodoș-Bodrog și Bezdin au fost cele două mănăstiri ortodoxe de pe valea Mureșului Inferior, care au reprezentat un element de dispută între cele două ierarhii, prima trecând sub jurisdicția Episcopiei Române de la Arad, a doua rămânând sub jurisdicție sârbească.

La începutul secolului al XIX-lea, în perioada 1802-1805, în localitatea Nădlac s-a așezat o importantă comunitate de slovaci de rit evanghelic, care și-a propus păstrarea identității etnice și religioase prin cultură, devenind, într-un fel, o societate închisă, cu caracteristici etno-folclorice, lingvistice și confesionale proprii. Prin intermediul asociațiilor culturale, economice și de într-ajutorare și prin activitatea lor, elitele slovace, preoți, învățători, ziariști, scriitori, au antrenat întreaga comunitate pentru împlinirea dezideratelor. Devenirea istorică a comunității slovace din Nădlac merită să fie cunoscută, având în vedere că acțiunile reprezentanților săi au avut un impact deosebit asupra vieții politice și culturale ale regiunii Mureșului Inferior.

Viața cotidiană, precum și trăsăturile definiției ale societății nădlăcane din secolul al XIX-lea și din primele decenii ale secolului trecut pot fi reconstituite în urma cercetării cronicilor privind istoria celei mai importante comunități de origine slovacă de pe teritoriul României de astăzi, care se află în orașul Nădlac, județul Arad. Încă de la așezarea lor la Nădlac, slovacy au avut relații bune de conviețuire cu românii și celelalte etnii care trăiau aici, constatându-se un adevărat spirit competitiv inter- și intracomunitar.

Locuitorii Nădlacului, indiferent de apartenența etnică sau confesională, și-au adus propriul aport, oricât de insignifiant ar fi, la afirmarea și dezvoltarea vieții culturale și la unirea Transilvaniei și Banatului cu România.

Demersul nostru istoriografic referitor la relațiile dintre comunitățile de români, sârbi și slovaci de pe valea Mureșului Inferior se află în continuă îmbogățire, istoriografia prezentată putând fi oricând revizuită și completată cu noi apariții editoriale. Informațiile noi extrase din documente de arhivă inedite sau editate vor fi utilizate în completarea materialelor deja consultate, pentru a contura viitoare volume și studii de specialitate în cadrul prezentului proiect de cercetare al relațiilor româno-slave de pe valea Mureșului Inferior.

BIBLIOGRAFIE

I. IZVOARE INEDITE

I. 1. FONDURI ARHIVISTICE

1. Arhiva Arhiepiscopiei Ortodoxe Române Arad:

- grupa III;
- grupa V.

2. Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Nădlac:

- *fond Oficiul Parohial Ortodox Român.*

3. Arhivele Naționale, Serviciul Județean Arad:

- Colecția Registrelor de stare civilă:
 - Oficiul Parohial Greco-Catolică Nădlac;
 - Oficiul Parohial Evanghelic Nădlac;
 - Oficiul Parohial Ortodox Român Nădlac;
 - Oficiul Parohial Ortodox Sârb Nădlac;
 - Oficiul Parohial Ortodox Sârb Pecica;
 - Oficiul Parohial Ortodox Român Șiclău;
 - Oficiul Parohial Ortodox Sârb Turnu.
- *fond ASTRA, despărțământul Arad,*
- *fond Episcopia Ortodoxă Română Arad, documentele provenite de la delegația congresuală română pentru separarea averilor bisericii ortodoxe române de cele ale bisericii ortodoxe sârbești;*
- *fond Episcopia Ortodoxă Română Arad, grupa IV, Acte școlare;*
- *fond Parohia Ortodoxă Sârbă din Nădlac;*
- *fond Protopopiatul Ortodox Român Arad;*

II. 2. PERIODICE

1. *Biserica și Școala* (Arad): 1877, 1890, 1903, 1908, 1910, 1911, 1917.
2. *Ecclesia* (Nădlac): 1999, 2000.
3. *Familia* (Oradea): 1870, 1889.
4. *Oglinzi paralele / Rovnobežné zrkadlá* (Nădlac): 1996, 1997, 2000.

5. *Românul* (Arad): 1914.
6. *Tabor* (Cluj-Napoca): 2009.
7. *Tribuna* (Arad): 1901, 1904, 1905.
8. *Tribuna poporului* (Arad): 1901.

II. 3. MANUSCRISE, AMINTIRI ȘI MEMORII

1. *Caietele Herminei*, editori Rodica Țabic, Adriana Popescu, Cătălin D. Constantin, București, edit. Peter Pan, 2010.
2. *Cea mai bună rețetă de la bunica / Najlepši recept starej mami*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 2008.
3. *Dioariu Atanasie Marian Marienescu – Jurnal intim*, Arad, edit. Nigredo, 2008.
4. Dumitrescu, Constantin, *Din lunga timpului bătaie. Anul 1918 în amintirile unor martori oculari*, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 1978.
5. Kukučka, Ján, „Nădlacul și Marea Unire”, în *Oglinzi paralele / Rovnobežné zrkadlá* (Nădlac), 1997, anul II, nr. 1, pp. 14-16.
6. Motovska, El., *Cronica Nădlacului*, manuscris.
7. Neyrat, Alexandru-Stanislav, *Athosul, note dintr-o excursie prin peninsula și pe muntele călugărilor*, București, edit. Prietenii Cărții, 2002.
8. „Obiceiuri de Crăciun” în *Ecclesia* (Nădlac), anul I, 1999, nr. 4 – număr special de Crăciun, p. 7.
9. „Obiceiuri de Paști – Aventuri la ciocnit ouă” în *Ecclesia* (Nădlac), anul II, 2000, nr. 4 (8) – Supliment de Paști, p. 5.
10. Precupaș, Gheorghe, „Clopotele din Dieci”, în *Biserica și Școala* (Arad), anul XLI, nr. 26, din 25 iunie (8 iulie) 1917, p. 209.
11. Rádix, M., *Istoria slovacilor nădlăcani din 1903 până în 1953*, manuscris.

III. VOLUME DE DOCUMENTE

1. *1918 la români. Documentele unirii. Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918*, vol. VIII, București, edit. Științifică și Enciclopedică, 1989.
2. *Acte oficiale, privitoare la înființarea Metropolei gr. resaritene a Românilor din Transilvani'a, Ungari'a și Banatu*, Sibiu, Tipografi'a Archidieceșana, 1867.
3. *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára*, Budapesta, 1892.

4. *Andrei Șaguna, Corespondență vol. I/1*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Pavel Vesa, Bogdan Ivanov, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2005.
5. *Andrei Șaguna, Corespondență vol. I/2*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Bogdan Ivanov, Vasa Lupulovici, Ioan Herbil, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2007.
6. *Andrei Șaguna, Corespondență vol. II*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Beatrice Dobozi, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2008.
7. *Andrei Șaguna, Corespondență vol. III*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2009.
8. *Andrei Șaguna, Corespondență vol. IV*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2011.
9. *Andrei Șaguna, Corespondență vol. V*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2011.
10. *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*, Budapesta, 1869.
11. Bițu, Voichița, Andriescu, Bogdan, *Andrei Șaguna (1808-1873). Biobibliografie*, ed. I, Sibiu, 2008.
12. Idem, *Andrei Șaguna (1808-1873). Biobibliografie*, ediția II, Sibiu, edit. Andreiana / edit. Armanis, 2012.
13. Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Rumunsku = Atlasul culturii populare a slovacilor din România, Nadlak/Nădlac, vydavateľstvo Kultúrnej a vedeckej spoločnosti Ivana Krasku/edit. Societății Culturale și Științifice „Ivan Krasko”, 1998.
14. Barbu, Dan, *Mic atlas al județului Timiș. Caleidoscop*, ed. 6, Timișoara, edit. Eurostampa, 2014.
15. Botezan, Liviu, Cosma, Ela, Isac, Ionuț, Varga, Attila, *Biografii istorice transilvane, I. Dicționar al personalităților Revoluției de la 1848-1849 din Banat și Transilvania (Chipuri dintr-un an de neuitat) – 160 ani de la eveniment*, București, edit. Academiei Române, 2008.
16. Caciora, Andrei, Roșuț, Nicolae, *Aradul în lupta pentru eliberare socială și națională. Documente*, vol. I, Arad, 1970.

17. Idem, *Aradul în lupta pentru eliberarea socială și națională. Documente*, vol. II, Arad, 1980.
18. Datcu, Iordan, *Dicționarul etnologilor români. Autori. Publicații periodice. Instituții. Mari colecții. Bibliografii. Cronologie*, ed. III, București, edit. Saeculum I.O., 2006.
19. *Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoașterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe. Februarie 1920-decembrie 1920*, vol. VI, București, edit. Științifică și Enciclopedică, 1986.
20. *Documente privind mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849-1918. Vol. III (30 iulie 1859 – 26 februarie 1861)*, coord. Simion Retegan; Dumitru Suci, Mádly Loránd, Mirela Andrei, colab. George Cipăianu, București, edit. Academiei Române, 2006.
21. *Dr. Ioan Rațiu și Emilia Rațiu. Corespondență I (scrisori primite, 1866-1895)*, București, edit. Progresul Românesc, 1994.
22. Dudaș, Florian, *Memoria vechilor cărți românești. Însemnări de demult*, Oradea, 1990.
23. Goldiș, Vasile, *Discursuri rostite în preajma Unirii și la Asociațiunea culturală ASTRA*, Timișoara, edit. Helicon, 1994.
24. Hațegan, Ioan, Boldea, Ligia, Țicu, Dumitru, *Banatul între 934-1552. Repere cronologice. Selecție de texte și date*, vol. II, partea 1, Timișoara, edit. Banatul / edit. ArtPress, 2007.
25. Leb, Ioan-Vasile, Gârdan, Gabriel-Viorel, Eppel, Marius, Vesa, Pavel, *Instituții ecleziastice. Compendiu de legislație bisericească (secolul al XIX-lea)*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2010.
26. Luca, Sabin Adrian, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc – Repertoriu*, Sibiu, 2006.
27. Mărculeț, Vasile (coord.), *Dicționarul domnilor Țării Românești și ai Moldovei*, București, edit. Meronia, 2009.
28. *Mărturii privind lupta românilor din părțile Aradului pentru păstrarea ființei naționale prin educație și cultură (1784-1918). Documente referitoare la Episcopia Ortodoxă a Aradului*, Arad, 1986.
29. *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849-1918. Documente*, vol. II (31 decembrie 1851 – 15 iulie 1859), coord. Simion Retegan, Dumitru Suci, Mádly Loránd, George Cipăianu, Rodica Sofronie, București, edit. Academiei, 2004.

30. *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1848-1918. Documente*, vol. V (19 septembrie 1861 – 24 septembrie 1862), coord. Simion Retegan, București, edit. Academiei Române, 2008.
31. Popeangă, Vasile, Mureșan, Ion B., *Aradul cultural în lupta pentru înfăptuirea Marii Uniri (1908-1918)*, Arad, edit. Episcopiei Ortodoxe Române a Aradului, 1991.
32. *Recensământul din 1880. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1997.
33. *Recensământul din 1900. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999.
34. *Recensământul din 1910. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999.
35. *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior. Județul Arad*, Timișoara, edit. Orizonturi Universitare, 1999.
36. Roz, Alexandru, Kovách, Géza, *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, Arad, edit. Universității „Vasile Goldiș”, 1997.
37. *Schematismus cleri diocesis Csanadiensis pro anno domini 1875*.
38. *Schematismus cleri diocesis Csanadiensis pro anno domini 1883*.
39. *Schematismus Diocesis Csanadiensis sede episcopali vacante ad annum 1851 editus*.
40. *Schematismus Venerabilis Cleri Diocesis Csanadiensis pro anno 1827*.
41. Suciu, I. D., Constantinescu, Radu, *Documente privitoare la Istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I, Timișoara, edit. Mitropoliei Banatului, 1980.
42. Idem, *Documente privitoare la Istoria Mitropoliei Banatului*, vol. II, Timișoara, edit. Mitropoliei Banatului, 1980.
43. *Valeriu Braniște corespondență (1895-1901)*, vol. II, ediție îngrijită, note și comentarii Valeria Căliman, Gheorghe Iancu, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 1986.
44. *Vasile Goldiș. Corespondență (1888-1934). Scrisori trimise*, vol. I, ed. îngrijită de Gheorghe Șora, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 1992.
45. Weil, Alois, *Arad, hârtii de valoare istorice*, Anvers, Centrum Voor Scriptophilie BVBA, 2007.

IV. LUCRĂRI GENERALE

1. *200 rokov života slovakov v Nadlaku*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2003.
2. Alexandrescu, Ion, Bulei, Ion, Mamina, Ion, Scurtu, Ioan, *Enciclopedie de istorie a României*, București, edit. Meronia, 2000.

3. *Aradul – permanență în istoria patriei*, Arad, 1978.
4. Arădeanul, Eugen, Emandi, Lucian, Bodogae, Teodor, *Mănăstirea Hodoș-Bodrog*, Arad, edit. Episcopiei Aradului, 1980.
5. Arbonie, Emil, Criste, Eugeniu, *Ordinea și siguranța publică arădeană (1919-1929). Structuri instituționale și personal*, Arad, edit. Concordia, 2011.
6. Ardelean, Aurel, *Flora și vegetația județului Arad*, București, edit. Academiei Române, 2006.
7. Ardeleanu-Senior, Ioan, *Contribuțiuni la Revoluția din 1848 în Sălaj cu mai multe documente inedite în text cu anexe*, Satu Mare, edit. Citadela, 2009.
8. Baiski, Dușan, *Cenad – Studii monografice*, Timișoara, edit. ArtPress, 2012.
9. Bedecan, Mihaela, *Presa și Biserica românești din Transilvania (1865-1873)*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2010.
10. Berényi, Maria, *Cultură românească la Budapesta în secolul al XIX-lea*, Giula, 2000.
11. Idem, *Personalități marcante în istoria și cultura românilor din Ungaria (Secolul XIX). Studii*, Giula, 2013, p. 65.
12. Berindei, Dan, *Revoluția Română din 1848/1849. Însemnătatea și programele ei*, București, edit. Enciclopedică, 1998.
13. Bodea, Cornelia, *Moise Nicoară. Gyula (Ungaria) 1784 – București 1861*, București, edit. Enciclopedică, 2001.
14. Bogdan, Doru, *Dr. Ioan Suciu – părinte al patriei*, Arad, edit. Viața Arădeană, 1999.
15. Idem, *Preparandia din Arad în conștiința cultural-istorică a epocii sale (1812-2012)*, Arad, edit. Nigredo, 2012.
16. Boia, Lucian, *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*, București, edit. Humanitas, 1998.
17. Idem, *România țară de frontieră a Europei*, București, edit. Humanitas, 2005.
18. Boia, Stelean Ioan, *Fundația „Emanuil Gozsdu” (1870-1952)*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2006.
19. Bolba, Ioan-Aurel, *Episcopii ortodocși ai Oradiei (de la episcopul Roman Ciorogariu la arhiereul vicar dr. Petroniu Florea)*, Constanța, edit. Ex Ponto, 2008.
20. Bolovan, Ioan, *Asociația Națională Arădeană pentru cultura poporului român 1863-1918. Contribuții monografice*, Cluj-Napoca, edit. Dacia XXI, 2011.
21. Botiș, Teodor, *Istoria Școlii Normale și a Institutului Teologic Ortodox Român din Arad*, Arad, edit. Consistoriului, 1922.

22. Bozian, Ștefan, *Cioplite din topor. Oameni, gânduri, năzuințe, fapte și întâmplări care au fost*, Arad, edit. Gutenberg Univers, 2011.
23. Bradin, Virgiliu, *Pârneava, suburbiul românesc al Aradului – Contribuție monografică*, Arad, edit. Promun, 2008.
24. Brătescu, Constantin, *Episcopul Ioan Popasu și cultura bănățeană*, Timișoara, edit. Mitropoliei Banatului, 1995.
25. Brusanowski, Paul, *Reforma constituțională din Biserica Ortodoxă a Transilvaniei între 1850-1925*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2007.
26. Bujna, Ivan, „Strucny nastin. Dejin cirkve evanjelickey a. v. v Nadlaku od roku 1853 do roku 1912” în Ivan Bujna, *Spisy*, Nadlak, vydavateľstvo Kultúrnej a vedeckej spoločnosti Ivana Krasku, 2000, pp. 9-179.
27. Buta, Mircea Remus, *Cântările glasurilor bisericești la Vecernie și esența lor intonațională, în notațiile lui Trifon Lugojan*, Arad, edit. Universității „Aurel Vlaicu”, 2006.
28. Câmpeanu, Remus, *Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2008.
29. Cerović, Ljubivoje, *Sârbii din România. Din evul mediu timpuriu până în zilele noastre*, trad. Ivo Muncian, editor Ljubomir Stepanov, Timișoara, Uniunea Sârbilor din România, 2005.
30. Idem, *Srbi u Rumuniji. Od ranog srednjeg veka do današnjeg vremena*, Novi Sad, 1997.
31. Ciuhandu, Gheorghe, *Câteva momente din trecutul Episcopiei Aradului*, Arad, 1929.
32. Idem, *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț. Pagini mai ales din Istoria Românilor Crișeni (1830-40)*, Arad, Tipografia Diecezană, 1935.
33. Idem, *Propaganda catolică-maghiară de la Macău în coasta diecezei ortodoxe a Aradului (1815-1864). Cercetări istorice*, Arad, 1926.
34. Idem, *Românii din câmpia Aradului de acum două veacuri cu un extras istoric până în 1752 și însemnări istorice politice ulterioare*, Arad, edit. Autorului, 1940.
35. Idem, *Urgia unionistă din județul Aradului și reacțiunea ortodoxă în anii 1834-5 (Pagini din istoria diecezei Aradului)*, Arad, 1924.
36. Clot, André, *Mahomed al II-lea, cuceritorul Bizanțului*, București, edit. Artemis, p. 84.
37. Colta, Rodica, Sinaci, Doru, *Secusigiu – monografia*, Arad, edit. Tiparnița, 2012.

38. Cosma, Ela, *Sași, austrieci, slavi în Transilvania și Banat (Biografii de secol XIX și din vremea revoluției pașoptiste)*, București, edit. Academiei Române, 2009.
39. Costea, Ștefan, Costea, Dumitru D., *Șeitin. O așezare românească milenară de pe Mureșul Inferior*, Arad, edit. Mirador, 1998, 414 p.
40. Cotoșman, Gheorghe, *Comuna și bisericile din Giridava-Morisena-Cenad (Monografie istorică)*, ed. 2, îngrijită de Gheorghe Doran, Timișoara, edit. Marineasa, 2009.
41. Idem, *Din trecutul Bănățului. Comuna și bisericile din Giridava-Morisena-Cenad (Monografie istorică)*, cartea IV, Timișoara, 1933, ed. a II-a, îngrijită de Gheorghe Doran, Timișoara, edit. Marineasa, 2009 (ediție anastatică).
42. Veronica Crișan, *Mănăstirea Sfântul Simion Stâlpnicul*, București, 1995.
43. Damșa, Teodor V., *Biserica greco-catolică din România în perspectivă istorică*, Timișoara, edit. De Vest, 1994.
44. Dragomir, Silviu, *Banatul românesc. Schiță istorică*, Timișoara, edit. Augusta, 1999.
45. Idem, *Studii privind istoria revoluției române de la 1848*, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 1980.
46. Edroiu, Nicolae, *Introducere în științele auxiliare ale istoriei*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 1999.
47. *Evanjeličná Cirkev v živote Dolnozemských Slovákov*, editori Juraj Dušan Vanko, Ján Kukučka, Arad, edit. Gutenberg Univers, 2013.
48. Ghiță, Eugen, *Evoluția demografică a comitatului Arad în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2011.
49. Haan, Ludovit, Zajac, Daniel, *Dejepis stareho i noveho Nadlaku*, vydavateľstvo D.Z.S.Č.R. a Slavia a.s. v Nadlaku, 1994.
50. Halil, Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca clasică. 1300-1600*, București, edit. Enciclopedică, 1996.
51. Hațegan, Ioan, *Cenad. Monografie istorică*, Timișoara, edit. ArtPress, edit. Banatul, 2016.
52. Idem, *Pavel Chinezul*, Timișoara, edit. Helicon, 1994.
53. *Historické aspekty života dolnozemských Slovákov*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2014.
54. Hitchins, Keith, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700-1868)*, ed. Pompiliu Teodor, trad. Sever Trifu, Codruța Trifu, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 1987.

55. Idem, *Ortodoxie și Naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania. 1846-1873*, pref. Pompiliu Teodor, trad. Aurel Jivi, București, edit. Univers Enciclopedic, 1995.
56. Idem, *Românii 1774-1886*, trad. George G. Potra, Delia Răzdolescu, București, edit. Humanitas, 1996.
57. Idem, *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei*, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 1970.
58. Hlásnik, Pavel, Pascova, Bianca, *Slovaci v Rumunsku*, Nadlak, vydavateľstvo Kultúrnej a vedeckej spoločnosti Ivana Krasku, 1997.
59. Husárik, Pavel, *Dejiny a tradície Slovákov v Rumunsku*, vol. I, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2005.
60. Ilica, Anton, *Istoricul Preparandiei din Arad de la Școala Regească Preparandială gr. neunită a națiunei române la Liceul Pedagogic „Dimitrie Țichindeal” Arad*, Cluj-Napoca, edit. Casa Cărții de Știință, 2012.
61. Jebelean, Florea, *Igriș. Monografie*, Timișoara, edit. Mirton, 2009.
62. Lițiu, Gheorghe, *Eparhia Aradului și a Bihorului 1848-1860*, Oradea, edit. Universității din Oradea, 2002.
63. Idem, *Episcopia Aradului. Schiță istorică*, Arad, Tiparul întreprinderilor Eparhiei Ortodoxe Române Diecezana, 1950.
64. Idem, *Românii arădeni în frământările anilor 1849-1850*, Arad, Tipografia Diecezană, 1947, 65 p.
65. Lupaș, Ioan, *Viața și faptele lui Andrei Șaguna*, București, Institutul de Arte Grafice C. Sfetea, 1913.
66. Lupaș-Vlasiu, Marina, *Aspecte din istoria Transilvaniei*, București, edit. România Press, 2001.
67. Lupulovici, Vasa, *Mănăstirile sârbești din Banat. 1865-1918*, Timișoara, edit. Mirton, 2006.
68. Idem, *Viața bisericească a sârbilor din Banat între anii 1865-1918*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2009.
69. Manciualea, Ștefan, *Granița de vest*, reeditată, Baia Mare, edit. Gutinul, 1994.
70. Marco, Gabriela Adina, Krizner, Paul, *Preot dr. Pavel Vesa (1955-2013). Istorie și Teologie*, Arad, edit. Tiparnița, 2014.
71. Marco, Gabriela Adina, *Pași spre Unire...*, Nădlac, edit. Ivan Krasko, 2006.
72. Mărghitan, Liviu, *Academicienii originari din județul Arad (secolele XIX-XX)*, Arad, edit. Fundației „Moise Nicoară”, 2004.

73. Idem, *Moise Nicoară. Nemărginita dăruire unui ideal (1784-1861)*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2001.
74. Idem, *O viață, un ideal, o izbândă. Moise Nicoară (1784-1861)*, Arad, Fundația „Moise Nicoară” Arad, 2007.
75. Mic, Lucian, *Relațiile Bisericii Ortodoxe Române din Banat cu Biserica Ortodoxă Sârbă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca / Caransebeș, edit. Presa Universitară Clujeană / edit. Episcopiei Caransebeșului, 2013.
76. Mihuț, Lizica, *Mișcarea teatrală arădeană până la înfăptuirea Marii Uniri*, București, edit. Eminescu, 1989.
77. *Monografia orașului Sânnicolau Mare*, [s.l.], [s.n.], 2004.
78. *Monografia Pecica*, coord. Constantin Chevereșan, Arad, edit. Concordia, 2007, 596 p.
79. Mureșan, Augustin, Sinaci, Doru, Colta, Rodica, Oarcea, Felicia, *Micălaca. Monografie*, Arad, edit. Mirador, 2010.
80. Neumann, Victor, *Vasile Maniu*, Timișoara, edit. Facla, 1984.
81. Nicoară, Toader, *Transilvania la începutul timpurilor moderne (1680-1800). Societate rurală și mentalități colective*, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 2001.
82. *Pamätnica 50 rokov slovenského stredného školstva v Rumunsku; Memorial 50 de ani de învățământ liceal cu limba de predare slovacă din România*, Nădlac, edit. Societății Culturale și Științifice „Ivan Krasko”, 1995.
83. Pascu, Ștefan, Ionașcu, Ion, Cihodaru, Constantin, Georgescu-Buzău, Gheorghe, *Istoria medie a României. Partea I (secolul al X-lea – sfârșitul secolului al XVI-lea)*, București, edit. Didactică și Pedagogică, 1966.
84. Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. III (sec. XIX-XX), ed. a II-a, edit. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994.
85. Idem, *Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, București, edit. Academiei Române, 2009.
86. Idem, *Uniația în Transilvania în trecut și astăzi*, Oradea, edit. „Episcop Nicolae Popovici”, 2006.
87. Idem, Lițiu, Gheorghe, Popeangă, Vasile Cristache-Panait, Ioana, Popa, Radu, *Episcopia Aradului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă*, Arad, edit. Episcopiei, 1989, 319 p.
88. Pădurean, Corneliu, *Populația comitatului Arad în secolul al XIX-lea*, Arad, edit. Universității „Aurel Vlaicu”, 2003.

89. Pervain, Iosif, Ciurdariu, Ana, Sasu, Aurel, *Românii în periodicele germane din Transilvania (1841-1860). Bibliografie analitică*, București, edit. Științifică și Enciclopedică, 1983.
90. Pinte, Alexandru, Ruscanu, Gheorghe, *Băncile în economia românească. 1774-1995*, București, edit. Economică, 1995.
91. Pop, Ioan Aurel, *Din mâinile valahilor schismatici. Românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII-XIV)*, București, edit. Litera, 2011.
92. Pop, Vasile, Ardelean, Moise, Bușan, Ioan, Tafie, Mariș, Demșea, Dan, Sinaci, Doru, *Cartierul Bujac – Contribuții monografice*, Arad, edit. Mirador, 2011, 142 p.
93. Popa, Mircea, *De la iluminism la pașoptism*, Cluj-Napoca, edit. Argonaut, 2004.
94. Popeangă, Vasile, *Aradul – centru politic al luptei naționale din perioada Dualismului (1867-1918)*, Timișoara, edit. Facla, 1978.
95. Idem, *Mărturii transilvănene despre acte creatoare de pedagogie românească*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2007.
96. Idem, *Studii despre Preparandia din Arad*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2011.
97. Idem, *Școala românească din părțile Aradului în perioada 1867-1918*, Arad, 1976.
98. Idem, *Școala românească din părțile Aradului la mijlocul secolului al XIX-lea (1821-1867)*, Arad, 1979.
99. Idem, *Un secol de activitate școlară românească în părțile Aradului (1721-1821)*, Arad, 1974.
100. Idem, *Școala românească din părțile Aradului în perioada 1867-1918*, Arad, 1976.
101. Idem, Găvănescu, Eduard, Țircovnicu, Victor, *Preparandia din Arad*, București, edit. Didactică și Pedagogică, 1964.
102. Roman, Dan, *Oameni de seamă ai Aradului*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2011.
103. *Români. Sârbi. Slovaci. Congresul naționalităților – 100. Tratatul de la Trianon – 75*, Deva, 1995.
104. Runciman, Steven, *Căderea Constantinopolului, 1453*, ed. II, București, edit. Enciclopedică, 1991.
105. *Scurtă istorie a Slovaciei*, coord. Elena Mannová, trad. Eva Mârza, Radu Mârza, București, edit. Enciclopedică, 2011.
106. Scurtu, Ioan, *Alba Iulia 1 Decembrie 1918*, București, edit. Sport-Turism, 1988.
107. Sinaci, Doru, *Discursul politic în perioada tribunismului arădean*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2014.

108. Soica, Sergiu, *Despre Comloș, Documente Articole Traduceri*, Timișoara, edit. Eurobit, 2007
109. Stepanov, Ljubomir, Bugarski, Stevan, *Mănăstirea Bezdin. Scurtă prezentare*, Uniunea Sârbilor din România, Timișoara, 2003.
110. Suciu, I. D., Niculescu, Doina, Țigu, Viorel Gh., *Catedrala Mitropoliei Banatului*, Timișoara, edit. Mitropoliei Banatului, 1979, pp. 22-23.
111. Suciu, Ioan D., *Revoluția de la 1848-1849 în Banat*, București, edit. Academiei RSR, 1968.
112. Șandici, Liubomir, *Monografia comunității sârbe din Arad-Gai*, Arad, edit. Promun, 2012.
113. Štefanko, Ondrej, *Despre slovacii din România*, Nădlac, edit. Ivan Krasko, 2004.
114. Idem, Husárik, Pavel, *Viac ako dve storočia slovenskej školy v Nadlaku*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2006.
115. Štefanková, Mária, *Odev nadlackých slovákov*, București, vydavateľstvo Kriterion, 1997.
116. Truță, Horia, *Arad-Gai: Scrieri monografice*, vol. I, Arad, edit. Mirador, 2012.
117. Idem, *Arad-Gai: Scrieri monografice*, vol. II, Arad, edit. Mirador, 2012.
118. Țiucria, Pribeagul, Petre, *Pietre rămase. Contribuție la Monografia județului Arad*, București, Imprimeria Căilor Ferate Române, 1936.
119. Idem, *Pietre rămase. Contribuție la Monografia județului Arad*, ed. 2, Arad, edit. Ramira, 2008.
120. Urban, R., *Češi a Slováci v Rumunsku*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2005.
121. Văran, Ion, Hurezan, Pascu, Popovici, Mihai (coord.), *Arad – monografia orașului de la începuturi până la 1989*, Arad, edit. Nigredo, 1999.
122. Vesa, Pavel, *Clerici cărturari arădeni de altădată*, Arad, edit. Gutenberg Univers, 2008.
123. Idem, *Eparhia Aradului în perioada episcopului Gherasim Raț (1835-1850)*, Arad, edit. Mirador, 2008.
124. Idem, *Episcopia Aradului între 1786-1830. De la ultimul Episcop sârb la primul Episcop român*, Arad, edit. Arhiepiscopiei Aradului, 2010.
125. Idem, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2006.
126. Idem, *Episcopii Aradului 1706-2006*, Arad, edit. Gutenberg Univers, 2007.
127. Idem, *Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu (1875-1947)*, Arad, edit. Arhiepiscopiei Aradului, 2011.

V. STUDII ȘI ARTICOLE

1. Adamik, Pavel, „Gustav Augustini – pionier al relațiilor politice româno-slovace în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea”, în *Ziridava* (Arad), 1978, nr. X, pp. 651-656.
2. Alic, Daniel, „Procesul de separație ierarhică în Episcopia Caransebeșului la începutul secolului al XX-lea”, în *Tradiție și modernitate în mărturisirea credinței. 100 de ani de la sfințirea bisericii „Sfântul Ilie” din Timișoara-Fabric*, coord. Cosmin Panțuru, Sibiu / Timișoara, edit. ASTRA Museum / edit. Partoș, 2013.
3. Arbonie, Emil, „Unele aspecte privind lucrările de delimitare și demarcare a frontierei de stat a României în județul Arad, în perioada anilor 1922-1923”, în *Studia Universitatis „Vasile Goldiș”* (Arad), nr. 7, 1997, pp. 167-171.
4. Baláž, Pavel, „Zvony, zvonári a zvonenie v Nadlaku”, în *Evanjelická Cirkev v živote Dolnozemských Slovákov*, editori Juraj Dušan Vanko, Ján Kukučka, Arad, edit. Gutenberg Univers, 2013, pp. 209-216.
5. Bálint, Juraj, „Ján Keloský (1781-1825). Pôsobenie v Nadlaku počas rokov 1804-1825”, în *Evanjelická Cirkev v živote Dolnozemských Slovákov*, editori Juraj Dušan Vanko, Ján Kukučka, Arad, edit. Gutenberg Univers, 2013, pp. 10-12.
6. Blagoie, Ciobotin, „Protosinghelul Chirilo Țvetcovici”, în *Arad kroz vreme / Aradul de-a lungul timpului*, vol. III, Timișoara, Uniunea Sârbilor din România, 2002, pp. 60-62 (în limba sârbă) și pp. 139-141 (în limba română).
7. Bocșan, Nicolae, „Cultura europeană a intelectualității românești din Banat și Transilvania (epoca romantică)”, în *Națiune și europenitate. Studii istorice. In honorem magistri Camilli Mureșanu*, coord. Nicolae Edroiu, Susana Andea, Șerban Turcuș, București, edit. Academiei Române, 2007.
8. Idem, Popovici, Ioan, „Identitate și alteritate în biserica ortodoxă din Imperiul habsburgic. Separația ierarhică a bisericii românești de biserica sârbească”, în *Identitate și alteritate. Studii de imagologie*, vol. II, coord. Nicolae Bocșan. Sorin Mitu, Toader Nicoară, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 1998, pp. 136-147.
9. Bogdan, Doru, „Istoriografia Preparandiei din Arad (1818-1912)”, în *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări*, vol. IV, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2012, pp. 122-197.

10. Idem, „Preparandia din Arad creatoare de intelectualitate românească”, în *Administrație românească arădeană: Studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. II, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2011, pp. 32-76.
11. Idem, „Preparandia din Arad și Școala Ardeleană în conștiința intelectualității românești”, în *90 de ani de administrație românească în Arad*, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2010, pp. 26-77.
12. Idem, „Profesorul Eduard I. Găvănescu despre dr. Ștefan Cicio-Pop”, în *Administrație românească arădeană, studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. VI, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2013, pp. 314-322.
13. Brusanowski, Paul, „Statutul canonic al Mitropoliei ortodoxe a Transilvaniei între 1864-1925”, în *Revista Teologică* (Sibiu), an XX (92), Serie nouă, 2010, nr. 3, iulie-septembrie, p. 41-63.
14. Caciora, Andrei, Glück, Eugen, „Situația etno-demografică a părților arădene între 1849-1918”, în *Ziridava* (Arad), 1980, nr. XII, pp. 221-250.
15. Cedică, Valentin, „Descoperiri din prima epocă a fierului făcute la Sânnicolau Mare (jud. Timiș)”, în *Analele Banatului. Serie nouă. Arheologie-Istorie* (Timișoara), edit. Mirton, 1998, nr. VI, pp. 209-214.
16. Cerović, Ljubivoje, „Arađani i prvi srpski ustanak” (Arădenii și prima răsccoală a sârbilor), în *Arad kroz vreme / Aradul de-a lungul timpului*, vol. VI, Timișoara, Uniunea Sârbilor din România, 2005, pp. 7-22.
17. Ciul, Gheorghe, „Ștefan Cicio-Pop și colaborarea dintre români, sârbi și slovaci (1893-1918)”, în *Ziridava* (Arad), 1976, nr. VI, pp. 221-230.
18. Colta, Elena Rodica, „Etnii, istorii și mituri identitare în zona de frontieră româno-maghiară”, în *Minoritarul imaginar. Minoritarul real*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 2003, pp. 49-104.
19. Constantin I. Stan, „Colaborarea românilor, cehilor, slovacilor și iugoslavilor la Conferința de Pace de la Paris (1919-1920)”, în *Români. Sârbi. Slovaci. Congresul naționalităților – 100. Tratatul de la Trianon – 75*, Deva, 1995, pp. 267-280.
20. Cordoș, Nicolae, „Începuturi ale colaborării naționalităților din Imperiul habsburgic (1848-1868)”, în *Români. Sârbi. Slovaci. Congresul naționalităților – 100. Tratatul de la Trianon – 75*, Deva, 1995, pp. 63-84.
21. Cozma, Aurelia, „Relațiile româno-slovace la sfârșitul secolului al XIX-lea la Sibiu”, în *Brvkenthal Acta Mvsei*, Sibiu, 2006, nr. I.1, pp. 233-242.

22. Dejanac, Dušan, „Srbi u Rumunskom Pomorišju, Banatu i Klisuri od velike seobe do danas” (Sârbii de pe valea Mureșului românesc, Banat și Clisură de la marea migrațiune până astăzi), în *Arad kroz vreme / Aradul de-a lungul timpului*, vol. VI, Timișoara, Uniunea Sârbilor din România, 2005, pp. 58-64.
23. Drecin, Mihai D., Dobrescu, Vasile, „Considerații asupra sistemului financiar-bancar românesc din Transilvania (1867-1918)”, în *Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor săsești, românești, maghiare și slovace din Austro-Ungaria (1867-1918)*, vol. II, Cluj-Napoca, edit. Dacia, 2001.
24. Garaj, Ján, „Din nou despre problematica mediului în care au fost colonizați slovaci din România”, în *200 rokov života slovakov v Nadlaku*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2003, pp. 93-110.
25. Georgiță, Mihai, Milan, Radu, „Biblioteci școlare din Bihor (secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea) (I)”, în *Revista Arhivelor/Archives Review* (București), an LXXXVIII, 2011, nr. 1.
26. Glodariu, Eugenia, „Solidaritatea tineretului universitar al naționalităților din Austro-Ungaria în lupta de emancipare națională”, în *Români. Sârbi. Slovaci. Congresul naționalităților – 100. Tratatul de la Trianon – 75*, Deva, 1995, pp. 219-230.
27. Glück, Eugen, „Contribuții privind istoria părților arădene în secolele IX-X”, în *Studii privind istoria Aradului*, București, edit. Politică, 1980, pp. 84-85.
28. Idem, „Cu privire la istoricul părților arădene în epoca voievodatului lui Ahtum”, în *Studii privind istoria Aradului*, București, edit. Politică, 1980, pp. 101-150.
29. Idem, „Mișcarea lui Petru Seghedinaț din zona Mureșului de jos (1735)”, în *Anuarul Institutului de Istorie „Gheorghe Bariț” din Cluj-Napoca* (Cluj-Napoca), edit. Academiei Române, anul XL, 2001, pp. 37-62.
30. Idem, „Răscoala populară din 1735 condusă de căpitanul sârb Pero Seghedinaț (Segedinac)”, în *Modele de conviețuire în Europa Centrală și de Est*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 2000, pp. 217-233.
31. Idem, „Unele informații provenite din cronicile medievale referitoare la zona Aradului (secolele VIII-X)”, în *Ziridava* (Arad), 1976, nr. VI, pp. 73-84.
32. Goron, Doru E., „Figuri de intelectuali sălăjeni: Leontin Ghergariu (1897-1980)”, în *Acta Mvsei Porolissensis* (Zalău), 1981, nr. V, pp. 737-742.
33. Hațegan, Ioan, „Vlad Țepeș și Pavel Chinezu în luptele antiotomane din 1475-1476”, în *Analele Banatului. Serie nouă. Arheologie-Istorie* (Timișoara), edit. Mirton, nr. VI, 1998.

34. Hlásnik, Pavel, „Nădlacul în lumina factorilor demografici”, în *200 rokov života slovakov v Nadlaku*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2003, pp. 76-92.
35. Husárik, Pavel, „Slovacii din România și Marea Unire”, în *Variațiuni*, București, edit. Kriterion, 1989.
36. Idem, „Z pohrebných zvyklostí Slovákov v Nadlaku”, în *Historické aspekty života dolnozemských Slovákov*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2014, pp. 88-92.
37. Kiss, Igor, Vanko, Dušan, „Preoții evanghelici slovaci din Nădlac cu studiile efectuate la școlile evanghelice din Slovacia”, în *200 rokov života slovakov v Nadlaku*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2003, pp. 161-171.
38. Kmeť, Miroslav, „Colonizarea slovacă în România în lumina literaturii istorice mai vechi”, în *Colonizarea valahă în Slovacia și colonizarea slovacă în România. Lucrările celei de a X-a Reuniuni a Comisiei mixte de istorie româno-slovace (Banská Bystrica, 25-27 septembrie 2012)*, Banská Bystrica, 2014, pp. 83-84.
39. Kmeťová, Kristína, „Vplyv nadlackých osobností na vývoj školstva, cirkvi a spoločnosti”, în *Evanjelická Cirkev v živote Dolnozemských Slovákov*, editori Juraj Dušan Vanko, Ján Kukučka, Arad, edit. Gutenberg Univers, 2013, pp. 46-48.
40. Krizner, Paul, „Câțiva copiiști de manuscrise din părțile Aradului”, în *Administrație românească arădeană, studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. VI, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2013, pp. 17-23.
41. Kukučka, Ján, „Colonizarea Nădlacului în lumina noilor izvoare istorice”, în *200 rokov života slovakov v Nadlaku*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2003, pp. 9-12.
42. Idem, „Evanjelickí farári v procese sťahovania Slovákov do Nadlaku”, în *Evanjelická Cirkev v živote Dolnozemských Slovákov*, editori Juraj Dušan Vanko, Ján Kukučka, Arad, edit. Gutenberg Univers, 2013, pp. 49-55.
43. Lanevschi, Gheorghe, „Un reprezentant de seamă al arhitecților arădeni, Tabacovits Emil”, în *Arad kroz vreme / Aradul de-a lungul timpului*, vol. III, Timișoara, Uniunea Sârbilor din România, 2002, pp. 63-66 (în limba sârbă) și pp. 142-145 (în limba română).
44. Idem, „Repertoriul monumentelor religioase de pe cursul inferior al Mureșului”, în *Ziridava* (Arad), 1979, nr. XI, pp. 999-1016.
45. Lehoczki, Eva S., „Conviețuirea slovacilor și românilor oglindită în cultura agrară”, în *Modele de conviețuire în Europa Centrală și de Est*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 2000, pp. 234-242.

46. PS Lucian, Episcopul Caransebeșului, „Acțiuni trenante ale despărțirii ierarhice româno-sârbe. Procesul mănăstirilor la începutul secolului al XX-lea. Documente inedite”, în *Studii și cercetări / Studije i istraživanja. Actele simpozionului internațional Banatul – Istorie și multiculturalitate / Radovi Međunarodnog simpozijuma Banat – Istorija i multikulturalnost. Zrenjanin 2015, Reșița 2015*, Reșița, edit. Fundației FREFV Novi Sad, 2015, pp. 169-182.
47. Marco, Gabriela Adina, „Comunitatea slovacă din Nădlac până la Unirea cea Mare”, în *Tribuna Universitară* (Arad), anul IV, nr. 2 (23), martie-aprilie 2006, p. 7.
48. Idem, „Începutul școlii confesionale de la Nădlac. Învățătorii din prima jumătate a secolului al XIX-lea”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIV, nr. 1 (56), martie 2013, p. 2.
49. Idem, „Pictura bisericii ortodoxe din Nădlac, prima lucrare a pictorului Ioan Zaicu”, în *Studii și cercetări istorice bănățene* (Timișoara), vol. 1/2015, Ed. Eurostampa, pp. 407-422.
50. Idem, „Reuniunea învățătorilor arădeni. Ședința de la Nădlac din 1910”, în *Administrație românească arădeană, studii și comunicări din Banat-Crișana, 95 de ani*, vol. VIII, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2014, pp. 567-577.
51. Idem, „Sculptorul Nistor Busuioc și contribuția sa la dezvoltarea sculpturii eclesiastice din Banat (Biserica ortodoxă română din Nădlac)”, în *Studii și cercetări / Studije i istraživanja. Actele simpozionului internațional Banatul – Istorie și multiculturalitate / Radovi Međunarodnog simpozijuma Banat – Istorija i multikulturalnost. Zrenjanin 2014, Reșița 2015*, Reșița, edit. Fundației FREFV Novi Sad, 2015, pp. 723-734.
52. Idem, „Școala confesională ortodoxă din cartierul nădlăcan Bujac”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XIII, nr. 5 (55), decembrie 2012, p. 2-3.
53. Idem, „Școala din cartierul nădlăcan „De Din Sus”(„Școala lu’ Cucu”)”, în *Ecclesia* (Nădlac), anul XVI, nr. 1 (67), aprilie 2015, p. 2.
54. Idem, „Uroș Pătean – Un nădlăcan în Parlamentul țării”, în *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări*, vol. IV, coord.: Doru Sinaci, Emil Arbonie, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2012, pp. 316-325.
55. Idem, „Vizita canonică a episcopului arădean Ioan Mețianu la Nădlac cu ocazia sfințirii bisericii (15 august 1898)”, în *Analele Aradului* (Arad), „Vasile Goldiș” University Press, an II, nr. 2, 2016, pp. 429-438.
56. Mic, Lucian, „Episcopia ortodoxă sârbă a Timișoarei (1850-1900). Elemente de organizare administrativ-bisericească”, în *Tradiție și modernitate în mărturisirea*

- credinței. 100 de ani de la sfințirea bisericii „Sfântul Ilie” din Timișoara-Fabric*, coord. Cosmin Panțuru, Sibiu / Timișoara, edit. ASTRA Museum / edit. Partoș, 2013, pp. 21-22.
57. Milin, Milovan, „Scurt istoric al comunității sârbe din Pecica”, în *Monografia Pecica*, coord. Constantin Chevereșan, Arad, edit. Concordia, 2007, pp. 159-168.
 58. Milin, Miodrag, „Sârbii la 1848-1849, în Banat și Vojvodina”, în *Biografii pașoptiste (3). Culegere de studii*, coord. Gelu Neamțu și Ela Cosma, Cluj-Napoca, edit. Argonaut, 2011, pp. 221-262.
 59. Neamțu, Gelu, „Episcopul Andrei Șaguna „Regele românilor” la 1848”, în Gelu Neamțu, *„Religia română” în Transilvania 1848-1918*, Cluj-Napoca, edit. Argonaut, 2010, pp. 20-25.
 60. Idem, „Prietenul slovac al românilor, Gustav Augustini, la „Tribuna Poporului” din Arad 1898-1900”, în *Națiune și europenitate. Studii istorice. In honorem Camilli Mureșanu*, volum îngrijit de Nicolae Edroiu, Susana Andea, Șerban Turcuș, București, edit. Academiei Române, 2007, pp. 339-348.
 61. Idem, „Unele aspecte privind emigrarea românilor sin Transilvania în Statele Unite ale Americii la 1907 și 1911”, în Sabin Manuilă. *Istorie și demografie. Studii privind societatea românească între secolele XVI-XX*, coord. Sorina Bolovan, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 1995, pp. 144-153.
 62. Idem, „Unitatea religioasă numită în epocă „religia românilor” – aspirație majoră a românilor din Transilvania în timpul Revoluției de la 1848”, în Gelu Neamțu, *„Religia română” în Transilvania 1848-1918*, Cluj-Napoca, edit. Argonaut, 2010, pp. 96-124.
 63. Neumann, Victor, „Contacte spirituale între români. Corespondența dintre Vasile Maniu și Atanasie Șandor”, în *Ziridava* (Arad), 1980, nr. XII, pp. 859-867.
 64. Panici, Bojidar, „Aradul și arădenii în lucrările memorialistice ale lui Sava Tekelija”, în *Minoritarul imaginar. Minoritarul real*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 2003, pp. 375-385.
 65. Panici, Bojidar, „O srpskoj toponimiji Pomorišja” (Despre toponimia sârbească de pe valea Mureșului), în *Arad kroz vreme / Aradul de-a lungul timpului*, vol. VI, Timișoara, Uniunea Sârbilor din România, 2005, pp. 23-29.
 66. Pavel, Teodor, „Date noi privind alianța naționalităților din Austro-Ungaria de la sfârșitul secolului al XIX-lea”, în *Români. Sârbi. Slovaci. Congresul naționalităților – 100. Tratatul de la Trianon – 75*, Deva, 1995, pp. 185-198.

67. Pavelcová, Zuzana, „Historické aspekty dominantnej prosperity a majoritného postavenia Nadlaku v rokoch 1803-1918 v porovnaní s ostatnými miestami obývanými Slovákmi na území dnešného Rumunska”, în *Historické aspekty života dolnozemských Slovákov*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2014, pp. 118-123.
68. Pădurean, Maria, Pădurean, Corneliu, „Nupțialitatea populației slovace de confesiune evanghelică de la Nădlac (jud. Arad)”, în *Populație și societate. Studii de demografie istorică a Transilvaniei (secolele XVIII-XX)*, Cluj-Napoca, edit. Presa Universitară Clujeană, 2003, pp. 46-64.
69. Pet'kovský, Ondrej, „Comunitatea evanghelică din Nădlac și slovacii din Ținutul de Jos în primele decenii după colonizare”, în *200 rokov života slovakov v Nadlaku*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2003, pp. 130-142.
70. Popa-Andrei, Mirela, „Dispute confesionale și acțiune național-politică la românii transilvăneni. Din epoca iluministă la era semiliberală”, în *Realități sociale și implicare politică în Transilvania între 1849-1867. Studii*, coord. Dumitru Suciu, București, edit. Academiei Române, 2011.
71. Popov, Dušan, „Asupra unor probleme ale învățământului în limbile minorităților naționale – cu referire la minoritatea sârbă”, în *Minoritarul imaginar. Minoritarul real*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 2003, pp. 268-286.
72. Idem, „Despre unele preocupări cultural-educative ale sârbilor din zona Mureșului Inferior de la începutul sec. al XIX-lea”, în *Arad kroz vreme / Aradul de-a lungul timpului*, vol. III, Timișoara, Uniunea Sârbilor din România, 2002, pp. 51-59 (în limba sârbă) și pp. 129-138 (în limba română).
73. Roskoš, Pavel, „Minorități etnice slave din [v]estul României”, în *Minoritățile între identitate și integrare*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 1999, pp. 67-73.
74. Roșuț, Nicolae, „Atanasie Șandor (1808-1892)”, în *Ziridava* (Arad), 1975, nr. V, pp. 169-194.
75. Idem, „Societăți culturale arădene”, în *Ziridava* (Arad), 1975, nr. V, pp. 209-246.
76. Roz, Alexandru, „Aradul în timpul primului război mondial”, în *Ziridava* (Arad), 1978, nr. X, pp. 367-396.
77. Saják, Dušan, „Tri rukopisy, zachované vo hvieзде nadlackého evanjelického kostola”, în *Evanjelická Cirkev v živote Dolnozemských Slovákov*, editori Juraj Dušan Vanko, Ján Kukučka, Arad, edit. Gutenberg Univers, 2013, pp. 154-168.
78. Sikimić, Biljana, „Cercetări antropologice și lingvistice la sârbii din județul Arad (Pomorišje)”, în *Studii și cercetări / Studije i istraživanja. Actele simpozionului internațional Banatul – Istorie și multiculturalitate / Radovi Međunarodnog*

- simpozijuma Banat – Istorija i multikulturalnost. Zrenianin 2014, Reșița 2015, Reșița*, edit. Fundației FREFV Novi Sad, 2015, pp. 405-416.
79. Sirácky, Ján, „Slovacii din România – punctele de reper ale unei istorii”, în *Oglinzi paralele / Rovnobežné zrkadlá* (Nădlac), 1996, anul I, nr. 1, pp. 11-16.
 80. Štefanko, Maria, „Nădlacul – un centru slovac de meșteșugari. Olarii”, în *Minoritățile între identitate și integrare*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 1999, pp. 74-81.
 81. Štefanko, Ondrej, „Aspecte ale gândirii naționale și politice a slovacilor din Nădlac mai ales în prima jumătate a secolului XX”, în *200 rokov života slovakov v Nadlaku*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2003, pp. 13-41.
 82. Idem, „Despre o utopie mai puțin cunoscută și despre unele aspecte istorice”, în *Oglinzi paralele/ Rovnobežné zrkadlá* (Nădlac), 2000, anul IV, nr. 1, pp. 1-8.
 83. Idem, „Schiță bibliografică a activității editoriale a nădlăcanilor din anul 1853 până în prima jumătate a secolului XX”, în *200 rokov života slovakov v Nadlaku*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2003, pp. 276-288.
 84. Suciu, Dumitru, „Câteva reacții și opinii românești împotriva anexării Partium-ului la Ungaria în 1860-1861”, în *Națiune și europenitate. Studii istorice. In honorem magistri Camilli Mureșanu*, coord. Nicolae Edroiu, Susana Andea, Șerban Turcuș, București, edit. Academiei române, 2007, pp. 280-298.
 85. Idem, „Considerații privind statutul Transilvaniei și situația politică specifică românilor din Monarhie la mijlocul secolului al XIX-lea”, în Dumitru Suciu, *Destine istorice. Românii transilvăneni spre Marea Unire. 1848-1919*, București, edit. Academiei Române, 2006, pp. 71-144.
 86. Šusteková, Ivana, „Slovaks in Romania – the Past and the Present”, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica* (Alba Iulia), 2007, nr. 11/I, pp. 278-285.
 87. Timbus, Mircea, „Mărturii documentare despre rolul Asociației Naționale din Arad pentru cultura poporului român în lupta pentru emanciparea națională și spirituală a românilor din Transilvania (secolul al XIX-lea)”, în *Ziridava* (Arad), 1976, nr. VI, pp. 165-176.
 88. Idem, Popovici, Ioan, „Documente inedite despre navigația pe Mureș”, în *Studia Universitatis Vasile Goldiș*, Arad, 1995, nr. 5, p. 358.
 89. Vanko, Juraj Dušan, „Organizarea bisericească a slovacilor din România”, în *Colonizarea valahă în Slovacia și colonizarea slovacă în România. Lucrările celei de a X-a Reuniuni a Comisiei mixte de istorie româno-slovace (Banská Bystrica, 25-27 septembrie 2012)*, Banská Bystrica, 2014, pp.100-110 .

90. Vesa, Pavel, „Andrei Șaguna și Aradul. Legăturile cu arhimandritul Patrachie Popescu”, în *Tabor* (Cluj-Napoca), an II, februarie 2009, nr. 11, pp. 67-74.
91. Idem, „Legăturile Aradului cu Andrei Șaguna în lumină epistolară (1839-1873)”, în *Administrație românească arădeană, studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. V, coord. Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2012, pp. 123-145.
92. Idem, „Legăturile Episcopiei Aradului cu Sfântul ierarh Andrei Șaguna, Mitropolitul Transilvaniei, în lumină epistolară (1839-1873)”, în *Taină și comuniune*, Timișoara / Caransebeș, edit. Artpress / edit. Episcopiei Caransebeșului, 2012, pp. 380-399.
93. Vesa, Pavel, „Originea socială a unor clerici ortodocși din părțile Aradului”, în *Arca* (Arad), 2003, nr. 1, 2, 3.
94. Idem, „Situația parohiilor mixte din Episcopia Aradului după reînființarea Mitropoliei Transilvaniei”, în *Tradiție și modernitate în mărturisirea credinței. 100 de ani de la sfîntirea bisericii „Sfântul Ilie” din Timișoara-Fabric*, coord. Cosmin Panțuru, Sibiu / Timișoara, edit. ASTRA Museum / edit. Partoș, 2013, pp. 157-167.
95. Idem, Bocșan, Nicolae, „Andrei Șaguna și Episcopia Aradului în lumina corespondenței (1846-1865)”, în *Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu Dr. H. C. Universitatea Oradea – O viață în slujba Bisericii și a școlii românești*, București, edit. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2005, pp. 65-72.
96. Zamfir, Florin, „Școala și societatea românească din comitatul Timiș, în procesul de separare de ierarhia ortodoxă de la Carlovitz”, în *In Memoriam magistri Mihai Pârvulescu*, ed. îngrijită de dr. Carmen Pușa Pârvulescu, Timișoara, edit. Eurostampa, 2019.
97. Zemančík, Daniel, „Historické aspekty odchodu Slovákov na Dolnú zem”, în *Historické aspekty života dolnozemsých Slovákov*, Nadlak, vydavateľstvo Ivan Krasko, 2014, pp. 102-105.

VI. RESURSE ELECTRONICE

1. <http://blog.conteart.com/page/4/>, (30 decembrie 2010).
2. Sala, Gabriel, *Felnacul și felnăcanii în istoria românilor*, varianta on-line https://www.ccja.ro/ccja/monografii/pdf/Monografie_Arad_Felnac_Gabriel_Sala_Felnacul_si_felnacanii_in_istoria_romanilor.pdf, (22 august 2017).
3. <http://www.crwflags.com/fotw/flags/hu-cs-nl.html>, (18 septembrie 2010).
4. www.cult.gov.ro, (19 septembrie 2016).

5. <http://www.por-sannicolaumare.ro/saravale.htm>, (10 septembrie 2018).
6. <http://www.proarad.ro/bezdin/> (24 septembrie 2010);
7. http://www.rastko.rs/rastko-ro/crkva_nadlac.htm, (1 octombrie 2010).
8. http://sk.wikipedia.org/wiki/Ivan_Bujna, (9 august 2017).
9. <http://sr.wikipedia.org/sr-el/%D0%88%D0%B0%D0%BA%D1%88%D0%B8%D1%9B%D0%B8>, (24 septembrie 2010).
10. http://sr.wikipedia.org/sr-el/%D0%88%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%88%D0%B0%D0%BA%D1%88%D0%B8%D1%9B, (24 septembrie 2010).

LISTA ANEXELOR

Anexa nr. 1. Tabele demografice

Tabelul nr. 1. Situația botezurilor, cununiilor și deceselor în cadrul comunității ortodoxe române din Nădlac (1802-1918).

Tabelul nr. 2. Situația botezurilor, cununiilor și deceselor în cadrul comunității evanghelice slovace din Nădlac (1802-1918).

Tabelul nr. 3. Situația botezurilor, cununiilor și deceselor în cadrul comunității ortodoxe sârbe din Nădlac (1874-1918).

Tabelul nr. 4. Situația botezurilor, cununiilor și deceselor în cadrul comunității greco-catolice din Nădlac (1847-1918).

Tabelul nr. 5a. Situația botezurilor și deceselor în cadrul comunităților ortodoxe române și sârbe din Cenad (1802-1875).

Tabelul nr. 5b. Situația botezurilor și deceselor în cadrul comunităților ortodoxe române și sârbe din Cenad (1876-1918).

Tabelul nr. 6. Situația deceselor în cadrul comunității ortodoxe române și sârbe din Turnu (1896-1918).

Tabelul nr. 7. Situația botezurilor, cununiilor și deceselor în cadrul comunității ortodoxe române și sârbe din Pecica (1896-1918).

Tabelul nr. 8. Situația confesională (1869)

Tabelul nr. 9. Situația demografică pe națiuni (1880)

Tabelul nr. 10. Situația confesională (1880)

Tabelul nr. 11. Situația demografică pe națiuni (1890)

Tabelul nr. 12. Situația confesională (1890)

Tabelul nr. 13. Situația demografică pe națiuni (1900)

Tabelul nr. 14. Situația confesională (1900)

Tabelul nr. 15. Situația demografică pe națiuni (1910)

Tabelul nr. 16. Situația confesională (1910)

Tabelul nr. 17. Situația socio-profesională (1900)

Tabelul nr. 18. Situația socio-profesională (1910)

Tabelul nr. 19. Grupe de vârstă (1900)

Tabelul nr. 20. Grupe de vârstă (1910)

Tabelul nr. 21. Nupțialitatea (1900)

Tabelul nr. 22. Nupțialitatea (1910)

Tabelul nr. 23. Materiale de construcții ale locuințelor (1900)

Tabelul nr. 24. Materiale de construcții ale locuințelor (1910)

Anexa nr. 2. Fotografii și documente

1. Placă comemorativă din interiorul Bisericii Evanghelice din Nădlac. Lista preoților care au activat în acest locaș de cult

2. Invitația adresată de preotul Ivan Bujna de a participa la aniversarea comunității slovace la 100 de ani de la ridicarea bisericii evanghelice (12 septembrie 1912)

Tabelul nr. 1. Situația botezurilor, cununilor și deceselor în cadrul comunității ortodoxe române din Nădlac (1802-1918)¹.

ANUL	BOTEZAȚI	CUNUNAȚI	DECEDAȚI
1802	112	33	29 bărbați și 22 femei
1803	89	15	31 bărbați și 30 femei
1804	109	45	37 bărbați și 22 femei
1805	117	29	71 bărbați și 37 femei
1806	159	45	59 bărbați și 49 femei
1807	131	33	62 bărbați și 41 femei
1808	146	33	44 bărbați și 27 femei
1809	167	19	43 bărbați și 28 femei
1810	147	43	8 bărbați și 7 femei (ianuarie-februarie)
1811	58 fete și 72 fete	45	69 bărbați și 78 femei
1812	69 fete și 59 fete	21	65 bărbați și 68 femei
1813	85 fete și 73 fete	29	52 bărbați și 44 femei
1814	70 fete și 69 fete	8	28 bărbați și 33 femei
1815	79 fete și 65 fete	28	44 bărbați și 28 femei
1816	80 fete și 66 fete	28	79 bărbați și 57 femei
1817	55 fete și 62 fete	54	137 bărbați și 151 femei
1818	106 băieți și 98 fete	50	67 bărbați și 46 femei
1819	112 băieți și 110 fete	48	94 bărbați și 69 femei
1820	119 băieți și 108 fete	44	55 bărbați și 54 femei
1821	102 băieți și 96 fete	53	19 bărbați și 19 femei
1822	87 băieți și 108 fete	35	144 bărbați și 130 femei
1823	91 băieți și 138 fete	53	73 bărbați și 70 femei
1824	111 băieți și 96 fete	46	38 bărbați și 54 femei
1825	106 băieți și 101 fete	37	45 bărbați și 49 femei
1826	215	38	50 bărbați și 58 femei
1827	126 băieți și 114 fete	44	103 bărbați și 104 femei
1828	111 băieți și 93 fete	30	93 bărbați 106 femei
1829	88 băieți și 89 fete	53	100 bărbați și 90 femei
1830	112 băieți și 94 fete	54	118 bărbați și 131 femei
1831	110 băieți și 83 fete	37	222 bărbați și 217 femei
1832	97 băieți și 118 fete	64	106 bărbați și 110 femei
1833	138 băieți și 125 fete	48	85 bărbați și 90 femei
1834	123 băieți și 94 fete	44	121 bărbați și 138 femei
1835	95 băieți și 102 fete	27	72 bărbați și 77 femei
1836	108 băieți și 101 fete	38	87 bărbați și 85 femei

¹ S. J. A. N. Arad, C. R. S. C., Oficiul Parohial Ortodox Român Nădlac, registrul nr. 16/1772-1797, botezați; registrul nr. 17/1774-1777, botezați; registrul nr. 18/1787-1791, botezați; registrul nr. 19/1798-1810, botezați; registrul nr. 20/1810-1817, botezați; registrul nr. 21/1817-1823, botezați; registrul nr. 22/1823-1826, botezați; registrul nr. 23/1826-1832, botezați; registrul nr. 24/1832-1836, botezați; registrul nr. 25/1836-1839, botezați; registrul nr. 26/1839-1844, botezați; registrul nr. 27/1845-1852, botezați; registrul nr. 28/1845-1851, botezați; registrul nr. 29/1853-1865, botezați; registrul nr. 30/1865-1876, botezați; registrul nr. 31/1876-1883, botezați; registrul nr. 32/1883-1891, botezați; registrul nr. 33/1774-1823, cununați; registrul nr. 34/1793-1810, cununați; registrul nr. 35/1823-1833, cununați; registrul nr. 36/1834-1844, cununați; registrul nr. 37/1845-1851, cununați; registrul nr. 38/1852, cununați; registrul nr. 39/1853-1886, cununați; registrul nr. 40/1820-1823, răposați; registrul nr. 41/1810-1817, răposați; registrul nr. 42/1817-1825, răposați; registrul nr. 43/1825-1830, răposați; registrul nr. 44/1830-1833, răposați; registrul nr. 45/1833-1837, răposați; registrul nr. 46/1837-1842, răposați; registrul nr. 47/1842-1852, răposați; registrul nr. 48/1845-1851, răposați; registrul nr. 49/1853-1865, răposați; registrul nr. 50/1865-1876, răposați; registrul nr. 51/1870-1884, răposați; registrul nr. 52/1885-1912, răposați; registrul nr. 66/1891-1905, botezați; registrul nr. 67/1906-1934, botezați; registrul nr. 68/1887-1909, cununați.

Nu s-au putut identifica informațiile necesare privind botezații pe anul 1875, cununații pe anul 1915, botezații, cununați și răposați pe anii 1913 și 1917.

1837	73 băieți și 55 fete	46	135 bărbați și 146 femei
1838	123 băieți și 83 fete	62	61 bărbați și 40 femei
1839	119 băieți și 84 fete	52	79 bărbați și 79 femei
1840	81 băieți și 82 fete	52	85 bărbați și 76 femei
1841	110 băieți și 99 fete	55	65 bărbați și 76 femei
1842	93 băieți și 96 fete	30	203 bărbați și 171 femei
1843	99 băieți și 114 fete	51	73 bărbați și 70 femei
1844	107 băieți și 121 fete	66	58 bărbați și 82 femei
1845	118 băieți și 116 fete	43	82 bărbați și 92 femei
1846	107 băieți și 101 fete	42	134 bărbați și 94 femei
1847	88 băieți și 72 fete	29	92 bărbați și 82 femei
1848	78 băieți și 68 fete	52	75 bărbați și 81 femei
1849	82 băieți și 78 fete	31	138 bărbați și 114 femei
1850	86 băieți și 94 fete	31	39 bărbați și 40 femei
1851	63 băieți și 97 fete	31	56 bărbați și 68 femei
1852	88 băieți și 97 fete	30	41 femei și 54 bărbați
1853	74 băieți și 68 fete	27	87 bărbați și 57 femei
1854	85 băieți și 82 fete	16	61 bărbați și 41 femei
1855	72 băieți și 54 fete	12	53 bărbați și 105 femei
1856	75 băieți și 56 fete	16	65 bărbați și 99 femei
1857	67 băieți și 76 fete	13	70 bărbați și 50 femei
1858	87 băieți și 64 fete	30	70 bărbați și 54 femei
1859	85 băieți și 52 fete	11	83 bărbați și 52 femei
1860	75 băieți și 66 fete	12	62 bărbați și 64 femei
1861	60 băieți și 67 fete	41	71 bărbați și 60 femei
1862	74 băieți și 79 fete	32	79 bărbați și 74 femei
1863	67 băieți și 70 fete	21	89 bărbați și 82 femei
1864	64 băieți și 70 fete	11	76 bărbați și 82 femei
1865	54 băieți și 70 fete	38	64 bărbați și 39 femei
1866	54 băieți și 69 fete	29	89 bărbați și 97 femei
1867	61 băieți și 61 fete	68	68 bărbați și 65 femei
1868	58 băieți și 68 fete	42	69 bărbați și 51 femei
1869	67 băieți și 71 fete	31	55 bărbați și 45 femei
1870	76 băieți și 64 fete	31	48 bărbați și 45 femei
1871	83 băieți și 70 fete	44	88 bărbați și 56 femei.
1872	80 băieți și 73 fete	32	65 bărbați și 72 femei
1873	67 băieți, 73 fete	40	78 bărbați și 80 femei
1874	66 băieți și 52 fete	41	83 bărbați și 80 femei
1875		22	74 bărbați și 60 femei
1876	23 băieți și 22 fete	25	57 bărbați și 37 femei
1877	130 băieți și 85 fete	27	63 bărbați și 102 femei
1878	76 băieți și 91 fete	22	84 bărbați și 88 femei
1879	96 băieți și 69 fete	24	59 bărbați și 57 femei
1880	85 băieți și 94 fete	25	69 bărbați și 65 femei
1881	79 băieți și 84 fete	30	42 bărbați și 51 femei
1882	79 băieți și 92 fete	28	70 bărbați și 64 femei
1883	95 băieți și 109 fete	25	51 bărbați și 54 femei
1884	89 băieți și 87 fete	23	51 bărbați și 63 femei
1885	75 băieți și 89 fete	25	59 bărbați și 56 femei
1886	88 băieți și 85 fete	28	55 bărbați și 49 femei
1887	100 băieți și 77 fete	16	60 bărbați și 62 femei
1888	60 băieți și 77 fete	27	75 bărbați și 82 femei
1889	89 băieți și 78 fete	35	63 bărbați și 48 femei

1890	65 băieți și 67 fete	21	46 bărbați și 48 femei
1891	38 băieți și 40 fete	24	51 bărbați și 61 femei
1892	68 băieți și 79 fete	15	86 bărbați și 86 femei
1893	64 băieți și 65 fete	21	49 bărbați și 55 femei
1894	73 băieți și 58 fete	23	59 bărbați și 51 femei
1895	55 băieți și 73 fete	23	53 bărbați și 37 femei (încă 6)
1896	55 băieți și 64 fete	15	25 bărbați și 31 femei (încă 8)
1897	80 băieți și 60 fete	15	36 bărbați și 42 femei
1898	49 băieți și 55 fete	18	30 bărbați și 43 femei
1899	49 băieți și 55 fete	41	30 bărbați și 39 femei
1900	66 băieți și 55 fete	26	40 bărbați și 43 femei
1901	67 băieți și 56 fete	21	43 bărbați și 54 femei
1902	67 băieți și 58 fete	26	46 bărbați și 36 femei
1903	58 băieți și 52 fete	15	36 bărbați și 32 femei
1904	51 băieți și 52 fete	21	33 bărbați și 30 femei
1905	50 băieți și 54 fete	17	44 bărbați și 44 femei
1906	45 băieți și 40 fete	16	39 bărbați și 48 femei
1907	62 băieți și 56 fete	24	43 bărbați și 33 femei
1908	46 băieți și 48 fete	17	45 bărbați și 45 femei
1909	48 băieți și 49 fete	22	45 bărbați și 45 femei
1910	45 băieți și 45 fete	6	31 bărbați și 41 femei
1911	52 băieți și 49 fete	23	42 bărbați și 34 femei
1912	35 băieți și 43 fete	17	33 bărbați și 28 femei
1913			
1914	44 băieți și 36 fete	9	28 bărbați și 28 femei
1915	21 băieți și 24 fete		35 bărbați și 31 femei
1916	16 băieți și 19 fete	6	34 bărbați și 36 femei
1917			
1918	20 băieți și 15 fete	5	46 bărbați și 44 femei

Tabelul nr. 2. Situația botezurilor, cununiilor și deceselor în cadrul comunității evanghelice slovace din Nădlac (1802-1918)².

ANUL	BOTEZAȚI	CUNUNAȚI	DECEDAȚI
1802			O femeie ³
1803 ⁴	17 fete și 23 fete		22 bărbați și 26 femei
1804	54 fete și 43 fete	22 ⁵	36 bărbați și 48 femei
1805	61 fete și 54 fete	43	87 bărbați și 84 femei
1806	113 fete și 103 fete	52	118 bărbați și 90 femei
1807	117 fete și 92 fete	65	110 bărbați și 95 femei
1808	112 fete și 103 fete	28	95 bărbați și 75 femei ⁶
1809	108 fete și 90 fete	36	52 bărbați și 42 femei
1810	98 fete și 93 fete	51	61 bărbați și 64 femei
1811	112 fete și 99 fete	42	151 bărbați și 160 femei ⁷
1812	120 fete și 112 fete	40	105 bărbați și 76 femei
1813	102 fete și 120 fete	30	55 bărbați și 45 femei
1814	103 fete și 112 fete	26	54 bărbați și 52 femei
1815	101 fete și 107 fete	41	54 bărbați și 60 femei
1816	170 fete și 19 fete	41	135 bărbați și 128 femei
1817	117 fete și 125 fete	40	140 bărbați și 118 femei
1818	106 băieți și 120 fete	80	93 bărbați și 83 femei
1819	166 băieți și 132 fete	61	73 bărbați și 71 femei
1820	140 băieți și 154 fete	67	78 bărbați și 85 femei
1821	140 băieți și 134 fete	60	94 bărbați și 102 femei
1822	178 băieți și 124 fete	75	243 bărbați și 229 femei
1823	32 băieți și 28 fete (ianuarie-martie), 306 total	90	98 bărbați și 128 femei
1824	314	70	70 bărbați și 72 femei
1825	335	54	130 bărbați și 124 femei
1826	390	61	64 bărbați și 64 femei
1827	182 băieți și 158 fete	67	
1828	158 băieți și 169 fete	82	
1829	140 băieți și 145 fete	81	
1830	181 băieți și 151 fete	68	
1831	130 băieți și 103 fete	123	450 bărbați și 427 femei ⁸
1832	163 băieți și 156 fete	123	140 bărbați și 114 femei
1833	176 băieți și 154 fete	100	80 bărbați și 87 femei

² S. J. A. N. Arad, C. R.S. C., Oficiul Parohial Evanghelic Nădlac, registrul nr. 1/1802-1852, botezați, cununați, răposați; registrul nr. 2/1823-1852, botezați; registrul nr. 3/1853-1872, botezați; registrul nr. 4/1873-1882, botezați; registrul nr. 5/1883-1896, botezați; registrul nr. 6/1853-1885, căsătoriți; registrul nr. 7/1886-1895, căsătoriți; registrul nr. 8/1831-1852, răposați; registrul nr. 9/1853-1872, răposați; registrul nr. 10/1873-1885, răposați; registrul nr. 11/1886-1896, răposați; registrul nr. 57a/1895, botezați; registrul nr. 58/1895-1924, cununați; registrul nr. 59/1895-1906, răposați; registrul nr. 60/1907-1929, răposați.

De-a lungul vremii de parohia evanghelică Nădlac au aparținut și unele comunități mai mici (filii) din localitățile din jurul Nădlacului, și anume: Semlac, Sânnicolau Mare, Pitvaroš – astăzi în Ungaria și altele.

Nu s-au putut identifica informațiile necesare privind botezații pe anii 1909-1918, cununații pe anul 1803 și răposații pe anii 1827-1830;

³ În toamna anului 1802 slovacii au sosit la Nădlac, li s-au măsurat loturile de pământ, le-au semănat, apoi s-au reîntors în localitățile de baștină, revenind la Nădlac în primăvara anului următor.

⁴ Registrul începe cu data de 24 aprilie 1803, dată acceptată, ulterior, de cercetători, ca dată a sosirii oficiale a slovacilor la Nădlac.

⁵ Doar lunile octombrie și noiembrie apar cu date în registru.

⁶ 10 copii au murit la naștere.

⁷ În toamna anului 1811 s-a manifestat o epidemie de variolă.

⁸ 405 persoane au murit de holeră.

1834	176 băieți și 166 fete	76	123 bărbați și 131 femei
1835	155 băieți și 172 fete	85	184 bărbați și 167 femei
1836	153 băieți și 167 fete	56	181 bărbați și 153 femei
1837	110 băieți și 98 fete	64	99 bărbați și 80 femei
1838	139 băieți și 136 fete	68	102 bărbați și 49 femei
1839	135 băieți și 152 fete	66	124 bărbați și 125 femei
1840	109 băieți și 115 fete	69	91 bărbați și 88 femei
1841	154 băieți și 148 fete	83	133 bărbați și 118 femei
1842	155 băieți și 124 fete	56	197 bărbați și 212 femei
1843	163 băieți și 129 fete	64	121 bărbați și 94 femei
1844	154 băieți și 151 fete	91	109 bărbați și 109 femei
1845	142 băieți și 130 fete	51	115 bărbați și 108 femei
1846	148 băieți și 158 fete	81	165 bărbați și 161 femei
1847	144 băieți și 136 fete	64	219 bărbați și 194 femei
1848	137 băieți și 137 fete	64	200 bărbați și 198 femei
1849	166 băieți și 166 fete	84	293 bărbați și 278 femei ⁹
1850	164 băieți și 166 fete	80	107 bărbați și 107 femei
1851	137 băieți și 135 fete	93	108 bărbați și 107 femei
1852	220 băieți și 163 fete	53	94 femei și 99 bărbați
1853	155 băieți și 133 fete	37	152 bărbați și 158 femei
1854	163 băieți și 155 fete	65	102 bărbați și 128 femei
1855	146 băieți și 143 fete	104	306 bărbați și 300 femei ¹⁰
1856	128 băieți și 148 fete	65	181 bărbați și 171 femei
1857	112 băieți și 136 fete	53	143 bărbați și 125 femei
1858	160 băieți și 126 fete	57	131 bărbați și 125 femei
1859	131 băieți și 148 fete	33	109 bărbați și 108 femei
1860	135 băieți și 123 fete	49	131 bărbați și 151 femei
1861	117 băieți și 110 fete	114	185 bărbați și 186 femei
1862	134 băieți și 136 fete	61	137 bărbați și 134 femei
1863	143 băieți și 135 fete	43	110 bărbați și 91 femei
1864	106 băieți și 107 fete	39	94 bărbați și 82 femei
1865	156 băieți și 130 fete	68	113 bărbați și 141 femei
1866	118 băieți și 143 fete	56	172 bărbați și 192 femei ¹¹
1867	123 băieți și 122 fete	80	112 bărbați și 104 femei
1868	144 băieți și 122 fete	74	95 bărbați și 73 femei
1869	151 băieți și 138 fete	70	104 bărbați și 93 femei
1870	159 băieți și 130 fete	49	106 bărbați și 99 femei
1871	141 băieți și 123 fete	57	150 bărbați și 143 femei.
1872	147 băieți și 134 fete	84	154 bărbați și 125 femei
1873	120 băieți și 136 fete	88	192 bărbați și 168 femei ¹²
1874	146 băieți și 140 fete	105	161 bărbați și 159 femei
1875	154 băieți și 159 fete	63	88 bărbați și 106 femei
1876	157 băieți și 167 fete	57	88 bărbați și 89 femei
1877	163 băieți și 151 fete	49	102 bărbați și 82 femei
1878	164 băieți și 155 fete	62	99 bărbați și 102 femei
1879	176 băieți și 162 fete	76	106 bărbați și 107 femei
1880	183 băieți și 159 fete	68	125 bărbați și 130 femei
1881	158 băieți și 155 fete	63	108 bărbați și 104 femei
1882	181 băieți și 166 fete	79	169 bărbați și 138 femei

⁹ 165 persoane au murit de holeră.

¹⁰ Epidemie de holeră.

¹¹ Epidemie de holeră.

¹² Epidemie de holeră.

1883	199 băieți și 173 fete	48	101 bărbați și 78 femei
1884	197 băieți și 166 fete	67	107 bărbați și 103 femei
1885	180 băieți și 182 fete	78	123 bărbați și 120 femei
1886	154 băieți și 109 fete	66	102 bărbați și 108 femei
1887	179 băieți și 161 fete	64	114 bărbați și 121 femei
1888	185 băieți și 174 fete	82	181 bărbați și 170 femei
1889	187 băieți și 164 fete	62	109 bărbați și 126 femei
1890	187 băieți și 145 fete	62	104 bărbați și 95 femei
1891	179 băieți și 173 fete	70	114 bărbați și 109 femei
1892	151 băieți și 168 fete	54	190 bărbați și 169 femei
1893	164 băieți și 162 fete	65	114 bărbați și 103 femei
1894	158 băieți și 158 fete	74	83 bărbați și 88 femei
1895	141 băieți și 105 fete, 290 în total	61	101 bărbați și 93 femei
1896	151 băieți și 134 fete	67	85 bărbați și 98 femei
1897	159 băieți și 152 fete	78	97 bărbați și 97 femei
1898	156 băieți și 147 fete	62	101 bărbați și 110 femei
1899	166 băieți și 152 fete	83	105 bărbați și 104 femei
1900	166 băieți și 163 fete	76	87 bărbați și 104 femei
1901	160 băieți și 150 fete	88	84 bărbați și 100 femei
1902	161 băieți și 149 fete	76	89 bărbați și 95 femei
1903	161 băieți și 154 fete	83	94 bărbați și 97 femei
1904	150 băieți și 146 fete	77	109 bărbați și 92 femei
1905	154 băieți și 140 fete	76	116 bărbați și 117 femei
1906	156 băieți și 142 fete	52	95 bărbați și 92 femei
1907	154 băieți și 121 fete	115	81 bărbați și 91 femei
1908	146 băieți și 117 fete	76	113 bărbați și 105 femei
1909		74	95 bărbați și 92 femei
1910		75	95 bărbați și 78 femei
1911		80	80 bărbați și 76 femei
1912		83	118 bărbați și 84 femei
1913		86	118 bărbați și 84 femei
1914		76	102 bărbați și 94 femei
1915		7	88 bărbați și 88 femei
1916		17	60 bărbați și 83 femei
1917		25	67 bărbați și 82 femei
1918		64	94 bărbați și 106 femei

Tabelul nr. 3. Situația botezurilor, cununiilor și deceselor în cadrul comunității ortodoxe sârbe din Nădlac (1874-1918)¹³

ANUL	BOTEZAȚI	CUNUNII	DECEDAȚI
1874	3 băieți și 4 fete	6	1 bărbat și 1 femeie
1875	6 băieți și 9 fete	3	9 bărbați și 7 femei
1876	5 băieți și 12 fete	6	9 bărbați și 6 femei
1877	4 băieți și 6 fete	3	6 bărbați și 7 femei
1878	6 băieți și 9 fete	3	5 bărbați și 9 femei
1879	5 băieți și 5 fete	1	3 bărbați și 6 femei
1880	9 băieți și 2 fete	2	4 bărbați și 3 femei
1881	3 băieți și 7 fete	2	2 bărbați și 4 femei
1882	4 băieți și 5 fete	2	5 bărbați și 2 femei
1883	8 băieți și 7 fete	3	4 bărbați și 1 femeie
1884	3 băieți și 2 fete	1	6 bărbați și 1 femeie
1885	9 băieți și 9 fete	2	5 bărbați și 2 femei
1886	7 băieți și 2 fete	1	4 bărbați și 3 femei
1887	11 băieți și 2 fete	3	2 bărbați și 2 femei
1888	4 băieți și 2 fete	4	8 bărbați și 6 femei
1889	6 băieți și 7 fete	0	5 bărbați și 5 femei
1890	4 băieți și 4 fete	1	2 bărbați și 1 femeie
1891	4 băieți și 3 fete	0	5 bărbați și 5 femei
1892	3 băieți și 8 fete	2	10 bărbați și 4 femei
1893	6 băieți și 3 fete	3	3 bărbați și 1 femeie
1894	7 băieți și 2 fete	3	6 bărbați și 4 femei
1895	2 băieți și 5 fete	0	4 bărbați și 4 femei
1896	2 băieți și 3 fete	3	3 bărbați
1897	9 băieți și 6 fete	3	7 bărbați și 5 femei
1898	4 băieți și 7 fete	1	2 bărbați și 2 femei
1899	7 băieți și 6 fete	2	3 bărbați și 3 femei
1900	8 băieți și 2 fete	0	2 bărbați
1901	7 băieți și 3 fete	3	1 bărbat și 2 femei
1902	5 băieți și 6 fete	0	4 bărbați și 2 femei
1903	6 băieți și 4 fete	2	4 bărbați și 4 femei
1904	8 băieți și 5 fete	1	4 bărbați și 2 femei
1905	6 băieți și 4 fete	0	8 bărbați și 6 femei
1906	5 băieți și 7 fete	1	9 bărbați și 6 femei
1907	3 băieți și 7 fete	2	4 bărbați și 3 femei
1908	10 băieți și 9 fete	1	10 bărbați și 4 femei
1909	3 băieți și 5 fete	0	2 bărbați și 5 femei
1910	5 băieți și 1 fată	1	2 bărbați și 3 femei
1911	5 băieți și 8 fete	1	3 bărbați și 4 femei
1912	3 băieți și 7 fete	0	3 bărbați și 2 femei
1913	4 băieți și 4 fete	1	5 bărbați și 3 femei
1914	4 băieți și 6 fete	2	3 bărbați și 5 femei
1915	2 băieți și 2 fete	0	3 bărbați și 2 femei
1916	1 băiat și 2 fete	0	1 bărbat
1917	2 băieți și 1 fată	1	3 bărbați și 2 femei
1918		0	9 bărbați și 3 femei

¹³ S. J. A. N. Arad, C. R.S. C., Oficiul Parohial Ortodox Sârb din Nădlac: registrul nr.53/1874-1895, botezați; registrul nr.54/1874-1895, cununați; registrul nr.55/1874-1895, răposați; registrul nr.69/1896-1936, botezați, cununați, răposați. Nu s-au putut identifica informațiile necesare privind botezații pe anul 1918.

Tabelul nr. 4. Situația botezurilor, cununiilor și deceselor în cadrul comunității greco-catolice din Nădlac (1847-1918)¹⁴

ANUL	BOTEZAȚI	CUNUNAȚI	DECEDAȚI
1847	22	8	7
1848	44	19	48
1849	42	28	82
1850	39	21	52
1851	37	28	40
1852	28 băieți și 29 fete	26	24 bărbați și 17 femei
1853	44 băieți și 36 fete	36	56 bărbați și 73 femei
1854	36 băieți și 38 fete	39	34 bărbați și 26 femei
1855	47 băieți și 41 fete	37	39 bărbați și 55 femei
1856	46 băieți și 30 fete	34	63 bărbați și 49 femei
1857	52 băieți și 38 fete	31	52 bărbați și 45 femei
1858	40 băieți și 35 fete	26	48 bărbați și 40 femei
1859	46 băieți și 35 fete	9	48 bărbați și 21 femei
1860	35 băieți și 29 fete	18	46 bărbați și 41 femei
1861	32 băieți și 39 fete	42	39 bărbați și 36 femei
1862	41 băieți și 30 fete	19	36 bărbați și 34 femei
1863	31 băieți și 29 fete	11	45 bărbați și 33 femei
1864	23 băieți și 11 fete	11	43 bărbați și 30 femei
1865	20 băieți și 22 fete	14	20 bărbați și 22 femei
1866	29 băieți și 29 fete	12	55 bărbați și 41 femei
1867	22 băieți și 17 fete	15	26 bărbați și 32 femei
1868	25 băieți și 25 fete	25	23 bărbați și 19 femei
1869	26 băieți și 40 fete	8	33 bărbați și 16 femei
1870	13 băieți și 30 fete	7	27 bărbați și 26 femei
1871	27 băieți și 26 fete	24	32 bărbați și 52 femei
1872	28 băieți și 31 fete	18	21 bărbați și 28 femei
1873	21 băieți și 22 fete	27	40 bărbați și 37 femei
1874	28 băieți și 23 fete	23	31 bărbați și 35 femei
1875	29 băieți și 35 fete	18	30 bărbați și 39 femei
1876	33 băieți și 31 fete	14	21 bărbați și 26 femei
1877	28 băieți și 20 fete	15	33 bărbați și 31 femei
1878	31 băieți și 42 fete	23	31 bărbați și 22 femei
1879	31 băieți și 40 fete	11	27 bărbați și 23 femei
1880	22 băieți și 27 fete	10	23 bărbați și 35 femei
1881	38 băieți și 30 fete	8	20 bărbați și 13 femei
1882	30 băieți și 41 fete	10	39 bărbați și 37 femei
1883	37 băieți și 35 fete	12	22 bărbați și 12 femei
1884	25 băieți și 41 fete	15	20 bărbați și 18 femei
1885	36 băieți și 41 fete	17	28 bărbați și 23 femei
1886	32 băieți și 38 fete	13	28 bărbați și 29 femei
1887	29 băieți și 38 fete	11	16 bărbați și 32 femei
1888	37 băieți și 31 fete	6	43 bărbați și 30 femei
1889	35 băieți și 29 fete	14	27 bărbați și 22 femei
1890	29 băieți și 33 fete	8	23 bărbați și 31 femei
1891	38 băieți și 35 fete	9	27 bărbați și 29 femei
1892	32 băieți și 38 fete	11	43 bărbați și 46 femei
1893	32 băieți și 26 fete	15	20 bărbați și 26 femei
1894	26 băieți și 36 fete	11	20 bărbați și 48 femei

¹⁴ S. J. A. N. Arad, C. R.S. C., Oficiul Parohial Greco-Catolică Nădlac, registrul nr. 12/1846-1860, botezați, cununați, răposați; registrul nr. 13/1860-1880, botezați, registrul nr. 14/1875-1880, cununați; registrul nr. 15/1860-1880, răposați; registrul nr. 62/1881-1898, botezați; registrul nr. 63/1899-1911, botezați; registrul nr. 64/1881-1950, cununați; registrul nr. 65/1894-1913, răposați.

Nu s-au putut identifica informațiile necesare privind botezații pe perioada 1912-1918 și răposații pe perioada 1914-1918.

1895	30 băieți și 22 fete	10	24 bărbați și 26 femei
1896	29 băieți și 34 fete	3	16 bărbați și 17 femei
1897	30 băieți și 24 fete	3	25 bărbați și 17 femei
1898	44 băieți și 20 fete	6	38 bărbați și 32 femei
1899	28 băieți și 33 fete	12	33 bărbați și 25 femei
1900	28 băieți și 31 fete	13	16 bărbați și 18 femei
1901	29 băieți și 29 fete	8	23 bărbați și 19 femei
1902	50 băieți și 36 fete	8	32 bărbați și 15 femei
1903	34 băieți și 32 fete	7	28 bărbați și 24 femei
1904	31 băieți și 29 fete	9	23 bărbați și 23 femei
1905	38 băieți și 22 fete	6	25 bărbați și 22 femei
1906	24 băieți și 31 fete	8	26 bărbați și 27 femei
1907	34 băieți și 24 fete	2	14 bărbați și 28 femei
1908	29 băieți și 34 fete	9	19 bărbați și 25 femei
1909	35 băieți și 23 fete	10	21 bărbați și 17 femei
1910	18 băieți și 37 fete	6	11 bărbați și 20 femei
1911	36 băieți și 23 fete	10	12 bărbați și 21 femei
1912		9	17 bărbați și 21 femei
1913		11	31 bărbați și 23 femei
1914		4	
1915		5	
1916		4	
1917		0	
1918		2	

Tabelul nr. 5a. Situația botezurilor și deceselor în cadrul comunităților ortodoxe române și sârbe din Cenad (1802-1875)¹⁵

ANUL	BOTEZAȚI	DECEDAȚI
1802	148	76
1803	125	75
1804	146	81
1805	116	85
1824	77	38
1825	43	29
1826	95	39
1827	166	66
1828	114	97
1829	120	70
1830	84	78
1837	136	
1838	207	
1839	232	
1840	183	
1843	187	128
1845	206	158
1846	218	169
1847	179	191
1848	196	161
1849	182	341
1850	166	123
1855	157	137
1856	150	138
1857	154	133
1858	122	83
1859	142	94
1860	140	148
1865	136	99
1866	122	143
1867	118	84
1868	119	87
1869	163	88
1870	147	96
1875	136	120

¹⁵ Gheorghe Cotoșman, *Din trecutul Bănătlui. Comuna și bisericile din Giridava-Morisena-Cenad (Monografie istorică)*, cartea IV, Timișoara, 1933, ediția a II-a, îngrijită de Gheorghe Doran, Timișoara, edit. Marineasa, 2009 (ediție anastatică), pp. 48-50.

Nu s-au putut identifica informațiile necesare privind răposații pe perioada 1837-1840.

În perioada 1802-1875 registrele au fost comune. Începând cu anul 1876 cele două comunități ortodoxe se despart în mod oficial, de acum înainte având registre de stare civilă separate pentru români și pentru sârbi.

Tabelul nr. 5b. Situația botezurilor și deceselor în cadrul comunităților ortodoxe române și sârbe
din Cenad (1875-1918)

ANUL	ROMÂNI		SÂRBI	
	BOTEZAȚI	DECEDAȚI	BOTEZAȚI	DECEDAȚI
1876	74	91	82	87
1877	63	47	70	57
1878	78	55	87	57
1879	66	59	84	50
1880	74	43	67	53
1885	64	51	69	46
1886	58	47	62	43
1887	53	41	55	53
1888	48	38	63	61
1889	51	38	66	46
1890	44	41	50	55
1895	43	36	48	45
1900	54	32	58	60
1905	40	37	58	56
1910	31	27	39	34
1914	41	19	37	40
1915	29	41	15	28
1916	16	26	9	23
1917	11	32	6	46
1918	13	41	11	31

Tabelul nr. 6. Situația deceselor în cadrul comunității ortodoxe sârbe din Turnu (1896-1918)¹⁶

ANUL	DECEDAȚI
1896	6 bărbați și 7 femei
1897	2 bărbați și 3 femei
1898	4 bărbați și 8 femei
1899	8 bărbați și 11 femei
1900	7 bărbați și 5 femei
1901	5 bărbați și 6 femei
1902	10 bărbați și 8 femei
1903	8 bărbați și 9 femei
1904	6 bărbați și 9 femei
1905	15 bărbați și 4 femei
1906	2 bărbați și 9 femei
1907	5 bărbați și 8 femei
1908	6 bărbați și 6 femei
1909	8 bărbați și 4 femei
1910	4 bărbați și 5 femei
1911	6 bărbați și 10 femei
1912	7 bărbați și 9 femei
1913	1 bărbați și 5 femei
1914	4 bărbați și 3 femei
1915	4 bărbați și 1 femei
1916	5 bărbați și 1 femei
1917	5 bărbați și 1 femei
1918	6 bărbați și 4 femei

¹⁶ S. J. A. N. Arad, C. R.S. C., Oficiul Parohial Ortodox Sârb Turnu, registrul nr. 21/1896-1945, răposați.

Tabelul nr. 7. Situația botezurilor, cununiilor și deceselor în cadrul comunității ortodoxe sârbe din Pecica (1874-1918)¹⁷

ANUL	BOTEZAȚI	CUNUNAȚI	DECEDAȚI
1874	11 băieți și 10 fete	1	8 bărbați și 10 femei
1875	11 băieți și 10 fete	3	20 bărbați și 13 femei
1876	18 băieți și 13 fete	1	9 bărbați și 6 femei
1877	7 băieți și 13 fete	3	5 bărbați și 9 femei
1878	15 băieți și 13 fete	2	18 bărbați și 15 femei
1879	9 băieți și 16 fete	4	11 bărbați și 6 femei
1880	13 băieți și 17 fete	4	10 bărbați și 13 femei
1881	9 băieți și 9 fete	1	7 bărbați și 12 femei
1882	9 băieți și 9 fete	3	22 bărbați și 22 femei
1883	13 băieți și 8 fete	5	11 bărbați și 14 femei
1884	7 băieți și 6 fete	2	6 bărbați și 10 femei
1885	10 băieți și 10 fete	3	6 bărbați și 8 femei
1886	5 băieți și 9 fete	3	5 bărbați și 9 femei
1887	7 băieți și 5 fete	3	7 bărbați și 6 femei
1888	5 băieți și 8 fete	1	6 bărbați și 8 femei
1889	4 băieți și 4 fete	1	6 bărbați și 9 femei
1890	7 băieți și 2 fete	1	7 bărbați și 7 femei
1891	5 băieți și 8 fete	3	5 bărbați și 6 femei
1892	5 băieți și 9 fete	4	4 bărbați și 7 femei
1893	8 băieți și 7 fete	4	4 bărbați și 6 femei
1894	5 băieți și 6 fete	3	8 bărbați și 3 femei
1895	3 băieți și 5 fete	1	5 bărbați și 9 femei
1896	5 băieți și 2 fete	4	1 bărbați și 3 femei
1897	2 băieți și 10 fete	4	9 bărbați și 6 femei
1898	5 băieți și 8 fete	1	5 bărbați și 4 femei
1899	4 băieți și 5 fete	6	5 bărbați și 2 femei
1900	7 băieți și 4 fete	4	6 bărbați și 2 femei
1901	5 băieți și 6 fete	3	4 bărbați și 3 femei
1902	6 băieți și 2 fete	0	1 bărbați și 2 femei
1903	9 băieți și 6 fete	1	5 bărbați
1904	5 băieți și 2 fete	5	5 bărbați și 3 femei
1905	9 băieți și 6 fete	2	2 bărbați și 3 femei
1906	6 băieți și 5 fete	2	6 bărbați și 3 femei
1907	5 băieți și 4 fete	1	3 bărbați și 2 femei
1908	7 fete	1	1 bărbați și 3 femei
1909		0	2 bărbați și 5 femei
1910		0	4 bărbați și 3 femei
1911		0	8 bărbați și 5 femei
1912		1	7 bărbați și 2 femei
1913		1	4 bărbați și 4 femei
1914		2	4 bărbați și 3 femei
1915		0	4 bărbați și 3 femei
1916		0	
1917		0	
1918		0	

¹⁷ S. J. A. N. Arad, C. R.S. C., Oficiul Parohial Ortodox Sârb Pecica, registrul nr. 52/1874-1895, botezați, cununați, răposați; registrul nr. 53/1896-1915, botezați, cununați, răposați.
Nu s-au putut identifica informațiile necesare privind botezații din perioada 1909-1918 și cele privind răposații pe perioada anilor 1916-1919.

Tabelul nr. 8. Situația confesională (1869)

Localitate	Total	Romano-catolici	Greco-catolici	Ortodocși	Evangelici	Reformați	Evrei
Arad	32725	16828	578	8211	743	2633	3710
Nădlac	9661	652	1003	2718	4938	107	242
Șeitin	3980	141	1472	2230	6	39	92
Semlac	4906	376	884	1705	1427	431	83
Pecica Română	6745	1030	59	5416	44	63	133
Pecica Maghiară	7491	6920	8	314	22	41	186
Peregu Mare	1082	689	169	0	14	187	23
Peregu Mic	1690	9	0	0	1	1675	5
Turnu	2317	1249	5	986	0	28	49
Cenad	5385	1592	955	2749	8	58	23
Sânnicolau Mare	9205	3434	174	4911	213	28	435
Igriș	3042	136	102	2765	1	0	38
Saravale	3839	407	0	3385	1	0	42
Sânpetru Mare	4180	1469	27	2605	13	5	61
Periam	5215	4809	0	267	43	0	96
Satu Mare	1518	538	0	970	5	3	2
Secusigiu	2667	299	12	2302	18	0	36
Munar	647	73	0	563	4	0	7
Sânpetru German	2517	2325	0	131	2	0	59
Felnac	2816	56	0	2660	0	0	28
Bodrogul Nou	227	14	0	209	0	0	4
Bodrogul Vechi	247	4	0	243	0	0	0
Zădăreni	2081	1832	0	208	34	0	3
TOTAL	114183	44882	5448	45548	7537	5298	5357

Sursa: Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai, 2005, passim.

Tabelul nr. 9. Situația demografică pe națiuni (1880)

LOCALITATEA	POPULAȚIA	ROMÂNI	MAGHIARI	GERMANI	SLOVACI	RUTENI	SÂRBI ȘI CROAȚI	ALTELE	LIMBĂ MATERNĂ NECUNOSCUTĂ
Arad	35556	6439	19896	5448	433	18	1690	159	1048
Nădlac	10646	3293	820	137	5598	25	214	26	527
Șeitin	3993	3488	176	79	2	1	7	32	208
Semlac	5387	2294	436	1947	289	59	8	55	292
Pecica Română	7369	5123	1237	95	334	8	204	83	282
Pecica Maghiară	7826	92	7028	95	30	0	13	185	381
Peregu Mare	1275	0	476	328	145	0	0	265	61
Peregu Mic	1899	2	1793	11	4	0	0	0	88
Turnu	2156	441	1148	73	46	0	334	1	112
Cenad	5114	1979	91	1353	6	0	1434	53	195
Sănnicolau Mare	8988	3358	1164	2805	35	0	1219	41	349
Igrăș	3228	2805	40	203	0	0	15	8	155
Saravale	3606	1814	104	429	3	0	1094	15	146
Sânpetru Mare	2695	0	82	447	19	0	1888	143	116
Periam	5496	157	208	4720	32	0	67	70	234
Satu Mare	1482	118	39	501	4	0	769	1	50
Secusigiu	2640	2081	141	299	0	0	19	2	98
Munar	545	433	38	15	0	0	35	0	24
Sânpetru German	2757	97	62	2437	9	0	14	5	133
Felnac	3004	1837	20	72	88	0	866	0	120
Bodrogul Nou	207	176	0	15	0	0	6	0	10
Bodrogul Vechi	322	249	8	5	1	0	7	37	15
Zădăreni	2192	154	44	1915	2	0	0	0	77
TOTAL	118383	36430	35051	23429	7080	111	9903	1181	4721

Sursa: *Recensământul din 1880. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, Ed. Staff, 1997, passim.

Tabelul nr. 10. Situația confesională (1880)

LOCALITATEA	POPULAȚIA	ORTODOCȘI	GRECO-CATOLICI	ROMANO-CATOLICI	REFORMAȚI	EVANGHELICI-LUTHERANI	UNITARIENI	IZRAELIȚI	ALTELE
Arad	35556	8373	607	18126	3048	945	15	4415	0
Nădlac	10646	2969	984	744	69	5605	11	266	0
Șeitin	3993	2552	1087	107	35	6	0	106	0
Semlac	5387	1879	807	474	542	1582	0	103	0
Pecica Română	7369	5662	88	1360	80	73	0	106	0
Pecica Maghiară	7826	306	1	7241	54	12	1	204	0
Peregu Mare	1275	0	266	780	224	0	0	5	0
Peregu Mic	1899	1	1	36	828	17	0	16	0
Turnu	2156	811	26	1185	42	40	0	52	0
Cenad	5114	3260	344	1479	6	7	1	17	0
Sânnicolau Mare	8988	3421	1369	3560	97	118	0	423	0
Igriș	3228	2882	80	206	2	0	11	47	0
Saravale	3606	3045	4	500	1	3	0	53	0
Sânpetru Mare	2695	2131	0	540	2	1	0	21	0
Periam	5496	274	0	5020	35	24	0	143	0
Satu Mare	1482	915	2	539	14	1	0	11	0
Secusigiu	2640	2170	0	413	23	13	0	21	0
Munar	545	489	0	38	0	5	0	11	2
Sânpetru German	2757	105	9	2598	0	4	0	41	0
Felnac	3004	2906	2	80	0	0	0	16	0
Bodrogul Nou	207	192	0	12	0	0	0	3	0
Bodrogul Vechi	322	308	1	5	0	0	0	8	0
Zădăreni	2192	158	6	2024	0	0	0	4	0
TOTAL	118383	44809	5684	47067	5102	8456	39	6092	2

Sursa: *Recensământul din 1880. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, Ed. Staff, 1997, passim.

Tabelul nr. 11. Situația demografică pe națiuni (1890)

LOCALITATEA	POPULAȚIA	ROMÂNI	MAGHIARI	GERMANI	SLOVACI	RUTENI	SÂRBI	CROAȚI	ALTELE
Arad	42052	7873	25901	5626	358	4	1704	25	561
Nădlac	12800	4269	1106	188	6847	124	215	0	51
Șeitin	4968	4530	215	119	67	15	14	0	8
Semlac	6321	2782	581	2419	295	185	39	0	20
Pecica Română	7743	5843	1305	134	260	3	194	0	4
Pecica Maghiară	8336	103	7745	199	38	0	13	0	238
Peregu Mare	1459	2	57	565	448	0	0	0	0
Peregu Mic	2020	5	2004	3	7	0	0	0	1
Turnu	2368	495	1453	51	34	0	332	0	3
Cenad	5585	2191	112	1713	1	0	1562	0	6
Sânnicolau Mare	10340	4051	1480	3501	22	0	1248	1	37
Igriș	5953	3031	274	68	1	5	15	0	97
Saravale	4188	2170	201	560	0	0	1237	0	20
Sânpetru Mare	2965	18	124	573	3	0	2086	0	161
Periam	5953	174	190	5388	18	0	51	4	128
Satu Mare	1562	90	52	587	0	0	833	0	0
Secusigiu	2746	2085	111	413	3	0	29	0	105
Munar	626	446	88	32	0	0	59	0	1
Sânpetru German	2933	102	1013	2608	2	0	26	0	2
Felnac	3009	1856	48	77	82	0	946	0	0
Bodrogul Nou	288	264	8	15	0	0	1	0	0
Bodrogul Vechi	274	272	0	1	0	0	1	0	0
Zădăreni	2356	199	51	2098	0	0	7	0	1
TOTAL	136845	42851	44119	26938	8486	336	10612	30	1444

Sursa: *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára*, Budapesta, 1892, passim.

Tabelul nr. 12. Situația confesională (1890)

LOCALITATEA	POPULAȚIA	ORTODOCȘI	GRECO-CATOLICI	ROMANO-CATOLICI	REFORMAȚI	EVANGHELICI-LUTHERANI	UNITARIENI	IZRAELIȚI	ALTELE
Arad	42052	9251	1030	21799	3090	1221	20	3795	27
Nădlac	12800	3696	1095	1029	122	6542	0	302	14
Șeitin	4968	3474	1117	177	38	59	1	101	1
Semlac	6321	2089	951	526	465	2201	0	89	0
Pecica Română	7743	6016	55	1493	26	47	15	91	0
Pecica Maghiară	8336	339	13	7665	25	1	57	226	10
Peregu Mare	1459	2	404	764	282	2	0	5	0
Peregu Mic	2020	0	4	41	1934	25	0	15	0
Turnu	2368	827	1	1417	29	37	1	56	0
Cenad	5585	3269	479	1779	12	3	0	43	0
Sănnicolau Mare	10340	4484	869	4322	100	102	2	458	4
Igriș	5953	2879	261	305	2	1	0	43	0
Saravale	4188	3398	40	677	22	2	0	49	0
Sânpetru Mare	2965	2263	12	666	2	1	0	21	0
Periam	5953	190	126	5476	18	38	0	105	0
Satu Mare	1562	925	0	617	9	0	0	11	0
Secusigiu	2746	2104	112	472	8	26	0	24	0
Munar	626	505*	8	111	0	2	0	0	0
Sânpetru German	2933	128	4	2766	0	3	0	32	0
Felnac	3009	2816	63	101	0	8	0	21	0
Bodrogul Nou	288	265*	0	15	0	0	0	8	0
Bodrogul Vechi	274	273	0	1	0	0	0	0	0
Zădăreni	2356	204	0	2132	12	1	3	4	0
TOTAL	136845	477	6644	54351	6196	10322	99	5499	56

Sursa: *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára*, Budapesta, 1892, passim.

* Majoritatea populației din Munar (505 persoane) și Bodrogul Nou (265 persoane), cele două localități-perniavor (unde locuitorii lucrează în favoarea unei mănăstiri) ale mănăstirii ortodoxe sârbe Bezdin și a mănăstirii ortodoxe române Hodoș-Bodrog, a fost trecută (intenționat sau din greșeală) la rubrica „greco-catolici”, ceea ce este un paradox.

Tabelul nr. 13. Situația demografică pe națiuni (1900)

LOCALITATEA	POPULAȚIA	ROMÂNI	MAGHIARI	GERMANI	SLOVACI	RUTENI	CROAȚI	SÂRBI	ALTELE
Arad	56260	9556	38929	5643	294	16	34	1430	358
Nădlac	13631	4358	1395	122	7424	52	0	242	38
Șeitin	4696	4246	234	59	138	9	0	10	0
Semlac	6058	2691	582	2239	261	169	0	9	107
Pecica Română	9000	6418	1937	130	322	0	0	172	21
Pecica Maghiară	8284	106	7945	83	14	0	1	2	133
Peregu Mare	1473	7	97	568	493	0	0	0	308 ⁹⁸⁷
Peregu Mic	1808	1	1796	6	3	0	0	1	1
Turnu	2516	623	1485	43	28	0	0	336	1
Cenad	5710	2227	145	1729	0	0	0	1575	34
Sânnicolau Mare	10720	4115	1893	3412	28	0	4	1219	49
Igrăș	3582	3140	50	289	6	1	0	12	84
Saravale	4279	2190	183	611	2	0	0	1254	39
Sânpetru Mare	2869	217	139	543	9	0	0	1962	0
Periam	5612	222	318	4889	9	0	2	67	105
Satu Mare	1568	104	51	571	1	0	0	840	1
Secusigiu	2652	2149	97	387	8	0	0	11	0
Munar	634	376	159	31	0	0	0	65	3
Sânpetru German	2801	121	266	2382	0	0	0	26	6
Felnac	2970	1720	87	103	69	0	0	903	88
Bodrogul Nou	315	277	3	29	0	0	0	6	0
Bodrogul Vechi	370	328	0	0	0	0	0	1	41
Zădăreni	2339	180	63	2086	3	0	0	6	1
TOTAL	150147	45372	57854	25955	9112	247	41	10149	1418

Sursa: *Recensământul din 1900. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, passim.

⁹⁸⁷ Populații de origine ceho-moravă.

Tabelul nr. 14. Situația confesională (1900)

LOCALITATEA	POPULAȚIA	ORTODOCȘI	GRECO-CATOLICI	ROMANO-CATOLICI	REFORMAȚI	EVANGHELICI - LUTHERANI	UNITARIENI	IZRAIELIȚI	ALTELE
Arad	56260	11596	1245	29313	6150	1771	31	6086	68
Nădlac	13631	3771	1117	1089	169	7197	0	249	39
Șeitin	4696	3324	951	141	31	133	1	47	68
Semlac	6058	2010	1067	456	568	1876	0	79	2
Pecica Română	9000	6655	54	2038	92	40	0	101	20
Pecica Maghiară	8284	416	29	7502	77	23	0	222	15
Peregu Mare	1473	6	472	719	263	6	0	6	0
Peregu Mic	1808	8	1	69	1692	24	0	14	0
Turnu	2516	973	1	1451	23	34	0	32	2
Cenad	5710	3343	496	1831	15	0	0	26	0
Sănnicolau Mare	10720	4495	924	4599	143	84	1	450	24
Igriș	3582	2929	306	321	8	0	0	18	0
Saravale	4279	3475	10	734	12	0	0	42	6
Sânpetru Mare	2869	2172	13	661	3	2	0	15	3
Periam	5612	357	21	5116	16	34	0	68	0
Satu Mare	1568	942	0	611	12	3	0	0	0
Secusigiu	2652	2155	4	439	1	36	3	14	0
Munar	634	449	0	168	8	4	0	5	0
Sânpetru German	2801	26	6	144	6	2625	1	7	0
Felnac	2970	2726	51	170	7	5	0	11	0
Bodrogul Nou	315	283	0	32	0	0	0	0	0
Bodrogul Vechi	370	370	0	0	0	0	0	0	0
Zădăreni	2339	182	3	2151	3	0	0	0	0
TOTAL	150147	52663	6771	59755	9299	13897	37	7492	247

Sursa: *Recensământul din 1900. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, passim.

Tabelul nr. 15. Situația demografică pe națiuni (1910)

LOCALITATEA	POPULAȚIA	ROMÂNI	MAGHIARI	GERMANI	SLOVACI	RUTENI	CROAȚI	SÂRBI	ALTELE
Arad	63166	10279	46085	4365	277	7	32	1816	305
Nădlac	14043	4330	1439	150	7651	106	0	251	116
Șeitin	4965	4490	154	39	251	0	0	11	20
Semlac	5676	2475	601	1899	278	272	0	25	126
Pecica Română	9571	6503	2442	34	377	10	0	160	45
Pecica Maghiară	8066	166	7475	57	16	0	0	10	342
Peregu Mare	1363	6	105	586	29	381	0	0	256 ⁹⁸⁸
Peregu Mic	1859	12	1839	2	0	0	0	0	6
Turnu	2537	666	1485	16	8	0	0	355	7
Cenad	5649	2062	330	1592	5	0	0	1581	79
Sânnicolau Mare	10617	3938	2121	3227	16	1	1	1134	179
Igrăș	3482	3154	49	251	7	0	0	15	6
Saravale	3944	2093	109	496	12	0	0	1233	1
Sânpetru Mare	2824	107	52	465	0	0	2	2016	182
Periam	5348	287	488	4309	51	0	4	98	111
Satu Mare	1499	61	55	483	1	1	0	896	2
Secusigiu	2446	1949	88	295	0	0	0	5	109
Munar	633	291	105	15	0	0	0	222	0
Sânpetru German	2619	73	470	1966	1	0	0	5	104
Felnac	3095	1974	74	57	95	0	0	870	25
Bodrogul Nou	259	246	7	4	0	0	0	2	0
Bodrogul Vechi	388	387	0	0	0	0	0	1	0
Zădăreni	2127	176	82	1860	3	0	0	6	0
TOTAL	156176	45725	65655	22168	9078	778	39	10712	811

Sursa: *Recensământul din 1910. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, passim.

⁹⁸⁸ Populații de origine ceho-moravă.

Tabelul nr. 16. Situația confesională (1910)

LOCALITATEA	POPULAȚIA	ORTODOCȘI	GRECO-CATOLICI	ROMANO-CATOLICI	REFORMAȚI	EVANGHELICI - LUTHERANI	UNITARIENI	IZRAIELIȚI	ALTELE
Arad	63166	12636	1502	32630	7675	2213	114	6295	101
Nădlac	14043	3807	1066	1257	142	7463	25	254	29
Șeitin	4965	3467	1107	134	20	132	1	58	46
Semlac	5676	1810	1136	540	488	1636	0	63	3
Pecica Română	9571	6787	53	2278	237	45	0	111	60
Pecica Maghiară	8066	520	42	7239	66	21	3	175	0
Peregu Mare	1363	5	392	708	245	5	0	8	0
Peregu Mic	1859	15	3	64	1750	16	0	11	0
Turnu	2537	1033	3	1424	21	35	0	13	8
Cenad	5649	3212	492	1861	43	8	0	32	1
Sânnicolau Mare	10617	4375	757	4641	180	140	45	460	19
Igriș	3482	2895	281	285	6	6	0	9	0
Saravale	3944	3298	4	591	20	7	0	22	2
Sânpetru Mare	2824	2262	35	511	5	2	0	9	0
Periam	5348	458	21	4642	66	68	0	93	0
Satu Mare	1499	963	0	532	1	2	1	0	0
Secusigiu	2446	2061	0	373	3	2	1	6	0
Munar	633	514	0	110	1	5	0	3	0
Sânpetru German	2619	172	16	2385	11	12	0	23	0
Felnac	3095	2948	7	117	7	0	0	5	11
Bodrogul Nou	259	248	0	4	7	0	0	0	0
Bodrogul Vechi	388	388	0	0	0	0	0	0	0
Zădăreni	2127	190	3	1919	15	0	0	0	0
TOTAL	156176	54064	6920	64245	11009	11818	190	7650	280

Sursa: *Recensământul din 1910. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, passim.

Tabelul nr. 17. Situația socio-profesională (1900)

LOCALITATEA	Arad	Nădlac	Șeiu	Semlac	Pecica Română
Întreținuți	3105	161	28	41	63
Alte meserii sau nedecarate	2119	127	13	30	47
Întreținuți	140	8	2	6	7
Argați, servitori	3186	259	50	75	115
Întreținuți	2922	193	75	64	429
Zilieri	2053	158	47	53	268
Întreținuți	256	0	0	1	0
Olărit	2357	8	0	4	3
Întreținuți	2587	207	49	60	80
Ocupații în administrație și “meserii libere”	1752	146	27	29	49
Întreținuți	3884	77	8	13	92
Lucrători în transporturi	1728	33	4	6	35
Întreținuți	2839	193	29	58	87
Negustori și cămătari	2268	140	26	48	61
Întreținuți	10858	906	147	376	492
Industrie, meseriași	9724	783	106	232	359
Întreținuți	1	0	0	1	0
Minerit	2	0	0	1	0
Întreținuți	27	7	0	37	36
Venituri din alte ramuri agricole	12	4	0	12	16
Întreținuți	2756	6171	2307	3050	4215
Proprietari de terenuri agricole care aduc venit	1686	4050	1778	1861	2546
Total populație	56260	13631	4696	6058	9000
Întreținuți	29373	7923	2645	3707	5501
Aduc venit	26887	5708	2051	2351	3499

Pecica Maghiară	Peregu Mare	Peregu Mic	Turnu	Cenad	Sâmbicolau Mare	Igrîș	Saravale
128	10	10	6	27	293	15	50
122	19	9	8	26	160	12	15
14	2	0	5	5	30	0	1
188	20	7	26	38	334	22	32
313	0	0	0	41	415	12	42
184	4	0	0	58	359	9	37
1	0	0	0	0	4	0	0
6	0	0	1	0	9	6	0
173	25	18	33	50	377	24	59
101	11	12	23	28	190	15	23
40	0	0	5	16	155	18	22
25	0	0	5	10	69	8	7
217	14	3	19	40	343	19	26
137	15	8	14	35	246	11	20
598	138	78	118	421	1553	173	193
548	83	41	53	247	1113	110	107
0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0
13	0	0	0	21	21	3	0
6	0	0	0	8	6	1	0
3333	653	981	1360	2447	3202	1849	2284
2137	479	641	840	2192	1841	1275	1370
8284	1473	1808	2516	5710	10720	3582	4279
4830	842	1090	1546	3068	6393	2113	2661
3454	631	718	970	2642	4327	1469	1618

Sânpetru Mare	Periam	Satu Mare	Secusigiu	Munar	Sânpetru German	Felnac	Bodrogu Nou
21	228	28	5	6	48	2	2
33	202	18	6	0	15	5	3
0	4	1	4	12	0	0	3
10	206	10	18	16	64	21	1
0	398	123	0	0	14	0	0
0	293	72	0	0	66	0	0
0	3	0	0	0	0	0	0
1	11	0	1	0	7	1	0
16	129	15	14	3	38	13	0
11	78	12	18	6	24	9	1
24	227	10	0	0	21	0	0
5	101	3	3	0	8	1	0
15	161	3	11	3	16	12	0
7	127	3	6	1	21	9	3
153	793	96	149	10	294	68	4
76	620	68	68	5	182	47	3
0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0
7	12	4	0	6	13	6	0
2	7	1	0	3	5	2	0
1451	1158	696	1300	357	1211	1714	161
1037	854	405	1049	206	751	1060	134
2869	5612	1568	2652	634	2801	2970	315
1696	3113	976	1483	397	1658	1815	170
1173	2499	592	1169	237	1143	1155	145

Bodrogul Vechi	Zádăreni	TOTAL
0	58	4335
0	131	3120
0	0	244
4	16	4718
0	0	5041
0	0	3661
0	0	265
0	2	2417
0	15	3985
5	16	2586
0	3	4615
0	2	2053
0	22	4130
0	12	3218
0	140	17758
0	119	14694
0	0	2
0	0	3
1	0	214
1	0	86
230	621	43507
129	1182	29503
370	2339	150147
231	859	84090
139	1480	66057

Sursa: 1900. évi népszámlálása, partea a II-a, vol. 2, Budapesta, 1904, passim.

Tabelul nr. 18. Situația socio-profesională (1910)

LOCALITATEA	Arad	Nădlac	Șeitin	Semlac	Pecica Română
Întreținută	3700	173	44	188	104
Alte meserii sau nedecarate	2713	99	12	35	52
Întreținută	66	4	0	3	3
Argați, servitori	3139	239	47	48	115
Întreținută	1857	76	6	156	717
Zilieri	1562	44	1	79	368
Întreținută	238	8	0	4	3
Olărit	2197	9	0	4	8
Întreținută	2960	266	62	65	143
Ocupați în administrație și "meserii libere"	2096	153	30	41	72
Întreținută	5675	58	10	22	85
Lucrători în transporturi	2607	38	8	10	35
Întreținută	3201	264	48	83	140
Negustori și cămătari	2691	162	32	53	93
Întreținută	12520	1251	202	271	564
Industrie, meseriași	11502	1125	132	193	390
Întreținută	6	0	0	0	4
Minerit	3	0	0	0	0
Întreținută	25	1	0	13	38
Venituri din alte ramuri agricole	4	1	0	9	17
Întreținută	2587	6157	2694	2749	4126
Proprietari de terenuri agricole care aduc venit	1817	3915	1637	1650	2494
Total populație	63166	14043	4965	5676	9571
Întreținută	32835	8258	3066	3554	5927
Aduc venit	30331	5785	1899	2122	3644

Pecica Maghiară	Peregu Mare	Peregu Mic	Turnu	Cenad	Sâmbicolau Mare	Igriș	Saravale
364	0	6	87	139	395	90	143
134	2	4	7	114	217	27	99
2	0	2	7	17	53	0	0
128	1	49	24	41	337	12	21
234	0	9	11	55	610	5	193
126	0	5	19	37	412	3	169
0	0	0	0	0	2	0	0
2	0	5	1	4	6	4	0
135	1	22	37	54	396	37	39
104	11	15	29	38	248	19	27
43	0	3	9	48	327	16	41
26	0	4	6	17	128	5	19
224	1	20	21	48	350	20	32
138	1	15	13	40	357	19	20
762	2	81	118	386	1514	212	163
593	2	65	64	269	1217	124	124
0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0
38	0	0	0	20	3	0	0
15	0	0	0	7	1	0	0
3077	628	983	1387	2468	2368	1737	1628
1921	381	571	698	1847	1676	1152	1226
8066	1363	1859	2537	5649	10617	3482	3944
4879	825	1126	1676	3235	6018	2117	2239
3187	538	733	861	2414	4599	1365	1705

Sânpetru Mare	Periam	Satu Mare	Secusigiu	Munar	Sânpetru German	Felnac	Bodogul Nou
91	217	34	22	8	127	10	2
27	252	24	0	5	114	18	12
2	12	2	4	0	1	0	0
18	137	15	14	2	42	14	0
0	31	78	0	0	9	0	0
0	26	51	0	0	5	0	0
0	9	0	2	0	1	0	0
0	12	2	0	0	7	2	0
15	94	18	12	1	36	12	4
15	89	12	16	8	31	11	3
16	211	7	3	13	37	8	11
8	95	6	2	3	17	6	2
22	157	8	26	2	36	12	3
14	119	4	9	2	22	9	2
174	976	97	107	9	287	85	4
135	694	64	52	10	165	55	4
0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0
3	4	0	0	3	10	1	0
1	5	0	0	1	3	1	0
1430	1247	701	1308	327	843	1800	117
853	961	375	869	239	826	1051	95
2824	5348	1499	2446	633	2619	3095	259
1753	2958	945	1484	363	1387	1928	141
1071	2390	554	962	270	1232	1167	118

Bodrogu Vechi	Zădăreni	TOTAL
0	80	6024
2	144	4113
0	0	178
1	7	4451
0	0	4047
0	0	2907
0	0	267
0	1	2264
1	24	4434
11	18	3097
0	10	6653
0	4	3046
1	17	4736
1	12	3828
2	175	19962
2	94	17075
0	0	10
0	0	3
1	1	161
1	1	67
236	840	41438
129	699	27082
388	2127	156176
241	1147	88102
147	980	68074

Sursa: 1910. évi népszámlálása, partea a II-a, vol. 48, Budapesta, 1913, passim.

Tabelul nr. 19. Grupe de vârstă (1900)

LOCALITATEA	POPULAȚIA	0-6 ANI	6-11 ANI	12-14 ANI	15-19 ANI	20-39 ANI	40-59 ANI	PESTE 60 ANI
Arad	56260	6883	5906	3615	6537	19219	10257	3843
Nădlac	13631	2236	1850	908	1546	3723	2473	895
Șeitin	4696	843	653	314	517	1195	905	269
Semlac	6058	1099	915	343	625	1611	1057	408
Pecica Română	9000	1582	1278	603	899	2375	1586	677
Pecica Maghiară	8284	1286	1118	585	967	2107	1546	675
Peregu Mare	1473	284	247	106	173	351	104	108
Peregu Mic	1808	355	270	85	137	447	364	150
Turnu	2516	441	345	181	284	624	463	178
Cenad	5710	771	684	313	535	1648	1224	535
Sânnicolau Mare	10720	1551	1251	772	1222	2938	2084	893
Igriș	3582	529	416	187	382	1071	711	256
Saravale	4279	604	514	256	400	1251	888	366
Sânpetru Mare	2869	468	340	173	263	780	620	255
Periam	5612	785	684	423	633	1542	1067	477
Satu Mare	1568	266	201	100	144	427	310	120
Secusigiu	2652	352	305	139	272	771	606	206
Munar	634	88	88	45	69	157	135	52
Sânpetru German	2801	442	424	167	278	739	545	205
Felnac	2970	482	415	120	283	862	607	201
Bodrogul Nou	315	40	58	23	24	92	64	14
Bodrogul Vechi	370	52	57	26	44	98	73	20
Zădăreni	2339	305	324	134	219	692	476	189
TOTAL	150147	21744	18343	9618	16453	44720	28165	10992

Sursa: *Recensământul din 1900. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, passim.

Tabelul nr. 20. Grupe de vârstă (1910)

LOCALITATEA	POPULAȚIA	0-6 ANI	6-11 ANI	12-14 ANI	15-19 ANI	20-39 ANI	40-59 ANI	PESTE 60 ANI
Arad	63166	7213	6581	4282	7055	21657	11554	4824
Nădlac	14043	2099	1944	968	1407	4058	2504	1063
Șeitin	4965	745	730	350	468	1402	858	412
Semlac	5676	827	826	401	561	1469	1069	523
Pecica Română	9571	1348	1452	634	914	2674	1734	814
Pecica Maghiară	8066	1139	1136	546	843	2170	1460	772
Peregu Mare	1363	248	212	106	132	347	206	112
Peregu Mic	1859	288	283	109	178	487	348	166
Turnu	2537	448	434	150	218	646	428	211
Cenad	5649	720	760	313	473	1503	1232	648
Sânnicolau Mare	10617	1499	1343	709	949	2957	2132	1027
Igriș	3482	437	458	223	275	1039	704	346
Saravale	3944	440	548	251	348	1044	852	461
Sânpetru Mare	2824	423	412	152	202	758	576	301
Periam	5348	637	706	373	520	1373	1153	586
Satu Mare	1499	207	216	73	116	387	345	155
Secusigiu	2446	264	297	131	203	683	568	299
Munar	633	62	89	41	55	194	136	56
Sânpetru German	2619	376	355	161	228	689	553	257
Felnac	3095	426	442	193	328	815	635	256
Bodrogul Nou	259	34	31	11	18	84	59	22
Bodrogul Vechi	388	57	51	21	41	117	70	31
Zădăreni	2127	238	256	131	208	535	522	237
TOTAL	156176	20175	19562	10329	15740	47088	29698	13579

Sursa: *Recensământul din 1910. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, passim.

Tabelul nr. 21. Nupțialitatea (1900)

LOCALITATEA	POPULAȚIA	BĂRBAȚI	FEMEI	NECĂSĂTORIȚI	CĂSĂTORIȚI	VĂDUVI	DIVORȚAȚI
Arad	56260	29191	28069	31760	20238	4110	152
Nădlac	13631	6909	6722	7464	5478	671	18
Șeitin	4696	2308	2388	2482	1959	246	9
Semlac	6058	3001	3057	3169	2591	292	6
Pecica Română	9000	4401	4599	4724	3709	464	3
Pecica Maghiară	8284	4126	4158	4328	3477	474	5
Peregu Mare	1473	764	709	899	500	74	0
Peregu Mic	1808	912	896	920	769	111	8
Turnu	2516	1229	1287	1406	934	175	1
Cenad	5710	2891	2819	2578	2783	349	0
Sânnicolau Mare	10720	5391	5329	5676	4243	786	15
Igrăș	3582	1762	1820	1951	1360	271	0
Saravale	4279	2103	2176	2113	1841	324	1
Sânpetru Mare	2869	1449	1420	1510	1191	167	1
Periam	5612	2779	2833	3029	2229	351	3
Satu Mare	1568	770	798	809	642	117	0
Secusigiu	2652	1304	1348	1286	1103	259	4
Munar	634	322	312	323	258	53	0
Sânpetru German	2801	1396	1405	1493	1184	124	0
Felnac	2970	1451	1519	1440	1295	234	1
Bodrogul Nou	315	153	162	159	139	17	0
Bodrogul Vechi	370	195	175	193	164	13	0
Zădăreni	2339	1186	1153	1135	1015	178	11
TOTAL	150147	75993	75154	80847	59102	9860	238

Sursa: *Recensământul din 1900. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, passim.

Tabelul nr. 22. Nupțialitatea (1910)

LOCALITATEA	POPULAȚIA	BĂRBAȚI	FEMEI	NECĂSĂTORIȚI	CĂSĂTORIȚI	VĂDUVI	DIVORȚAȚI
Arad	63166	31308	31858	34437	23836	4619	274
Nădlac	14043	7117	6926	7380	5873	756	34
Șeitin	4965	2414	2551	2400	2332	225	8
Semlac	5676	2808	2868	2953	2364	352	7
Pecica Română	9571	4691	4880	4831	4178	551	11
Pecica Maghiară	8066	4049	4017	4133	3470	455	8
Peregu Mare	1363	683	680	783	504	76	0
Peregu Mic	1859	939	920	987	757	115	0
Turnu	2537	1276	1261	1395	981	159	2
Cenad	5649	2855	2794	2532	2690	411	15
Sânnicolau Mare	10617	5184	5433	5437	4299	841	40
Igrăș	3482	1647	1835	1655	1574	251	2
Saravale	3944	1873	2071	1778	1862	295	9
Sânpetru Mare	2824	1377	1447	1404	1240	179	1
Periam	5348	2662	2686	2733	2263	344	8
Satu Mare	1499	748	751	703	692	99	5
Secusigiu	2446	1163	1283	1075	1181	188	2
Munar	633	312	321	310	259	61	3
Sânpetru German	2619	1315	1304	1310	1161	146	2
Felnac	3095	1467	1628	1538	1300	245	12
Bodrogul Nou	259	120	139	109	131	19	0
Bodrogul Vechi	388	203	185	206	165	17	0
Zădăreni	2127	1048	1079	931	995	193	8
TOTAL	156176	77259	78917	81020	64107	10597	451

Sursa: *Recensământul din 1910. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, passim.

Tabelul nr. 23. Materiale de construcții ale locuințelor (1900)

LOCALITATEA	CASE	PEREȚII				ACOPERIȘUL		
		PIATRĂ ȘI CĂRĂMIDĂ	PIATRĂ ȘI PĂMÂNT	CHIRPICI SAU PĂMÂNT	LEMN SAU ALTCEVA	ȚIGLĂ	ȘINDRILĂ	TRESTIE
Arad	5026	2434	390	1918	284	1344	2394	1288
Nădlac	2658	92	53	2513	0	156	251	2251
Șeitin	963	12	5	946	0	146	62	755
Semlac	1147	13	33	1092	9	241	199	707
Pecica Română	1803	66	24	1709	4	531	212	1060
Pecica Maghiară	1606	83	60	1453	10	455	337	814
Peregu Mare	210	7	3	200	0	25	27	158
Peregu Mic	371	5	149	217	0	14	33	324
Turnu	418	18	0	400	0	49	95	274
Cenad	1048	77	32	939	0	310	166	572
Sânnicolau Mare	1856	167	80	1600	9	413	218	1225
Igriș	651	9	8	633	1	51	47	553
Saravale	845	17	1	827	0	89	18	738
Sânpetru Mare	561	29	67	465	0	51	64	446
Periam	972	118	31	749	74	188	174	610
Satu Mare	305	3	13	287	2	13	8	284
Secusigiu	514	10	14	490	0	51	13	450
Munar	112	6	0	106	0	3	5	104
Sânpetru German	508	46	12	444	6	97	24	387
Felnac	637	2	0	635	0	32	11	594
Bodrogul Nou	57	1	0	56	0	1	2	54
Bodrogul Vechi	73	5	0	63	5	4	4	65
Zădăreni	487	23	66	394	4	140	9	338
TOTAL	22828	3243	1041	18136	408	4404	4373	14051

Sursa: *Recensământul din 1900. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, passim.

Tabelul nr. 24. Materiale de construcții ale locuințelor (1910)

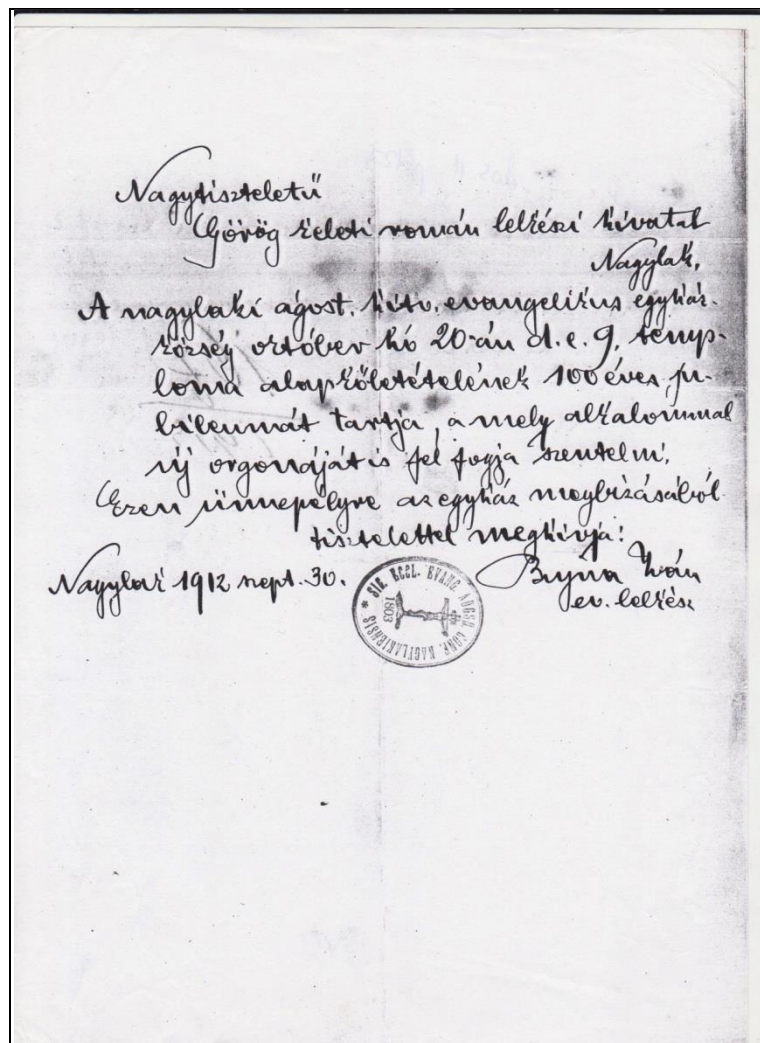
LOCALITATEA	CASE	PEREȚII				ACOPERIȘUL		
		PIATRĂ ȘI CĂRĂMIDĂ	PIATRĂ ȘI PĂMÂNT	CHIRPICI SAU PĂMÂNT	LEMN SAU ALTCEVA	ȚIGLĂ	ȘINDRILĂ	TRESTIE
Arad	5787	3165	910	1600	110	2888	1785	1114
Nădlac	2927	172	193	2467	95	585	198	2144
Șeitin	1096	12	99	984	1	563	35	498
Semlac	1244	23	125	1091	5	552	123	569
Pecica Română	2116	84	227	1803	2	1268	114	734
Pecica Maghiară	1766	107	183	1471	5	991	132	643
Peregu Mare	229	18	12	199	0	95	17	117
Peregu Mic	393	4	16	372	1	104	22	267
Turnu	461	15	26	418	2	180	68	213
Cenad	1122	68	247	805	2	600	92	430
Sănnicolau Mare	2122	260	238	1445	179	970	130	1022
Igriș	777	6	40	716	15	240	27	510
Saravale	946	21	92	833	0	222	11	713
Sânpetru Mare	616	33	66	517	4	95	17	504
Periam	942	55	111	756	20	305	113	524
Satu Mare	338	8	18	310	2	42	6	290
Secusigiu	549	10	60	475	1	122	1	426
Munar	143	13	0	121	9	26	10	107
Sânpetru German	531	69	80	376	6	166	34	331
Felnac	724	10	7	707	0	135	7	582
Bodrogul Nou	62	2	12	48	0	10	1	51
Bodrogul Vechi	89	2	0	87	0	32	0	57
Zădăreni	499	16	243	225	15	255	10	234
TOTAL	25479	4173	3005	17826	474	10446	2953	12080

Sursa: *Recensământul din 1910. Transilvania*, coord. Traian Rotariu, Cluj-Napoca, edit. Staff, 1999, passim.

1. Placă comemorativă din interiorul Bisericii Evanghelice din Nădlac. Lista preoților care au activat în acest locaș de cult¹

¹ Placa comemorativă a fost dezvelită în anul 1984, cu ocazia vizitei superintendentului Szedressy Paul. Începând cu anul 1996 și până în prezent activează preotul Juraj (Gheorghe) Balint, fiul Nădlacului.

2. Invitația adresată de preotul Ivan Bujna de a participa la aniversarea comunității slovace la 100 de ani de la ridicarea bisericii evanghelice (12 septembrie 1912)